İNANÇ İÇGÜDÜSÜ

DİN NASIL ORTAYA ÇIKTI VE NEDEN HÂLÂ VAR OLMAYA DEVAM EDİYOR?

NICHOLAS WADE

SAY

İNANÇ İÇGÜDÜSÜ

Din Nasıl Ortaya Çıktı ve Neden Hâlâ Var Olmaya Devam Ediyor?

Nicholas Wade

Nicholas Wade bir *New York Times* muhabiridir. Daha önce *Nature* ve *Science* adlı bilim dergilerinde çalışmıştır. Henüz Türkçeye çevrilmemiş başka birkaç önemi kitabın yazarıdır.

Nicholas Wade

İnanç İçgüdüsü

Din Nasıl Ortaya Çıktı ve Neden Hâlâ Var Olmaya Devam Ediyor?

İngilizceden çeviren:
Müge Sözen

say

Say Yayınları

İnanç İçgüdüsü / Nicholas Wade

Özgün adı: *The Faith Instinct: How Religion Evolved and Why It Endures*
Copyright © 2009, Nicholas Wade

ISBN 978-605-02-0137-6
Sertifaka No: 10962

Türkçe yayın hakları Sterling Lord Literistic, Inc. ve Anatolialit Ajans aracılığıyla © Say Yayınları
Bu eserin tüm hakları saklıdır. Yayınevinden yazılı izin alınmaksızın kısmen veya tamamen alıntı yapılamaz, hiçbir şekilde kopyalanamaz, çoğaltılamaz ve yayımlanamaz.

İngilizceden çeviren: Müge Sözen
Editör: Sinan Köseoğlu
Grafik tasarım uygulama: Mehmet İlhan Kaya

Baskı: Kurtiş Matbaası
Topkapı-İstanbul
Tel.: (0212) 613 68 94
Sertifika no.: 12992

1. baskı: Say Yayınları, İstanbul, 2012

Say Yayınları
Ankara Cad. 22/12 • TR-34110 Sirkeci-İstanbul
Telefon: (0212) 512 21 58 • Faks: (0212) 512 50 80
e-posta: say@sayyayincilik.com • web: www.sayyayincilik.com

Genel Dağıtım: **Say Dağıtım Ltd. Şti.**
Ankara Cad. 22/4 • TR-34110 Sirkeci-İstanbul
Telefon: (0212) 528 17 54 • Faks: (0212) 512 50 80
e-posta: dagitim@saykitap.com • online satış: www.saykitap.com

İÇİNDEKİLER

1. Dinin Doğası 9
2. Ahlak İçgüdüsü 31
3. Dinsel Davranışın Evrimi 57
4. Müzik, Dans ve Trans 109
5. Atalar Dini 135
6. Dönüşüm 169
7. Din Ağacı 193
8. Ahlak, Güven ve Ticaret 249
9. Din Ekolojisi 273
10. Din ve Savaş 303
11. Din ve Ulus 329
12. Dinin Geleceği 357
Teşekkürler 369
Notlar 371
Dizin 393

İNANÇ İÇGÜDÜSÜ

1
DİNİN DOĞASI

Din sıkça yapılan bir hata değildir; insanlar tarafından hissedilen ve ifade edilen büyük bir içgüdüsel gerçektir.
— ERNEST RENAN

Dine içgüdüsel demek, onun yarattığı efsanenin herhangi bir parçasının asılsız olduğunu varsaymak anlamına gelmez; yalnızca, onun kaynakları, sıradan alışkanlıklardan daha derinde yatmaktadır ve aslında kalıtsaldır, genlerde kodlanmış zihinsel gelişim eğilimleri aracılığıyla doğuma zorlanmıştır.
— EDWARD O. WILSON[1]

Son 50.000 yıldır, belki de çok daha uzun zamandır, insanlar dinsel etkinlikler yürütmektedirler. Doğum, ölüm, ergenlik, evlilik gibi önemli olayları ve mevsim döngüsünü danslar, ilahiler ve kutsal sözlerden oluşan dinsel ritüellerle belirlemektedirler.

Din, milyonlarca insanın kişisel yaşamına anlam katmıştır. Dinsel ritüeller, inananlara, öngörülemeyen zorluklar üzerinde denetim kurma güvencesi vermiştir. Korkular, kıtlık, hastalık, felaket ya da ölüm karşısında din her zaman bir umut kaynağı olmuştur. "Tapsa da insanlar sana vererek ilahi adlar / Deyip İsa ya da Yehova / Sen yine de / Oğlusun

yorgun gecenin sabahındaki annenin / Düşüsün tepenin altındaki kayıp gezginin," diye yazmıştır şair William Blake.

Dinler, insanlara dünyada yalnız olmadıkları teminatını vererek, doğaüstü âleme işaret ederler. Çoğu din, ölümden sonra bir yaşam olduğunu öğretir ve bazıları da, çoğu zaman bu dünyada doğru yaşanmış hayatlar için ya da bu dünyanın talihsizliklerini telâfi etmek için, orada daha iyi bir varoluşun sözünü verir. Sulawesili Wana halkı, dünyadaki son insanlar olduklarına ve bu yüzden de, cennetteki ilk insanlar olacaklarına inanırlar.

İnanç kişisel ödüller getirir, ancak din, toplumsal bir güç olarak tarihteki yerini alır. Din adına, insanlar açları doyurmuş, hastalara bakmış, yardım kuruluşları ve hastaneler kurmuşlardır. Din, mensuplarının, felaket anında birbirlerini destekleyebilecekleri ya da uzak şehirlerde ev sahipleri ve ticaret ortakları bulabilecekleri güven çevreleri oluşturur. Dünya çapındaki bütün toplumlarda, dinsel ayinler, halkın ortak müzik ve dans etkinlikleriyle yakından ilişkilidir. Din, ortaçağ katedrallerinden Rönesans ressamlarına ve Palestrina, Bach ile Haydn'ın ayin müziklerine dek, sanatçıların, bu ortak bağlılığı ifade şekillerini beslemiş ve bunlara ilham kaynağı olmuştur.

Din, her şeyden önce, bir topluluğun üyelerinin, birbirlerine karşı gözettikleri ahlaki kuralları içerir. Böylece, toplumsal dokunun kalitesini muhafaza eder ve henüz laik otoriteler geliştirmemiş ilk toplumlarda da bu görevi tek başına üstlenmiştir. Din, insanların ortak bir nedene duygusal olarak sadık kalmalarını sağlayan toplumsal ritüeller aracılığıyla, insanları toplu eylem için birbirine bağlar.

Tek kişilik bir cemaat yoktur. Cemaat bir topluluktur, aynı inançları paylaşan, özel bir grup insandan meydana gelir.

Üstelik, bu insanların paylaştıkları sıradan, duygusuz görüşler değil, derin duygusal bağlardır. İnsanlar sembolik ritüellerde, hep bir ağızdan şarkı söylenen ve hareket içeren grup etkinliklerinde, hep birlikte ortak inançlarını ifade ederek, onlara bir topluluk ruhu veren bu inanca bağlılıklarını birbirlerine gösterirler. Bu duygusal bağ, "din" [İng. *religion*] sözcüğünün, muhtemelen bağlamak anlamına gelen Latince *religare* sözcüğünden türemiş olabileceği gerçeğinde gizlidir.

Din, bir köy kilisesinin ya da bütün bir ülkenin üyelerini birbirine bağlayabilir. Ne akrabalık, ne etnik köken, hatta ne de ortak bir dil paylaşmayan insanları birleştirebilir.

İster Avrupa'nın İslam'la uzun savaşlarında olsun, ister Elizabeth İngiltere'sinin Katolik İspanya'ya meydan okumasında, ister Püritenlerin New England'a göç etmesinde olsun ya da İsrail'in kuruluşunda, milletler varlıklarının tehlikede olduğunu hissettikleri zaman, kendilerini genellikle din ile savunurlar.

Din, toplumların dokusunu öyle silinmez ve farklı bir biçimde şekillendirmiştir ki, Batı Hıristiyanlığı, İslam ya da Hinduizm gibi büyük uygarlıkların çevresinde inşa edildiği kültürlerin de tanımlayıcı özelliği haline gelmiştir.

Dinin, ilham verdiği şiddetli sadakatin aşırılıklarından kaynaklanan, daha karanlık bir tarafı da vardır. İç düşmanlara, ortodoksluğa zararlı olarak algılanan kişilere karşı, özel zulüm eylemleri icra edilmiştir. Toplumlar din bayrağı altında, sorgulamalar yapmış, sapkın ya da cadı oldukları varsayılan insanları öldürmüş ve farklı tanrılara tapanlara işkence etmiş ya da onları sürgüne göndermişlerdir.

Din, bir toplumun dış düşmanlara karşı oluşunda, hemen her zaman belirleyicidir. Hıristiyanlar ve Müslümanlar, Protestanlar ve Katolikler, Şiiler ve Sünniler arasında yaşanan

savaşlar gibi savaşları meşrulaştırmak ve sürdürmek için her zaman dine başvurulmuş ve din, bu savaşların çoğunun çıkartılmasına da yardım etmiştir. İnsanoğlu, güneş tanrısını besleyebilmek amacıyla her gün kanları dökülerek kurban edilmek üzere insan kurbanlar bulmak için Aztekler tarafından sürdürülen savaştan daha zalim bir savaşa neredeyse hiç tanık olmamıştır.

İnsan davranışlarının en asiline ve en yücesine, ancak aynı zamanda en acımasız ve en aşağılığına yol açabilen din nedir? Din, yalnızca, bir nesilden diğerine miras bırakılan bir kutsal bilgiler toplamı mıdır? Yoksa, bir kültürel mirastan çok daha fazlası olan din, derin ve köklü bir "tapma" dürtüsünden mi kaynaklanmaktadır?

"Herhangi bir diğer insan faaliyeti gibi, din de istismar edilebilir, ancak bu bizim her zaman yapmış olduğumuz, sıradan bir şey gibi görünmektedir. Dine laik niteliğini kazandıran çıkarcı kral ve rahipler değildi, ancak din, insanlık için doğaldı," diye yazmaktadır din tarihçisi Karen Armstrong.[2]

Din, insanlık için o kadar doğaldır ki, sanki doğaüstüne inanma eğilimi, insan zihnine genetik olarak kazınmıştır. Müzikten zevk alma ya da insanın anadilini öğrenme becerisi kadar kendiliğinden ifade edilmişçesine; insan doğasının bir parçası gibi görünmektedir. "Antropoloji ya da tarihte bilinen hiçbir toplum, hatta onun kökünü kazımak için kasıtlı girişimlerde bulunan eski Sovyetler Birliği gibileri bile, mantıklı gözlemcilerin din olduğunu kabul edecekleri şeyden yoksun değillerdir," diye yazmıştır antropolog Roy Rappaport.[3]

Dini anıtlar inşa etmek, kutsal savaşlarda çarpışmak ve tanrılara kurbanlar adamak için harcanan zaman, enerji ve hazine göz önüne alındığında, Rappaport dinin, insan adap-

tasyonuna, doğal seçilime karşılık olarak meydana gelen genetik değişim sürecine, olumlu yönde katkıda bulunmadığını düşünmeyi zor bulduğunu yazmıştır. "Eğer bu kadar maliyetli bir girişim yalnızca boş ve hayali olsaydı, kesinlikle seçici baskılar tarafından mağlup edilirdi... Din, insan adaptasyonu için yalnızca bir öneme değil, aynı zamanda hayati değere de sahip olmuştur," diye yazmıştır Rappaport 1971'de.[4]

Ancak, Rappaport'un öngörüsü, kısmen de antropologların, insan davranışının herhangi bir bölümünün genetik olarak şekillenebileceğine inanmaya isteksizlikleri nedeniyle, uzun yıllar önemsenmemiştir.

Dinin Doğası

Dini davranışın ortaya çıkışını incelemek başlangıçtan bu yana oldukça zor olmuştur, çünkü incelenen alanda ciddi anlamda delil eksikliği bulunmaktadır. Modern insanların anavatanları Afrika'dan yayıldıkları dönemde, yani bundan 50.000 yıl önce yaşamış insanlar, bırakın dini inançlarını, varlıklarının bile hiçbir maddi izini geride bırakmadan, ortadan kaybolmuşlardır. O zamanın insanları, avcı ve toplayıcı olarak yaşamış ve 15.000 yıl öncesine kadar da böyle yaşamaya devam etmişlerdir. İlk kalıcı yerleşimlerin inşa edildiği bu dönemde de din, insan toplumlarının yapısal bir özelliği haline çoktan gelmiş durumdadır.

Ancak, yapılan araştırmalar neticesinde pek çok yeni kanıt birikmektedir. Bu durum şimdi en azından, insan davranışlarının en esrarengizi için olası bir köken bulmaya olanak sağladığı kadar, onun gelişimi için kaba bir zaman çizgisi çizmeyi de mümkün kılar. İnsan evrimi üzerine, araştırmacılar tarafından yapılan son çalışmalar, sosyal koordinasyonun

yeni bir biçiminin ihtiyaç duyacağı ve dinin, yerini iyi dolduracağı bir gereksinimin kaynağını sağlamıştır. Bütün dünyada yaşayan insanların DNA'larını inceleyerek, diğer toplumlardan uzun zamandır izole edilmiş olan ve dinsel davranışları, insan nüfusunun atalarınınkileri yansıtabilecek nitelikteki toplumları tespit etmek mümkündür. Arkeologların yeni yorumları, avcı-toplayıcıların bu ilk dinsel davranış biçiminin, yerleşik toplumların daha gelişmiş ihtiyaçları karşılanmak üzere nasıl değiştirildiğini kaydetmektedir.

Bu kitabın amacı, dinsel davranışı evrimsel bir bakış açısıyla anlamaya çalışmaktır. Bu yaklaşım ile ortaya çıkan imaların bazıları inananlar, diğerleri de ateistler tarafından hoş karşılanmayabilir. İnançlı insanlar, zihnin dini kavrayış gücünün evrimle şekillendirilmiş olduğu görüşüne sıcak bakmayabilirler. Dini rasyonel ilerleme için gerici bir engel olarak görenler, dinsel davranışın, antik toplumlara ve onların haleflerine önemli faydalar sağladığı için evrim geçirdiği düşüncesini benimsemeyebilirler.

Bu anlaşılır tutumlara rağmen, dine evrimci bir yaklaşım, ne inananların, ne de ateistlerin merkezi konumlarını mutlaka tehdit etmez. İnananlar, Darwin'in kuramının, açıkladığı biyolojik süreç için hiçbir amaç belirlemediği ve dinlerin, yaşamın anlamı ile ilgili söyleyecekleri ne varsa, bu kuramın ona karşı gelemeyeceği görüşünü benimsemekte haklıdırlar. Evrim, insan vücut ve davranışının nasıl şekillendiğini açıklar, ancak bu sürecin arkasında yatan herhangi bir nihai amaç hakkında söyleyecek hiçbir şeyi yoktur. Hayatta kalmak adına gerekli tüm fonksiyonlar için biyolojik dürtüler, insan beyninin içindedir. Dinsel davranış için bir içgüdünün bu ihtiyaçlardan biri olması, inançlı insanlar için kesinlikle bir skandal olmamalıdır. Zihnin, tanrılara inanmaya evrimle

hazırlandığı gerçeği, onların varlıklarını ne kanıtlamakta, ne de çürütmektedir.

Ateistler, kendi açılarından, dinsel davranışın ahlaki dokuyu güçlendirdiği, toplumsal bağlılığı artırdığı ve ilk insan toplumlarının hayatta kalması için merkezi öneme sahip olduğu, öyle ki, dinsel davranışa sahip olmayan toplumların yok olduğu düşüncesini hiç de hoş karşılamayabilir. Ancak bu bakış açısı bile, onları, insan değerlerini şekillendirmekte bir tanrının eli olduğunu kabul etmeye mecbur etmez. Dinsel davranış, bir tanrının var olup olmadığından bağımsız olarak, kendi başına incelenebilir.

***

İlerideki sayfaların teması, dinsel davranış için var olan içgüdünün aslında insan doğasının evrim geçirmiş bir parçası olduğudur. Bir dine inanan insanlara tanınan kararlı sağkalım avantajı nedeniyle, bu davranış bizim sinir sistemimize en az 50.000 yıl, belki de çok daha öncesinde yazılmıştır.

Dinin evrim geçirmiş bir davranış olmasının neden muhtemel olduğunu anlamak için, onu dil ile karşılaştırmak yardımcı olacaktır. Dil gibi, din de, genetik olarak şekillendirilmiş bir öğrenme mekanizmasının tepesine inşa edilmiş, karmaşık bir kültürel davranıştır. İnsanlar, kendi toplumlarının dilini ve dinini öğrenmek için, doğuştan gelen içgüdülerle doğmuşlardır. Ancak, her iki durumda da, kültür öğrenilen şeyin içeriğini sağlar. İşte bu yüzden diller ve dinler, bir toplumdan diğerine, bu kadar büyük farklılık gösterirken, temel biçimleri çok benzer kalır.

Tıpkı dilin, işitmek ve sesler çıkarmak için sinir sistemleri gibi daha önce evrim geçiren diğer pek çok yapıya bağlı olması gibi, dinsel davranış da müziğe duyarlılık, ahlak içgüdüsü ve elbette dilin kendisi gibi, diğer pek çok gelişmiş ye-

teneğe bağlıdır. Dil de, dinsel davranış da bütün toplumlarda, sanki doğuştan gelen bir öğrenme programı tam da sözü edilirken tetikleniyormuş gibi, belli bir yaşta gelişir.

Dil için olduğu gibi, din de en belirgin halini bir toplumsal davranış olarak alır. İnsan kendi kendine konuşabilir ya da dua edebilir, ancak her ikisi de diğer insanlarla bir arada yapıldığında "en anlamlı"dır. Bunun nedeni, her iki yetinin de birer iletişim aracı olmasıdır.

Pek çok insan davranışı diğer hayvanlarla, özellikle memeli dostlarımızla paylaşılmakta ve bu durum, bir annenin çocuklarını koruma içgüdüsü gibi kişisel özelliklerin, güçlü bir genetik temeli olduğundan şüphe duymaya çok az yer bırakmaktadır. Ayrıca, çocuklarını yakından takip eden annelerin, daha az tedbirli annelere nazaran hayatta kalan yavrularının sayısının artacağı kolaylıkla öngörülebilir. Bu yüzden, birkaç nesil sonra, korumacı içgüdüleri geliştiren genler, anne ilgisizliğine yol açan genlerin yerini alacaklardır ve sonuçta, anne koruması için güçlü bir içgüdü gelişecektir.

Aynı sav, dil ve dinin gelişimi için de geçerlidir, ancak doğruluğu daha az kanıtlanabilirdir, çünkü bunlar yalnızca insana özgü davranışlardır ve bu yeteneklerin doğrudan incelenebileceği başka hiçbir tür yoktur. Yine de, genel akla yatkınlık gerekçesiyle, dilin genetik bir temeli olduğu fikri, uzun zamandır makul görünmektedir. Cümle kurma kuralları o kadar karmaşıktır ki, bebeklerin kuralları kendi başlarına çözmek zorunda kalmalarındansa, muhtemelen doğuştan gelen bir sözdizimi üretme mekanizmasına sahip olmaları gerekir. Bu tür bir sinirsel mekanizmanın varlığı, sanki bir sinirsel gelişim programı o anda bellekten gönderiliyormuş gibi, çocukların belli bir yaşta konuşmayı neden bu kadar zahmetsizce öğrendiklerini açıklayacaktır. Evrim, okuma ve

yazma için benzer programlar geliştirmeye henüz vakit bulamamıştır ve bu yüzden bunların okulda, bu kadar zahmetle öğretilmeleri gerekir.

Dilin doğuştan gelip gelmediği ile ilgili savlar hakkında bir karara varmak zor olmuştur, çünkü insan beyninin mimarisini tanımlayan genler hakkında çok az bilgi vardır. Ancak, insan genomunu deşifre etme yolundaki son gelişmelerle, dili etkileyen ilk genler, açık seçik konuşmanın altında yatan çeşitli sinir ve kas becerilerini etkileyen FOXP2 geninin 2001 yılında keşfiyle, gün ışığına çıkmaya başlamışlardır.

İnsanlar hayatta kalmayı bireysel olarak değil, sosyal gruplar olarak başarırlar ve sosyal bir tür için, üyelerinin birbiriyle iletişim kurma yeteneğinden daha önemli hemen hiçbir şey yoktur. Dilin üstünlüğü nedeniyle, din ya da jest gibi diğer iletişim biçimlerinin etkinliği sıklıkla takdir edilmez. Dilin bir düşünce iletişimi sistemi olması gibi, dinsel davranış da ortak değer ve duyguları işaret etmenin bir yöntemidir. Bu sistemleri daha etkin kılan herhangi bir genetik değişikliğin doğal seçilim tarafından çabucak tercih edilmiş olması muhtemeldir. Bu, eğer doğal seçilim, birey grupları kadar, daha çok görüldüğü gibi yalnızca bireyler düzeyinde de işlerse, özellikle doğrudur. Grup seçilimi evrimci biyologlar arasında tartışmalı bir konudur, ancak en sert muhalifleri bile onun var olamayacağını söylememekte, yalnızca pek çok durumda onun önemsiz olmasının muhtemel olduğunu dile getirmektedirler. İnsan evriminde, aşağıda tartışılan ve grup seçiliminin her zamankinden çok daha güçlü bir biçimde işlemesine izin verecek olan, özel durumlar vardır.

Sosyal bir türün üyelerine düşünce ve bilgiyi paylaşabilmek gibi büyük bir avantaj sağlandığında, doğal seçilimin,

neden dil yeteneğinin altında yatan genleri kayırmış olabileceğini anlamak yeterince kolaydır. Ancak, dinsel davranış neden evrim geçirmiş olmalıdır? Din, manevi memnuniyet dışında, ne gibi bir fayda sağlar? Dinsel davranış, doğal seçilimin tek ölçütü olan daha fazla döl bırakma üzerinde nasıl bir değişiklik yaratabilir?

Dinin ilk toplumlardaki etkisini anlamak, bugünün insanlarına muhtemelen daha tanıdık gelen dinin kişisel yönleri ile onun toplumsal bir güç olarak rolü arasındaki ayrımı yapmakta yardımcı olur.

Dini İnancın Toplumsal ve Kişisel Doğası

Dini tanımlamaları istendiğinde, pek çok insan, ister kutsal olanla bir birlik duygusu, ister bir umut ve teselli kaynağı olarak, ister ahlaki davranışın bir pusulası, ister talihsizliğin bir açıklaması ya da yaşamın anlamının bir kaynağı olarak, inancının kişisel önemini açıklayacaktır. *Dinsel Deneyimin Çeşitleri* kitabında, psikolog William James, dinin diğer bütün öğelerinin üzerinde, kişiselliğine vurgu yapmıştır. Onun tanımına göre, din, "bireyler, kutsal olarak düşünebilecekleri her ne varsa, onunla ilişki içinde bulunduklarını kavradıkları sürece, bizim için, onların yalnızlıklarında, duyguları, davranışları ve deneyimleri anlamına gelecektir. İlişki, ya ahlaki, ya fiziksel ya da ritüel olabileceği için, anladığımız anlamda dinin dışında, teolojiler, felsefeler ve dinsel organizasyonlar, ikincil olarak gelişebilir."[5]

Ancak, din her ne kadar güçlü bir biçimde, insanların kişisel inançlarından doğuyor gibi görünse de, dinin uygulaması ağırlıklı olarak toplumsaldır. İnsanlar, kişisel inançları yüzünden, aynı inançtan olan diğerleri ile birlikte tapınmayı arzularlar. İnsanlar yalnız başına dua edebilirler, ancak din-

sel hizmet ve ritüeller ortaktır. Bir din, bir topluluğa aittir ve üyelerinin, hem birbirlerine karşı (grup içinde), hem de inanmayanlara karşı (grup dışında) toplumsal davranışlarını şekillendirir. Dinin toplumsal yönü olağanüstü önemlidir, çünkü diğerlerine karşı davranış kuralları, aslında bir toplumun ahlakıdır.

İnsanların dinlerine niçin bu kadar bağlı olduklarını anlamak için, başka bir neden aramaya gerek yoktur. Bir toplumun kalitesi –onun bütünlüğü, suçtan arınmışlığı, üyelerinin başkalarına yardım etmek için istekliliği, yalan, hile ve asalaklığın nadirliği– onun ahlakının doğası ve insanlarının topluluk standartlarına bağlılıklarının gücü ile şekillenir. Bunların her ikisi –ahlak standartları ve onlara uyma ölçüsü– din tarafından belirlenir ya da ağırlıklı olarak din tarafından etkilenir. İnsanlar dinlerini savunacaklardır, çünkü din, yaşam kalitesini sağlayan başka her şeyi sonuna kadar destekler.

Dinin sağlama aldığı bu ahlak standartlarının, ahlakı evrensel ilkelere dayalı bir olgu olarak gören ahlak filozoflarının genel olarak kabul etmediği, ilginç bir özelliği vardır. Pratik ahlak evrensel değildir. Merhamet ve bağışlama, kişinin kendi grubundakilere borçlu olduğu, ancak mutlaka kendi grubu dışındakilere ve kesinlikle bir düşmana borçlu olmadığı davranışlardır.

Düşman toplumlara karşı, insan davranışı, katı, acımasız ve soykırımsaldır. Düşmanlar şeytanlaştırılabilir ya da insanlık dışı olarak kabul edilebilir ve kişinin kendi toplumunun üyelerine karşı borçlu olduğu ahlaki sınırlamaların, onları içerecek şekilde genişletilmeleri gerekmez. Ayrıca, din genellikle savaşla da yakından ilgilidir, çünkü liderler saldırıyı meşrulaştırmak, manevi gücü korumak ve sonuçta askerleri kendilerini feda etmeye teşvik etmek için, dine başvururlar.

Bu açıdan bakıldığında, insan, yüzyıllar boyunca, bir toplumun hayatta kalmasında, dinin ne kadar önemli olabileceğini görmeye başlayabilir. Din, bir toplumun kalitesini artırır ve onu uğrunda savaşmaya değer kılar, ayrıca insanları, toplumun savunmasında, hayatlarını ortaya koymaya teşvik eder. Diğer şeylerin eşit olduğu durumda, güçlü bir dinsel eğilimi olan gruplar, birbirine daha az bağlı gruplarla karşılaştırıldıklarında, birlik halinde olmanın yanı sıra önemli bir avantaja da sahip olacaklardır. Daha başarılı gruplardaki insanlar, geride daha fazla hayatta kalan çocuk bırakacaklardır. Bu şekilde, her nesilde, bir dinsel davranış içgüdüsünü kayıran genler daha sık rastlanır olacaktır ve en sonunda bu, bütün insan nüfusu içinde yaygınlaşacaktır.

Sosyolojinin kurucularından olan Émile Durkheim'a dinin kişisel işlevinin aksine, toplumsal işlevi önemli görünüyordu. Durkheim dinin, insanlar ile içinde yaşadıkları toplum arasında arabulucu bir rol oynadığını düşünüyordu. "İnançlı olanlar, tabi oldukları ve kendilerince en iyi olanı aldıkları, ahlaki bir gücün varlığına inandıklarında, yanılmıyorlardır. O güç vardır ve o, toplumdur," diye yazmıştı Durkheim, ilk baskısı 1912'de yayımlanan *Dinsel Yaşamın İlk Biçimleri* adlı kitabında. Devamında, "din, bireylerin, üyesi oldukları toplumu ve o toplum içinde sahip oldukları belirsiz, ancak samimi ilişkileri, onun aracılığıyla hayal ettikleri, ilk ve en önemli düşünceler sistemidir," diye belirtmişti.[6]

İnsanlar, elbette, topluma doğrudan tapmazlar. Durkheim'ın öngörüsü, din ile toplum arasındaki ilişkinin, en azından işlevleri bakımından, iki yönde çalıştığı şeklindeydi. Din, bir topluma, ahlaki standartlar ve bunların peşi sıra, doğaüstü bir uygulayıcıya olan inancı aşılar, toplum ise dini kucaklar ve emirlerini yerine getirirken, onları mevcut so-

runları çözmek için şekillendirir. Durkheim'ın görüşüne göre, din, doğaüstü güçlere inanmaktan çok daha fazlasıdır. Sihirbazlar ve büyücüler, sonuçta, verdikleri emirleri yerine getirmeleri için, doğaüstü güçleri çağırırlar, ancak insanları birbirlerine yakınlaştırmazlar; hiç büyü cemaati yoktur. Öte yandan, dinsel inançlar paylaşılmakta ve onlara inanan herkesi birbirine bağlamaktadır.

Bu düşünce çizgisi, Durkheim'ı, onun iyi bilinen şu tanımına götürmüştür: "Din, kutsal şeylere, yani ayrı tutulmuş ve yasak olan şeylere ait olan, birleşik bir inançlar ve uygulamalar sistemidir; onlara uyan herkesi, cemaat adı verilen tek bir ahlaki topluluk içinde birleştiren inançlar ve uygulamalardır."[7] Din ile kilisenin ayrılmaz olduğunu gösterirken, Durkheim, bu tanımın, dinin "fazlasıyla kolektif bir şey olması gerektiği"nin altını çizdiğini eklemiştir.

Dini kişisel açıdan düşünmeye aşina olanlar için, onu, başka olabileceği her şeye ek olarak, toplumun ortak iradesinin bir temsilcisi gibi algılamak tuhaf görünebilir. Ancak, evlilik töreni gibi önemli toplumsal durumlarda, dinin ne kadar hayatla iç içe yer aldığını göz önünde bulundurun. Hıristiyanlığın Anglikan dalında, törenin sonuna doğru, rahip, erkek ve kadının sağ ellerini birleştirir ve şu ciddi uyarıda bulunur, "Tanrı'nın birleştirdiklerini, hiçbir insan ayırmasın."

Bunlar güçlü sözcüklerdir, çünkü o anda, kendilerinin ve toplumun gözünde, erkek ve kadın gerçekten evlenirler ve birlikleri ruhsal olarak ayrılmaz olur. Bu düzenleme, orada mevcut olsun olmasın, toplumdaki herkesin tanıdığı bir düzenlemedir. "Dua Kitabı'nda, Tanrı'nın, rahiplerinin çalışmalarını onayladığına dair Kilise'nin sadık inancını daha ciddi bir biçimde beyan eden, neredeyse başka hiçbir sözcük yoktur," yazar *Açıklamalı Ortak Dua Kitabı*'nın yazarı John Henry

Blunt.[8] Ayrıca elbette toplum da, rahibin sözleri ve ortak ayin aracılığıyla, evliliği onaylamaktadır.

Aynı zamanda resmi bir nikâh da kıyılabilir, ancak bu, dini törenle aynı ağırlıkta değildir. İki insanın gerçekten evlendiğine dair duygusal inanca yol açan, dinsel törendir.

Pek çok halkın geleneğinde bulunan ve yaygın şekliyle bir dinsel törenin parçası olarak gerçekleşen kabul törenlerinde, bir oğlan çocuğu, yalnızca mecazi olarak değil, bundan sonra içinde yaşadığı toplum da ona bir erkek gibi davrandığı için, erkek haline gelir. Taç giyme törenlerinde, yağlanma ile ya da başına bir taç takılması veya kumaş bağlanması ile bir erkek bir kral haline gelir. Dinler, toplumsal gerçeğin güçlü yaratıcılarıdırlar. Üstelik, yalnızca gerçekler yaratmazlar, bu gerçeklerin kutsal doğrular olduğuna dair, bağlayıcı bir duygusal bilgi de yaratırlar.

Dili hafife almanın kolay olması gibi, dinsel inançla elde edilen etkinin, dikkate değer doğasını da hafife almak kolaydır, çünkü her iki yeteneği de sorgulamadan kabul ederiz. Dil, insanların kesin düşüncelerinin, bir bireyin zihninden diğerininkine aktarılmasını sağlar ki bu, başka hiçbir canlı türünün sahip olmadığı, olağanüstü bir biyolojik mühendislik başarısıdır. Aynı şekilde benzersiz olarak, din, bireylerden oluşan bir grubu, grubun çıkarlarını, kendi çıkarlarının üstünde tutmaya zorunlu hissedecek kadar kutsal ve dokunulmaz olduğunu düşündükleri inanç ve ilkelerle birbirine bağlar. Dilin neredeyse mükemmel iletişim sağlaması gibi, din de öyle güçlü bir duygusal bağlılık meydana getirir ki, insanlar, kendi yaşamları dahil, dinin gerektirdiği hemen hemen hiçbir fedakârlıktan kaçınmazlar.

Durkheim'ın çalışması, her ikisi de hemen hemen aynı sonuçlara varan Bronislaw Malinowski ve Alfred Radcliffe-

Brown gibi sosyal antropologları kuvvetli biçimde etkilemiştir. "Din topluma bir bütün olarak ihtiyaç duyar, öyle ki, üyeler, kutsal şeylerine ve tanrılarına birlikte tapabilsinler," diye yazmıştır Malinowski, "ve toplumun dine ahlaki kanun ve düzeni sürdürebilmek için ihtiyacı vardır."[9]

Durkheim'ın din konusundaki görüşleri, daha sonra, onun kuramının dayalı olduğu Avustralya yerlileri (Aborjinler) ile ilgili ilk etnografik verilerin yeniden yorumlanması da dahil olmak üzere, çeşitli nedenlerden dolayı, toplumbilimcilerin gözünden düşmüştür. Ancak, düşünceleri, ilk insan evriminde dinin rolünü anlamaya çalışan biyologlar için, son zamanlarda bir ilham kaynağı olmuştur. Bunun nedeni, bu düşüncelerin, dinsel davranışın hayatta kalma değerine kuvvetle işaret etmeleridir. Üyelerinin, toplumun refahına güçlü ritüeller aracılığıyla duygusal olarak bağlı olduğu ve üyeler arasında kuvvetli bir ahlaki doku geliştirmiş bir toplumun, daha zayıf bağları olan bir toplumu bir savaşta yenmesi muhtemeldir. Doğru zamanda tarla ekmek ya da doğal kaynakları yönetmek gibi ortak etkinlikleri koordine etmek için dini kullanan gruplar, daha etkili olacaklar ve daha fazla oranda hayatta kalabileceklerdir.

Evrimin itici bir gücü olan doğal seçilim, hayatta kalmayla ve kimin geride daha çok çocuk bıraktığı ile ilgilidir. Dinsel davranışın toplumsal yönlerinden pek çoğu, bir toplumun üyelerinin daha fazla hayatta kalan çocuğa sahip olmalarına yol açabilecek –savaş zamanında, grubun kuvvetli içsel uyumu ve yüksek morali gibi– avantajlar sunmaktadır ve bu tür nedenler yüzünden, din, doğal seçilim tarafından tercih edilecektir. Bu, dinin kişisel yönleri bakımından daha az doğrudur. Din, insanların ölüm korkularını yenmelerine ya da hastalık ve felaketle karşılaştıklarında cesaret bulmalarına

yardım edebilir, ancak bu kişisel inançların, doğal seçilimin tek başarı kıstası olan, daha fazla hayatta kalan yavruya sahip olmaya yardım etmesi muhtemel görünmemektedir. Aksine, dinin kişisel ödülleri, insanları ona inanmaya çektikleri için önemlidir ve onlar olmadan, toplumsal faydalar, doğal seçilim tarafından kayırılamaz.

Dini Tanımlamak

O halde, din nedir? Sözcüğün kendisinin, bazen bir dizi doğaüstü inanca, bazen bir inancın taraftarlarından oluşan, organize bir topluluğa atıfta bulunan, farklı anlamları vardır. Muhtemelen her gözlemci farklı bir yönünü vurgulamak istediği için, dini tanımlamanın zorluğu ün salmıştır. Büyük sosyolog Max Weber bile bu görevden kaçmıştır. Dinin sosyolojisi ile ilgili makalesine, okuyucularını, onun tam olarak ne olduğunu duymak için beklemeleri gerektiği konusunda uyararak başlamıştır –"Eğer tanımlanmaya çalışılacaksa, yalnızca çalışmanın sonunda çalışılmalıdır"– ama Weber çalışmanın sonunda da bir tanımlama sunmamıştır.

Ancak eğer, burada öne sürüldüğü gibi dinsel davranış, onun evrimsel rolü nedeniyle ortaya çıktıysa, tanımlama daha kolay olur. İlerideki bölümlerde ortaya konulduğu gibi, evrimsel bir bakış açısıyla, dinsel davranışın temel unsurları aşağıdaki gibi özetlenebilir. Ergenlik yaşı civarından başlayarak, insanlar, kendi toplumlarının ritüelleri, dinsel uygulamaları ve kutsal sembollerini öğrenir ve duygusal olarak onlara bağlanırlar. Ritüeller, ister avcı-toplayıcı dinlerinde olduğu gibi, şarkı söyleme ve coşkuyla dans etme olsun, ister pek çok çağdaş dinde olduğu gibi, yalnızca şarkı söyleme olsun, ritmik aktivite içerirler. Kalıcı duygusal anılar ve bağlılığa neden olan acı dolu kabul törenleri de içerebilirler. Katı-

lımcıları, kendilerinin ya da rahiplerinin, doğaüstü âlemin temsilcileri ile temas halinde olduklarını hissettikleri için, ritüeller bir hayranlık duygusu da uyandırmaktadır.

Bireyler, hep birlikte hareket ederek ya da şarkı söyleyerek, duygusal bir yükselme halinde ateşli bir beraberlik duygusuyla, grubun çıkarlarını kendininkilerin üstüne koyma ve grubun savunması için kendi yaşamlarını feda etmeye kadar, her ne gerekiyorsa yapmak için bir arzu geliştirirler.

İnsanlar, dinlerini uygularken, kendileri ve toplumları için neyin doğru olduğunu öğrenirler: Bu, doğaüstü güçlerin karar verdiği şeydir.

Her dinde, doğaüstü güçler farklı bir âlemde yaşarlar, ancak yine de, bu tuhaf görünebilse de, bu güçler ulaşılmaz değildir. Doğaüstü güçlerin davranışları, uygun ritüeller, dualar ve kurbanlardan etkilenebilir. Böylece, dinsel bir toplum, doğaüstü yasa koyucularla dolaylı olarak görüşür. Tanrılarla etkileşim kuran müzakereciler, ilkel toplumlarda bütün toplum ve daha büyük olan yapılarda da, dinsel hiyerarşidir. Müzakereciler, geleneğe (atalarının bilgeliğine) ve kendi aralarındaki tartışmaya atıfta bulunarak, toplumlarının izlemesini istedikleri davranışlara dolaylı olarak karar verir ve sonra, düşüncelerinin tanrılar tarafından onaylanmasını isterler. Uyum ya da itaatsizlik için ödül ya da cezaların yanı sıra, tanrılar, onlara gösterilen eylem ve kuralları belirlerler. İlahi gereksinimler, âdet olduğu üzere, grup içindeki ahlakın ortak standartlarını ve diğer toplumlardan saldırı gibi dış tehditlere karşı, birleşmeye hazır olmayı içerir.

Eğer insanların katılmak için güçlü kişisel motivasyonları olmasaydı, toplumlar dinsel davranışların toplumsal faydalarını elde edemezlerdi. Ayrıca din, gerçekten de pek çok derin kişisel tatmin sağladığı için çekicidir. Huşu, yücelik, üs-

tünlük, haklılık ve dünya ile uyum duyguları gibi, insanların muktedir olduğu bazı derin duyguların kaynağıdır. Din, insanlara zorlukta umut verir, çünkü inançlı insanlar, dua ve ritüel aracılığıyla, hastalık ya da kötü hava koşulları gibi, öngörülemeyen afetler üzerinde biraz kontrol sahibi olabileceklerine inanırlar.

Ne var ki, dinsel davranışın kişisel yönlerinin tümü ödüllerle ilgili değildir. İnsanlar aynı zamanda cezalandırılmaktan korkar; tanrıların insanların ilahi kuralları çiğneyip çiğnemediklerini gözlediklerini düşünür; ilahi bir yasağı çinemeyi akıllarına bile getirseler tanrılar tarafından bu dünyada ve öteki dünyada ağır şekilde cezalandırılacakları kanısına kapılırlar. Her yerde hazır ve nazır olan bir denetleyiciden korkma durumu, özellikle mahkeme ve polis güçlerinden yoksun ilkel toplumlarda, bir grup için son derece pratik bir fayda sağlar. İlahi ceza korkusu, neredeyse herkesin hâkim kurallara ve ahlak yasalarına uymasını sağlamaktadır ve bu kanunlar, her zaman doğaüstü kararlara atfedilse de, önceki nesiller tarafından kutsal deyiş ve metinlere kaydedildikleri gibi, aslında toplum tarafından da şekillendirilebilirler.

Bu nedenle, evrimci bir bakış açısından bakıldığında, aşağıdaki tanım ortaya çıkmaktadır: Din, bir toplumun, doğaüstü temsilcilerle, dua ve kurbanlar aracılığıyla dolaylı olarak görüştüğü, onlardan, her bir bireyin kendi çıkarlarını toplumun çıkarlarının üstünde tutmamak adına, ilahi ceza korkusuyla üyelerini onlara uymaya mecbur eden emirler aldığı, duygusal olarak bağlayıcı bir inançlar ve ibadetler sistemidir.

Dinin Kültürel Gelişimi

Avcı-toplayıcılar arasında gelişen din, akıllıca bir fayda getirmiştir. Bir toplumun hayatta kalmasını en iyi biçimde temin

etmek için, üyelerinin nasıl davranması gerektiğine dair, toplumun, ortak aklını tanrılara atfetmesini sağlamıştır. Kabul törenleri ve ortak danslar aracılığıyla, herkeste tanrıların kurallarına uymak ve cezalarından korkmak için duygusal bir bağlılığa yol açmıştır. Her durumda avcı-toplayıcılar için olanaksız olan, polis gücü, hapishane gardiyanları ya da yargı olmadan, ilk toplumlar, din aracılığıyla hem toplumsal bağlılık hem de görünmez bir hükümetin emirlerine etkin bir uyum sağlamışlardır.

Din, ilk insanlar arasında bir kez ortaya çıktıktan sonra, uzun ve kapsamlı bir kültürel gelişimden geçerek bugün bildiğimiz çok farklı biçimlerine dönüşmüştür. Bu gelişmenin doğası, ilerideki bölümlerde ortaya konulduğu gibi, yalnızca ana hatlarıyla olsa bile, ilk defa şimdi ayrıntılarıyla incelenebilmektedir.

İlk adım, yaşam biçimleri binlerce yıldır değişmeyen, çağdaş avcı ve toplayıcı toplumların dinsel törenlerinden, ilk dinin genel biçimini çıkarsamaktır. Uygun toplumlar, göreceli izolasyon derecelerine işaret eden genetik kriterlere göre seçilebilir. Sonra, arkeolojinin yardımıyla, ilk dinin, yerleşik toplumlarda bulunan haline gelişini tamamlayan adımları izlemek artık mümkündür. Avcı-toplayıcı dinleri, bütün toplumu, tanrılar ile etkileşimde eşit katılımcılar olarak kapsamıştır. Yerleşik toplumlarda ise, insanlar ve tanrıları arasında, rahip benzeri bir yetkililer sınıfı ortaya çıkmıştır. Dinsel güç daha seçkin hale gelmiş ve genellikle bir rahip-kral tarafından yönetilen arkaik devletlerin önemli bir destekçisi olarak hizmet etmeye başlamıştır. Dinin bağlayıcı gücü, tarıma ilk kez başlayan toplumların gereksinim duyduğu üzere, alışık olmadıkları bu zor işler gibi ortak eylem gerektiren diğer görevlere de uygulanmaya başlanmıştır. Bu dinlerin temel

törenleri tarım takvimine bağlanmıştır ve bu törenler, gelişmiş devletlerde ortaya çıkan daha gelişmiş dinler tarafından da tercih edilmişlerdir.

MÖ 2. binyılda, Yakın Doğu'da yaşayan Kenanlılar ve onların İsrailli torunları olan devletlerden birinden, ilk büyük tektanrılı din ortaya çıkmıştır. Bilim adamları, şimdi, Yahudiliğin şekillendiği tarihsel bağlamı ve onu şekillendirenlerin motivasyonlarından bazılarını makul ölçüde, detaylı olarak inceleyebilmektedirler.

İkinci büyük tektanrılı dine gelince, Hıristiyanlığın kökenleri hâlâ büyük ölçüde gizemlidir. Din, ilk önce, Roma İmparatorluğu şehirleri arasında yayılmış, Yunanca konuşan Yahudiler arasında gelişmiştir. Hıristiyanlığın köklerinin Yahudi olmasına karşın, bütün ilk belge ve ayinleri Yunancadır ve bu din, yeni dilinde, belirgin bir biçimde Yahudi olmayan temalarını benimsemiştir. Hıristiyanlık o kadar başarılı olmuştur ki, yalnızca 300 yıl içinde, Roma İmparatorluğu'nun devlet dini haline gelmiştir.

İslam, tam tersine, emperyal bir role yükselmemiş, fakat onun içine doğmuştur. Bu üçüncü büyük tektanrılı din, Yakın Doğu'da, Bizans İmparatorluğu'nun topraklarını miras alan Arap devletinin resmi mezhebi olarak tarihe girmiştir. Hem Müslüman, hem de Müslüman olmayan bilim adamları, yıllarca, İslam'ın kökenleri ile ilgili gerçeğin, zengin İslam metinleri sahasında bir yerde bulunabileceğini varsaymışlardır. Yalnızca son zamanlarda, küçük bir grup araştırmacı, İslam metinlerinin tarih olarak değil de, öncelikle kutsal edebiyat olarak görülmesi gerektiğine dair, yeni bir önerme geliştirmişlerdir. Bu revizyonistler, alternatif ve biraz da şaşırtıcı bir İslam tarihi inşa etme sürecindedirler. Açıklamaları, henüz hak edebileceği düşünülen dikkat ya da sınamaya mu-

hatap olmamıştır, ancak, eğer bu görüşler desteklenirse, dinin bağlayıcı gücünün, siyasi amaçlara nasıl ustaca uyarlanabileceği konusunda, başka bir örnek sağlayacaktır.

Bu bağlayıcı güçler, antik toplumların ortak etkinliklerinin çoğunda açıktır ve dinin önceki rollerinin çoğunu üzerine almış laik kurumların bolluğuna rağmen, çağdaş toplumlarda da şaşırtıcı derecede göz önünde bulunmaktadır. Evlilik ve üreme uygulamalarında, ahlak standartlarının dayatmacılığında, politik hareketlerde, ticaret için gerekli güven bağlarını oluşturmakta ve savaşta, din eski rollerini her zamanki gibi etkili bir şekilde oynamaya devam etmektedir.

***

Dinin karmaşıklığı –dinin insanlık tarihindeki karmaşık rolü, katılımcılarının kalbinde yükselttiği güçlü duygu karışımı– insan evriminin başlangıcında dinsel davranışın ortaya çıkışını biçimlendiren güçler açısından, bir dereceye kadar açıklanabilir görünmektedir. Şimdi incelenmesi gereken, bu şekillendirici güçlerdir. Ancak, dinsel davranışın kendisini incelemeden önce, dinden ayrılabilse de, onun temel bir ayağı olan önemli bir insan yeteneğini, yani ahlak içgüdüsünü göz önüne almak uygun olacaktır. Toplumsal düzeyde, din başından beri ahlak için zaruri görülmüştür ve muhtemelen hâlâ da öyledir. Zira, bireyler din olmadan da ahlaklı davranabilirseler de, ateist ve agnostiklerin çoğu, toplumlarının ahlak standartlarına uymaya itina göstermektedirler ve son derece laik ülkeler bile dinden etkilenmişlerdir.

Din ve ahlak, evrim geçirmiş davranışlar olarak kökenlerini yansıtan ortak bir özelliği paylaşmaktadırlar: Her ikisinin de kökleri, duygulardadır. Dinsel bilgi, haftanın hangi günü olduğunu bilmek gibi değildir, insanın hissettiği ve derinden bağlı olduğu bir şeydir. Ahlaki sezgiler, genellikle,

yansız gerçekler olarak değil, sağlam inançlar olarak zihnimizde belirir. Dinsel ve ahlaki inançlar, rasyonel bir biçimde tartışılabilir, ancak her ikisinin de, beynin, bilinçli zihnin giremediği bölgelerinde şekillendirilen duygu yüklü bileşenleri vardır. Doğal seçilim, onlara, safi gerçeklerin sahip olmadığı çok güçlü bir kalite sağlamıştır.

Ahlak dinden daha eskidir –kökenleri maymunlarda görülebilir– ve dinsel davranış, yalnızca insan soyunda vardır, onun tepesine yerleştirilmiştir. Ahlaki içgüdülerin nasıl evrim geçirdiğini anlamak, dinsel davranışın da evrimsel bir kökeni olduğunu anlamayı kolaylaştırır.

2
AHLAK İÇGÜDÜSÜ

> İnsanın kaderinde toplum vardı. Bu yüzden, ahlakının da bu amaç için biçimlendirilmesi gerekiyordu. Yalnızca buna göre bir doğru ve yanlış duygusuyla yaratılmıştı. Bu duygu, işitme, görme, hissetme duyuları kadar, doğasının bir parçasıydı... Bir çiftçiye ve bir profesöre ahlaki bir durumu anlatın. Çiftçi, durum hakkında en az profesör kadar iyi, hatta genellikle daha da iyi karar verecektir, çünkü yapay kurallarla yoldan çıkmamıştır.
>
> — THOMAS JEFFERSON[10]

Herkes doğru ile yanlış arasındaki farkı bilir. Ancak, bu kesin bilgi nereden gelmektedir? Bazı filozofların öğrettiği gibi, sağduyudan mı? Yoksa, ilahiyatçıların dediği gibi, ilahi bir vahiyden mi?

Son birkaç yıl içinde, ahlakın doğası ile ilgili asırlık tartışmaya, yeni ve şaşırtıcı bir fikir sunulmuştur. Biyologlar, sosyal hayvanların, toplumlarının diğer üyeleri ile etkileşim kurarken kendi çıkarlarını frenleyici kurallar geliştirdiklerini fark etmişlerdir. Bir babun sürüsünün ya da bir şempanze grubunun toplumsal dokusunu meydana getiren unsur, muhtemelen genetik bir temele sahip olan bu kendini frenlemeye dair kurallardır.

Hiç kimse hayvanlara ahlak atfetmiyor, ancak gözlemciler kuyruklu ve kuyruksuz maymunların, insanlarda çok aşikâr olan ahlak duygusunun yapı taşları olabilecek, empati ve bir karşılıklılık algısı gibi, pek çok davranış gösterdiklerini keşfetmişlerdir. İnsanlar, bu yapı taşlarını, kuyruksuz maymuna benzer atalarından miras almış ve ahlaki içgüdülere dönüştürüp geliştirmiş olabilirler.

Biyologlar, böylece, ahlakın yeni bir açıklamasını oluşturabileceklerini görmeye başlamışlardır: Ahlaki davranış, teologların ve filozofların tercih ettiği kaynaklar olan insan zihninin dışından ya da hatta bilinçli akıl yürütmeden kaynaklanmaz, fakat daha ziyade, evrim yoluyla zihnin genetik yapısına eklenmiştir.

Yeni programın en açık ifadesi, seçkin biyolog Edward O. Wilson'dan gelmiştir. *Sosyobiyoloji* kitabında, "Etiğin, filozofların ellerinden geçici olarak alınmasının ve biyolojileştirilmesinin zamanı gelmiştir," diye yazmıştır.[11] Birkaç yıl sonra, kendinden emin bir biçimde, "Bilim, kendi açısından, insan durumu ile ilgili her varsayımı acımasızca test edecek ve zaman içinde, ahlaki ve dini duyguların esasını ortaya çıkaracaktır," öngörüsünde bulunmuştur.[12]

Hem filozofların, hem de psikologların, Wilson'ın meydan okumasına cevap vermeleri biraz zaman almıştır, ancak şimdi, kısmen işbirliği içinde çalışan her iki grup tarafından da, son derece ilginç bir araştırma yürütülmektedir.

Ahlakın evrim tarafından, en azından kısmen şekillendirildiğine dair yeni görüşe kolay varılmamıştır. Filozoflar, ahlakın temeli olarak, uzun zaman akıl üzerinde odaklanmışlardır. 18. yüzyılda yaşamış olan İskoç filozof David Hume, ahlakın bilinçli akıl yürütmeden değil, duygulardan kaynaklandığını güçlü bir biçimde savunarak, bu geleneğe karşı çık-

mıştır. "Ahlak tutkuları alevlendirir ve eylemleri üretir ya da engeller. Bu bakımdan, aklın kendisi son derece acizdir. Ahlak kuralları, bu nedenle, aklımızın sonuçları değildir," diye yazmıştır Hume, *İnsan Doğası Üstüne İnceleme*'sinde.

Ancak, Hume'un önerisi, filozofları, ahlakı aklın üstüne kurmaya yalnızca daha da heveslendirmiştir. Alman filozof Immanuel Kant, ahlakı, doğanın dışında bir saf akla ve evrensel yasalar olmak için uygun olma testini geçen ahlaki zorunluluklar dünyasına dayandırmak istemiştir. Bu önermenin hiçbir anlamı yoktur, diye yazmıştır Wilson, iğneleyici bir biçimde. Bazen bir kavram, derin olduğu için değil, yanlış olduğu için kafa karıştırıcıdır. Artık biliyoruz ki, bu düşünce, beynin nasıl çalıştığına dair bulguyla bağdaşmamaktadır."[13]

Ne var ki, psikologlar da, filozofların, ahlakı yalnızca akıldan türetme programına uzun süre taraftar olmuşlardır. İsviçreli psikolog Jean Piaget, Kant'ın düşüncelerini takip ederek, çocukların, zihinsel gelişimin çeşitli aşamalarından geçerken, ahlak ile ilgili fikirler öğrendiklerini savunmuştur. Amerikalı bir psikolog olan Lawrence Kohlberg, çocukların altı ahlaki akıl yürütme aşamasından geçtiklerini savunarak, Piaget'nin düşüncelerini geliştirmiştir. Ancak, Kohlberg'in analizi, çocuklarla görüşme yapmaya ve onlara ahlaki akıl yürütmelerini açıklatmaya dayandığı için, algılayabildiği tek şey akıldı.

Sonuçta yeni ahlak görüşüne katkıda bulunacak olan primatologlar bile susturulmuştu, çünkü psikolog B. F. Skinner'ın uğursuz etkisi altında kalan hayvan davranışçıları, empati gibi duyguları hayvanlara atfeden herkesi insanbiçimcilikle suçlamışlardır.

Herkesin yanlış yolda olması ve Hume'un içgörüsünün ihmal edilmesiyle, ahlak çalışması bir tür çıkmaza girmişti. "Ahlak çalışmasının, 19. yüzyıldan bu yana çok az gelişmiş olması, şaşırtıcı bir durumdur," diye yazmıştı Wilson 1998'de, bir yüzyılın çalışmasını hiçe sayarak.[14]

Çıkmazdan kurtulmaya yardım eden gelişmelerden biri, Virginia Üniversitesi'nde psikolog olan Jonathan Haidt'ın 2001 yılında yazdığı bir makaleydi. Haidt'ın tiksinti duygusuna bir ilgisi vardı ve ahlaki şaşırtma adını verdiği bir olguya merak duyuyordu. İnsanlara, bir araba tarafından ezildikten sonra evcil köpeklerini pişirip yiyen bir aile ya da tuvaleti ulusal bayrak ile temizleyen bir kadın ile ilgili hikâyeler okuyordu. Denekleri, beklendiği gibi, tiksinti duyuyor ve bu eylemlerin yanlış olduğu konusunda kuvvetle ısrar ediyorlardı. Ancak çoğu, bu hikâyelerde hiç kimsenin zarar görmediğini göz önüne alırsak, neden bu görüşe sahip olduklarını açıklayamıyordu.

Haidt'a öyle görünüyordu ki, eğer insanlar ahlaki yargılarını açıklayamıyorlarsa, o halde onlara yönelik tutumlarını mantıklı biçimde düşünmüyorlardı.

Bu gözlem, Haidt'ın, insanların ahlaki kararları nasıl aldıkları ile ilgili yeni bir bakış açısı geliştirmesine yol açtı. Kendi araştırmasından ve diğerlerininkilerden yararlanarak, insanların iki türlü ahlaki karar verdiklerini savundu. Ahlaki sezgi ismini verdiği biri, bilinçaltından gelir ve ani olarak yapılır. Ahlaki akıl yürütme olarak adlandırdığı diğeri ise, bilinçli akıl tarafından, daha yavaş ve durumdan sonra yapılan bir işlemdir. "Ahlaki yargılar, ahlaki sezgilerin sonucu olarak, otomatik ve zahmetsizce, bilinçte ortaya çıkar. Ahlaki akıl yürütme ise, kişinin, çoktan varılmış bir yargıyı destekleyecek savlar aradığı, bir ahlaki yargının oluşmasından sonra kalkışılan, zahmetli bir süreçtir," diye yazmıştır.[15]

Haidt'in görüşüne göre, yüzyıllardır filozofların ve psikologların, neredeyse özel dikkatini çekmiş olan ahlaki akıl yürütme kararı, yalnızca aldatıcı bir dış görünüştür ve bu durum çoğunlukla, kişinin doğru kararı aldığı yönünde, diğerlerini etkileme amacını güder. İnsanlar, aslında, ahlaki sezgisel kararlarını nasıl aldıklarını bilmemektedirler, çünkü bunlar bilinçaltında oluşturulmaktadır ve onlara erişememektedirler. Bu yüzden, belli bir kararı neden aldıkları sorulduğunda, mantıksal olarak olası açıklamalar menüsünü gözden geçirecekler, gerçeklere en yakın görünenini seçecekler ve bir avukat gibi, bunun akılları olduğunu savunacaklardır. Haidt bu durumun, ahlaki savların genellikle bu kadar acı ve kuşkulu olmalarının nedeni olduğuna işaret etmektedir. Her iki taraf da, rakibinin fikrini değiştirebilme umuduyla, onun savlarını bir avukat gibi çürütmeye çalışır. Fakat rakibi bu görüşe, belirttiği nedenlerle değil de sezgisel olarak sahip olduğu için, elbette ikna edilemez. Akıl yürütme yöntemi ile rakibin fikrini değiştirme umudu, bir köpeği, onun için kuyruğunu sallayarak, mutlu etmeye çalışmak kadar beyhudedir.

Haidt, daha sonra, ahlaki sezgi sürecinin nasıl çalıştığını araştırmaya başlamıştır. Bir dizi psikolojik deneye dayanarak, sezgisel sürecin kısmen genetik, evrim tarafından oluşturulmuş ve kısmen de kültür tarafından şekillendirilmiş olduğunu savunmuştur.

Sürecin genetik bileşeni, muhtemelen beyindeki özel sinir devrelerini ya da modüllerini şekillendirmektedir. Bunlardan bazıları, empati ve karşılıklılık gibi evrensel ahlaki davranışları harekete geçirebilmektedir. Diğerleri muhtemelen insanları, toplumlarının belirli ahlaki değerlerini uygun bir yaşta öğrenmeleri için önceden hazırlamaktadır.

Bu öğrenme süreci, yaşamın erken dönemlerinde başlar. İki yaşına kadar, çocuklar zihinlerinde bir yasak davranışlar listesi oluştururlar, diye yazmaktadır psikolog Jerome Kagan. Üç yaşına kadar, iyi ve kötü kavramlarını, kendi davranışları da dahil olmak üzere, her şeye ve her eyleme uygularlar. Üç ile altı yaşları arasında, bir standardı ihlal etmiş olmaktan dolayı suçluluk duyarlar. Ayrıca, mutlak standartlar ile yalnızca gelenekler arasında ayrım yapmayı öğrenirler. "Çocuklar büyürken, ahlak gelişiminde evrensel bir aşamalar sırası takip ederler," diye yazmaktadır Kagan.[16]

Çocukların her yerde aynı aşamalar sırasını takip etmesi, ahlakı öğrenmeye rehberlik eden, Haidt'in ahlaki sezgi adını verdiği gelişmeyi de içeren, bir genetik programın ortaya çıkmış olduğunu gözler önüne sermektedir.

Böyle bir program, diğer önemli beyin fonksiyonlarını şekillendirdikleri bilinen programlara benzeyecektir. Beynin olgunlaşmasının büyük bölümü, doğumdan sonra, çocuk dış dünyadan ilgili deneyimle karşılaştığında bununla bağlantılar kurması ve sinir sistemini hassaslaştırmasıyla meydana gelir. Görme, kritik bir yaşta olgunlaşan bir yetenektir, dil bir başkası ve ahlaki sezgi de bir üçüncüsüdür.

Ventromedial alana, burun köprüsünün hemen arkasında yer alan prefontal korteksin özel bir bölgesinde meydana gelen bir hasar, zayıf yargı ve antisosyal davranışı beraberinde getirir. Beynin prefontal korteksindeki sinir sistemi, ahlaki sezgilerin kültürel şekillendirmesiyle belirgin bir biçimde ilişkilidir.

Beyinde, ahlaki kararlara ayrılmış olan özel sinir sisteminin varlığı, ahlakın, genetik bir temeli olan, evrim geçirmiş bir yetenek olduğunun daha büyük bir kanıtıdır. Ünlü Phineas Gage olayında, 1848'de bir demiryolu inşaatı kazasında,

ince bir demir çubuk Gage'in frontal lobunu delip geçmiştir. Gage, hayret verici bir biçimde kazayı sağ salim atlatmıştır, ancak kişiliği değişmiştir. Önceden çalışkan ve sorumluluk sahibi biriyken, kendisini 20 yıl sonra inceleyen bir hekime göre, artık "düzensiz, saygısız, (önceden adeti olmadığı halde) zaman zaman en kaba küfürlere başvuran, arkadaşlarına çok az hürmet gösteren, kendi arzularına ters düştüğünde de kısıtlamalara katlanamayan ve tavsiyelere hiç kulak asmayan" biri olmuştur.[17]

Ahlaki duyarlılıklarda daha belirgin bir hasar, Huntington hastalığına yakalanan hastalarda görülmektedir. Bu hastalar tuhaf bir biçimde, yalnızca sonuçları tartarak ve güçlü toplumsal tabuları görmezden gelen ahlaki yargılarda bulunarak son derece faydacı kimseler haline gelmektedirler. Bir adamın eşinin henüz yeni vefat etmiş olduğu bir durumu düşünün. Eşinin cansız vücudu yatakta yatmaktadır ve adam onunla son bir kez ilişkiye girmeye karar verir. Bu doğru mudur? Pek çok insan bunun kesinlikle doğru olmadığını söyleyecektir. Huntington hastaları ise bunda hiçbir sorun görmezler. Bazı ahlaki yargıları yoğunlaştıran tiksinti duyguları, tuhaf bir biçimde gevşemiş görünmektedir: Eğer köpek dışkısı şekli verilmiş bir çikolata parçası kendilerine gösterilirse, çoğu insanın iştahı kaçar, ancak Huntington hastalarının çoğunluğu onu büyük bir mutlulukla mideye indireceklerdir.[18]

Ahlak ve tiksinti için sinir sistemlerinin var olduğu görülmektedir, çünkü beyinde belirli bir hasar, her iki davranışın da kaybına yol açabilir. Ancak bu davranışlar, özünde her toplumda çok benzer olsalar da, ağırlıkla kültür tarafından şekillendirilmektedir. Kültürel farklılıklar nedeniyle, toplumlar, ahlaken caiz kabul ettikleri eylemler açısından, büyük farklılıklar gösterebilir. Örneğin, Batılı toplumlarda, bir

çocuğu öldürmek genel olarak cinayet kabul edilmektedir. Ancak, Güney Afrika'daki Kalahari çölünde yaşayan ve avcı-toplayıcı bir topluluk olan !Kung San kabilesi arasında, doğumdan sonra, şekil bozukluğu olan her çocuğu ve her ikizden birini öldürmek annenin ahlaki görevidir.[19] Bir !Kung annesi, gittiği her yere çocuğunu da götürmek zorundadır ve çocuk yürümeyi öğrenene değin, 7000 km kadar yol yapar. Aynı zamanda, gıda, su ve eşyalarını da taşımak zorunda olduğu için ikiz bebekleri taşıyamaz. Bu yüzden, ikizlerden birini öldürmek ve hayatta kalma umutları sınırlı olan özürlü bir çocuğa yatırım yapmaktan kaçınmak, !Kunglar açısından ahlaki bir noksanlık değildir. Bu durum, aksine, insani ahlaki sezgileri, kendi özel koşullarına göre bir şekillendirme yöntemi olarak görülebilir.

Cinsel ahlak standartları, özellikle, cinsellik anlayışının babanın spermine bağlı olarak görülmediği ve bu yüzden erkeklerin eşlerine cinsel yaklaşım konusunda daha az kıskanç olduğu yerli Avustralya ve komşusu Melanezya'da, bizimkiyle büyük farklılıklar göstermektedir. Dolayısıyla, Papua Yeni Gine'nin doğu ucundaki Trobriand Adaları halkı tarafından düzenlenen bir festival olan *kayasa*da, oyunlardaki sportif unsur, Batılı ülkelerde alışılmış olanlardan biraz öteye taşınmıştır. "Güneydeki bir *kayasa* halat çekme oyununda, erkekler ve kadınlar her zaman karşı taraflarda yer alırlar. Kazanan taraf, yenilgiye uğrayan tarafla, törensel biçimde tipik bir yüksek çığlıkla (*katugogova*) alay eder ve sonra da, yere yıkılmış rakiplerinin üzerine saldırarak toplum içinde cinsel ilişkiye girerler. Bir keresinde, bu konuyu, kuzeyden ve güneyden gelen karışık bir kalabalıkla tartıştığımda, her iki taraf da, bu beyanın doğruluğunu kesin olarak onayladılar," diye bildirmektedir antropolog Bronislaw Malinowski.[20]

Rudyard Kipling'in bir keresinde belirttiği gibi, "Kew'in en büyük hayalleri, Katmandu'nun gerçekleridir ve Clapham'ın suçları, Martaban'da erdemdir."

Ancak, ahlaktaki ortaklıklar, genellikle farklılıklardan daha çarpıcıdır. "Sana yapılmasını istemediğin şeyi başkasına yapma," temel ahlaki ilkesi, cinayet, hırsızlık ve enseste karşı konulan yasaklar gibi, bütün toplumlarda bulunmaktadır. Bu evrensel ahlaki ilkelerin çoğu, doğuştan gelen sinir sistemleriyle şekillendirilmiş gibi görünmekteyken, farklılıklar, daha çok kültürel gelenekler ve bir toplumun özel ekolojik koşulları tarafından yönlendirilen ahlaki öğrenme sistemlerinden kaynaklanmaktadır.

Ahlakın altında yatan iki temel psikolojik süreç olan, ahlaki sezgi ve ahlaki akıl yürütmeye dönecek olursak, tek bir tanesi bile yeterince fazla görünürken, evrimin bizi neden iki süreçle bu kadar cömertçe donattığı sorusu ortaya çıkmaktadır. En mantıklı cevap, bu iki sürecin, insan evriminin farklı aşamaları sonucu ortaya çıktığıdır.

Ahlaki sezgi, daha eski, muhtemelen insanlar ne akıl yürütme gücünü, ne de dil yeteneğini kazanmadan önce devreye sokulmuş olan sistemdir. Dilin evriminden sonra, insanlar eylemlerini başkalarına açıklama ve haklı çıkarma ihtiyacı duyduklarında, ahlaki akıl yürütme ortaya çıkmış olacaktır. Ancak evrimin, insan toplumlarını bu kadar uzun süre korumuş olan ahlaki sezgi pahasına, bireysel davranış üzerinde kontrolü bu yeni yeteneğe devretmek için hiçbir zorlayıcı gerekçesi olmayacaktı. Bu yüzden, ortaya çıkan düzenleme, her iki sistemin de muhafaza edilmesiydi. Ahlaki sezgi sistemi, bilinçaltında çalışmaya devam ederek, bilinçaltının ani yargılarını bilinçli zihne getirir. Sonra, ahlaki akıl yürütme sistemi bunu devralarak, kendisine verilen ahlaki girdiyi rasyo-

nalize etmek ve bir bireyin eylemlerini kendisine ve toplumuna haklı göstermek için, bir avukat ya da halkla ilişkiler uzmanı gibi çalışır.

Ahlaki Sezgi ve Tramvay Problemleri

Ahlaki sezgi sistemi, bilinçli zihin için erişilmez olsa da, varlığının bazı ilginç izleri, tramvay problemleri olarak bilinen ince ahlaki egzersizlerde görülebilir. Ahlak filozofu Philippa Foot tarafından icat edilen tramvay problemleri, daha sonra sezgisel sistemin görünmez ahlaki kurallarını araştırmaya meraklı psikologlar tarafından geliştirilmiştir. Problemler tamamen sunidir ve bu da, gerçek yaşam zorluklarından kaçınmayı sağlamakta ve verilecek ahlaki kararı arındırmaktadır.

Tipik bir tramvay probleminde, bir tramvay ya da tren, raylarda düşünmeden yürüyen, son ana kadar tehlikeden habersiz olan ve rayların dik kenarlı bir toprak setten geçmesi nedeniyle kaçamayan beş kişiye doğru hızla gelmektedir. Tren ile beş kişi arasında duran biri, onları kurtaracak güce sahiptir, ancak yalnızca rahatsız edici bir ahlaki karar verdikten sonra.

Bu yüzden ilk önce, treni yan raylara aktarabilecek bir makasın yanında duran Denise'in durumunu düşünün. Ancak, yan raylar üzerinde de birisi yürümektedir ve o da gelen trenden kaçamayacaktır. Denise, trenin yönünü değiştirerek beş kişiyi kurtarmaya karşılık bir kişiyi öldürmekte haklı olacak mıdır?

Ahlakbilimciler doğru cevabı tartışabilirler, ancak psikologlar, çoğu insanın aslında ne yanıt verdikleri konusuyla daha çok ilgilidirler. Harvard Üniversitesi'nde psikolog olan Marc Hauser, web sitesinde insanlara bu soruyu sormuştur. Birkaç bin insan testi cevapladıktan sonra sonuçlara baktı-

ğında, insanların %90'ının Denise'in makası değiştirmesinin doğru olduğunu söylediğini bulgulamıştır.

Daha sonra, deneklerden Fred'in ikilemini düşünmeleri istenmiştir. Fred, tren raylarının üzerindeki bir köprüde durmaktadır. Trenin yoluna ağır bir nesne atarak ve treni yavaşlatarak, ilerideki raylarda duran beş kişiyi kurtarabilir. Tam da böyle bir nesne yanında durmaktadır: iri yapılı bir adam. Fred adamı tren yoluna iterek beş kişiyi kurtarmak için onu öldürebilir mi?

Hauser'ın anketine katılanların yalnızca %10'u, Fred'in adamı öldürmesinin doğru olduğunu düşünmüşlerdir.

O zaman, şu ilginç soru akla gelir: Her iki durumda da pratik sonuç aynıyken –beş yaşamı kurtarmaya karşılık, bir yaşamın kaybedilmesi– neden Denise'in eylemi doğrudur da, Fred'inki değildir?

Deneklerin %70 kadarı, yaptıkları ayrım için herhangi makul bir neden gösterememişlerdir. "İnsanların çoğunun bu durumlar arasında neden bir ayrım yaptıklarına dair hiçbir fikirlerinin olmadığı gerçeği, onların, altta yatan ilkelerin farkında olmadan ahlaki yargılarda bulunmaya eğilimli oldukları gerçeğini pekiştirmektedir," diye yazmaktadır Hauser.[21] Ayrıca bu sonuç, tüm ahlakın öğretildiğini düşünen tavrın problemini de göstermektedir. Çünkü, eğer insanlar ahlaki kararlarının nedenlerini açık bir biçimde ifade edemezlerse, onları nasıl öğretebilirler?

Tramvay problemlerinin güzelliği, ahlaki akıl yürütme sürecinin makul bir açıklama bulamadığı durumlarda, ahlaki sezgiyi iş başında yakalamalarıdır. Bu, ahlaki sezgisel sürecin birlikte işlediği gizli kurallara dair derin bir içgörü sağlar.

Hauser ve meslektaşları, bu kurallardan, temas ilkesi, amaç ilkesi ve eylem ilkesi ismini verdikleri üç tanesini ta-

nımlamışlardır. (Filozoflar bunları başka isimler altında tanımlamışlardır.)

Temas ilkesi, belki de, en etkileyici olanıdır, çünkü en ilkel olanı gibi görünmektedir. Herhangi bir kimseye fiziksel bir zarar vermek bir tabudur. Muhtemelen, insanların uzaktan öldürülmelerine izin veren mızrak ya da okların icat edilmesinden çok önce, sinir sistemine kazınmıştır. Temas ilkesi, ayrıca, gözlerimizin önündeki ahlaki durumların, neden uzaktakilerden daha zorlayıcı olduklarının da altında yatıyor olabilir. Eğer yol kenarında yaralı bir çocuk görürsek, durup yardım etmemiz gerektiğini biliriz. Ancak eğer uzaklardaki bir çocuğun yarık dudak hastalığını iyileştirmek için yardım isteyen bir reklam görürsek, sayfayı çevirmek affedilebilir.

Temas ilkesi, Fred'in ahlaki ikileminde, insanların, onun beş kişiyi kurtarmak için iri yapılı adamı raylara itmesinin yanlış olduğunu söyleme nedenlerinin bir kısmını açıklamaktadır. Denise'in ikileminde, onun yaptığı eylem, yan raylarda yürüyen kişinin ölümüne yol açmıştır, fakat onunla öldürülen kişi arasında hiçbir kişisel temas yoktur.

Temas ilkesini anlamanın bir başka yöntemi, Fred'in ikileminde, Fred dışındaki herkesin, şempanzelerle yer değiştirmiş olduğunu varsaymaktır. Fred'in raylardaki beş şempanzeyi kurtarmak için, şişman bir şempanzeyi köprüden atması doğru mudur? Çoğu insan, bunun doğru olduğunu söylemektedir. Kişinin, kendi elleriyle bir insanı öldürme tabusu, burada artık akla gelmemektedir. İlginçtir, deneklere neden Denise'in eylemini haklı bulup, Fred'inkini bulmadıkları sorulduğunda, birçoğu fiziksel temas gerçeğinden söz etmiş, ancak bunun ayrım için yeterli bir neden olduğunu da reddetmiştir. "Denekler, genellikle, kullanılan ilgili ilkeyi

açıkça ifade edebilmişler, ancak bunun ahlaki açıdan geçerli olduğunu onaylamakta isteksiz olmuşlardır," diye yazmaktadır Hauser.[22]

Sezgisel ahlakın bir başka kuralı olan amaç ilkesi de, Denise ve Fred'in ikilemlerinde ayrımsanabilir. Denise, yan raylarda yürüyen kişinin öleceğini öngörmüş, ancak bunu amaçlamamıştır. Bu kişinin ölümü öngörülen bir sonuçtur, ancak Denise'in eyleminin arzulanan sonucu değildir. Oysa Fred, iri yapılı adamı tren yoluna iterse, adamın ölümünü amaçlar ya da en azından, amaçlı hareketine, adamın ölüm olasılığını da eklemelidir. Ahlaki sezgisel süreç, kişiye kasıtlı zarar verme (yanlış davranış) ile kişinin zarar göreceğini tahmin etme (haklı bulunabilecek davranış) arasında açıkça bir ayrım yapmaktadır. İnsanların çoğunun açıkça ifade edemediği bu ayrımın karmaşıklığı, bilinçli zihnin, ancak dilbilgisi kuralları kadar nüfuz edebildiği doğuştan gelen bir kuralın iş başında olduğu düşüncesini akla getirmektedir.

Üçüncü bir gizli kural olan eylem ilkesi, olumlu eylemle neden olunan zararların, ihmal ya da eylemsizlik ile neden olunanlardan daha kötü olduklarının varsayılmasıdır. Fred'in, iri yapılı adamı, trenin önündeki raylara düşüren bir manivelası olduğunu farz edin. (Manivela düzeneği, sezgisel temas ilkesini tetiklemekten kaçınmak içindir.) Sonra da, manivelasıyla, bunun aksini yapacak olan –iri yapılı adamın raylara kaçınılmaz düşüşünü önleyecek bir manivelası olan– Jeff vardır. Fred'in manivelayı çekmesi eyleminin ve Jeff'in bunu başaramamasının, etkisi kesinlikle aynıdır; iri yapılı adam ölür, ancak beş kişi kurtulur. Bununla birlikte, insanlar, Jeff'in ihmalini, Fred'in eyleminden çok daha kabul edilebilir bulmaktadır. Ancak, bu durumda, deneklerin çoğu, iş başındaki bu sezgisel ilkeyi açıkça ifade edebilmektedirler.

Ahlaki sezgisel süreç, herkesi, ahlaki akıl yürütme aracı ile gözden geçirme olmadan, ani ahlaki kararlar almak için gerekli sinirsel mekanizma ile donatmaktadır. Böyle bir sistemin, atalarımızın avcı-toplayıcı olduğu ve anlık ölüm-kalım kararları vermeleri gerektiği günlerde, ne kadar avantajlı olmuş olacağını görmek kolaydır. Bu anlık süreç, günümüz toplumlarında da yararlıdır. Eğer herkesin, neyin doğru ya da yanlış olduğuna dair hemen bir bilgisi olursa, toplumsal doku kesinlikle daha güçlü olur.

Ancak, bilinçli zihnin erişemediği, ani bir ahlaki karar verme mekanizmasına sahip olmak, bir insanı aşağılık bir robot haline getirmez mi? Pek değil; bir birey, mekanizmanın telkinini her zaman göz ardı edebilir. Ayrıca, ahlaki sezgisel süreç, yukarıda sözü edildiği gibi, kültürle, yani insanın çocukluğunda aldığı eğitim ve ahlaki yönerge ile şekillendirilir. Din, bir sonraki bölümde açıklandığı gibi, burada önemli bir rol oynar. Tabii, bir çocuğun yaşıtları ve anne-babası da. Bütün bu etkiler, her toplumun özel değerlerine göre, bir dizi doğuştan gelen ahlaki davranışı şekillendirmek için çalışmaktadır.

Bu değerler, gelenek ve sonuçta her toplumun kendi özel çevresinde hayatta kalması için gereken kolektif davranış ile belirlenir. Bu nedenle, bir toplumdan diğerine değişiklik gösterebilirler. Genel olarak her yerde aynı olduğu düşünülen insan doğası, daha çok her toplumun ahlaki davranışının daimi çehresine ve bu yüzden, doğuştan gelen ahlaki davranışlara bağlı olmalıdır. Bu davranışlar nelerdir ve nereden gelmektedirler?

Ahlaki Duyguların Kökeni

Darwin, 1871'de yayımlanan kitabı, *İnsanın Türeyişi*'nde, iki bölümü ahlakın evrimine ayırmıştır. Savları, birçok biyolog

tarafından reddedilmiştir, ancak bu savlar mevcut bilim akımlarının çoğunu öngörmüştür.

Darwin, toplumsallığın yırtıcılara karşı bir savunma biçimi olarak ortaya çıktığını ve bu amaçla bir araya gelmiş olan hayvanların, birbirlerine karşı davranışlarını yumuşatmaları gerektiğini savunmuştur. "Birlik içinde kendilerini koruyan ya da düşmanlarına saldıran, hep birlikte yaşayan tüm hayvanlar, aslında, bir dereceye kadar birbirine sadık olmalı ve bir lideri takip edenler de, bir dereceye kadar itaatkâr olmalılardır," diye yazmıştır.[23]

Darwin, toplumsal içgüdülerin, ebeveyn-çocuk bağı gibi basit duygulardan geliştiğini ve her toplumsal hayvanın, yeterli entelektüel güçleri geliştirdikten sonra, ahlaka sahip olacağını savunmuştur. Hayvanlar ile insanlardaki toplumsal içgüdüler arasında hiçbir süreksizlik görmemiştir, ancak insan toplumlarında, içgüdülerin, insanların akranları tarafından onaylanma arzuları ve akranlarının kendileri hakkındaki iyi düşüncelerini kaybetmelerini takip eden, "vicdan azabı, tövbe, pişmanlık ya da utanç" duyguları ile gelişeceklerini varsaymıştır.

Darwin, daha sonra, toplumu için canını veren, fedakâr bir kişinin, geride hiç çocuk bırakmayacağına ya da her durumda, daha az kahraman insanlara göre, daha az çocuk bırakacağına dair meseleyi ortaya koymuştur. Öyleyse, kalıtsal, fedakârca davranış karakteri, nasıl oluyordu da, daha yaygın hale geliyordu?

Biyolog William Hamilton, soruyu bir yüzyıl sonra, en azından birbirleriyle ilgili bireylerden oluşan küçük toplumlar için, yanıtlamıştır. Hamilton, akraba seçilimi kuramında, akrabalarınızın genlerini gelecek nesle aktarmanın, doğal seçilim söz konusu olduğu sürece, kendi genlerinizi aktarmak

kadar avantajlı olduğunu açıklamıştır. Böylece, erkek kardeşiniz, sizin genlerinizin ortalama yarısına sahip olduğu için, kendi hayatınızı kurtarıyormuş gibi, iki erkek kardeşinizin hayatını kurtararak fedakârlık genlerinizi gelecek nesle aktarabilirdiniz.

Ancak Darwin'in yanıtı, Hamilton'ın daha belirli formülasyonuna rağmen, hâlâ büyük ilgi çekmektedir. İlk olarak, Darwin şöyle yazmıştır: "Başkalarına iyi davranmak –başkalarına, size davranmalarını istediğiniz gibi davranmak– ahlakın temel taşıdır." Bu ilkeyi izleyerek hayatını feda etmiş bir adama çok büyük bir hayranlık duyulurdu ve bu adam, kabilesinin diğer üyelerine kahramanlık için ilham verirdi. "Böylece, kabilesine, kendi yüksek karakterini miras bırakmaya eğilimli döller peyda etmekten çok daha fazla iyilik etmiş olabilecekti," diye yazmıştır Darwin.

Darwin'in yanıtının ikinci bölümü, grup seçilimi olarak bilinen ve eğer genler, yalnızca bireyler yerine, insan gruplarına da fayda kazandırırlarsa, daha yaygın hale gelebilecekleri düşüncesine dayanan meseleyi gündeme getirmiştir. Darwin genlerin varlığından habersizdi, bu yüzden problemi bu belirli terimlerle formüle etmiş olamazdı. Bununla birlikte, eğer gerçekleşirse, ahlak ve insan toplumsallığının diğer yönlerinin altında yatan genlerin, nasıl yaygın hale gelebileceklerini anında gösteren bir süreç tanımlamıştır.

Ancak, Darwin'in içgörüsü, sadece son yıllarda düşmeye başlayan entelektüel at gözlükleri yüzünden, bir yüzyıldan fazla reddedilmiştir.

İlk olarak, insanlar, ahlakın insanları hayvanlardan ayıran parlak çizgi olduğu düşüncesini terk etmek istememişlerdir. Darwin'in, sosyal hayvanlardan insana, toplumsal içgüdüle-

rin bir sürekliliği olduğu düşüncesi, bu çizgiyi ortasından kesmiştir. Biyologlar bile, ahlakın doğal seçilim ile şekillendirilmiş olduğu düşüncesini sevmemişlerdir. Eğer ahlakın genetik bir temeli varsa, bu temelin başka bir sürecin istenmeyen yan ürünü olarak ortaya çıkmış olduğunu savunmuşlardır. "Ben, ahlakı, uçsuz bucaksız aptallığı içinde, normalde böyle bir yeteneğin ifade edilmesine karşı bir biyolojik süreç ile üretilmiş, rastlantı eseri var olan bir yetenek olarak açıklıyorum," diye yazmıştır, önde gelen bir evrimci biyolog olan George Williams, 1988'de.[24]

İkinci olarak, doğal seçilimin gruplar düzeyinde işlediği düşüncesi, büyük ölçüde George Williams'ın etkisi altında, evrimci biyologların çoğu tarafından reddedilmiştir. Williams, genlerin, onları taşıyan bireylerden seçiliminin çok daha muhtemel olduğunu ve aksini ispatlayacak, güçlü bir kanıt olmadığı sürece, bunun bir prensip olarak kabul edilmesi gerektiğini savunmuştur.[25] Bu yüzden, grup seçilimi teorik olarak mümkün olabilse de, "grup ile ilgili adaptasyonların aslında var olmadığını" iddia etmiştir.

Darwin'in ahlak evrimi ile ilgili tezi, ciddi şekilde rahatsız edici bir olasılığı ortaya çıkarmaktadır. Darwin, bazıları tarafından insanın en asil başarısı olarak görülen ahlakın, başarıların en asaletsizi olan savaştan kaynaklandığını ve savaşın hızı ne kadar fazla olursa, ahlakın da o kadar hızlı filizleneceğini söylemektedir. Bu, üçüncü bir zihinsel engel ortaya koyan çıkarımla, insanların uzak geçmişte son derece saldırgan olduklarını ileri sürmektedir. Pek çok toplumbilimci, insanların geçmişte, bugün olduğundan daha şiddet dolu olduklarına inanmak istememektedir. Savaşın övülmesini önlemek isteyen arkeologlar, çağdaş savaşların neden olduğu katliamları, tarımdan ve kentlerin doğumundan önceki avcı-

toplayıcılarının barışçıl davranışı ile karşılaştırmışlardır. Sadece son zamanlarda yapılan dikkatli bir araştırma, büyük bölümü rakibini yok etmeyi amaçlayan, devlet öncesi toplumlar arasındaki savaşların nasıl da sürekli ve acımasız olduklarını göstermiştir.[26]

Ahlakın evrimsel doğasını anlamaktaki dördüncü bir engel, hayvan davranışını inceleyen araştırmacıların, onlara karmaşık duyguları, bunların da özellikle olumlu olanlarını atfetmenin yanlış olduğunda ısrar etmeleridir. Primatolog Frans de Waal, şempanzeler arasında barış sağlama üzerine yaptığı çalışmalarında, kendisine, insanca olmayan bir dil kullanma talimatının verildiğini bildirmiştir. Bir öpücükle mühürlenen bir uzlaşmanın, "ağız ağza temas içeren, çatışma-sonrası bir etkileşim" olarak tanımlanması gerekiyordu.[27] İnsanların ve şempanzelerin evrimsel yakınlığı göz önüne alındığında, de Waal, iki türün de benzer duygulara sahip olmasının muhtemel olduğunu düşünmüştür. Onun görüşüne göre, insanbiçimcilikten aşırı korkmak, hayvan duyguları ile ilgili araştırmaların gelişmesini uzun zamandır engellemektedir. Bu ayrıca, biyologların, Darwin'in sosyal hayvanlar ve insanlar arasında var olduğunu öngördüğü, toplumsal içgüdülerin sürekliliğini kabul etmelerini de engellemiştir.

Bu gibi entelektüel engeller yüzünden yıllarca ihmal edildikten sonra, ahlakın evrimsel kökeni, uygun bir araştırma konusu olarak, yavaş yavaş yeniden ortaya çıkmaya başlamıştır. William Hamilton'ın akraba seçilimi kuramı, fedakârlığın, sosyal böcekler gibi akrabalığa dayalı toplumlarda, nasıl gelişebildiğini açıklamıştır. Bir başka biyolog Robert Trivers, birbiriyle ilgisi olmayan bireylerden oluşan gruplarda bile, doğal seçilimin nasıl karşılıklı fedakârlığı –daha sonra geri ödeneceğini varsayarak, birine bir iyilik yapmayı– kayı-

rabileceğini göstermiştir. Bu düşünceler, Edward O. Wilson tarafından, 1975 tarihli dönüm noktası niteliğindeki kitabı *Sosyobiyoloji*'de geliştirilmiş ve hayvanlardan insanlara genişletilmiştir. Wilson "Etiğe, evrimsel bir yaklaşımın gerekliliği açıktır," diye yazmıştır.

Sosyobiyoloji, yazarı onun yeni biyolojik fikirlerin yalnızca bir sentezi olmasını amaçlamışsa da, Marksistler ve akademik solun çoğunluğu için siyasi bir tehlike oluşturmuştur. Bu kitap, insan zihninin nasıl, hükümetlerin, Sosyalist İnsan'ı şekillendirmek için, diledikleri her tür ideolojik talimatı üzerine yazabilecekleri boş bir yazı tahtası olmadığını, ancak belirli biçimlerde davranması için evrim tarafından zaten şekillendirilmiş ya da önceden hazırlanmış olduğunu göstermiştir. Wilson'ın kitabı, genetikçi Richard Lewontin gibi, Harvard'daki meslektaşları tarafından saldırıya uğramıştır. Öğrenciler Wilson'ın derslerine engel olmuş ve hatta Hamilton ile Trivers'ı taciz etmişlerdir. Araştırmacılar, hiddete maruz kalmamak için, bu bilim adamlarının düşüncelerine katılsalar bile, *sosyobiyoloji* sözcüğünü kullanmaya cesaret edememişlerdir. Sosyobiyoloji, insanlara uygulanmış şekliyle, artık çoğunlukla evrimci psikoloji adı altında izlenmektedir.

Richard Alexander, *Sosyobiyoloji* üzerindeki fırtına dindikten sonra, ahlak çalışmalarına devam eden ilk biyologlardan biri olmuştur. 1987'de yayımlanan bir kitabında, insan atalarının, diğer insan gruplarına karşı bir savunma biçimi olarak gruplar halinde yaşadıklarını ve savaşın, insan evriminde büyük bir etkisinin olduğunu savunmuştur. Genellikle yırtıcılar küçük gruplar halinde yaşamayı en etkili yöntem olarak bulurken (kurtlar, aslanlar, katil balinalar), av hayvanları, savunma için, büyük sürüler halinde toplanırlar. Ancak insan-

lar, muhtemelen en çok korktukları düşmanları diğer insan grupları olduğu için, bu kuraldan uzaklaşmışlardır. Arkası kesilmeyen savaşlar ve bunların neden olduğu daha büyük toplumsal karmaşıklıklar aklın seçimine yol açmıştır ve daha geniş toplumlar, bireylerin birbirlerinin çıkarlarını ihlal etmesini önlemek için, giderek bireyleri daha fazla kısıtlamaya gereksinim duymuşlardır, diye savunmuştur Alexander. "Ahlaki sistemlerin işlevi ya da varoluş nedeni, açıktır ki, grubun, diğer insan gruplarıyla, başarılı bir şekilde rekabet edebilmesini sağlamak için gerekli bütünlüğü sağlamaktır. Yalnızca insanlarda, yaşamın en büyük düşman gücü, aynı türün diğer gruplarından oluşur," diye yazmıştır.[28]

İnsanların doğaları gereği ahlaklı olabilecekleri gibi şaşırtıcı bir düşünceyi kabul etmek, biyologlar ve diğerleri için zor olmuştur, çünkü bu insan doğasının bencil olduğuna dair genel varsayımla çelişiyordu. Evrimci biyoloji kavramlarını iyi tanımayanlar için, hazmetmesi daha da zor olan, ahlak kadar değerli bir şeyin, çekişme ve savaşın bulanık toprağından filizlenmiş olabileceği iddiasıydı.

Alexander'ın kitabı büyük ölçüde teorikti. Görüşlerine sağlamlık kazandıran, yaptığı bir pratik gözlem çalışmasıydı. Frans de Waal, şimdi Yerkes Ulusal Primat Merkezi'ndeydi ve esaret altındaki kuyruklu ve kuyruksuz maymunları gözlemleyerek, pek çok yılını geçirmişti. O, her türün, kavgalardan sonra barışı ve uzlaşıyı sağlamak için, kendine özgü protokollere sahip olduğunu fark etmişti.

Neden hayvanlar barışmaya ilgi duysunlar? De Waal, sosyal kuyruklu ve kuyruksuz maymunların, tam da Alexander'ın, ahlakın ortaya çıkmasına elverişli olarak belirttiği koşullarda yaşadıklarını gözlemlemiştir. Birçok primat türde, rakip gruplar arasında çatışmalar vardır. Şempanzeler,

belirli bir bölgeyi sahiplenir ve sınırlarında devriye gezerek orada buldukları herhangi bir komşu erkeği öldürürler. Bazen, erkek muhafızlarını sistematik bir biçimde, birer birer öldürmeye kalkışarak komşularının topraklarına ölümcül baskınlar düzenlerler. Eğer başarılı olurlarsa, komşularının mülkiyetini devralırlar.

Dişi şempanzeler, iç çekişmenin yarattığı tehlikelerin farkında gibi görünmektedirler. Eğer erkekleri birbirini öldürür ya da sakat bırakırsa, topluluk, komşu gruplara karşı daha kötü savunulur hale gelecektir. Bu yüzden, rakip erkekler arasındaki çatışmaları önlemek ya da yatıştırmak, büyük ölçüde kendi çıkarlarınadır. De Waal, tutsak şempanze kolonilerinde, dişilerin bazen, kavga etmek üzere olan erkeklerin ellerinden taş ya da sopaları kaptıklarını gözlemlemiştir.

De Waal'ın görüşüne göre, uzlaşma ve barış sanatı, insan ahlakının daha sonra izinden geliştiği, primat davranışının yapı taşlarından biridir. Kuyruklu ve kuyruksuz maymun toplumlarında, bu tür daha pek çok ahlaki yapı taşı bulmuştur. Bunlardan temel bir tanesi, bir başkasının duygularını algılayabilme yeteneği olan empatidir. Pek çok sosyal hayvan, birbirinin acısının farkında gibi görünmektedir. Özellikle çarpıcı bir deneyde, yalnızca daha önce bir arkadaşlarına elektrik şoku vermiş bir aygıttan yemek almalarına izin verilen rhesus maymunları, bir vakada 5 gün, bir diğerinde de 12 gün kendilerini aç bırakmışlardır.

Ancak, bu durumda maymunların arkadaşlarına yardım etmeye çalışması söz konusu değildi, ama onların çığlıklarından şahsen rahatsız olmuş olabilirler. Şempanzeler, empati olgusu için daha açık bir durum sunarlar. Düzenli olarak, bir kavgada kaybedeni teselli ederler. Sıkıntı anında, bir dizi çok insanca ifadelerle, şefkat gösterirler. "Üzüldüklerinde, şem-

panzeler surat asar, inler, çığlık atar, uzanmış elleriyle yalvarır ya da her iki ellerini sabırsızlıkla sallarlar, öyle ki bir diğeri koşup çok acil gerekli olan sakinleştirici teması sağlar," diye yazmıştır de Waal.[29] Şempanzelerin, bazen hayvanat bahçesi bölgeciklerinin etrafını saran hendeklerde, diğerlerini boğulmaktan kurtarmaya çalıştıkları bilinen bir gerçektir. Bu, onlar için büyük bir risktir, çünkü yüzemezler.

Üçüncü bir ahlaki yapı taşı, toplumsal kuralları öğrenme yeteneğidir. Yavru maymunlara geniş özgürlükler tanınmaktadır, ancak büyüdükçe, egemen hayvanların yemeğine ve alanına nasıl saygı göstereceklerini öğrenirler. Kuyruklu ve kuyruksuz maymun toplumları, her bireyin yerini bildiği bir hiyerarşiyle düzenlenirler. Her maymun türünde, kimin ast kimin üst olduğunu iletmeye yarayacak özgün bir işaret repertuarı mevcuttur. Rhesus maymunları arasında, ast, yaklaşan bir üste dişlerini göstererek sırıtır ve genellikle, savunmasız arka bölgelerini sunar. Hiyerarşi, topluluğa, bir yapı ve bir düzen sağlar.

Ahlakın dördüncü bir muhtemel yapı taşı, karşılıklılık duygusudur. Bu, insani adalet kavramından da o kadar uzak değildir. Şempanzeler, kimin yemeğini paylaşan biri olduğunu ve kimin olmadığını hatırlarlar ve bu da bir adil muamele kavramına sahip olduklarını gösterir. Başlıklı maymunlarla yapılan etkileyici bir deneyde, de Waal onları, bir üzüm ya da bir dilim salatalıktan oluşan yemek ödülü için jeton alışverişi yapma konusunda eğitmiştir. Başlıklı maymunların, komşularının, bir jeton karşılığında bir üzüm aldığını, ama kendilerine yalnızca bir salatalık dilimi verildiğini gördüklerinde, bu haksızlıktan dolayı oldukça öfkelendikleri gözlenmiştir. Bazıları, kendilerine verilen salatalık dilimini yemeyi reddetmiş hatta araştırmacıya geri fırlatmıştır.[30]

O halde, ahlak nedir? De Waal'ın bir primatoloğun bakış açısından tanımı, rasyonalist filozoflarınkinden çok farklıdır. "Ahlakı, ortak değerlere dayalı, geniş grup çatışma yönetimi sistemlerinden doğan bir doğru ve yanlış duygusu olarak anlarız," diye yazmaktadır. "Bu nedenle, ahlak sistemleri, 'daha büyük iyilik,' yani, kaynak dağılımı ve kolektif eylemden elde edilen faydalar için, grup içindeki rekabet ve çatışmaları çözmek amacıyla birtakım kurallar ve teşvikler sağlamaktadır. Ahlak, bu tanımla, toplumsal davranışla yakından ilişkilidir."[31]

De Wall, filozofların ve psikologların, ahlak çalışmasını uzun süre hapsettikleri uzman çerçevelerini kırarak, ahlakın biyolojik bir davranış olduğunu ve ahlakın kökenlerinin ele alınabileceği tek çerçevenin evrim olduğunu kanıtlamıştır.

İnsan Ahlakı

Haidt'in, insanların ahlaki sezgisi ile ahlaki akıl yürütmesi arasında yaptığı ayrım açısından, ahlaki sezgisel sürecin, insan soyunda yavaş derecelerle, de Waal'ın açıkladığı, primatlardaki dört yapı taşından nasıl evrim geçirerek gelişmiş olabileceğini anlamak kolaydır: iyi geçinmek (çatışma sonrası uzlaşı teknikleri), empati, toplumsal kuralları öğrenme ve bir karşılıklılık duygusu.

Ahlaki akıl yürütmenin evrimleşmesinin muhtemel nedeni, küçük avcı-toplayıcı gruplarında hayatta kalmak için en önemli konu olan kişinin itibarını artırmasında, eylemlerini gruba haklı göstermesinin ona yardım edeceği gerçeğidir.

Küçük bir topluluktaki insanlar her zaman dedikodu yaparlar ve birbirlerinin davranışı hakkında ayrıntılı zihinsel dosyalar muhafaza ederler. Toplumsal normların herhangi bir ihlali, yıllarca hatırlanabilir. Bu durumda kişinin ününü

koruması, önemli hale gelecektir. Avcı-toplayıcı toplumların hapishaneleri ya da bir ceza yasası yoktur. Ya grubun içindesinizdir ya da dışında ve eğer dışlanmış iseniz, vahşi doğada tek başına hayatta kalma umudunuz da fazla değildir. Toplumdaki diğer insanlar tarafından kabul edilmeyi ve uyum göstermeyi çabucak öğrenirseniz, bu sizin için daha iyi olur.

Toplumun kurallarını çiğneme korkusu, zorunluluğa yakın bir şeye pekâlâ dönüşebilir. Primatologların, primatların pro-sosyal davranışlarıyla ilgili tanımlarına bakan filozoflar, "öyledir"den, "öyle olmalıdır"a atlayan hiçbir yol olmadığına dair Hume'un sözünü tekrarlamayı severler. Ancak, bir bireyin, eğer bir şeyi yapmakta başarısız olursa toplum tarafından onaylanmayacağından korktuğu toplumsal durumlarda, "öyledir", "öyle olmalıdır"a oldukça yakın durmaktadır.

İnsanları, diğer hayvanlardan ayırdığı nadiren kabul edilen, ancak yine de oldukça benzersiz olan, dikkate değer bir insan davranışını düşünün: yüzün kızarması. Başka hiçbir tür, utandığını ya da mahcup olduğunu diğerlerine bildirmek için, kendi bilinçli iradesine karşı, deri rengini değiştirmez. Kızarmanın nasıl evrim geçirdiğini ayrıntıları ile incelemek zordur. Kızarma, toplumsal doku için iyidir, bu yüzden, muhtemelen yüzü kızaran bireylerle dolu toplumlar, daha çok birbirlerine bağlı ve daha başarılıydılar. Ya da belki yüzü kızaran bireyler, daha dürüst ve güvenilir görünüyorlardı ve bu da kendilerine bir avantaj sağlıyordu.

Ancak, kızarma refleksi nasıl evrim geçirmiş olursa olsun, insanların, toplumsal kurallara uyma gerekliliğine ve kabul edilmiş davranışın sınırını aştıklarını düşündükleri anki rahatsızlıklarına ne kadar zekice bir biçimde uyum sağlar hale geldiklerini gösterir. Ahlak, bizim toplumsal davranışımızın

temelindedir. Evrim yalnızca kişinin toplumunun ahlaki kurallarını öğrenme kapasitesini değil, içeriğin önemli bir parçasını da kaydetmiş gibi görünmektedir.

Hauser, çocukların kendi toplumlarının dilini öğrenmelerine izin veren evrensel gramer mekanizmasının benzeri, evrensel bir ahlaki gramer de olabileceğini öne sürmektedir. Ancak, ahlaki gramer, dilinkinin aksine, içeriksiz değildir. Birçok ahlaki kural evrenseldir ve bu yüzden de genetik bir kökeninin olması muhtemeldir. Antropolog Donald Brown, toplumlarda bulunan evrensel insan davranışları üzerine dünya çapında yaptığı çalışmasında, karşılıklılığı, ahlaki değerlerin temel taşı olarak belirtmektedir. Brown, "Karşılıklılığa bağlı olan güçlü ahlaki duygu ve karşılıklı etki ve tepkinin izlendiği devamlılık da, bir dereceye kadar kalıtsallığı akla getirmektedir," diye yazmaktadır.[32]

Brown'un Evrensel Halk adını verdiği insanlar, tipik insan davranışı örneklerinin yanı sıra, başka ahlaki davranışlar da gösterirler. Çocuklar ve çaresizlerin bakımını üstlenirler. Sözü edilen eylemleri kınarlar ve cezalandırırlar: öldürmek, çalmak, hile yapmak, yalan söylemek, sözünü tutmamak ve zina yapmak.[33] Başkalarına zarar vermek de yasaktır ve tramvay problemleri ile ortaya konan üç ilke, bu kategorideki doğuştan gelen ahlaki kuralların ne kadar ince öğütüldüğünü göstermektedir. Bunlar, grup-içini, grup-dışından ayırt etmekte ve birincisi ile işbirliği yapmaya daha istekli olmaktadırlar.

Ahlaki davranış, yukarıda tartışılan bulgular temelinde, büyük olasılıkla, genetik bir kökene sahip gibi görünmektedir. Yaklaşık 5 milyon yıl önce yaşamış olan şempanzelerin ve insanların ortak ataları, bugün şempanzelerde görülenlere çok benzer ahlak öncesi davranışlara muhtemelen yete-

nekliydiler. Ancak, şempanze-insan ayrımından sonra evrim, insan tarafındaki bireylere daha büyük beyinler armağan etti ve sonunda insan beyni, şempanzelerinkinin üç katı bir hacme ulaştı.

İnsan zihninin gücünün artmasıyla, bireyler, kendilerini düşünmeye ve kendi çıkarlarının nerede yattığını hesaplamaya başladılar. Kendi çıkarlarına yönelik değerlendirmeleri, ahlaki içgüdülerinin onlara toplumun çıkarına uygun olduğunu söylediği şeyden sıklıkla farklı çıktı. Eğer bu bilişsel olarak gelişmiş insanlardan oluşan toplumlar parçalanmayacak idiyseler, daha yüksek bir düzeyde toplumsal bağlılık ortaya çıkmalıydı. Bireyleri, kendi çıkarlarını toplumunkilerden daha az önemli görmeye teşvik eden yeni bir tür davranış evrimleşti. Bu yeni davranış din içgüdüsüydü ve insanların, ahlaki içgüdüleri ihmal etmelerinden doğacak sonuçlardan derin bir korku duymalarını sağlayarak ahlaki içgüdüleri zorladı.

3
DİNSEL DAVRANIŞIN EVRİMİ

İnsan zihni, tanrılara inanmak için evrim geçirmiştir. Biyolojiye inanmak için evrim geçirmemiştir. Beyin evrim geçirirken, doğaüstünü kabul etmek, bütün tarih öncesi çağlar boyunca, büyük bir avantaj sağlamıştır. Bu yüzden zihin, modern çağın bir ürünü olarak gelişen ve genetik algoritmalarla sağlama alınmayan biyoloji ile keskin bir tezat içindedir.

— EDWARD O. WILSON[34]

Ve ölüler, yaşarken söyleyemediklerini, ölüyken size söyleyebilirler: Ölülerin mesajı, yaşayanların dilinin ötesinde, ateşle dile getirilir.

— T. S. ELIOT, "Küçük Gidding"

İnsan formu, yaklaşık 5 ila 6 milyon yıl önce, soyu şempanzelerinkinden ayrıldığından bu yana, olağanüstü değişimler geçirdi. Beynimiz üç kat büyüdü, vücut tüylerimiz döküldü, dişlerimiz küçüldü, midemiz ufaldı ve kuru iklimlerde nemi korumak için güzel bir yüz uzantısı kazandık: burun.

İnsanın toplumsal davranışlarındaki değişiklikler de en az bu biçimsel değişiklikler kadar radikaldir. Bizim maymunsu atalarımızın toplumlarında, koordinasyon göreceli

olarak daha basitçe, alfa erkeğinin egemen olduğu katı bir hiyerarşi ile sağlanıyordu. Avcı-toplayıcı toplumlar ise, çok farklı bir ilke ile organize olurlar; tamamen eşitlikçidirler. Dinsel davranış erkek egemenliğinden eşitlikçiliğe geçiş sırasında ortaya çıkmıştır.

Bu yeni tür, bireylerinin artan entelektüel kapasitesi ile güdümlenerek, bir grubun üyeleri arasında iletişim kurmak ve aralarındaki etkileşimleri yönetmek için birbiri ardına yeni mekanizmalar denerken, insan soyunda birçok diğer toplumsal yenilik de gelişmiştir. İnsan yetenekleri repertuarında, şaşırtıcı müzik yeteneği ortaya çıkmıştır. Daha da dikkate değer olanı, bir bireyin zihninden diğerininkine kesin düşünceleri iletmek için meydana çıkan ve bütünüyle yeni bir sistem olan dil olmuştur. İnsanlar, psikologlar tarafından zihin teorisi olarak bilinen bir beceriyi geliştirmişlerdir: başka birinin bildiği ya da amaçladığı şeyi çıkarsama yeteneği. Bu yeni becerilere çeşitli oranlarda sahip olan gruplar, hayatta kalma mücadelesinde, birbirleriyle öfkeyle yarışmışlardır. Doğal seçilim bir toplumsal türün tüm sorunları içinde en acil olanına etkili bir çözüm ararken, bütün bu yeni yeteneklerden şüphesiz yararlanılmıştır: Bencil bireyler, toplumun ihtiyaçlarını kendi ihtiyaçlarının üstünde tutmaya nasıl ikna edilecektir? Kişisel çıkarların bu şekilde törpülenmesi, yalnızca ahlaki olarak kendine hâkim olmayı ve toplumsal dayanışmayı değil, erkeklerin, kendi hayatlarını grubun savunması için kolayca feda edecekleri kadar ateşli ve üstün bir biçimde, gruba duygusal bir bağlılığı da gerektiriyordu.

Gelişen çözüm, dinsel davranıştı. Birbirine en bağlı toplulukları geliştirenler, ritüel şarkı ve dansla bağlanmayı öğrenenlerdi. Kendi toplumlarının kurallarına en iyi şekilde uyanlar, tanrıların ya da ölmüş atalarının, kalplerinin içini

gördüklerine inananlardı. Toplumsal dokusu en güçlü, diğerlerinden daha uzun dayanma direnci olan ve en ahlaklı toplumları inşa edenler, doğaüstü cezalandırmadan en çok korkanlardı.

Dinin Ortak ya da Evrensel Özellikleri

Dinsel davranışın, insan doğasının evrim geçirmiş bir parçası olduğunu düşünmenin temel kanıtı, dinin evrensel olduğu gerçeğidir. Bilinen her toplum, bir çeşit dine sahiptir. Ayrıca, geniş kültürel çeşitlilikler olmasına rağmen –dinler dünya çapında birbirinden çok farklıdır– pek çok ortak öğeler de vardır. Dinsel davranışın bu sabit ya da neredeyse sabit özelliklerinin genetik bir temele sahip olması muhtemeldir.[35]

Bütün dinler ritüel merkezlidir ve ritüeller müzik içerir. Dans, pek çok yerleşik toplumun dininden kaldırılmış olsa da, o da ilkel toplumların ritüellerinin olağan bir parçasıdır.

Bütün toplumlarda ergenliğe geçiş törenleri, doğum, ergenlik, evlilik ve ölümü işaretleyen ritüeller vardır. Bunlara eşlik eden müzik, sıklıkla vurmalı efektler içerir, çünkü davullar ya da ritmik vuruş, yaygın biçimde, ruh dünyasıyla iletişim kurmanın bir yolu olarak kabul edilmektedir. Ergenliğe geçişe eşlik eden kabul törenleri, genellikle, geleceğin savaşçılarına cesaret ve sadakat aşılamanın bir yöntemi olan, acı ve korkuyu içerir.

Bütün dinler, tanrıları başka bir dünyada yaşasalar bile, onlara erişim sağlamanın ve sonsuz varlıklar, gündelik insani kaygılara hemen hiç ilgi duymuyor gibi görünebilseler bile, ritüeller, adak ya da dua aracılığıyla, onların davranışlarını etkilemenin bir yöntemini içerirler.

Doğaüstü âlemle bağlantı, ilkel toplumlarda trans yoluyla ve gelişmiş toplumlarda vahiy yoluyla elde edilebilir. Bazı

ilkel toplumlarda, saatler süren danslarla ya da halüsinojenik uyuşturucular alarak herkes trans durumuna geçebilir. Bazı diğerlerinde, şaman olarak bilinen trans uzmanları, ruh dünyasına özel yolculuklar yapmak için girişimde bulunma cesaretini gösterirler. Gelişmiş toplumlarda, dinin kontrolü genellikle, doğaüstüne erişimi tekeline alan dini bir hiyerarşinin elindedir. Bazı dinlerde bağlantı, kurucu peygamberin ilahtan ya da onun vekillerinden tebliğler aldığı, uzak geçmişteki hadiselerle sınırlandırılmıştır.

Pek çok toplumda, ahlak kuralları, doğaüstü güçlerle yapılan sözleşmenin bir parçasıdır ve bu da, ahlaki davranışı, bireysel bir konu olmaktan kolektif bir konu olma haline yükselten bir anlayıştır. Tanrıların dileklerine uymak, toplumu onların iyiliklerine hak kazanır hale getirir. Diğer taraftan, eğer biri yanlış bir harekette bulunur ve cezalandırılmazsa, bir bütün olarak grup, ilahi cezalandırmaya razı olur.

Bütün ya da hemen hemen bütün dinler, ruhun ölümden sonra varlığını sürdürdüğüne ve tanrıların hem talihli, hem de talihsiz olayları kontrol ettiklerine dair inancı paylaşırlar.

Tanrılar, doğaüstü âlemlerinde, sonsuz bir yaşam sürdürseler bile, insani işlere, en küçük detayına kadar yoğun bir ilgi duyarlar. Her şeyin farkındadırlar ve bir insanın düşüncelerini bilebilirler. Tanrılar, bu dünyada hastalık, ölüm ya da felaket biçiminde verilmiş cezalarla, ruh doğaüstü dünyaya katıldığında da, onun üzerinde yaptırımlarıyla, kurallarının her ihlalini acımasızca cezalandırabilirler.

İlahi kurallar, ahlaki davranış kuralları kadar, belirli gıdalar üzerindeki ya da belirli sözcükleri söyleme üzerindeki tabular gibi, büyük ölçüde keyfi ritüel gereksinimler de içerirler.

Tanrılar, genellikle, çeşitli türlerde kurbanlar içeren uygun ritüellerle teskin edilebilirler. Bu teskin etme ritüellerine eşlik eden dualara, insan ve diğer memeli toplumlarda teslimiyeti göstermek için kullanılan jestler eşlik eder: çıplak boğaz ya da göğüs, diz çökme ya da secde etme.

Birçok dinde önemli olan kurban, tanrılara, davranışlarını etkilemek için değerli armağanlar verme düşüncesidir. İnsanlar arasındaki ilişkilerde olduğu gibi, armağanlar, ilahi alıcılarının üzerine, daha sonraki bir tarihte geri ödeme yükümlülüğü yüklemektedirler. Tanrılardan, iyi talih, iyi sağlık, iyi hasat ve savaşta zafer ya da en azından yenilgiden kaçınma gibi, insanların onlardan ihtiyaç duydukları şeyleri sağlamaları beklenir. Kurban, tanrıların davranışını etkilemenin ve dua ile birlikte, her iki tarafın da nasıl davranması gerektiğine dair tanrılar ile toplum arasındaki beklentileri müzakere etmenin temel bir aracıdır.

"Aldığı farklı formların altında," diye yazmışlardır Henri Hubert ve Marcel Mauss, klasik makalelerinde, kurban "her zaman, çok farklı amaçlar için kullanılabilecek olan tek ve aynı işleme dayanır. Bu işlem, bir kurban, yani tören sırasında tahrip edilen bir şey aracılığı ile kutsal ve cismani dünyalar arasında bir iletişim kurmaya dayanır."[36] Onların görüşlerine göre, her kurban, "Sen ver diye veriyorum" ilkesine dayalı bir sözleşmedir.

Örneğin, aşağı Sudan'da, Nil yöresinde yaşayan çoban halk Nuerler arasında, ruhlarla, iyilikleri için bir kurbanın cidden ne kadar gerekli olduğuna dair açık pazarlık görüşmeleri yapılmaktadır. Nuerlerin ruhları, "kanlı adaklar talep ederler. Ayrıca, kendilerine hayvan kurbanlar verilmezse, Nuer dindarlarını ele geçirir ve hasta ederler. Bu nedenle, Nuerler, beni dehşete düşüren bir açıklıkla, medyumları ara-

cılığıyla onlarla konuşarak bu ruhlarla pazarlık etmekte tereddüt etmezler. Pazarlığın anlamı her zaman aynıdır: Eğer size bir öküz, bir koyun ya da bir keçi verirsek hasta adamı rahat bırakacak ve bir daha rahatsız etmeyeceksiniz değil mi?" diye yazmaktadır sosyal antropolog E. E. Evans-Pritchard.[37]

Kurban edilen hayvan, yaşayan dünyadaki kurban eden kimse ile doğaüstü dünyadaki tanrılar arasındaki aracıdır. Bazı dinlerde, kurban eden kimse, kendini kurban eder, ancak Hubert ve Mauss, bunun yalnızca kurban eden kişinin kendisinin de bir tanrı olduğunda meydana gelebileceğini bildirmektedirler. Hıristiyanlıktaki kurban, İsa'nın ölümü olmuştur ve bu, cemaat ayininde, metaforik olarak rahip tarafından canlandırılır. İsa kötü niyetli adamlar tarafından öldürülmüştür, "ancak, karmaşık bir dönüşümle, bu durum, geçmişi de kapsayan bir biçimde, cinayetin Tanrı'nın iradesinde olduğu bir kurban etme şeklini almıştır," diye yazmaktadır sosyal antropolog Edmund Leach. "Kurban artık, Tanrı'nın lütfunun sadık inanana akabileceği devamlı bir kanaldır. Kurbanı bağışlayan, İsa'nın kendisidir ve rahip, ekmek ile şarabı, cemaate, 'İsa'nın vücudu ile kanı' olarak sunarak, zımnen, ilahi Bağışlayan'ın emriyle kurban vermeyi ebedi olarak tekrarlamaktadır... Hıristiyan ayini, bir bütün olarak, Yahudi Hamursuz Bayramı'nın bir dönüşümüdür ve çarmıha gerilmiş İsa, kurbanlık paskalya kuzusu, 'Tanrı'nın Kuzusu'dur."[38]

Böylece, dünya dinlerinin olağanüstü çeşitliliğinin, bir avuç ortak davranışa bağlı olduğu görülebilir. Bunların en başta geleni, tanrıların, toplumların müthiş yöneticileri ve ahlaki standartların uygulatıcıları olduklarına dair inançtır. Tanrıların doğaüstü âlemde yaşadıkları bilinmesine rağ-

men, insanlar, onların bu dünyadaki olayları yakından takip ettiklerine ve dua, kurban ve uygun ritüellerle etkilenebileceklerine inanırlar. Üyeleri bu tür inançları kucaklayan toplumlar, barışta ya da savaşta, zor hedefleri elde etmek konusunda daha uyumlu ve bağlı olmuşlardır. Bir inanç içgüdüsü hayatta kalmayı teşvik edeceği için, ilk insan toplumlarında bu tür bir içgüdüyü kayıran genler, sonunda evrensel olmuşlardır.

Dinsel Davranış ve Genetik

Dinsel davranışın evrenselliği, dilde de olduğu gibi, onun beyindeki özelleşmiş yapılar aracılığıyla meydana geldiğini akla getirmektedir. Dilin, beynin belirli bölgelerindeki sinir devreleriyle desteklendiği bilinmektedir, çünkü eğer bu bölgeler çok az da olsa hasar görseler, hastanın dil yeteneklerinde belirli kusurlar ortaya çıkar. Dinsel davranışın altında yatıyor olabileceği varsayılan sinir devrelerini içeren bu tür özel bölgeler henüz kesin olarak tanımlanmamıştır. Aşırı dindarlık, şakak lopu epilepsisinin iyi bilinen bir belirtisidir ve dinsel davranışla ilişkili olan sinir devrelerinin harekete geçirilmesini yansıtabilir. Ancak, bu konuda bir fikir birliği yoktur ve nörolog Steven Schachter'a göre, epilepsisi olmayan insanlarda bu tür sinir devreleri aramak, "düşündürücüdür, ancak inandırıcı değildir."[39] Dinsel davranış, bugünkü yöntemlerle saptanabilecek kadar büyük bir özel beyin bölgesine gereksinim duymuyor da olabilir.

Dinsel davranışın evrensel olduğu gerçeği, onun bir adaptasyon, yani doğal seçilim tarafından şekillendirilen bir özellik olduğu fikrini kuvvetle ortaya koyar. Eğer bu bir adaptasyon ise, gelişme sırasında harekete geçirilen ve davranışı başlatmak için sinir sistemini bağlayan birtakım genler

gibi, genetik bir temele sahip olmalıdır. Bu tür genlerin tanımlanması, dinsel davranışın evrimsel bir temeli olduğunun mümkün olan en iyi kanıtı olacaktır. Şimdiye kadar, bu yönde herhangi bir ilerlemenin olmaması, özellikle şaşırtıcı değildir. Karmaşık hastalıkların altında yatan genler ancak son zamanlarda tanımlanmaya başlanmıştır. Bu tür tıp dışı karmaşık özellikleri incelemek gibi pahalı çabaları desteklemek için, fonlar mevcut değildir.

Dinsel davranışın genetik temeline dolaylı bir yaklaşım da, evlat edinilmiş çocuklar ve ikizler üzerinde yapılan psikolojik çalışmalar yoluyladır. Bu tür çalışmalar, boy uzunluğu gibi, nüfusta çeşitlilik gösteren özellikleri seçer ve çeşitliliğin ne kadarının çevresel faktörlere ve ne kadarının da genetiğe bağlı olduğunu öngörür. Ancak aynı çalışmalar, çeşitlilik göstermeyen genlerin varlığını ayırt edemez; örneğin, dil öğrenmek için var olan genler, açık bir biçimde o kadar gereklidir ki, nüfusta bu konuda hemen hemen hiç çeşitlilik yoktur, çünkü herkes dil öğrenebilir. Eğer dinsel davranış da, hayatta kalmak için aynı derecede gerekliyse, o zaman altında yatan genler herkeste aynı olacak ve saptanabilir bir çeşitlilik de olmayacaktır.

Dinsel davranışın kendisinin niceliğini belirtmek zordur, ancak dindarlık üzerine yapılan çalışmalar –dinsel davranış için var olan kabiliyetin uygulanışındaki yoğunluk– onun kısmen kalıtsal olduğunu göstermiştir, yani genler, çevresel faktörlerle birlikte, bu özelliğin nüfustaki çeşitlilik ölçüsüne biraz katkıda bulunmaktadırlar. Son zamanlarda yapılan büyük bir çalışma, "dinsel tutum ve uygulamalar, genetik faktörlerden kısmen etkilenirler," sonucunu çıkarmaktadır.[40] Başka bir çalışma, "dindarlığın kalıtsallığı, ergenlikten yetişkinliğe doğru artar," bulgusunu elde etmektedir. Muhteme-

len; çünkü çevresel faktörlerin etkisi yetişkinlikte azalır (evden ayrıldığınızda, eğer isterseniz kiliseye gidersiniz, ebeveynleriniz öyle söylediği için değil).[41] Psikologlar tarafından ölçülen dindarlık veçheleri arasında, kiliseye gitme sıklığı ve dinsel değerlere verilen önem gibi faktörler bulunmaktadır. Psikologların çalışmaları, dinsel davranışın yoğunluğu üzerinde genetik etkiler olduğunu göstermektedir, ancak konunun kalbine, yani kişinin, ait olduğu toplumun dinini öğrenmesi ve uygulamasını sağlayan sinir sistemini inceleme aşamasına henüz ulaşamamışlardır.

Dinsel davranışın altında yatan genlerle ilgili doğrudan bir kanıtın yokluğunda, onun evrimsel temeli yalnızca dolaylı olarak incelenebilir. Dinde kültürel öğrenmenin etkisi, dünya çapında dinlerin zengin çeşitliliği ile gösterildiği gibi, yeterince açıktır. Çeşitliliklerin altındaki güçlü ortak özellikler, doğuştan gelen bir öğrenme mekanizmasının parmak izleridir. Bu ortak özelliklerin, genetik bir temelleri olmadığı sürece, insan nüfusunun ataları Afrika'daki anavatanlarından yayıldığından bu yana, 50.000 yıl boyunca geçen 2000 nesildir, bütün toplumlarda devam etmiş olmaları hiç de muhtemel görünmemektedir. Dinsel davranışın karmaşıklığı ve beynin duygusal düzeylerindeki köklülüğü göz önünde tutulduğunda, bu özellikle doğrudur.

Din, Darwin'in kendisine, bir içgüdüsel davranış, yükseklik ya da ensest korkusu kadar silinmez bir biçimde, zihnin genetik olarak öğrenmeye programlandığı bir davranış gibi görünmüştür. Evrim hakkındaki iki büyük kitabı, *Türlerin Kökeni* ile *İnsanın Türeyişi*'nin, din hakkında doğrudan söylediği hiçbir şey yoktur, ancak ihtiyarlığında yazdığı otobiyografisinde, bu tartışmalı konu hakkında daha açıktır. "Çocukların, henüz tam olarak gelişmemiş beyinlerinde çok güçlü,

belki de kalıtsal bir etki yaratan ve Tanrı inancı adına var olan, zihindeki sürekli bir telkin olasılığını ve onlar için Tanrı'ya inançlarından vazgeçmenin, bir maymun için bir yılandan içgüdüsel korku ve nefretinden vazgeçmek kadar zor olacağını da göz ardı etmemeliyiz," diye yazmıştır.[42]

Dinsel davranış içgüdüsünün nasıl evrim geçirdiğini anlamak için, onun ilk ortaya çıktığı zamanlardaki insan gelişimi koşullarını incelemek gereklidir.

Erkek Egemenliğinden Eşitlikçiliğe

Modern insanlar, var oldukları dönemin büyük bir bölümünde, küçük avcı-toplayıcı grupları olarak yaşamışlardır. İnsanlar, yalnızca 15.000 yıl önce sabit yerleşimler kurmaya ve bugünün olağan büyük toplumlarını oluşturmaya başlamışlardır. Dinsel davranış, sabit yerleşimler kurma aşamasından çok önce, avcı-toplayıcı toplumlarda evrilmiştir. Bu yüzden, bu avcı-toplayıcı grupların toplumsal yapısının, dinin doğası üzerinde önemli etkisi vardır.

Beş milyon yıl önce, insan toplumunun yapısı çok farklıydı ve muhtemelen bugünkü şempanzelerinkine benziyordu. Şempanze toplumlarında, herkes kendi kesin rütbesini bilir. Bir erkek hiyerarşisi ve onun altında da bir kadın hiyerarşisi vardır. Primat toplumlarında yaygın bir düzenleme olduğu üzere, alfa erkeği, erkek hiyerarşisini yönetir ve çiftleşme fırsatlarının çoğunu elde eder. Muhtemelen şempanzelerin sıra dışı zekâları nedeniyle, alfa erkeği nadiren tek başına saltanat sürebilir ve çiftleşme sistemine dahil olan birkaç yakın müttefikle koalisyonlar kurarak gücü paylaşması gerekir.

Şempanzeler, insanların aksine, muhtemelen her zaman aynı orman ve ağaçlık araziyi işgal ettikleri için, son 5 milyon yılda oldukça az değişmiş gibi görünmektedirler, oysa insan-

ların karada ve bir dizi farklı ortamda nasıl hayatta kalacaklarını öğrenmeleri gerekiyordu. Bu nedenle, şempanzeler ile insanların ortak atası, muhtemelen oldukça şempanze benzeriydi. Eğer öyle idiyse, büyük olasılıkla alfa erkeğinin egemenliğine dayanan, şempanze benzeri bir toplumsal yapısı olması beklenir.

Ortak atadan, ilk avcı-toplayıcı insanlara doğru hızla ileri sarıldığında, toplumsal yapı tamamen değişmiştir. Antropologların incelediği yaşayan avcı-toplayıcı toplumlara göre bir hüküm verilirse, toplumsal düzen son derece eşitlikçi olmalıydı. Avcı-toplayıcıların hiç lider ya da şefleri yoktur ve hiç kimse de emir vermek ya da almak istemez. Erkekler gücü sever ve eğer yapabilirlerse, onu ele geçirirler. Ancak, eğer yönetemezlerse bir sonraki tercihleri, hiç kimsenin kendilerini yönetmemesidir.

Avcı-toplayıcıların eşitlikçiliği pasif bir tercih değil, sürekli tehlike altında olunduğu için, saldırganca devam ettirilen bir sistemdir. Zaman zaman, güçlü bireyler ortaya çıkıp bir gruba hâkim olmaya çalışır. Ancak, çabaları daima kendilerine karşı bir koalisyonu kışkırtır. Gruptaki diğerleri onlarla alay ederler ya da emirlerini yok sayarlar. Eğer ısrar ederlerse, onlardan uzak durulur yahut da gruptan ihraç edilirler. Eğer çok korkutucu olurlarsa, öldürülürler. Kan davalarını önlemek adına, zorba bir lideri ortadan kaldırmaya karar veren grup, onu öldürmek için genellikle kendi akrabalarından birini görevlendirir.

Avcı-toplayıcı grubun eşitlikçiliğine daimi bir tehdit, gruba başarısı aracılığıyla hâkim olmaya çalışabilecek usta bir avcıdır. Avcı-toplayıcılar, bütün etin dağıtılması gerektiğine dair bir kural koyarlar. Övünmek ve cimrilik, anında kınanmaya yol açan iki toplumsal hatadır. !Kunglar, bir hayvanın,

onu yere düşüren okun sahibine ait olduğuna hüküm verirler ve bu kişi de genellikle avcı değildir. Daha sonra, sahip eti dağıtırken avcı kendi başarısını hafife alır.

İlk çiftçiler de, toplumsal uyumu bozanları öldürmek için adımlar atacaklardır. Bozguncu olarak kabul edilen davranışlar, sadece başarı ile kıskançlığa neden olmak ya da geçinmesi güç olmaktan oluşabilir. Orta Yeni Gineli çiftçiler olan Tsembagalar, domuzları ve bahçeleri bariz bir biçimde komşularınınkilerden daha iyi olan bir adamın bir sonraki savaşta –büyünün de yardımıyla– öldürülmesini sağlamak için düşmanlarına onun hakkında bilgi sızdırırlar.

Eğer kişi bir Tsembaga ise, kendi köyünde çok sayıda düşman edinmek iyi bir fikir değildir. "Grubun bir üyesine yönelik yaygın düşmanlık, muhtemelen onun bir cadı olduğuna dair genel mutabakata yol açacaktır," diye yazmaktadır antropolog Roy Rappaport, "ve böyle bir mutabakat var olduğunda, düşman kabileye bilgi sızdırma gereksizdir, bir adamın kendi klan kardeşleri onu öldürebilir." Son zamanlarda büyücü oldukları için öldürülen insanların kişilikleri hakkında araştırma yapan Rappaport, kurbanların "muhtemelen kötü huylu, münakaşacı ve iddialı" olduklarını öğrenmiştir.[43]

Eşitlikçi yaklaşım, "göçebe kalmış, küçük gruplar halinde yaşayan toplayıcılar için evrensel gibi görünmektedir ve bu da, siyasi eşitlikçiliğin oldukça eski olduğunu düşündürür," diye yazmaktadır, hiyerarşiden, toplumsal olarak eşit bir topluma geçişi inceleyen antropolog Christopher Boehm.[44]

İnsan evriminde kritik bir soru, kuyruksuz maymun toplumlarına özgü hiyerarşinin, kendi karşıtına, avcı-toplayıcıların eşitlikçiliğine nasıl dönüştüğüdür. İnsan beyninin boyutu, şempanzelerden ayrıldıktan sonra, önemli ölçüde bü-

yümeye başladı. Bu artan bilişsel kapasitenin bir sonucu da, ahşap mızraklar gibi silahların icadıydı. Boehm, silahların büyük dengeleyiciler olduğunu ve hâlâ, kuyruksuz maymunlarınkine benzer bir toplumun erkek hiyerarşisini ezme etkisine sahip olacaklarını ileri sürmektedir. Bir başka eşitleyici, zayıfların zalim liderlere karşı koalisyonlar oluşturmaya yönelik bilişsel yeteneği olacaktır.

Ancak, eşitlikçilik insan soyunda yavaş yavaş evrimleşirken, toplumsal yapıda önemli bir zayıflığı gözler önüne serecekti: Alfa erkeklerinin gücü gölgede bırakılırken düzen nasıl sağlanacaktı? Eğer hiç kimse başka birine boyun eğmek istemiyor idiyse, grubun çıkarlarını kim belirleyecekti? Sapkın ve anti sosyal davranışı cezalandırma kişisel riskini kim alacaktı?

İnsani bilişsel yetenekler artarken, asalaklık ve anarşi tehdidi, gittikçe ciddi hale gelecekti. Bireyler, karşılığında hiçbir şey vermeden, grubu korumanın yeni ve daha iyi yollarını bulacaklardı. Bir grubun bağlılığı için, beleşçilerden daha yıpratıcı hiçbir şey yoktur. Asalaklar eğer cezalandırılmazlarsa, toplumsal yaşam avantajı hızla azalır. Bu durumda grubun diğer üyeleri, gruba daha az katkıda bulunacaklar ve grup, komşularının tehdidi altında parçalanacak ya da çökecektir. Beleşçiler, aldatmak, yalan söylemek ve hile yapmak için mükemmel bir araç olan dilin ortaya çıkışı ile yeni bir güç kazanmış olacaklardır. Kendi üstlerine düşeni yapmayanlar, bencilliklerini gizlemenin yeni bir aracına sahip olmuşlardır.

Ortaya çıkan insan toplumlarına, içlerindeki beleşçiler zarar verdikleri gibi, bu toplumlar, baskılayıcı bir dış tehditle, yani savaş tehdidiyle de karşı karşıyaydılar. Beleşçilik yeteneği gibi, savaş da, bilişsel kapasite arttıkça, daha gelişkin ve

ölümcül hale geldi. İnsanlar savaşı sevmeyebilir, ancak onda çok da usta oldukları konusunda lafı fazla uzatmaya gerek yoktur. Bu yetenek, ta primat soyuna uzanacak kadar eskidir ve bu da şempanzelerin yakından incelenmesi ile gün ışığına çıkmış bir gerçektir. Yakın zamana dek barışçıl oldukları düşünülen şempanzeler, aslında, erkek grupları tarafından etrafında devriye gezilen ve savunulan bölgelerde yaşamaktadırlar. Baskınlar ve pusular yoluyla, sonunda bölgesini ve dişilerini ilhak etmeyi başarana kadar, komşu grubun erkeklerini birer birer öldürmeye çalışırlar.

İlk insanlar da, bölgesel savunma ve savaş için aynı içgüdüyü atalarından miras almış görünmektedirler. Şempanzelerde olduğu gibi, avcı-toplayıcı toplumların da saldırganlığı, kısmen sömürgeci yönetimler savaşı bastırdığı için ve kısmen de ilkel savaş tarzı, modern toplumlarınkinden çok farklı olduğu için, başlangıçta antropologlar tarafından fark edilmemiştir. Bu savaşlar seferber ordularla değil, saldırganların, kendileri için en az riskle düşmanlarının birkaçını öldürmeyi amaçladıkları pusular ve baskınlar yoluyla yapılıyordu.

Antropologlar, başlangıçta, bu çatışmaları pek ciddiye almadılar, ta ki uzun yıllar boyunca erkek ölümlerinin nedenlerini kaydedinceye kadar. Sonradan fark ettiler ki, eğer her hafta savaşa giderseniz, düşük kayıp oranları bile artmaya başlar. Bazı kabilelerde, savaşta yüzde 30 oranında erkek ölümü meydana geliyordu.

Savaş, avcı-toplayıcı toplumların doğal haliymiş gibi görünüyordu. "Devlet öncesi barışçıl toplumlar çok nadirdi, aralarında çok sık savaş çıkıyordu ve bu tür gruplardaki yetişkin erkeklerin çoğu, bir ömür boyunca, defalarca çarpışma görüyorlardı," diye yazmaktadır antropolog Lawrence H.

Keeley, ilkel savaş üzerine çalışmasında.[45] Keeley, tipik bir kabile toplumunun, her yıl nüfusunun yaklaşık yüzde 0,5'ini çarpışmada kaybettiğini tahmin etmektedir ve bu da çoğu modern devletin ölü sayısından çok daha fazladır. Eğer kabilelerdeki ölüm oranları aynı şekilde devam etseydi, yirminci yüzyıl savaşlarında ölenlerin sayısı toplam 2 milyar insana ulaşırdı.[46]

Devlet öncesi toplumlar sık sık savaşıyorlardı. Yaklaşık yüzde 75'i, barışana kadar, her iki yılda en az bir kez savaşa gidiyordu, oysa modern ulus devletler, yaklaşık bir nesilde bir kez savaşmaktadır. Buna ek olarak, ilkel halkların, İrokuaların yaptığı gibi onlara işkence etmek ya da Kolombiya'daki bazı kabileler arasında adet olduğu gibi daha sonra yemek üzere onları şişmanlatmak için olmadığı sürece, esir alma alışkanlıkları yoktu. Aksi takdirde, yakalanan savaşçılar hemen oracıkta öldürülürdü. Keeley, "Aslında, ilkel savaş, mücadelenin sıklığı ve gerçekleştiriliş biçiminin daha acımasızca oluşu nedeniyle, uygar devletler arasında yapılandan çok daha ölümcüldü," sonucuna varır.[47]

Thomas Hobbes'un ilkel savaş tanımı çok doğruydu. "Bu apaçıktır ki," diye yazmıştı 1651'de, "bu erkekler, saygı duyacakları ortak bir güç olmadan yaşadıkları sürece, savaş adı verilen durumdadırlar. Bu savaş, her erkeğe karşı bir diğer erkektir."[48] Bazı antropologlar ve arkeologlar, bu sonucu kabul etmeye uzun süre isteksiz olmuşlardır. Bunun yerine, muhtemelen modern savaşı aşırı derecede kötü gösterme arzusuyla, savaşın bir sapıklık olduğunu ya da 10.000 yıl kadar önce, tarımın başlangıcından hemen sonra başladığını ileri sürmüşlerdir.

(Yukarıda alıntılanan Lawrence Keeley'den ayırt edilmesi gereken) antropolog Raymond Kelly, Avrupa'da 45.000 yıl

önceden 10.000 yıl öncesine kadar süren Üst Paleolitik dönemde, şiddet sonucu ölüme dair çok az kanıt olduğunu savunmaktadır. Savaş bu tür kanıtlar bırakmış olacağı için, bu dönemde çok az savaş olduğunu ya da hiç olmadığını iddia etmektedir. Kelly, "Hobbes'un öngördüğü ve bireylerin sürekli olarak şiddet sonucu ölüm korkusu ile yaşadıkları 'kâbus geçmiş' açıktır ki hiçbir zaman var olmamıştır," diye yazmaktadır.[49]

Ancak Üst Paleolitik dönem insanları, neredeyse hiç barışsever değillerdi. Her şeyden önce, eğer Avrupa'yı korkunç Neandertallerin elinden çekip almamış ve onları yok etmemiş olsalardı, Avrupa'da olamazlardı. İlkel savaş tarzı –baskınlar ve küçük çatışmalar– arkeolojik kayıtlarda güçlü bir parmak izi bırakamazdı ve bu zamanda çok fazla savaş kanıtının bulunmayışı, onun yokluğunun kanıtı olarak kabul edilemez.

Ayrıca, Kelly'nin ortaya attığı, "başlangıçta savaş yoktu, ancak görece yakın geçmişte ortaya çıktı," yargısı pek akla yakın gözükmez.[50] Şempanzeler arasında bölge savaşının varlığı ve bunun bugünün insanları tarafından da uygulanması, her iki türün de, bu davranışı, 5 milyon yıl kadar önce yaşamış olan ortak atalarından miras aldığı fikrini akla getirmektedir. Savaşın sıklığı artabilir ya da azalabilir ve hiç ordusu olmayan İzlandalılar ya da en son 1815 yılında savaşan İsveç gibi, barış dolu toplumlar her zaman bulunabilir. Ancak, her iki halkın da aşırı saldırgan Vikinglerin soyundan geldiği göz önüne alındığında, hiç kimse onları genlerinde barışseverlik taşımakla itham etmeyecektir. İnsan toplumları savaşa oldukça iyi adapte olurlar, ancak bu kapasiteyi koşullara ve kendi çıkar hesaplarına bağlı olarak kullanırlar.

Modern insanlar mevcudiyetlerinin büyük kısmında avcı ve toplayıcı olarak yaşamışlardır ve çağdaş avcı-toplayıcı

toplumların çoğunun savaşçı doğasının, uzak geçmiş boyunca da hüküm sürmüş olduğu makul bir biçimde kabul edilebilir. "İnsan varlığının tüm zamanları için, barışçı olmayan bir geçmiş fikrini tanımamız ve kabul etmemiz gerekir," diye yazmaktadır arkeolog Steven LeBlanc. "Bugünün savaşlarının çoğunu anlamak için, savaşçı doğamızı, biz kuyruksuz maymunlardan insana doğru giderken bizimle olan, ortak ve neredeyse evrensel bir insan davranışı olarak görmeliyiz."[51]

Ahlak, fedakârlık, sadakat ve sorumluluk yüksek faziletler olarak kabul edilir, ancak saldırganlık ve imha politikaları, insan doğasının en karanlık yönlerini yansıtır. Her ikisinin de aynı seçilim baskısı, yani gruplar arası savaşın taleplerine dayanabilecek derecede toplumsal bağlılık gereksinimi tarafından şekillendirilmiş olması gerektiği düşüncesi, rahatlatıcı bir düşünce değildir. Yine de, Lawrence Keeley'in belirttiği gibi, "Savaş, sonuçta, toplumsal işbirliği için var olan insan kabiliyetinin bir inkârı değil, fakat yalnızca onun en yıkıcı ifadesidir."[52] İnsan doğası, sık sık söylendiği gibi, büyük iyilik ve büyük kötülük için var olan kabiliyetlerin iç içe geçmesiyle, karşıtlıkların bir karışımıdır. Her ikisinin de, kıran kırana rekabet edilen bir dünyada hayatta kalma mücadelesi veren, kökleri de derin biçimde muğlak ahlak topraklarında olan bir ağacın dalları olmaları gerektiği fikri, o kadar da şaşırtıcı değildir.

Erkek egemenliğini geride bırakan ilk insan toplumları, böylece, son derece vahim iki toplumsal sorunla karşı karşıya kalmışlardı: içeriden gelen beleşçiler tehdidi ve dışarıdan gelen düşman komşular tehdidi. Yeni toplumlar, bu tehditlere karşı nasıl güçlendirileceklerdi? Bir çözüm, düzeni primat toplumlarda evrilmiş olan ahlak öncesi sistemlere dayandırmak olacaktı: Bunlardan, ilk insanların doğuştan gelen ahla-

ki eğilimleri ortaya çıktı. "Bütün kültürlerin paylaştığı, evrensel bir 'değerler listesi' var gibi görünmektedir: Öldürmeyi, ciddi şekilde aldatıcı yalan söylemeyi ya da grup içinde hırsızlığı kanun dışı ilan eden negatif bir liste ve bütün toplumun faydası için fedakârlık ve işbirliği isteyen pozitif bir liste," diye yazmaktadır Boehm.[53]

Ancak, ahlaki kısıtlama kendi başına, beleşçilikten caydırmak ya da bir grubu savaşa hazırlanmak üzere harekete geçirmek için yeterli değildir. Neyin doğru olduğunu bilmek ve onu yapmak, iki farklı şeydir. Beleşçiler, yakalanma ihtimallerinin kabul edilebilir biçimde düşük olduğunu zannedebilirler. Bir adam toplumunu savunmayı derinden arzu edebilir, ancak hangi akılcı gerekçe, bunu yapmak için onu hayatını feda etmeye ikna edebilir?

İki güçlü tehdit olan beleşçilik ve savaşa karşı çözüm, yavaş yavaş ortaya çıkmıştır: din.

Dinsel davranış, bu iki önde gelen tehdidi, evrim geçiren insan soyundaki toplumsal düzene yönlendirmiştir. Hem ahlaki içgüdüleri güçlendirmiş hem de insanları, toplumlarını ne pahasına olursa olsun korumaları için motive etmiştir. Din, insanların akıllarına, eylemlerinin sert bir gözetmenini sokarak, toplumsal bağlılığı yeni bir düzeyde güvence altına almıştır. Örneğin, Nuerler, "Eğer bir adam Tanrıya karşı dürüst olmayı istiyorsa insanlara karşı da dürüst olmalıdır, yani bir birey olarak kendi çıkarlarını, toplumun ahlaki düzeninin altında tutmalıdır," fikrine inanmaktadırlar, diye yazmaktadır Evans-Pritchard.[54] Eşitlikçi toplumların, primat toplumlarının çok uzun süre tahammül ettikleri alfa erkeğinin diktatörlüğünden doğmasını sağlayan, bu doğaüstü denetçilere olan inançtı.

Toplumsal canlıların diğer evrimsel ustaları olan karıncalar, aynı koloninin üyeleri arasındaki işbirliğinin derecesinin yüksekliği nedeniyle farklıdırlar. Ancak, tıpkı insanlarda olduğu gibi, karıncalarda da, grup içine yönelik toplumsallık, diğer karınca kolonilerine yönelik amansız düşmanlıkla iç içedir. Karıncalar teritoryaldirler ve komşu gruplarla sınırlarında meydan savaşları yaparlar. Bazı türler, özel asker kastları geliştirmişlerdir. Zafer, rakiplerinin kraliçesinin öldürülmesi, işçilerinin ve larvalarının yenilmesi ya da esir alınmaları, toprakları ve diğer mülkiyetlerinin ilhak edilmesi ile rakiplerinin neslinin tükenmesine neden olabilir. "İnsanların en büyük düşmanlarının diğer insanlar olması gibi, karıncaların en büyük düşmanları da diğer karıncalardır," diye gözlemlemiştir İsviçreli karınca bilimi uzmanı Auguste Forel.[55]

Hem karıncalarda hem de insanlarda, evrimin, işbirliği ile savaşı, aynı madalyonun iki yüzü yapmış olması çarpıcıdır. Toplumsal bağlılık, hem karınca hem de insan sistemleri için önemlidir. Karıncalarda bağlılık, davranışları düzenleyen ortak kimyasal işaretlerle ve bir koloninin üyeleri arasındaki yüksek derecede ilişki ile sağlanır. Bu faktörlerin hiçbiri insan fizyolojisi ile uyumlu değildir. İşte bu yüzden, karıncalar dine ihtiyaç duymazlar, ama insanlar duyarlar.

Din ve Doğaüstü

İster tanrılar, ister merhum ataların ruhları biçiminde olsun, tüm dinlerde doğaüstü kavramlar vardır. Bu doğaüstü varlıklar, kendi içlerinde gerçek olsun ya da olmasın, insan toplumları üzerinde yaygın bir etkiye sahip olmuşlardır. Dini anlamak için, ilk önce, tanrıların resme nasıl girdiklerini ve birincil rollerinin ne olmuş olabileceğini ayrıntılarıyla incelemek şart görünmektedir.

Edward Tylor gibi on dokuzuncu yüzyıl antropologlarının görüşüne göre, insanlar, rüyalarında gördükleri şahsiyetlerin ruh olduklarını sanıyorlardı. Ölümün doğası hakkında tahminde bulunarak vücut öldükten sonra, onun ruh özünün, başka bir dünyada yaşamaya devam ettiği sonucunu çıkarıyorlardı. Rüyalarda, rüyayı gören kişinin tanıdığı özel ruhların görünmesi, bunun öyle olduğunu kanıtlıyordu. Doğaüstü güçlere sahip daha büyük ruhların varlığını kabul etmek ve rüyalarda ya da translarda, ruh dünyası ile iletişimin kurulabileceğini varsaymak bundan sonra küçük bir adımdı.

Rüyaların, doğaüstü ile ilgili ilk fikirlerin kaynağı olduğuna dair Tylor'ın önermesi kanıtlanamasa da, rüyaların pek çok dinde merkezi bir öneme sahip olduğu açıktır. Düş dünyası, gebe kalmanın bile rüyalar aracılığıyla gerçekleştirildiği Avustralya yerlilerinin dininde merkezi odaktır. Musevilikte, Yakup rüyasında Bethel'de cennete tırmanan meleklerden oluşan bir merdiven ve kendisine İsrail yurdu sözünü veren Yehova'yı görmüştür. Yusuf, erkek kardeşlerini yönetmekle ilgili, peygamberlere özgü rüyalar görmüş ve firavunun rüyalarını yorumlamıştır. Hıristiyanlıkta, Yeni Ahit'in Yusuf'u, eşinin hamileliğini kabul etmek, Herod'un yenidoğanlar için uyguladığı katliamdan kurtulmak için Mısır'a kaçmak, Herod'un ölümünden sonra İsrail'e dönmek ve sonra Nazaret'te yaşamak için, dört rüyalık bir dizide melekler tarafından hazırlanmıştır. "Tarih boyunca, dünya çapındaki tüm kültürlerde, insanlar rüyalarını, öncelikle dinsel olarak anlamlı deneyimler olarak görmüşlerdir," diye yazmaktadır rüya uzmanı Kelly Bulkeley.[56]

Eğer doğaüstü fikri ilk olarak rüyalar aracılığıyla geldiyse, doğaüstü âleme düzenli, kontrol edilebilir bağlantı kavra-

mı, muhtemelen translarla ortaya atılmıştır. Translar, başlangıçta tesadüfen, ilk ritüelin uzun süren dans seansları esnasında meydana gelmiş olmalıydı. Translardaki insanlar, diğerlerinin görmüş olduklarını gördüklerini sanacakları için, bir topluluk olarak, doğaüstü dünya ve onun isimlendirilmiş sakinleri hakkında, sonunda ortak bir görüş oluşturacaklardı. Doğaüstü âleme açılan bu kapı öyle ilgi çekiciydi ki, ister uzun süreli bir çaba ister sanrıya sebep olan uyuşturucular ya da anestezik gazlar yoluyla olsun, tarih boyunca insanlar ona erişim sağlamak için farklı yöntemler aramışlardı.

Doğaüstü âlemin tanrıları, başlangıçta, yalnızca bir merak unsuru olmuş olabilirlerdi. Ancak kısa bir süre sonra, olağanüstü yararlı bir iş edinmişlerdir. Bu anlayışı ilk dile getirenler, insani işbirliği davranışının temelini inceleyen bir antropologlar ve ekonomistler ekolüdür. Açıklamaları daha da ilginçtir, çünkü başlangıçta hiç de doğrudan dine değil, sadece ceza konusuna yöneltilmiştir.

İnsanlar, her tür durumda, tamamen yabancılarla bile, biyologların umduklarından çok daha işbirlikçidir. Bu davranış, insan doğasına derinden eklemlenmiş gibi görünmektedir, ancak kişinin yakın bir akrabasıyla olanın dışında bir işbirliği için birkaç iyi biyolojik açıklama da mevcuttur.

Çeşitli disiplinlerden gelen bilim adamları, bu umulan davranıştan sapanlar amansız bir ceza beklemedikleri sürece, böyle yüksek düzeyde bir doğal işbirlikçiliğin yeşeremeyeceğini ileri sürmüşlerdir.

Ancak, daha sonra cezayı kimin vereceği bir sorun olarak ortaya çıkmıştır. Küçük toplumlarda, infazcı rolünü üstlenen kişi, kendini genel kızgınlıkla karşı karşıya bırakır ki, suçlu ya da onun akrabalarının öç almasından söz etmeye gerek yoktur. Avcı-toplayıcı toplumlar, sapkınları, oldukça dikkat-

li bir biçimde, çoğu zaman önceden herkesin uzlaşısını sağlayarak ve intikamı önlemek için, tercihen suçlunun kendi akrabalarından birine onu öldürterek cezalandırırlar.

Evrimci psikolog Dominic Johnson, son zamanlardaki bir dizi makalesinde, her topluluğun, doğaüstü aracılar şeklinde, son derece etkili bir cezalandırma mekanizmasına sahip olduğuna işaret etmiştir. Dünya çapında tüm toplumlarda, tanrıların ya da ölü ataların ruhlarının, insanların hâkim olan kanun ve tabulara uymalarıyla yakından ilgilendikleri farz edilir. Tanrılar, ya bu dünyada ya da diğerinde ya da her ikisinde birden, suçları daima cezalandırırlar. Gelişmiş toplumların dinleri de daha az empatik değildir. Tevrat, günahın cezalandırılacağını açıkça ortaya koymaktadır. Hıristiyanlık, ilahi yasaya uymaya karşılık cennete kabulü, ona karşı gelmeye karşılıksa sonsuz laneti işaret etmektedir. Hinduizm ve Budizm bu hayatta iyi olanların daha yüce, kötü olanlarınsa daha aşağı mahluklar olarak yeniden doğacaklarını söyler.

Bir doğaüstü cezalandırma sistemi, ilkel bir toplum için çok büyük avantajlar taşır. Hiç kimsenin, ceza vermek gibi nankör bir görevi ve suçlu ya da yakınları tarafından öldürülme riskini üstlenmesi gerekmemektedir, tanrılar bu görevi isteyerek ve titizlikle gerçekleştirmektedirler.

Hiçbir kanuna gerek yoktur: Suçlar ve ilgili cezalar listesi, dinsel ritüelde düzenlenir ve tüm inananlar tarafından iyice akılda tutulur. Hiçbir polis gücü gerekli değildir; inananlar kendi davranışlarını dizginlerler ve işledikleri herhangi bir günahtan ötürü ilahi cezalandırmaya maruz kalmaktan korkarlar.

Doğaüstü cezanın imgesel olabileceği fikri, insanlar ondan korktuğu sürece, onun caydırıcı değerini yok etmemiştir ve bu tür korkular için de bol miktarda uyarıcı var olmuştur.

Çoğu ilkel toplumun inanç sisteminde tanrıların cezaları için kanıtlar, hastalık ya da felaket biçiminde, herkesin görebileceği kadar açıktır. Talihsizlikten muzdarip insanların, kendi hataları yüzünden buna maruz kaldıklarına inanılır. Ayrıca, birtakım günahlar işleyenler, başlarına bir talihsizlik gelmesini emin bir şekilde beklerler.

Ahlakçı tanrılara inanç, sapkınlıktan caydırma sorununa iyi bir çözüm olmalıydı. Johnson'ın önermesi, dünya dinlerinin şaşırtıcı bir özelliğine iyi bir açıklama getirir: Neredeyse hepsi, tanrıların, doğaüstü âlemlerinde, gerçek dünyadaki olaylar hakkında derinden kaygılandıklarını sorgulamadan kabul eder. İnsanın cinsel ilişkileri ya da beslenmeyle ilgili tercihleri, bir ruh dünyasında yaşayan ölümsüz varlıkları neden ilgilendirsin ki? Tanrılar, bir toplumun ahlaki otoritesini ve bütün üyelerinin belli toplumsal davranış kurallarına uymalarını sağlamakla ilgilenmeyi bünyelerinde toplar biçimde görülmedikleri sürece, bu varsayım pek mantıklı olmayacaktır. Bu Durkheimcı bakış açısıyla, tanrılar, insanların ahlaki davranışıyla, elbette, dikkatle ilgilenmektedirler; bu onların varoluş nedenidir. Tanrılar, insanlar artık onlara tapmadığında ölürler.

Tabu gıdalar ya da belirli giysiler gibi, tanrıların dayattığı kuralların çoğu, özünde keyfi olabilir, ancak hâkim olan dinde, inanca bağlılığı işaret etmeye hizmet ederler. Ayrıca, bütün dinler, evliliğin düzenlenmesi ve cinayet ile hırsızlığın yasaklanması gibi, toplumsal dokuyu etkileyen kurallar içerirler. Antropolog Harvey Whitehouse'a göre, ahlaki yükümlülük ve ceza ile ödül, "bir şekil ya da biçimde, muhtemelen tüm insan toplumlarında bulunan ya da en azından çok yaygın olan ve tarihsel olarak yinelenen" dinsel özellikler arasındadır.[57]

İnsanlar dili ve birbirleri hakkında dedikodu yapma yeteneğini geliştirdikçe, dinsel inanç özellikle faydalı hale gelmiş olabilir. Küçük bir toplumda kötü ün kazanmak kötü bir fikirdir. Hatta bir yetenekte ya da bir başkasında sivrilmek bile kıskançlığa neden olabilir ve cadılık suçlamalarına davetiye çıkarıp buna bağlı olarak kişiyi idama götürebilir. Tanrıların açık isteklerine titizlikle uyarak aşırı dikkatli davrananlar, çok daha fazla döl bırakmış olabilirler. Bu nedenle, Johnson, dinsel davranışın, doğal seçilim tarafından kayırılmış olabileceğini ileri sürmektedir. O ve psikolog Jesse Bering şöyle yazmaktadır: "Dindarlık için genel şablonu miras aldık, çünkü doğaüstü aracılardan umudunu kesen ya da ahlaki işlere bağlılıklarını gösterme yeteneğinden yoksun olan o ilk insanlar, muhtemelen kendi grup üyelerinin ellerinde erken bir ölümle karşılaştılar ya da en azından üreme başarıları azaldı. Ahlakçı tanrılar olasılığına kolayca boyun eğenler ve bu tür varlıklardan korkarak yaşamını geçirenler, hayatta kalarak atalarımız oldular."[58]

Pek çok dinin oldukça ilginç bir diğer yönü, insanların ne düşündüklerinin ayrıntılı bilgisi de dahil olmak üzere, doğaüstü varlıklarına her şeyi bilme gücünü atfetmeleridir. Çeşitli araştırmacılar, bu ilahi yeteneğin, zihin kuramı adı verilen ve diğer insanların ne düşündüklerini çıkarsamak için var olan insan kabiliyeti ile olan benzerliğine dikkat çekmişlerdir.

Evrimci psikologlar, beynin, genel amaçlı bir hesap makinesi değil, daha çok, her biri hayatta kalmak için önemli, özel bir sorunu çözmek için evrilmiş bir dizi kurulu sinir sistemi olduğunu düşünmektedirler. İnsanların, örneğin, birinin yüzünü, belki de yalnızca bir kez görmek ve onu onlarca yıl sonra anımsamak için olağanüstü bir yeteneği vardır. Eğer

genel amaçlı bir bellek sistemi, ömür boyunca retina tarafından kaydedilen her görüntüyü anımsamak zorunda kalsaydı, kesinlikle aşırı yüklenmiş olurdu. Beynin bu şekilde inşa edilmemiş olduğunu varsaymak akla uygundur. Aksine, beyin, şüphesiz primat tarihinin başlarında, küçük bir toplumdaki diğer bireyleri tanıyabilmenin büyük önemi nedeniyle evrimleşen özel bir yüz tanıma modülüne sahiptir. Bu modül, yüzleri tanımada ve diğer beyin sistemleri ile birlikte, hangi bellek izlerinin saklanmaya değer olduklarına karar vermede mükemmeldir.

"Zihin kuramı" modülü, hakkında yeterince iyi kanıt var olan bir başka çıkarsanmış beyin devresidir. İşe yararlığı ve sağkalım avantajı açıktır, hemen hemen her toplumsal durum, başkalarının, bir kişinin sözlerine ya da yaptıklarına nasıl tepki gösterebileceklerinin tahmin edilmesini gerektirir.

Johnson ve Bering, insanların, diğer insanların düşüncelerini çıkarsamak için var olan kendi yeteneklerine aşinalıkla, tanrıların da, onların düşüncelerini okuyabilecek kadar etkili zihin kuramı yeteneklerine sahip olduklarını varsaydıklarını savunmaktadırlar. Zeus'tan Babilli Enlil'e kadar, tanrıların, zihin okuma yeteneğine sahip oldukları düşünülmektedir. "Ya Rab, sen beni aradın ve beni bildin," demektedir Zebur yazarı. "Sen benim oturmamı ve kalkmamı bilirsin, sen benim düşüncemi uzaklardan anlarsın... Ara beni, Ya Rab ve kalbimi bil: Dene beni ve düşüncelerimi bil: Ve bende herhangi bir kötülük olup olmadığını anla ve beni sonsuz yola ilet."[59]

Tanrılara, kendi zihin kuramlarının, bir düşünce okuma versiyonunu atfeden insanlar, tanrıların aldatılamayacağı çıkarsamasında bulundular ve onlardan kendi denetimsel güçlerinden daha da fazla korkmaya başladılar.

Dinsel davranışın altında yatan genetik olarak şekillenmiş sinir sistemleri, avcı-toplayıcı günlerinden bu yana büyük çoğunlukla aynı kalmış olabilir, ancak dinin kültürel yönleri değiştikçe, davranışsal sistemin çeşitli parçalarına, değişik derecelerde başvurulmuş olması mümkündür. İlk insanlar en çok tanrılardan korkmuş olabilirler, çünkü ilahi intikamın, hastalık ve doğal felaketler şeklindeki günlük ispatlarına sahiptiler. Ancak bugün, pek çok kişi için, dinin kişisel ve olumlu yönleri, en azından, toplumsal ve cezalandırıcı yönleri kadar önemlidir. Hastalığın geçmişteki günahlar için ilahi bir ceza olduğunu kabul etmek gibi, dinin daha katı inanışlarına artık rağbet edilmemektedir. Günümüzde inanç, korkudan daha çok bir teselli kaynağıdır: Öngörülemeyen güçleri kontrol etmek için ritüeller, başarı ya da hastalık ve tehlikeden kurtuluş aramak için dualar ve ahlaki bir toplumun parçası olmaktan duyulan kişisel tatmin vardır.

Bu teselliler önemli olmakla birlikte, evrimin başarı ölçütüyle, yalnızca eğer bir kişinin daha hayatta kalan döle sahip olmasına yol açarlarsa doğrudan evrimsel öneme sahip olabilirler. Dinin herhangi bir kişisel yönünün, gerçekten de böyle bir etkiye sahip olduğunu ortaya koymak zordur. Dinin sağlık üzerindeki etkisi ile ilgili pek çok çalışma yapılmış, ancak şimdiye kadar herhangi bir kesin sonuç elde edilememiştir. Bazı çalışmalarda görülen hafif faydaların, herhangi bir büyük etkiye sahip olması ya da birinin geride daha fazla hayatta kalan çocuk bırakmasına yol açması muhtemel görünmemektedir.

Dinsel bağlılığın kişisel yönleri, muhtemelen dolaylı bir neden için önemlidir. Evrimsel bir bakış açısıyla, dinsel davranış, yemek ya da üremek için olduğu kadar, hayatta kalmak için de gerekli bir biyolojik dürtü –en azından, avcı-top-

layıcı günlerde– olarak görülebilir. Doğal seçilim, yemek ve cinselliği son derece faydalı ya da zevkli hale getirir, çünkü bu eylemleri en enerjik biçimde sürdüren bireyler, geride en çok dölü bırakırlar.

Yemek yeme ve üreme, hayvan evriminin başlangıcında ortaya çıkan temel dürtülerdir. Doğal seçilim, insanların onları yapmayı istemelerini sağlayacak ödüller tayin etmiştir. Dinsel davranış çok yeni bir yetenektir ve onun ödül sistemi, muhtemelen bu nedenle, çok daha yüksek bir bilişsel düzeyde konumlanmıştır. Gerçek neden sonuç sıralaması ne olursa olsun, sonuçta, dinsel davranışın derinden tatmin edici bir şey olarak algılanması gerekmiştir. Aksi takdirde, insanlar onu yetersiz bir biçimde uygulayacaklar ya da hiç uygulamayacaklardı. Dinin pek çok formu, zaman ya da çaba bakımından çok fazla şey talep etmektedir ve güçlü bir kişisel motivasyon olmadan, çok az kişi onlara bağlı kalacaktır.

Yeme zevki, kişinin yemesini sağlar, ancak bu, vücut için gıda sağlamak olan yemenin evrimsel nedeninden farklıdır. Dinsel inancın getirdiği tatminler, insanların dini uygulamalarını sağlar, ancak bunlar insanları birbirine bağlamak ve grubun çıkarlarını kendilerininkilerin önüne koymalarını sağlamak gibi, dinin evrimsel işlevlerinden çok uzaktırlar.

Pahalı İşaretleşme

Cezalandırıcı doğaüstü aracıların varlığına duyulan inanç, dinin evrensel bir özelliğidir. Bir diğeri de, dinlerin çoğunun, üyeliğe birtakım maliyetler yüklemesidir.

Bazı dinler aşar vergisi talep eder, bazıları zaman bağışları gerektirir, diğerleri belirli yiyecekleri ya da belirli günlerde çalışmayı yasaklar. Neden dinler insanların sırtına bu tür maliyetler yükler? Ayrıca, piskoposlarca yönetilen kilise gi-

bi, daha yumuşak seçenekler mevcutken, neden insanlar Mormonluk ya da Ortodoks Yahudilik gibi çok zorlu dinlere katılırlar?

Öyle görünmektedir ki, dinler, dinsel bir toplumun maliyetlerine katkıda bulunmadan onun faydalarının tadını çıkarmayı isteyen insanları, bundan vazgeçirmek için, üyelerine maliyetler yüklerler. Beleşçiler bir toplumun sosyal bütünlüğü için son derece yıpratıcı olabilirler. Shakerlardan gıda ve barınma yardımı alan, ancak ilkbaharda onlardan ayrılan "Kış Shakerları," ağır bir yüktü. Ne var ki, insanların bağlılık ve coşku düzeylerini denetlemeye yarayan sistemler, ölçülen özelliği yok etme eğilimindedirler. Daha iyi bir çözüm, vakit ya da nakit bağışı veya farklı beslenme ve giyim tarzlarına uyma zorunluluğu yoluyla dine katılmayı maliyetli kılmaktır.

Soruyu inceleyen ekonomistler ve antropologlar, bu maliyetlerin pek çok önemli işleve hizmet ettikleri sonucuna varmışlardır. Dinsel bir toplum, giriş maliyetini yükselterek beleşçileri dışlar ve üyelerinin bağlılığından emin olur. Ayrıca, yüksek bir giriş bedeli, üyeler arasındaki güven düzeyini de yükseltir, çünkü cemaat üyeleri, bütün gerekli kural ve tabulara uyarak dinin ahlak kurallarına destek verdiklerini ve buna göre davranacakları için de kendilerine güvenilebileceğini birbirlerine bildirirler. Farklı giyinme ya da beslenme alışkanlıklarının ekstra bir faydası da, üyelerin, üye olmayanlarla ilişki kurmayı daha zor bulmaları ve böylece topluluğa daha çok zaman ayırmalarıdır.

"Eğer katılık, maliyetleri artırıyorsa, neden insan katı bir kiliseye katılmak istesin ki?" diye sormuştur ekonomist Laurence Iannaccone. Birçok psikolog, katı dinsel davranışı, sanki bir tür zihinsel sapıklıkmış gibi incelemek istemiştir. Ian-

naccone, rasyonel seçim olarak bilinen ekonomik yaklaşımı, Amerika Birleşik Devletleri'nde kiliseye katılıma uygulayarak, oldukça farklı bir cevaba ulaşmıştır. "Katılık, beleşçiliği azaltmaktadır," demiştir. "Bağlılığı olmayan üyeleri dışlamakta ve geride kalanlar arasında katılımı teşvik etmektedir. Böylece rasyonel seçim teorisi, sözde anormallikler, mantıksızlık ya da yanlış bilgilendirmeye başvurmadan, hiziplerin, tarikatların ve muhafazakâr mezheplerin başarısını açıklamaktadır."[60]

Iannaccone, burada optimum düzeyde bir katılığın da var olduğunu gözlemlemektedir. Pek çok hizip çok katıdır ve bu nedenle başarısızlığa uğrar. Diğer pek çoğu da, dışarıdakiler için çekici değildir ve yalnızca yüksek doğurganlığı sürdürürlerse ve değişime yeterince uyum sağlarlarsa gelişirler. Ohio, Pennsylvania ve Indiana'daki yerleşimlerde yaşayan Anabaptist bir tarikat olan Amishler, ikinci stratejinin bir örneğidirler. Yüksek doğurganlık ve korumaya sahiptirler. Yeni teknolojilerin çoğunu yasaklarlar, ancak evlerde olmasa da, halka açık yerlerde telefonlara izin verirler ve arabalara sahip olmaya değil, yalnızca kiralamaya izin vardır.

Katılığın mantıksız bir düzenlemesi için, Iannaccone, 1962'deki 2. Vatikan Konseyi'nden sonra, kendine özgü kurallarının çoğunu yumuşatan, ancak doğum kontrolü ve rahiplerin bekârlığı konularındaki katı çizgilerine sıkıca yapışan Katolik kilisesi örneğini sunar. "Katolik kilisesi, ayin, teoloji ve yaşam tarzı alanlarındaki aziz farklılıktan kurtulurken, aynı zamanda, üyelerinin ve din adamlarının hiç kabul etmek istemedikleri taleplerde bulunarak, 'her iki dünyanın en kötüsü' olan bir konuma ulaşmayı başarmış olabilir" diye yazmaktadır Iannaccone.[61]

Antropolog William Irons, pahalılığın erdemleri ile ilgili olarak, tamamen aynı sonuca varmıştır. Bir din, "temelde, kişisel çıkara aldırmadan, belli bir biçimde davranmak için bir taahhüttür," demiştir. Maliyetli ritüeller, bir toplumun üyelerinin, "birbirlerinin, topluluğa ve onun ahlaki kurallarına bağlılığını denetlemelerini" sağlar "ve böylece, daha büyük ve daha iyi birleşmiş grupların oluşumunu kolaylaştırır."

Yüksek derecede bağlılık, birbiriyle şiddetli rekabete kilitlenmiş grupların hayatta kalmaları için hayati öneme sahipti. Dinsel bağlılıklar, başka her türlüsünden daha güçlü oldukları için, "evrim, insanların içine, yaşama dinsel bir yön vermeye çalışmak ve bu yönü en yüksek değerde tutmak için güçlü bir eğilim yerleştirmiştir," diye yazmıştır Irons.[62]

Hayvanların işaretleşmelerini inceleyen biyologlar, bayağı işaretlerin taklit edilebileceğini ve böylece değerlerini kaybedebileceklerini belirtmişlerdir. Güvenilir işaretler, meydana getirmesi pahalıya mal olan ve taklit edilemez olanlardır. Yalnızca çok sağlıklı erkek tavus kuşları görkemli bir kuyruk büyütebilirler, bu yüzden dişi tavus kuşları, eş seçiminde bu işarete güvenebilirler. Thompson'un ceylanlarından bazıları, bir leoparı fark ettiklerinde, yalnızca kaçmak yerine, sekmek olarak da bilinen ve göze çarpan bir hareketle yukarı aşağı zıplarlar. Bu gerçek bir formda olma işaretidir, leopara, zamanını kaybetmemesi gerektiğini ve daha az sağlıklı bir ceylanı avlamasının daha iyi olacağını bildirir.

Dinsel davranış da, gerçek bir işaret olarak hizmet verir, çünkü dinler yalnızca zahmetli kabul törenlerinde öğrenilir ve ağır bir zaman taahhüdü talep ederler. İşaretler, topluluğun diğer üyeleri için önemlidir. Bir bireyin hareketlerini her zaman izleyemezler, ancak samimiyetini ritüelde değerlendirebilirler.

İşaretlerin sembolik olduğu ve mesajlarını, yalnızca sözcüklerin yapabileceğinden çok daha etkili bir biçimde iletikleri dikkate alınmalıdır. Bir adam, "Bana güvenebilirsiniz!" diyebilir, ancak çok daha güvenilir olanı, grubun dininin gerektirdiği her ne ritüel varsa, onlara katılmasıdır.

Haredim olarak bilinen İsrail'deki bir Yahudi mezhebinin üyeleri, Doğu Avrupa'daki anavatanlarının kalın siyah paltolarını ve kürk şapkalarını burada da giymeye devam etmektedirler. "Birkaç kat kıyafet giyerek ve öğle vakti çöl güneşinde göze batarak," diye yazmaktadır antropolog Richard Sosis, "bu adamlar, diğerlerine şunu işaret etmektedirler, 'Hey! Bakın, ben bir Haredi Yahudi'siyim. Eğer siz de bu grubun bir üyesiyseniz, bana güvenebilirsiniz, çünkü başka hangi nedenle böyle giyinmiş olabilirim? Ultra-Ortodoks Yahudilik'in öğretilerine inanmadığı ve onun ideal ve hedeflerine tamamen bağlı olmadığı sürece, yalnızca bir deli bunu yaparak öğleden sonrasını geçirebilir.'"

Grup üyeleri arasındaki güven sayesinde, yalnızca beleşçiler sorunu giderilmez, üyeler karşılıklı yardımdan da faydalanırlar. Sosis, Haredi toplulukları ile ilgili yaptığı çalışma sırasında, Haredi gezginlere, onları tanımayan Haredi ev sahipleri tarafından, ücretsiz yemek, konaklama ve seyahat olanağı sunulduğunu sık sık gördüğünü belirtmektedir. "Pek çok kez, Haredilerin hiç tanımadıkları başka Haredilere arabalarını ödünç verdiğine tanık oldum ve bu insanların birbirlerine faizsiz borç para verdiğini öğrendim."[63]

Bu denli güçlü güven ve işbirliğine paha biçilemez. Birbirleriyle sürekli savaşta olan küçük gruplar için, bu tür bir dayanışmanın çok önemli bir fark yaratabileceğini hayal etmek kolaydır. Irons, özellikle dinin bu yönünün, ritüellerden çok dinsel metinlere ve inançlara odaklanmaları yüzünden, kuş-

kucular tarafından çok az takdir edilmiş olduğuna inanmaktadır. Şöyle yazmaktadır: "Bağlılık için geçerli olan din kuramı, dinin, çoğu insan toplulukları için hayati önemini ve onun, çoğu insanın hayatında oynadığı temel [rolü] vurgular. Kuram, ayrıca, dinin temelinin (çoğu bilim adamı ve entelektüelin eleştirmeye yatkın olduğu gibi) inanç değil, daha çok, esas itibariyle, toplumsal olarak yapıcı davranışa bağlılık olduğunu ileri sürer."

Dinsel davranışın pahalıya mal olması ve ilkel bir toplumun hem iç hem de dış düşmanlarla başa çıkma yeteneğini belirlemekteki dikkat çekici rolü göz önüne alındığında, doğal seçilim güçlerinin bunu görmezden gelmiş olması hiç de muhtemel görünmemektedir. Eğer dinsel davranış hiçbir fayda sunmuyor idiyse, o zaman bu şekilde zaman ve kaynak harcayan gruplar, hayatta kalma mücadelesinde böyle bir engele sahip olmayan gruplar tarafından bertaraf edilmiş olurlardı.

Din Adaptif midir, Yoksa Yalnızca Evrimin Bir Yan Ürünü müdür?

Dinsel davranışın insanların hayatta kalmasına yardım etmiş olması gibi güçlü bir olasılığa rağmen, birkaç biyolog, onun, doğal seçilim nedeniyle ortaya çıkmış olduğunu inkâr etmektedir.

Din konusunda yazmış olan biyologların çoğu, onun evrimsel bir kökeni olduğunu kabul eder görünmektedir. Ancak bazıları, dinsel davranışın, doğal seçilimin desteklediği başka bir özelliğin sonucunda ortaya çıkan, yalnızca rastlantısal bir yan ürün olduğunu iddia etmektedirler. Bu açıklamaya göre, dinsel davranış, herhangi bir evrimsel avantaj sunduğu için değil, başka bir sürecin kazara bir sonucu ola-

rak ortaya çıkmıştır. Diğer bir deyişle, dinsel davranış, biyologların ifadesiyle, adaptif değildir, yani doğal seçilim tarafından desteklenmemiştir.

Örneğin, antropolog Scott Atran, insanların, doğaüstü varlıkların mevcut olduğunu anlamak için, beynin görünmeyen varlıkları tespit etme sistemi ile birlikte, zihin teorisi modüllerini kullandıklarını savunmaktadır. Bu durumda, özellikle insan türünün sahip olduğu, potansiyel yırtıcılara karşı her zaman tetikte olan fail tespit sistemi, kolayca harekete geçebilir. "Tıpkı bakıcılara bağlanmayı buyuran evrimsel talimatın iyiliksever tanrıların görünmelerini desteklemesi gibi, yırtıcı varlıkları hızla tespit etmeyi ve tepki göstermeyi buyuran evrimsel talimat da, her kültürde kötü niyetli tanrıların ortaya çıkmasını teşvik eder," diye yazmaktadır.[64]

Benzer bir düşünce, başka bir antropolog, Pascal Boyer tarafından da ileri sürülmüştür. "Etkileşim kurabileceğiniz tanrı ve ata kavramları, standart zihin teorisine küçük ama önemli bir 'ince ayar' yapılmasını gerektirir," demektedir.[65] Hem o hem de Atran, dinsel davranışı, beynin çalışma yönteminin rastlantısal bir sonucu ve dolayısıyla adaptif olmayan bir yapı olarak görmektedirler.

Bir şey nasıl olur da adaptif olmayan genler tarafından belirlenebilir? Bir örnek, kanın kırmızılığıdır. Doğal seçilim, kırmızı kanı olan bireyleri, başka bir renkte kanı olanlara tercih etmemiştir. Solunum gazlarını akciğerler ile dokular arasında taşımanın etkili bir yöntemini desteklemiştir. Bu yöntem, her biri dört demir atomu içerdiği için, oksijen taşırken canlı bir kırmızı olan moleküllerin hemoglobin familyasını kullanır. Kanın kırmızılığı rastlantısaldır, seçilen özelliğin yalnızca bir yan ürünüdür, dolayısıyla kırmızı kanın, genetik olarak belirlenmiş olsa da, adaptif olmadığı kabul edilir.

Şimdi, dinsel davranışın adaptif olduğunu savunan bir biyolog, onun doğal seçilim tarafından desteklenmesine neden olan her ne varsa, formunda, bazı önemli faydalar sunduğunu kabul etmelidir. Ancak, adaptif olmayan bakış açısıyla, din ile hiçbir kurtarıcı özelliği olmayan kötü ya da yararsız bir uğraş olarak alay edilebilir.

Dinin adaptif olmadığı görüşünü savunan iki tanınmış biyolog, Steven Pinker ve Richard Dawkins'dir. Her ikisi de, öyle görünmektedir ki, dinin sert eleştirmenleridirler.

Pinker, dinsel davranışın adaptif olduğunu düşünmek için var olan üç nedeni göz ardı eder ve sonra, dinsel davranışın neden evrensel olduğu konusunda, kendi hipotezini sunar. Pinker, görüşleri saygıyı hak eden, seçkin bir psikolog ve yazardır, ancak dinin hiçbir evrimsel avantaj sağlamadığına dair onun bakış açısıyla ters düşmek de mümkündür.

Onun görüşüne göre, göz ardı edilebilir üç adaptif sav şunlardır: 1) din, ölüm ya da belirsizlikle yüzleşmede entelektüel bir rahatlık kaynağıdır; 2) din, bir topluluğu bir araya getirir ve 3) din, bir ahlaki değerler kaynağıdır.

Pinker, ilk savı göz ardı etmekte, muhtemelen haklıdır, zihinsel rahatlığın, doğal seçilimin önem verdiği tek ölçü olan geride daha fazla döl bırakmaya nasıl tercüme edilebileceğini anlamak zordur. Pinker, üçüncü savla da, İncil'in "tecavüz, soykırım ve yıkım için bir kılavuz" olduğunu belirterek alay etmektedir. Kitap, "Amerikalıların çoğunluğunun görünüşe göre inandıklarının aksine, daha yüksek bir ahlaki değerler kaynağı olmaktan uzaktır. Dinler bize taşlamalar, cadı yakmalar, haçlı seferleri, engizisyonlar, cihatlar, fetvalar, intihar saldırıları, eşcinsel tacizleri, kürtaj kliniği protestocuları ve cennette mutlu bir biçimde bir araya gelebilmeleri için oğullarını öldüren anneler vermiştir," demektedir.[66]

Ancak, organize dinlere devamlı olarak meydan okuyan hizipleşmeleri bastırmaktaki aşırılıklar, dinin, yine de bir ahlaki değerler kaynağı olduğu gerçeğini değiştirmez. Hemen hemen bütün dinler, "kendine yapılmasını istemediğin şeyi başkasına yapma," gibi, bir tür altın kural koyar ya da başka ahlaki kısıtlamalar getirirler ve bunlar toplumsal dokuyu geliştirirlerse adaptif olurlar.

Dinin, grup bağlılığını teşvik ettiği için adaptif olabileceğine dair ikinci sava karşı çıkarken Pinker, "dinin kesinlikle bir topluluğu bir araya getirdiğini" kabul etmekte, ancak bunun başka yollarla da sağlanabileceğini söylemektedir. Şöyle sormaktadır: "Eğer evrimde, insanların ortak düşmanlara beraberce karşı koymalarını sağlamak için bir alt hedef varsa neden ruhlara dair bir inanç ya da ritüelin geleceği değiştirebileceğine dair bir inanış, bir topluluğu birleştirmek için gerekli olsun? Neden yalnızca güven, sadakat, dostluk ve dayanışma gibi duygular olmasın? Bir ruh ya da ritüele olan inancın, bir grup organizmanın işbirliği yapmasının nasıl sağlanacağı sorusuna yanıt olacağını ummanız için hiçbir öncelikli neden yoktur."

Ancak, dinsel davranış ne kadar garip görünürse görünsün, bu, evrimin etkili bulduğu bir araçtır. Tarihin büyük bölümünde, güven ve sadakat gibi duygular, genellikle ortak bir dinden doğmuşlardır. Ayrıca, cezalandırıcı tanrılara inanç, yukarıda tartışıldığı gibi, insanların, toplumun iyiliği için işbirliği yapmalarını sağlamakta son derece etkilidir. Bu şekilde elde edilen bağlılığın, rakip toplumlara karşı hayatta kalma mücadelesinde son derece adaptif olacağını varsaymak için, her türlü nedene sahibiz.

Pinker'ın da dediği gibi, eğer dinsel davranış adaptif değilse, nasıl oldu da evrensel oldu? Sunduğu açıklamaya gö-

re, din, insanlar için ne kadar kötü olursa olsun, rahipler için iyi olması nedeniyle gelişir. Bu sav gerçek olabilir, ancak dinin, rahipler var olmadan çok daha önce evrensel hale geldiği gerçeğine takılmaktadır. Avcı-toplayıcı toplumlar, yukarıda belirtildiği gibi, eşitlikçiydiler. Dinleri vardı, ancak bazı kabilelerdeki şamanlar hariç, hiç din görevlileri yoktu. Ritüelleri, herkesin eşit mevkiye sahip olması nedeniyle ortaktı.

Pinker, bir özellik ya da davranışın, adaptif olarak kabul edilmeden önce, üç testten geçmesi gerektiğini ileri sürmektedir. Birincisi, türünde evrensel olması ve bir dizi ortamda güvenilir bir biçimde geliştiği, başka deyişle doğuştan geldiği gösterilmelidir. Örneğin, konuşmak bu kriteri karşılar, ancak çocuklar okumayı ancak onlara okuma öğretildiği zaman öğrendikleri için, okumak karşılamaz. Dinin evrensel olduğu ve onu öğrenme eğiliminin, her kültürde ergenlik yaşı civarında güvenilir bir biçimde görüldüğü göz önüne alındığında, dinsel davranış da bu kriteri oldukça iyi karşılar görünecektir. Çocuklar, çok küçük yaşlardan başlayarak dine maruz bırakılabilirler, ancak doğaüstü inançlara duygusal bir bağlılığı teşvik eden, ergenlik çağı civarındaki dinsel törenlerdir.

Pinker'ın ikinci kriteri, özelliğin, avcı-toplayıcı günlerinde olduğu gibi, geçmişte hayatta kalma yeteneğini geliştirmiş olması gerektiğidir. Dinsel davranış, bu kriteri de karşılamaktadır. Toplumsal bağlılığı ve böylece, bir toplumun ahlaki dokusunu ve askeri mukavemetini güçlendirmiştir. Açıktır ki, hayatta kalmayı o kadar etkin bir biçimde geliştirmiştir ki, onu miras alamayan bütün toplumlar, hayatta kalanların tümünün evrensel bir özelliği olan dinsel davranışı geride bırakarak yok olmuşlardır.

Üçüncü kriter, özelliğin mühendislik işlevselliğine sahip olması gerektiğidir. Bir insan mühendisin seçebileceklerinden çok farklı yöntemlerle de olsa, insan gözünün ya da kulağının tasarımı gibi, evrimin mükemmelleştirmek için çok çalıştığı bir şey olmalıdır. Ancak din, bu kriteri büyük bir başarıyla karşılamaktadır. Yalnızca ritüeller ve sembollerle, bir topluluğun üyelerini, kendi çıkarlarını bir yana bırakmaya ve gerektiğinde kendi hayatlarını feda etmeyi de içererek, ortak iyilik için duygusal bir bağlanmaya ustaca teşvik etmektedir. Eğer din ile olmasaydı, hangi makul araçla böyle bir hedefe ulaşılabilirdi?

Dawkins, dinsel davranışın adaptif olmadığını savunan bir başka tanınmış biyologdur. Pinker gibi o da, doğaüstü varlıklara inancın, diğer beyin modüllerinin adaptif olmayan bir yan ürünü olduğuna dair Boyer ve Atran'ın önermelerini kabul etmektedir. Dawkins, dinin her yerde birden bulunduğunu kabul etmek ve "bir türün evrensel özelliklerinin, Darwinci bir açıklama talep ettiği"ni onaylamakla başlar.[67]

Dawkins, dinsel davranışın, aslında, dini olan toplumların, olmayanları tamamen yok ettikleri zaman seçilmiş olabileceğine dair olası bir açıklama ortaya koymaktadır. Bu, doğal seçilimin, bireylerden çok, gruplar düzeyinde işleyip işleyemeyeceğine dair biyologların farklı görüşlere sahip olduğu ve daha ayrıntılı olarak aşağıda tartışılan soruyu ortaya çıkarmaktadır. Burada bütün belirtilmesi gereken, Dawkins'in, grup seçiliminin meydana gelebileceğini, ancak bunun herhangi önemli bir derecede olmayacağını savunduğudur. Bu nedenle, onun görüşüne göre, din, gruplar arası rekabet yoluyla adaptif nitelik kazanmış olamazdı.

Daha sonra, bir güve, bir mum alevinin içine uçtuğunda, kullandığı navigasyon sisteminin tutukluk yapmış olmasına

benzettiği bir davranış biçimiyle, insanların kendi dinsel inançları için öldüklerini ve öldürdüklerini belirtmektedir. Güvenin davranışı adaptif olmadığı için, din de öyledir, diye savunmaktadır Dawkins. O halde, "bazen tutukluk yaparak dini meydana getiren ve böylece ilkel bir avantaj sağlayan özellik" nedir, diye sormaktadır. Hipotezi şudur: "Temel kurala sahip olan çocuk beyinleri için şu, seçici bir avantaj olacaktır: Büyükleriniz size ne söylerse söylesin, sorgulamadan inanın." Dinsel inanç, onun görüşüne göre, anne-babalardan kolayca etkilenen çocuklara, bir virüs gibi yayılmaktadır ve bu da, her nesilde tekrarlanan bir döngüdür. Bu nedenle, din, çocukların, anne-babalarının kendilerine söylediklerine inanma eğilimlerinin rastlantısal yan ürünüdür.

Bu sav biraz zorlama gibi görünmektedir, çünkü anlamsız bilgi, hayatta kalma mücadelesinde çok da yardımcı değildir ve insanın Afrika'dan tüm dünyaya yayılmasının başlangıcından bu yana, bilinen her insan toplumunda, 2000 nesildir devam etmiş olması pek muhtemel görünmemektedir. Din, Avustralya yerlilerinin dinsel törenlerinde de açıkça görüldüğü gibi, yalnızca aldığı zaman ölçüsünde de, insana büyük maliyetler yükleyebilir. Eğer dinin hiçbir faydası olmasaydı, zamanlarının çoğunu dinsel törenlere adayan kabileler, bütün günlerini askeri hazırlıklarla geçiren kabilelere karşı, ciddi bir dezavantaja sahip olurlardı.

Dawkins, kolayca aldatılabilen çocuk kuramında, pek fazla kendinden emin görünmemektedir, çünkü onun "yalnızca, ayın ya da yıldızların yanında gezinen güvelere benzer türde bir şeyin bir örneği" olduğunu vurgulamaktadır. Ancak, daha akla yatkın bir açıklama sunmadan, "dini, rastlantısal bir yan ürün –yararlı bir şeyin tutukluk yapması– olarak gören genel kuramın, savunucusu olmayı isterim," diye ısrar etmektedir.

Dawkins'in aldatılabilen çocuk varsayımının altında, Pinker'ın manipülatif rahip önermesi gibi, dinin kötü olduğu ve bu yüzden de adaptif olmaması gerektiği örtük önermesinden başka herhangi bir kanıt yatmıyor gibi görünmemektedir.

Dinsel Davranış ve Grup Seçilimi

Ancak, eğer dinsel davranış adaptif ise, nasıl evrimleşti? Din, yukarıda savunulduğu gibi, öncelikle bir toplumsal davranıştır, yani gruba fayda sağlamak için var olan bir şeydir. Ancak, toplumsal davranışların evrimini açıklamak konusunda, ciddi bir genel sorun vardır. Biyologlar henüz bu sorunu çözmüş değillerdir, bu yüzden burada da çözülemez, ancak sorunu açıklamak yeterince kolaydır. Grubuna faydalı olacak şekilde davranan her birey, bencilce davranan diğer bireylere göre, kendini daha dezavantajlı bir konuma getirecektir. Bu fedakâr kişi, başkalarına faydalı olmak için zaman ve kaynak harcayarak geride daha az döl bırakacaktır ve onun fedakâr davranış genleri, kısa zamanda, nüfustan elenecektir. O halde, nasıl olmuştur da, fedakârlık ya da diğer özverili, toplum yanlısı davranış biçimleri evrilebilmiş ya da devam ettirilebilmiştir?

Darwin'in aklına gelen cevap, doğal seçilimin yalnızca birey düzeyinde değil, bir insan grubu düzeyinde de meydana gelebileceği olmuştur. Fedakârlarla, örneğin savaşta hayatını feda etmeye hazır adamlarla dolu bir toplum, çok büyük bir olasılıkla daha az motive olmuş bir topluma hâkim olacaktır. Tıpkı bir gruptaki bazı bireylerin, diğerlerinden daha başarılı olması ve geride daha çok döl bırakması gibi, gruplar arasındaki mücadelede de durum böyledir. Daha birleşik toplumlar, üyeleri rakiplerinden daha büyük bir oranda toplum

yanlısı genler taşıyan toplumlar, diğerleri üzerinde hâkim olacaklardır ve toplum yanlısı genler bütün nüfusta daha yaygın hale geleceklerdir.

Düşüncenin sahibi Darwin olmasına rağmen, kısaca grup seçilimi olarak bilinen gruplar düzeyinde seçilim, evrimci biyologlar arasında tartışmalı bir konudur. Son zamanlarda konu, David Sloan Wilson ve Edward O. Wilson gibi saygın savunucuların desteğini almıştır, ancak şu anda onlar bir azınlıktır. Evrimci biyologların çoğu, doğal seçilim kuramsal olarak özel durumlarda grup düzeyinde işleyebilse de, asıl işleyişinin bireyler düzeyinde gerçekleştiğine inanmaktadırlar.

Aşağıdaki sav, grup seçiliminin, eğer insan evriminde meydana gelmiş ise, ilk insan gruplarındaki dinsel ve diğer toplumsal davranışların evrimini nasıl iyi açıklayabildiğini göstermektedir. Daha önce açıklanan derin köklü ahlaki içgüdüler gibi, insani toplumsal davranışlar vardır ve bunlar bir şekilde evrim geçirmiş olmalıdırlar. Eğer bunu grup seçilimi yoluyla yapmadılarsa, başka bir evrimsel süreç yoluyla yapmışlardır, ancak grup seçilimi, onu çevreleyen belirsizliklere rağmen, burada sunulan yöntemdir.

Darwin, aşağıda, grup seçiliminin nasıl işleyeceğini anlatmaktadır:

"Yüksek bir ahlak standardı, aynı kabilenin diğer üyelerine göre, her bir adama ve onun çocuklarına çok az avantaj sağladığı ya da hiç avantaj sağlamadığı halde, hali vakti yerinde adamların sayısındaki bir artışın ve onların ahlak standartlarında bir gelişmenin, bir kabileye, diğerine göre, kesinlikle büyük bir avantaj sağlayacağı unutulmamalıdır. Yüksek bir derecede yurtseverlik, sadakat, itaat, cesaret ve merhamet ruhuna sahip oldukları için, birbirlerine yardım etmeye ve

topluluğun ortak iyiliği için kendilerini feda etmeye her zaman hazır olan pek çok üye içeren bir kabile, diğer kabilelerin çoğuna egemen olacaktır ve bu da doğal seçilim olacaktır. Dünya çapında tüm zamanlarda, bazı kabileler, bazı kabileleri alt etmiştir ve ahlak onların başarılarında önemli bir öğe olduğu için, ahlak standardı ve hali vakti yerinde üye sayısı, böylece her yerde yükselme ve artma eğiliminde olacaktır."[68]

Bu derin anlayış bazı biyologların hoş karşılamadığı siyasi imalar taşımaktadır. Bu, gücün haklı olduğunu, galip devletlerin, yendikleri devletlerden daha erdemli olduklarını ya da sömürgeci güçlerin egemenliğinin haklı olduğunu ima etmek üzere genişletilebilir. Ancak, Darwin, yukarıdakilerin hiçbirini ne söylemiş ne de ima etmiştir.

Konu dışı siyasi nedenlerle olsun olmasın, birçok evrimci biyolog, grup seçilimi düşüncesine şüpheyle bakmıştır. George Williams ve diğerleri tarafından ileri sürülen, grup seçiliminin bir düzeyde meydana gelebileceği, ancak bireysel seçilimle karşılaştırıldığında, katkısının her zaman önemsiz olacağına dair görüşü, yine de benimsemektedirler.

Biyologlar, grup seçilimi olmadan da fedakârlık gibi insani toplumsal davranışları açıklayabileceklerine inanmak için, birkaç tane daha özel neden geliştirmişlerdir. Bunlardan biri, fedakârlığın, yakından ilişkili bireylerden oluşan gruplar arasında yayılabileceğini savunan William Hamilton'ın ürettiği, kapsamlı uygunluk kuramı ya da akraba seçilimiydi. Bir birey ölse bile, kendisininkiler ile aynı genler, hayatını feda ettiği çocuklarında ve kardeşlerinde, ortalama olarak yaşamayı sürdürürdü.

İlk bakışta, Hamilton'ın kuramı, böcek genetiğinin tuhaf bir niteliğiyle, işçilerin, kolonilerindeki kız kardeşleriyle, sa-

hip olabilecekleri her kız evlattan daha yakın ilişki kurdukları, karıncalar ve arılar gibi toplumsal böceklerde toplumsallığın nasıl ortaya çıktığını açıklar gibi görünmüştür. Ancak, son zamanlarda yapılan araştırmalar, toplumsal böceklerin, bazı durumlarda, düşünüldüğü kadar yakın ilişkili olmadıklarını göstermiştir. Zaten, akrabalık, insan toplumlarının toplumsallığını açıklamakta sınırlı bir güce sahip gibi görünmektedir.

Araştırmacılar, son zamanlarda, hayvanlar âleminde, başka bir yerde küçük bir rol oynuyor gibi görünse de, insanlarda grup seçilimini önemli hale getirmiş olabilecek, insan davranışının çeşitli özel niteliklerini belirtmişlerdir.

Grup seçilimine en ciddi itiraz, fedakârlık genlerine sahip insanları destekleyen güçler ile onlara karşı olan güçler arasındaki dengeyle ilgilidir. Kendini feda eden, fedakâr pek çok kahramanı olan avcı-toplayıcı bir grup, Darwin'in ileri sürdüğü gibi, onun kadar talihli olmayan bir grubu yok edebilir ve böylece bir bütün olarak nüfustaki fedakârlık genleri artar. Ancak, muzaffer grup içinde, zaman geçtikçe, fedakâr olmayanlar, kaynaklarını kendi ailelerine ayırarak daha fazla çocuk yetiştireceklerdir ve fedakârlık genleri de daha az yaygın hale gelecektir. Grup seçilimine şüpheyle yaklaşanlar, fedakârca davranışa karşı grup içi seçilim demek olan ikinci sürecin, gruplar arası sürecin desteklemesinden her zaman daha hızlı ilerleyeceğini ve dolayısıyla onu alt edeceğini söylemektedirler.

Grup seçilimini savunanlar, iki güç arasındaki dengenin, sorunun can alıcı noktası olduğunu kabul ederler. "Bencillik, gruplar içindeki fedakârlığı yener. Fedakâr gruplar bencil grupları yener. Bunların dışındaki her şey yorumdur," demektedirler David Sloan Wilson ve Edward O. Wilson, son bir makalelerinde.[69]

İnsanların, çoğu diğer türden çok daha güçlü bir biçimde grup seçiliminden etkilenmesini sağlamış olabilecek iki önemli davranış vardır. Bunlardan biri, fedakârlığın ağır dezavantajlarını azaltan, avcı-toplayıcı gruplar içindeki şiddetli konformist baskılardı. Diğeri ise, grup seçilimi oranını hızlandıran, gruplar arasındaki yoğun savaştı.

Her iki Wilson'ın da savunduğu önemli bir düşünce, gruplar içindeki bencilliğin, insan evrimindeki önemli bir olayla sınırlandırılmış olmasının muhtemel olduğudur; bu olay, bu bölümün başında da tartışıldığı gibi, ilk avcı-toplayıcı toplumlarda eşitlikçiliğin ortaya çıkmasıdır. Başarılı avcılar, av etini herkesle paylaşmaya zorlanmaktadırlar. Paylaşmaya karşı koyamazlar ve hava atamazlar, çünkü cimrilik ve övünme, avcı-toplayıcı topluluklarda en fazla ayıplanan iki davranıştır.

Avcı-toplayıcı eşitlikçiliği yalnızca bir ilke değildi, titizlikle uygulanıyordu da. Ve onun ardından gelen uyum, insani toplumsal davranışta, doğal değişkenliği büyük ölçüde azaltmış olacaktı. Kuvvetli avcıların, iktidar heveslilerinin, kadın düşkünlerinin ve dikkat çekip kendini dedikodu konusu yapanların başarılı olması çok zordu. Eğer herkes benzer şekilde davranmak zorunda olursa, grup içi varyasyon bastırılmış olacaktı ve gruplar arasındaki farklılıklar, en azından toplumsal davranış bakımından, evrimsel değişimin ana etmeni haline gelecekti.

Küçük toplulukların uyumu ne kadar titizlikle koruyabileceklerinin çağdaş bir örneği olarak, New York eyaletinde, Kiryas Joel isimli ortodoks Yahudi köyündeki genç anne Toby Greenberg vakasını düşünün. Kendi Hasidi mezhebi tarafından onaylanan kıyafet kuralını küçük ihlalleri nedeniyle, genç kadının arabalarından birinin lastikleri kesilmiş ve diğerinin camına da, İbranice "Defol, saygısız insan," me-

sajı yazılmıştı. O ve eşi, hahamın atadığı alçakgönüllülük kurulunu, bu tacizi düzenlemekle suçlayarak polise bir şikâyette bulunmuşlardı. Kurulun bir üyesi olan David Ekstein, kurulun tacizle ilgisini yalanlamış, ancak bir muhabire, insanların toplumsal adetlere karşı gelmeleri durumunda, olacakları anlatmıştı: "Eğer bir televizyona sahip olduklarını ya da evli bir kadının peruk takmadığını görürsek, onları bizimle konuşmaya davet eder ve bunun kabul edilemez olduğuna onları ikna etmeye çalışırız, yoksa sonraki yıl, çocuklarını okul sistemine kabul etmeyiz."[70]

Eğer uyumsuzluk, 21. yüzyıl New York'unda bu şekilde yok ediliyorsa, özellikle avcı-toplayıcı toplumlarda mahremiyetin hemen hemen hiç olmadığı göz önünde tutulduğunda, daha önceki yüzyıllarda bariz bir şekilde ilkel olan insanların, aynı ölçüde keyfi bir normdan herhangi bir davranışsal sapmayı, nasıl etkin bir biçimde yok etmiş olabileceklerini düşünün. Ortodoksluğu reddeden yahut tuhaf fikirler dile getiren insanlar, gruptan atılırlardı ve bu da, avcı-toplayıcı yaşamlarında, onları kabul edecek başka bir grup bulamadıkları sürece, ölüm demekti. Nesiller boyunca, yeni davranışın kültürel olarak bastırılması, özellikle üyelerin birbirleriyle zaten son derece ilişkili olduğu küçük bir grupta, genetik yeniliği pekâlâ geciktirmiş olabilirdi.

Her iki Wilson da şöyle yazmaktadır: Eşitlikçilik nedeniyle, "gruplar içindeki farklılıkları bastırmak, gruplar arası seçilimin güçlü bir evrimsel güç haline gelmesini mümkün kılmıştır. İnsani ahlak sistemleriyle ilişkili psikolojik özellikler, [yaşam tarihi boyunca] diğer büyük dönüşümler için grup içi seçilimi bastıran mekanizmalarla benzerdir. İnsanın büyük bir dönüşüm geçirmesi nadir görülen bir olaydır, ancak bir kez başarıldığında, koordineli gruplar halinde takım oyun-

cusu olarak işlev görebilme yeteneğimiz, türümüzün, diğer insansıların ve yol boyunca başka pek çok türün yerini alarak dünya çapında egemenlik elde etmesine olanak sağlamıştır.

Gruplar içi uyumun yanı sıra, grup seçilimini destekleyen ikinci bir güçlü etki, gruplar arasında, özellikle devlet öncesi toplumlarda olduğu gibi, sık olan savaşlardır. Üyeleri birbirine daha bağlı ya da fedakâr olan grubun, rakibini zayıflatarak ya da ortadan kaldırarak yenmesi daha muhtemeldir. Savaşın evrimsel bir güç olarak önemi, evrime meraklı bir ekonomist olan Samuel Bowles tarafından yapılan, grup seçilimi sürecinin matematiksel modelleri ile kanıtlanmıştır. Bowles, gruplar içi ve arası genetik varyasyonu izlemek için George Price tarafından geliştirilen bir denklemi kullanarak, daha önce ahlak ile bağlantılı bir tema olarak tartışılan, fedakârlık ve savaşın ne kadar yakından akraba olduklarını gösteren bir model oluşturmuştur.

Bowles, fedakârlık ile savaşın beraberce evrildikleri sonucuna varmaktadır. "İnsanlar arasında, karşılıklı fayda için işbirliğini olası hale getiren grup odaklı davranışlar, aynı zamanda, büyük ölçekli ölümcül savaşları da olası kılmaktadır," diye yazmaktadır. "Ayrıca, sık sık savaşmak da ... savaşmayı kolaylaştıran, kesinlikle fedakârca özelliklerin evrimi için, önemli bir katkı sağlamış olabilir."[71]

Bu anlayış, başka bireylere hem en mide bulandırıcı gaddarlıkları yapma hem de en özverili ilgiyi gösterme kudretine sahip olan insan doğasının neden bu kadar çelişkili olduğunu açıklamaktadır: Fedakârlık ile saldırganlığın kökleri, evrim tarihinde, ayrılmaz bir biçimde iç içe geçmiştir.

Son zamanlarda Bowles, modelini, grup büyüklüğü, gruplar arası genetik varyasyon ve çatışma sıklığı ile ilgili,

avcı-toplayıcı gruplardan topladığı verilerle besleyerek, daha gerçekçi kılmaya çalışmıştır. Bowles savaş nedeniyle ölümün, toplayıcılar arasındaki tüm ölümlerin büyük bir kısmını oluşturduğunu bulgulamıştır; bu oran arkeolojik verilere göre yüzde 13, etnografik raporlara göre ise yüzde 15'tir. Bunun ne kadar ağır bir bedel olduğunu anlamak için, iki büyük dünya savaşı dönemi olan 20. yüzyılda, Amerika Birleşik Devletleri ve Avrupa'daki savaş nedeniyle ölümlerin yüzdesini düşünün: Erkek ölümlerinin yüzde 1'inden daha azı savaş zayiatıdır.[72]

Bowles, yoğun çatışma dönemlerinin, dünya ikliminin şiddetli bir biçimde dalgalandığı Pleistosen buzul çağının sonuna doğru ortaya çıkmış olmasının muhtemel olduğunu savunmaktadır. 20.000 yıl öncesinden 15.000 yıl öncesine kadar süren Son Büyük Buzul Çağı sırasında, Avrupa ve Doğu Asya üzerinden aşağı inen buzullar, yaşanabilir alanları azaltmış ve bir hayatta kalma mücadelesine yol açarak, insan gruplarını birbirine düşürmüştür.

Çatışmada yüksek ölüm oranı, demografları uzun süredir şaşırtan bir paradoksu açıklayacaktır. Avcı-toplayıcı gruplar, yılda yüzde 2'den daha fazla bir oranda çoğalabilirler, ancak küresel insan nüfusu, 10.000 yıl önce tarımın gelişmesine kadar, yüzde 0,1'den az bir oranda artmıştır. Savaşlar ve iklim değişikliği ile gelen ağır yıpranma, grup seçilimini önemli düzeylerde yönlendirmiş olmalıdır. "İlk insan grupları arasındaki genetik farklılıkların ve ölümcül gruplar arası rekabetin, fedakârlığın evrimini açıklayabilmeye yetecek kadar büyük olmuş olması muhtemeldir," sonucuna varmaktadır Bowles.

Fedakârlığın bir ifadesi de, dinsel davranıştadır. Bir birey, kendi ailesine bakmak yerine, dinsel etkinliklere zaman ve

kaynak ayırarak, grubun faydasına olan davranışa katkıda bulunur. Dinsel davranışın evrimsel olarak şekillendirilmesi, David Sloan Wilson tarafından incelenmiştir. 17. yüzyılda bir Hutterci yazarı tarafından yazılmış olan ve inançlılardan oluşan toplulukların arı kovanına benzetildiği bir metni okuduktan sonra, evrim teorisinin bir konusu olarak, uzun süredir ilgi duyduğu grup seçiliminin, dinin ortaya çıkışını açıklayabileceği birdenbire aklına gelmiştir. *Darwin'in Katedrali* adlı kitabında, birçok vaka çalışmasının yardımıyla, grup seçiliminin gerçekten de dinin pek çok özelliğini açıklayabileceğini savunmaktadır.

Tezi, grup içindeki davranış, ahlaki bir sistem ya da din ile düzenlendiğinde, insan gruplarının, doğal seçilime bağlı birimler olarak işlev gördüğüdür. Doğaüstü aracılar, ahlaki sistemin önemli bir parçasıdır, çünkü onu zorlayan yaptırım gücü işlevi görürler. Bu tür bir ahlaki sistemle koordine edilmiş iyi işleyen gruplar, diğer grupları yenerler. Ahlaki sistemle sağlanan toplumsal koordinasyon, grupların, bireylerin ulaşamayacakları kaynakları ve diğer değerli öğeleri korumalarına olanak sağlar.[73]

Wilson'ın görüşü, Durkheim'ın toplumun somutlaştırılması olarak din kuramı ve Boehm'ün avcı-toplayıcılar arasındaki eşitlikçilik tanımı kadar, grup seçilimi ile ilgili kendi araştırması gibi, burada daha önce açıklanan birçok çalışmadan yararlanmaktadır. Wilson, dinin başardığı şey –dinsel davranışın seçildiği toplumsal koordinasyon– ile tamamen farklı olduğunu belirttiği, uygulayıcılarının hissettiği şey arasında ayrım yapmaktadır. "*Darwin'in Katedrali*'ni yazdığımdan bu yana, pratik faydalar üzerine odaklanmamın, Tanrı ile derinden hissedilen bir ilişki olan dinsel deneyimin özünü kaçırdığını düşünen pek çok dindar insanla konuş-

tum," diye yazmaktadır.[74] Ancak, evrimin kayırdığı bir sonuçla, oraya ulaşmak için kullandığı araç arasında bir bağlantı olmasının gerekmediğine işaret etmektedir. İnsanlar kısmen çocuk sahibi olmak için âşık olurlar, "ancak bu, âşık olma öznel deneyimini hiç açıklamaz," diye belirtmektedir. Benzer şekilde, Tanrı ile bağlantı kurma deneyimi, insanları dinsel uygulamalar gerçekleştirmeye iten pek çok faydadan biridir.

Wilson, dinin doğaüstü ve rasyonel olmayan öğelerine inancın, bir çeşit akıl sapması olarak görülmesi gerektiğine dair pek çok toplumbilimcinin görüşünü reddetmektedir. Aksine, dinsel inanç "gerçek dünyada adaptif olan davranışları motive ederek gerçeğe yakından bağlı kalır; pratik anlamda dine bağlı olmak için gereken karmaşıklığı takdir ettiğimizde, bu muhteşem bir başarıdır."

Dinin gerçeğe bağlanma yollarından biri, kutsal sembollerin kullanımından geçer. Bu semboller duyguları uyandırır ve duygular, adaptif davranışı motive etmek için evrimleşmiş kadim mekanizmalardır ve bunu sıklıkla, bilinç düzeyinin altında ya da kısmen altında yaparlar. "Kutsal semboller, onları kutsal olarak kabul eden insanların davranışlarını düzenler," diye belirtmektedir Wilson.

Bir inancın etkinliğinin kriteri olarak görülmesi gereken işte bu organizasyondur, bir dinin kutsal anlatısındaki bazı öğelerin mantıksızlığı değil. Dinsel inançların uygunluğu "motive ettikleri davranışlarla yargılanmalıdır, gerçeğe tam uygunlukları ile değil," demektedir Wilson.

Dinsel Davranış Nasıl Ortaya Çıktı?

Göz ya da kulak gibi karmaşık organlar, evrimde adım adım ortaya çıkmışlardır ve din gibi karmaşık bir davranış için de

aynısı geçerli olacaktır. Ancak, dinsel davranışın oluşmaya başladığı evreleri izlemeye yardım etmek için henüz çok az delil vardır. Bir soru, dinin dilden önce var olup olmadığıdır. Eğer doğaüstü varlıklara inanç, dinin temel bir özelliği ise, bu tür inançların dilden önce nasıl paylaşılmış olabileceğini anlamak zordur.

Ancak, dilden önce, ortak dansa ve homurdanmalar ile jestler yoluyla paylaşılabilen bilgiye dayanan, bir din öncesi davranışın var olmuş olabileceği muhtemeldir. Dil olmadan, örneğin bir alfa erkeği şempanze, kendini iktidarda tutmak için gerekli olan tüm siyaseti yürütebilir.

Bir sonraki bölümde daha detaylı olarak tartışıldığı gibi, dans etmek ya da uygun adım yürümek gibi ritmik bir etkinlik, bir grubun üyelerine güçlü beraberlik duyguları yükleyebilir. Ayrıca insanlar, bazı nedenlerden dolayı, şempanzelerin sahip olmadıkları, hareketlerini ortak bir vuruşa uydurma yeteneğini elde etmişlerdir. Bu yeteneğin, ortak dans grup bağlılığını beslediği için ortaya çıkmış olması oldukça mümkün görünmektedir. Eğer öyleyse, bir tür sözsüz ortak dans, doğal seçilimin desteklediği dinsel davranışın ilk öğesi olmuş olabilir.

Dil geliştikten sonra insanlar kesin düşüncelerini birbirleriyle paylaşabildiklerinde, ikinci bir öğe ortaya çıkacaktı: doğaüstüne inanç. Tylor'ın, ilk insanların rüyalara ve özellikle ölü akrabaları rüyalarında görmeye büyük önem verdiklerine dair savında, önemli bir akla yatkınlık vardır. İnsanların atalarının, günlük dünya üzerinde tanrısal bir etki uyguladıkları doğaüstü dünyada devamlı bir varoluşa sahip olduklarını varsaymak kolay olacaktı.

Doğal seçilim, eğer, aslında tanrısal ataları hakkındaki inançları onların toplumlarının hayatta kalmasına yardımcı

olacak şekillerde davranmalarına yol açsaydı, atalara tapınan grupları ya da bireyleri kayırabilirdi. Atalarla bir ilişki, primat mirasında derin kökleri olan karşılıklılık kavramı yoluyla gelişmiş olabilirdi: Sana bunu veriyorum, karşılığında şunu istiyorum. Atalarla karşılıklı ilişkiler, ilk toplumlara oldukça doğal görülmüş olabilir.

Ancak atalar, ölü olarak, yaşayanlardan ne istiyorlardı ya da neye ihtiyaçları vardı? İlk insanların, bereket, sağlık, iyi avcılık, savaşta başarı gibi pek çok ihtiyaçları vardı ve bunların tümünün de ataların bağışlama gücünde yattığı kabul ediliyordu. Bu yüzden, atalara, saygı görme ya da et yeme gibi insani ihtiyaçlar atfediliyordu. Saygının özel biçimleri –dua ve ibadet– ataların yararına geliştirilmişti. Gıda bağışları için, kurban fikri gelişti. Atalara bu değerli armağanı vereceğiz ve karşılığında onlar bizim başarılı avlanma, bereketli bir hasat kaldırma, yarınki savaşta zafer kazanma gibi isteklerimizi bildiren dualarımızı kabul edecekler. Armağanların, eğer canlı idiyseler, doğaüstü âleme anında ulaşmalarını sağlamak için, açıktır ki, öldürülmeleri gerekiyordu.

Kurban, dua ve ritüel; bunların hepsi, aynı temel amaca, yani tanrıların davranışlarını etkileme amacına sahiptir. Tanrılarla pazarlığın, ortak hedeflere ulaşmak için, bir toplumun enerjilerini denetlemenin etkili bir yolu haline nasıl gelmiş olabileceğini anlamak kolaydır. Eğer emrettikleri gibi davranırsak, tanrılar dileklerimizi kabul edecektir. Peki ya onların dilekleri nelerdir? İster bir avcı-toplayıcı grubu olsun ister yerleşik toplumların rahipleri ve yöneticileri, tanrıların niyetini tercüme edenler, ister ahlak standartları biçiminde ister komşu kabilelere karşı savaş biçiminde, toplumlarını ortak bir amaçta birleştirmek için gereken gücü kazanmışlardır.

Doğaüstüne inanmaya eğilimli olan insanlar ve gruplar, üyeleri birbirine daha bağlı toplumlar oluşturmuş ve geride bu eğilime sahip olmayanlardan daha fazla döl bırakmış olacaklardır. Bu nedenle, doğaüstü inanç için bir eğilim, doğal seçilim tarafından kayırılmış olabilir.

O zaman, diğer genetik olarak şekillendirilmiş davranışlar, doğaüstüne temel bir inanç etrafında birleşerek, onun hayatta kalma mücadelesi açısından taşıdığı değeri artırmış olabilirlerdi. Bunlar, tanrıların ilahi yasaları çiğneyenleri cezalandıracağından korkma eğilimini ve kişinin kendi yaşamını toplumu savunmak uğruna feda etme isteğini içermiş olacaklardı.

Bu bir avuç davranış, ilk insanlarda, gruplarına ya da kabilelerine derinden duyulan bir bağlılık uyandırmanın, olağanüstü ekonomik ve etkin bir yöntemini sağlamıştır. Bu yeni insan yeteneğini en etkin biçimde kullanan gruplar, diğerlerine egemen olmuşlar ve yeteneği destekleyen genler evrensel hale gelmiştir. Her davranışın, büyüyen komplekse eklendiği bu süreç, şu anda oluşturulamaz. Tek bildiğimiz, modern insanların Afrika'dan yayılmaya başladığı tarih olan 50.000 yıl öncesine kadar, dinsel davranışın bütün öğelerinin yerli yerine oturmuş ve insan nüfusunun atalarının tüm torunları tarafından miras alınmış olduğudur.

Bu, dinin doğuşudur. Ancak, daha iyi incelenmesi gereken bir şey vardır. Dinsel davranışın temel bileşenlerinden biri, belki de en büyülü ve gizemli olanı: müzik yeteneği. Müziğe yakından bağlı olan yetenek ise, kutsal dans ve transa yol açan ritmik kas hareketleridir.

4
MÜZİK, DANS VE TRANS

> [Bach'ın] 1729 tarihli "Aziz Matta Sevdası" adlı eseri ... muhtemelen, bin vaizin sözcüklerinden çok daha fazla ruhu din evine getirmiştir. Zaman zaman, müzik doktorları, Tanrı'ya, ilahiyat doktorlarından daha yakın olmuşlardır.
>
> — OWEN CHADWICK[75]

Avcı-toplayıcıların atalar dininde, insanlar kendi topluluklarını, müzik, şarkı ve günbatımından gündoğumuna kadar süren danslardan oluşan, duygusal olarak zorlayıcı dramalarla birbirine bağlıyorlardı. Upuzun ritüeller, bazıları için yorgunlukla, diğerleri içinse, kendileri ve toplulukları için, bu dünya ile doğaüstü dünya arasında kapılar açan bir trans haliyle sona eriyordu.

Atalar dini, yavaş yavaş, 15.000 yıl önce ortaya çıkmaya başlayan yerleşik toplumlarda bastırıldı ve yalnızca, modern çağa kadar varlıklarını sürdüren bir avuç avcı-toplayıcı kabile arasında hayatta kaldı. Yeni yerleşik toplumlar, rahiplerin ritüeli kontrol ettikleri ve doğaüstü ile etkileşimi tekellerine aldıkları, dinsel uygulamanın yapılandırılmış bir formunu benimsediler. Ortak danslar sona erdi. Şarkılar susturuldu. Şamanlar, cadı doktorlar ya da büyücüler addedilerek marjinalleştirildiler.

Ancak, atalar dini, insanların davranışlarına, tamamen kaybolmayacak kadar derinlemesine nüfuz etmişti. Vazo kırılmıştı, ama parçaları duruyordu. Parçaları fark etmek, bir zamanlar nasıl bir arada olduklarını anlamak ve kabın amacının ne olduğunu çözmek için, sezgisel bir atılım gerekliydi. Bu atılım, bir antropolog ya da bir arkeolog tarafından değil, ancak, seçkin bir askeri tarihçi ve dünya tarihçisi olan William McNeill tarafından yapılmıştı.

McNeill'ın düşünceleri, Eylül, 1941'de, ABD Ordusu'na alındığı ve bir Texas ovasında saatlerce yürütüldüğü zaman birden bire olgunlaştı. Hava sıcak ve tozluydu ve makineli tüfek menzilindeki bir modern savaş alanında yanaşık düzende yürümenin intihar demek olacağı göz önüne alındığında, bu egzersiz faydasızdan da öte kötü görünüyordu. Ancak bunların hepsi bir yana, diğerleriyle uygun adım yürümek bir bakıma iyi geliyordu, diye yazmaktadır McNeill. "Talimin içerdiği, birlik içinde yapılan, uzun süreli hareketin uyandırdığı duyguyu tarif etmek için sözcükler yetersizdir. Hatırladığım, yaygın bir mutluluk duygusu; daha belirli olarak, ortak bir ritüele katılım sayesinde, tuhaf bir kişisel genişleme duygusu, bir tür şişme, hayattan daha büyük olma hissiydi."[76]

McNeill'ın görüşü, birlik içinde yapılan ritmik kas hareketlerinin, duygular üzerinde tuhaf ve güçlü bir etkisi olduğuydu. Hem bir canlılık hissi hem de diğer katılımcılarla birlikte bir dayanışma duygusu yaratıyordu. Grup bağlılığı, pek çok sivil tarafından pek iyi anlaşılmasa da, komutanlar için en önemli konudur. Kötü eğitilmiş bir askeri birlik, onu oluşturan askerlerin yüzde 10'u öldürüldüğünde çözülüp kaçacaktır; üyeleri birbirine bağlı bir askeri birlik ise, onu oluşturan askerlerin yalnızca yüzde 10'u hayatta kalana dek

dağılmayacaktır. Bu, savaşların sonucunu belirleyen bir farktır.

Askeri örgütler, askerleri bu tuhaf grup bağlılığı davranışını sergilemeye –sürekli hayatlarını tehlikeye atmak gibi biyolojik bakımdan akıl dışı bir eylemi gerçekleştirmeye– itme ihtiyacını neden duymaktadırlar? McNeill, bunun, insan davranışının atalar dininden kalan bir yönü olması gerektiğini fark etmiştir. Askeri talim, avcı-toplayıcıların dini gibi, küçük bir topluluk tarafından gerçekleştirilen ritmik kas hareketleri içerir. Ritüel dansçılar tarafından gerçekleştirilen veya savaşın sıcaklığında ya da daha az bir derecede saatlerce talimle elde edilen kendini aşma, bir bakıma, sürekli ritmik hareketle eyleme geçirilmektedir. "Talim, dans ve savaş bir bütün oluştururlar," diye yazmaktadır McNeill. "Her üçü de, grup bağlılığını yaratır, sürdürür ve toplumsal grupların oluşturulması ve devam ettirilmesi –gruplar arasında sonuçta ortaya çıkan rekabetlerle birlikte– insanlık tarihinin yapı taşlarını meydana getirirler."

Yorucu ritmik hareketlerin bir grubu birbirine bağlama konusunda ne denli etkili olduğunu, bu etkiyi bizzat yaşamamış birinin anlaması zor olabilir. Ama bunun böyle bir rol üstlendiğinden şüphe etmek için de hiçbir neden yoktur. Alfred Radcliffe-Brown'ın, Hint Okyanusu'ndaki Andaman Adaları halkının grup bağlılığını nasıl elde ettiklerini betimleyişi, uzunca alıntılanmaya değerdir, çünkü insanların, yorucu taleplerine rağmen, danstan nasıl zevk aldıklarını ve kendi toplumlarının geri kalanıyla nasıl bir "esrik uyum" deneyimi yaşadıklarını göstermektedir:

> Andaman dansı ayrıca, her sağlıklı erişkinin kısmen de olsa yer aldığı, bütün topluluğun dört başı mamur bir etkinliğidir... Dansta, birey, topluluğun kendisi üzerindeki

> etkisine boyun eğer, ritmin ani etkisiyle olduğu kadar, gelenekle de, katılmak için zorlanır ve kendi eylemlerinde ve hareketlerinde, ortak etkinliğin gereklerine uyması gerekir. Bireyin, bu sınırlama ya da zorunluluğa teslimiyeti acı dolu değil, aksine son derece keyifli hissedilir. Dansçı, dansta kendini kaybedip, tek vücut haline gelmiş topluluğun içinde eridikçe, kendisini sıradan durumunun ötesinde, enerji ya da güçle son derece dolu hissettiği bir coşku haline ulaşır ve böylece kendisinin mucizeler yaratabileceğini keşfeder. Sarhoşluk da denebilecek bu duruma, özsaygı duygusunun hoş bir uyarımı da eşlik eder ve böylece dansçı, kişisel güç ve değerinde büyük bir artış hissetmeye başlar. Ayrıca, aynı zamanda, kendini topluluğunun üyesi arkadaşlarıyla tam ve esrik bir uyum içinde bularak, onlara yönelik dostluk ve bağlılık duygularında da büyük bir artış deneyimi yaşar.[77]

Bu, şu anki günlük yaşamdan çok uzak bir nitelik gibi görünen, ancak komşularıyla sık sık savaşan küçük gruplarda son derece anlamlı olmuş olabilecek bu durum, birlik ruhu oluşturmak için fena bir yol değildir. McNeill evrimci bir biyolog değil, bir tarihçidir, ancak biyologların çoğu zaman göz ardı ettikleri bir faktöre ağırlık vermektedir: insan evrimini şekillendirmede savaşın rolü. Ritüel dans aracılığıyla üyelerine daha iyi bağlılık aşılamış olan ilk insan grupları, düşmanlarından daha iyi bir şekilde hayatta kalmış olacaklardı. Bu önerme, bir önceki bölümde sözü edilen, grup seçilimi için gerekli koşula iyi uymaktadır. Toplum yanlısı davranışı destekleyen grup seçiliminin, ona karşı olan grup içi seçilime ağır basması için, gruplar arasında yüksek düzeyde bir çatışma gereklidir.

McNeill, ayrıca, asıl sorun olan iletişime dikkat çekmektedir. Bir grup bireyi birbirine bağlayan şey, bilgi paylaşımıdır. Bu konuşulan bilgi olabilir, ancak bağlanma sürecinde sözcüklerden daha önemli olan, duygusal bilgidir. Bu, dilden farklı ve muhtemelen çok daha eski olan iletişim biçimleriyle iletilir. Duygusal bilginin araçları, dans gibi jestler ve sözsüz şarkı söylemeyi ve davul çalmayı içeren müzik gibi, çağrışım yapan seslerdir.

Karmaşık bilgi, yalnızca sözcükler biçiminde iletilebilir görünebilir, çünkü aşina olduğumuz tek yol budur. Ancak, bir şempanze grubunun alfa erkeğinin karşı karşıya kaldığı görevin karmaşıklığını düşünün. Her an, diğer güçlü erkeklerden oluşan bir koalisyon tarafından devrilebilir. Ancak, ses ve jestle, bir şekilde düşmanlarını bölmeyi ve müttefiklerini bağlamayı öyle başarılı bir biçimde sağlar ki, saltanatı yıllarca sürebilir; kayda geçen en uzun saltanat 16 yıldır. Açıktır ki, şempanzeler, tek kelime bile etmeden, sofistike bir koalisyon siyaseti yürütebilirler.

İnsanların, şempanzelerinkine benzer bir ses ve jest repertuarı vardır, ancak buna ek olarak, üç başka toplumsal iletişim biçimi geliştirmişlerdir. Bunlar, üçünü de kullanan dinsel davranışın evrimini anlamak için çok uygundur. Bu iletişim biçimleri, dans, müzik ve dildir.

Dans ve müzik, pek çok bakımdan, birlikte düşünülmelidir, çünkü pek çok kültürde birbirlerinden ayrılmaz gibi görünmektedirler. Her ikisi de evrenseldir. Avcı-toplayıcılar arasında, insan müzik olmadan dans edemez ve eğer müzik varsa, dans da vardır. Bazı kültürler her ikisi için aynı sözcüğü kullanırlar. Karaayak Kızılderilileri arasında, müzik için kullanılan ana sözcük olan *saapup*, şarkı söylemek, dans ve tören kelimelerinin hepsinin anlamını kapsar.[78] İngilizce mü-

zik (*music*) sözcüğünün türediği, Yunanca *mousike* sözcüğü, ilham perilerinin (*muse*) yönettiği ve dolayısıyla dans, müzik ve şiir okumayı da içeren, herhangi bir sanat anlamına gelir.

Afganistan'da müziğin çoğu formunu yasaklayan Taliban bile, erkeklerin müzik aletleri eşliğinde olmamak kaydıyla şarkı söylemelerine izin vermiştir.[79] Müzik ve dans, katılımcılara kuvvetli bir topluluk duygusu verir. Ritmik etkinlikle uyandırılan ortak duygular, grubu ortak bir amaç için birleştiren yüceltme duyguları yaratır. Müziğin kökeni uzun süredir gizemlidir, ancak ritüelin önemli bir parçası olarak toplumsal rolü, doğal seçilimin, müziğe duyarlılığı, zihnin evrensel bir özelliği yapmış olmasının nedeni olabilir.

Hem dans hem de müzik çok toplumsal etkinliklerdir ve toplumsal doğalarının altında yatan şey, bizim sorgulamadan kabul ettiğimiz, ancak başka hiçbir primatın sahip olmadığı, basit bir davranıştır. İnsanlar, gruplar halinde, ister ayak vurma ister el çırpma ya da başka herhangi bir ritmik ses çıkarma etkinliğiyle, hareketlerini senkronize edebilirler ve bunu kendiliklerinden yaparlar. Şempanzelerin, seslenişlerini ya da vuruşlarını senkronize ettikleri hiç gözlenmemiştir ve esaret altındaki cüce şempanzelerin böyle yaptıklarına dair de yalnızca tek bir rapor vardır.

Sürekli ritmik hareketin, bağlılığı teşvik etmekteki rolü göz önüne alındığında, dans ve müziği senkronize edebilme yeteneği, insan grupları için büyük değere sahip olmalıydı. Bu nedenle, bu yetenek, adaptif bir davranış, yani sağladığı hayatta kalma avantajı nedeniyle, doğal seçilim tarafından şekillendirilen bir davranış gibi görünecektir. Ancak bu, müziğin kendisinin adaptif olup olmadığına dair, daha geniş bir soruyu akla getirmektedir.

Bilinen tüm insan toplumlarının evrensel bir davranışı olan müziğin, doğal seçilim tarafından şekillendirilmiş olduğunun düşünülmesi gerektiği, Darwin için açıktı. Ancak, müziğin tek işlevinin keyif vermek gibi görüldüğü göz önüne alındığında, hangi seçilim avantajını kazandırıyordu? "Müzik notaları üretmenin ne hazzı ne de kudreti, insanın günlük yaşam alışkanlıklarına ilişkin hiç de kullanışlı yetenekler olmadığı için, bu, insanın donatılmış olduğu yeteneklerin en gizemlileri arasında sayılmalıdır," diye yazmıştır Darwin, iyi bilinen bir metninde.[80]

İlginçtir ki, genç bir adamken Darwin, müziğin insan varlığında nasıl bu kadar temel bir rol oynayabildiğini ona sezdirmiş olabilecek bir olaya tanık olmuştur. 1836 yılında, gemisi *Beagle*, Güneybatı Avustralya'daki Kral George Koyu'nda durduğunda, bir Aborjin dinsel törenine katılmıştır. Onun açıklamasından anlaşıldığına göre, performans, Aborjinlerin düş zamanı mitolojisiyle ilgili bir olayın mizansenidir. Ancak o aşamada, etnograflar, Aborjin dinsel düşüncelerinin değerini bilmiyorlardı ve onların bir dine sahip olduklarını bile hemen hemen hiç anlamamışlardı. O zamanlar, şimdi olduğu gibi, Barbara Ehrenreich'ın *Sokaklarda Dans* kitabında da savunduğu, dans etme aracılığıyla, toplu duygusal bağlanma elde etme uygulaması, Batılı gözlemciler için tanıdık değildi. Bireyin özdenetimini ve psikolojisini vurgulayarak, sömürge yöneticilerinin temas kurduğu ilkel insanların vahşi dans ritüellerini ve özellikle dansçıların sık sık girdiği transları, anlayışsızlık ve korkuyla karşılıyorlardı. Ehrenreich, kısmen kendini kaybetmeyi gerektiren her şey patolojik olarak görüldüğü için, "Batı psikolojisi, toplu vecit olgusunu anlayamıyordu," diye yazmaktadır.[81]

Darwin, Victoria dönemi değer yargılarını yerle bir etmeye henüz başlamamıştı, yaptığı şey sadece, devekuşu dansı yapan iki totemik klanın gerçekleştirdiği bir dinsel tören görmek ve gördüklerine bir anlam verememekten ibaretti. "Her iki klan da dansa katıldığında, zemin, adımlarının ağırlıklarıyla titredi ve havada vahşi çığlıkları yankılandı," diye yazmıştır. "Herkes keyifli görünüyordu ve hepsi korkunç bir uyum içinde hareket eden ve yanan ateşlerin ışığıyla görülen neredeyse çıplak kişilerden oluşan grup, en düşük barbarlar arasındaki bir festivalin kusursuz görüntüsünü oluşturuyordu."[82]

İnsanın Türeyişi isimli kitabını 35 yıl sonra yazan Darwin, "korkunç uyum"un, müziğin kökenine dair bir içgörü sunmuş olup olamayacağından şüphelenmeyi ihmal etmiştir. Kitabının önemli bir amacı, cinsel seçilim düşüncesini –erkeklerin dişiler tarafından seçilmesinin ve erkekler arasında dişiler için rekabetin, doğal seçilimin geniş kapsamlı biçimleri olduğunu– ileri sürmek olmuştur. İnsan müziğinin itici gücü olarak önerdiği şey, cinsel seçilim –erkeklerin ve kadınların, kur yaparken birbirlerini etkilemek için şarkı söylemeleri– olmuştur.

Şarkı, omurgalı türler arasında –ötücü kuşlar, papağanlar, sinekkuşları, balinalar ve ayıbalıklarında olduğu kadar, primatlarda da– birçok kez bağımsız olarak evrilmiştir. Şarkı söylemenin, bütün bu türlerde aynı amaca sahip olması gerekmez. Balinalar gibi bazılarında, iletişim nedenlerinden dolayı ortaya çıkmış görünmektedir. Kuşlarda, şarkı, bir bölgeyi savunmanın ya da bir eşi cezbetmenin bir yolu olabilir. Darwin çok etkileyici düetler gerçekleştiren Asya maymunlarının şarkısını belirterek, şöyle yazmıştır: "İnsanların, ya erkek ya dişi ya da her iki cinsiyetten olan atalarının, sevgi-

lerini açık seçik bir dille ifade etme gücünü elde etmeden önce, birbirlerini müzik notaları ve ritmi ile cezbetmeye çabalamış olmaları muhtemel görünmektedir."[83]

Darwin'in, müziğin kökenleri ile ilgili düşünceleri, bugün birçok tartışmanın başlangıç noktasıdır, çünkü onun sezgileri güçlü olmakla birlikte, biyologlar müziğin evrimsel bir amacı olduğu üzerinde anlaşmaktan her zamankinden daha uzaktırlar.

Örneğin, Steven Pinker, müziğin bir adaptasyon olmadığına dair açık işaretler gösterdiğini, yani doğal seçilim tarafından şekillendirilmediğini söylemektedir. "Müziğin işitsel bir pasta, zihinsel yeteneklerimizin en az altısının hassas noktalarını gıdıklamak için hazırlanmış, enfes bir şekerleme olmasından kuşku duyuyorum," diye yazmaktadır.[84] Açıktır ki, pastayı sevmek, doğal seçilim aracılığıyla daha yaygın hale gelmek için pasta tüketimi genlerine izin verebilecek hiçbir sağkalım avantajı sunmamaktadır. Gerçek şu ki, bal peteği gibi ender rastlanan şeker kaynaklarını ve yağı sevmek yiyecek arayan atalarımıza bir sağkalım faydası sunmuştur ve pasta, o amaçla evrim geçiren tat ve koku alma sistemlerini tesadüfen uyarır demektedir Pinker.

Pinker'ın iddiası, müzik sevgisinin de, farklı amaçlar için var olan yeteneklerin rastlantısal bir yan ürünü olduğudur. Pinker, müziğin, dil sistemini, ona bir dizi notanın anlamlı olduğunu düşündürterek kandırabileceğini ya da işitme sistemini başka nedenlerden ötürü odaklanmak üzere hazır beklediği doğal titreşimlerle aldatabileceğini ileri sürmektedir. Ancak bu sav, bir filin her parçasını diğerlerinden ayrı olarak incelemeye ve bütün parçaların hep birlikte ne işe yarayabileceklerini sorgulamadan, her birini işe yaramaz olduğu gerekçesiyle gözden çıkarmaya benzemektedir.

Aslında, müziğin adaptif olduğunu varsaymak için önemli nedenler vardır. Bilinen her toplumda, doğal seçilim tarafından şekillendirilmiş olmanın güçlü bir göstergesi bulunmaktadır. İşte, müzik algısı yeteneği de, bir dil öğrenmek gibi, çok kolayca ve çok erken bir yaşta kazanılır. Toronto Üniversitesi'nde bir psikolog olan Sandra Trehub, küçük bebeklerin 6 aylıkken dahi, değiştirilmiş bir melodi ile yalnızca bir müzikal aralığı değiştirilmiş bir diğeri arasındaki farkı ayırt edebilecek kadar gelişmiş müzik yeteneklerinin olduğunu bulmuştur. Trehub, "Müzik dinleme esasları, kültür ürünleri olmaktan çok, doğanın armağanlarıdır," sonucuna varmaktadır.[85]

Peki, neden doğa bu armağanı sunmuştur? İki önde gelen önerme, Darwin'in tercihi olan cinsel seçilim ve grup bağlılığıdır. Cinsel seçilim kuramı, evrimci psikolog Geoffrey Miller tarafından dâhice geliştirilmiştir. Miller, müzikal yeteneğin, beyin sağlığının mükemmel bir göstergesi olduğunu belirtmektedir. Bu yüzden kadınlar, çocuklarının babaları olarak, iyi müzik yeteneği olan erkekleri tercih ederek, yeteneğin altında yatan genlerin daha yaygın hale gelmelerine yol açmış olabilirler. Rock gitaristi Jimi Hendrix, "grup üyelerinin peşinde koşan yüzlerce kızla cinsel ilişkide bulunmuş, en az iki kadınla paralel olarak uzun vadeli ilişkiler devam ettirmiş ve Amerika Birleşik Devletleri, Almanya ve İsveç'te en az üç çocuğun babası olmuştur," diye yazmaktadır Miller.[86]

Miller, müziğin, insanları birbirine bağlayarak bir avantaj sunduğu düşüncesini reddetmektedir; bu tür bir yaklaşımın grup seçilimine bağlı olduğunu ve grup seçiliminin de, bir grubun diğerini ortadan kaldırdığı dehşet verici bir konu olduğunu savunmaktadır: "Müzik evriminin grup seçilimi modelleri, yalnızca grup içi sıcak, sevimli bağlılık hikâyeleri

değildir; bunlar, aynı zamanda, o sıcak, sevimli grupların, kamp ateşlerinin etrafında dans ederek, buna çok fazla zaman harcamayan diğer grupları yenme ve yok etme hikâyeleri de olmalıdır."[87]

Bu, elbette, ilgisiz bir savdır, çünkü evrimsel süreci anlamaya çalışmak, ahlaki ya da politik tercihlere yer bırakmaz. Ancak, Miller'ın politik tınılı itirazı, diğer akademik araştırmacıların grup seçilimi düşüncesine karşı koymalarını, kısmen iyi bir biçimde açıklayabilir. Grup seçilimi, gerçekten de, bazı grupların, diğerleri pahasına hayatta kaldıklarını varsayar. Avcı-toplayıcı gruplar arasında sık sık savaş çıktığı bulgusu, insan geçmişi boyunca, yalnızca bu tür bir baskının faaliyet gösterdiğini ve en az toplayıcı insanlar arasında olduğu kadar, onların yerleşik hayata adapte olan torunları arasında da bunun yoğun olduğunu akla getirmektedir.

Miller'ın savunduğu gibi, cinsel seçilim, müziğin insanlar tarafından idrak edilmesinin ortaya çıkışının ardındaki itici güç olabilir miydi? Biraz rol oynamış olabilir: Aslında, daha fazla çocuğa babalık ettikleri henüz kanıtlanmamış olsa da, erkek müzisyenler, genç dişi hayran eksikliği çekiyor gibi görünmemektedirler. Ancak, cinsel seçilimin, müzik yeteneğini şekillendirmede büyük bir güç olmuş olması muhtemel görünmemektedir, çünkü cinsel seçilim tarafından şekillendirilen özelliklerin çoğu son derece ikibiçimlidir, yani erkek ile dişi arasında farklılık gösterir. Erkek tavus kuşunun muhteşem, yanardöner bir kuyruğu vardır; dişi tavus kuşu ise donuk renkli ve sadedir. Erkek geyiğin güzel boynuzları vardır; çoğu türün dişilerinin boynuzu yoktur. Ancak, müziğin idraki, hiç de ikibiçimli değildir; hem erkekler hem de kadınlar bu konuda eşit derecede yetenekli görünmektedirler. Müzik üretimi açısından, kadından çok erkek rock yıldızı olabi-

lir, ancak bu bütün nüfusu değil, bir avuç insanı etkilemektedir. İskoçya'daki St. Andrews Üniversitesi'nde bir psikolog olan Tecumseh Fitch son zamanlara ait bir incelemesinde, "Mevcut verilere göre, müziğin cinsel yolla seçilmiş özellik karmaşası olduğu varsayımı doğru değildir," sonucuna varmaktadır.[88]

Müziğin son derece toplumsal doğası, özellikle diğerlerinin dinlemesi için icra edildiği gerçeği, amacı için en güçlü ipucu ya da en azından, hiçbir kuramın görmezden gelemeyeceği ipuçlarından biri gibi görünmektedir. Doğrudur, insanları, kendilerini iyi hissetmeleri için bir doğaçlama caz dinletisinde bir araya getirmek, çok büyük bir sağkalım avantajı taşıyor gibi görünmeyebilir. Ancak, müziği, çalındığı ortamdan ayrı düşünmek, muhtemelen bir hatadır. Müziğin evrimi ile ilgili ortam, modern konser salonu değil, müziğin ilk öne çıktığı yer olan avcı-toplayıcı toplumlardır.

Özellikle davullar, çıngıraklar ve ziller gibi vurmalı çalgılarla yapılan müzik, tedavi, avcılık, savaş ve cenazeler gibi pek çok sıradan toplumsal etkinlikte görülmektedir, diye gözlemlemektedir sosyal antropolog Rodney Needham. "Vurmalı çalgı; doğum, kabul, evlilik, göreve gelme, kurban, ay törenleri, takvimsel başarılar, savaş ilanı, kelle avcılarının dönüşü, yabancıları karşılama, bir evin ya da ortak bir yapının açılışı, pazar günleri, ekim, hasat, balıkçılık seferleri, salgın hastalıklar, tutulmalar vb. gibi, geniş bir yelpazedeki diğer durumların da tipik bir özelliğidir," diye eklemektedir. Needham, bütün bu olayların, bir durumdan diğerine geçişleri işaret ettiğini belirtmektedir. Vurmalı çalgı da, bu önemli ritüel etkinliklerin sürekli bir eşlikçisidir.[89]

Avcı-toplayıcılar arasında, müzik, diğer iki davranışla et ile tırnak gibidir. İlk olarak, nerede müzik varsa, orada dans

da vardır. İkincisi, nerede dans ve müzik varsa, orada ritüel de vardır. Bu bağlamda, müziğin sağkalım açısından neden bir avantaj sağladığı açıktır: Müzik, dinsel davranışın temel bir bileşenidir, toplumsal bağlılığın katalizörüdür.

Müzik ve dansın yanı sıra, geriye, incelenecek antik dinsel davranışın diğer iki bileşeni kalır: dil ve trans.

Müzik, Dil ve İnanç

Musevilik veya Hıristiyanlık gibi modern dinler, ritüeller ve duygusal bağlılıkların üzerinde, öğretileri ve entelektüel inancı vurgularlar. Dinsel kavramları ifade etmekte dil esastır, ancak dil, ilahilerin ya da sözsüz şarkıların genellikle yeterli olacağı ritüellerde kullanılmayabilir. Örneğin, Kalahari-li !Kung halkının ana ritüellerinde söyledikleri *n/um* şarkılarının "isimleri vardır, ama sözleri ya yoktur ya da çok azdır," diye bildirmektedir antropolog Lorna Marshall.[90] En iyi şarkılarından biri, yani !Kunglara göre herhangi bir hastalığı tedavi edebilecek olanı, *Kowa Ts'i N!a* yani "Büyük Zürafa Şarkısı"dır. Ancak şarkı sözleri, çoğunlukla bir dizi ünlü harf ve anlamsız hecelerden oluşur ve bunlar özel bir anlama da sahip değildir. (Tuhaf noktalama işaretleri, !Kung dilindeki değişik ses türlerini temsil etmektedir.)

Bu nedenle, dilden önce ya da en azından dil bugünkü anlatım derecesine ulaşmadan önce gelişen bir ön-dinin var olmuş olabileceği muhtemel görünmektedir. Bu ön-din, müzik, dans ve sözsüz ilahilere dayanmış olsa bile, grup uyum ve koordinasyonunu sağlayacak kadar etkili olabilirdi ve bu nedenle, grubun hayatta kalma yeteneğini artırdığı ölçüde, grup seçilimi tarafından kayırılırdı.

Dilin evrimi, dilbilimcilerin büyük oranda kaçındığı ve diğer uzmanların üzerinde çok az uzlaştığı, zengin ve kar-

maşık bir konudur. Ancak, dilin evrildiği ortamın, uzak atalarımızda ortaya çıkan diğer iletişim sistemleri olan, dans, müzik ve dinden etkilenmiş olması çok muhtemel görünmektedir. Bu dört çeşit toplumsal iletişim davranışı, bir bakıma, birbirleriyle bağlantılı olarak evrilmiş olabilir.

Bu karmaşık, dört yönlü etkileşimin ayrıntıları tamamen bilinmemektedir, ancak ilgili sinir sistemlerinin altında yatan genler tanımlandıkça, ileride gün ışığına çıkabilirler. Her yeteneğin doğumuna neden olan evrimsel süreçler, birçok nesil boyunca devam etmiş ve muhtemelen büyük ölçüde çakışmış olmalıdır.

Çoğunlukla, yalnızca ritmik hareket olan dans, bunların en eskisi gibi görünmektedir. Esaslarının diğer primatların şarkı söylemelerinde görülebildiği göz önüne alındığında, müzik de insan soyunda çok gerilere uzanır gibi görünmektedir. İlkel kültürlerde dans ve müzik birbirinden ayrılmaz olduğu için, dinsel davranışın ilk biçimleri tarafından hemen birleştirilerek, birbirleriyle bağlantılı olarak evrilmiş gibi görünmektedirler.

Bir genin yeni bir versiyonunun bir nüfusta hızla yayılması pek çok nesil alabilir, ancak nüfus küçükse ya da seçilim avantajı çok büyükse, bunun için daha az nesil gerekir. Müzik algısı gibi karmaşık davranışlar, uygun sinir sistemini oluşturmak için, muhtemelen çok sayıda gene bağlıdır, bu yüzden de bu tür yetenekleri oluşturmak için, yüzlerce ya da binlerce yıl gerekebilir. Bir iletişim biçimindeki ilerlemelerin, diğerlerini daha fazla gelişmeye teşvik etmek için önemli fırsatlar yaratmasından ötürü, dans, müzik ve din gibi davranışların evrimi, birçok nesil almış olacaktı.

Peki, dil nereye uymaktadır? Darwin'den itibaren birçok gözlemci, müzik ile dil arasındaki benzerlikleri belirtmiştir.

Her ikisi de, sesin üretimini ve algılanmasını gerektirir. Her ikisi de aslında tekrarlamalılık niteliğine, yani bir ifadeyi diğerinin içine katabilme niteliğine sahiptir. Müzik esas olarak duygusal düzeyde iletişim kursa da, her ikisi de iletişim araçlarıdır. Darwin, müziğin, bir bakıma, dilin bir habercisi olduğunu ileri sürmüştür. "Hitabetin ritim ve kadanslarının, daha önce geliştirilen müzikal güçlerden türetildiğini varsaymalıyız," diye yazmıştır. "Böylece, müzik, dans, şarkı ve şiirin nasıl bu kadar eski sanatlar olduklarını anlayabiliriz. Bundan daha da öteye gidip ... müzikal seslerin, dilin gelişiminin temellerinden birini sağladığına inanabiliriz."[91]

Darwin'in düşüncesini destekleyecek biçimde, insanların müzikal yeteneklerinde geniş bir çeşitlilik vardır, ancak herkes aynı yeterlik derecesiyle konuşmaktadır. Genetikçinin bakış açısıyla, bu, dilin sıkı bir seçilim baskısı altında olduğunun, yani onu zayıflatan ya da bozan her tür genin nüfustan hızla kaldırıldığının bir işaretidir. Bir insanın işitsel iletişim sistemindeki evrimin ilk girişimi olan ve artık bu amaç için gerekli olmayan müzik, aksine, algılanması ve üretilmesi üzerindeki titiz kısıtlamalardan bağımsızdır ve böylece, önemli derecede genetik varyasyon içerebilir.[92]

Ayrıca, müziğin, zihnin tamamen bilişsel yeteneklerinden çok daha güçlü bir biçimde duygulara hitap ettiği gerçeği, müziğin dilden daha eski olduğu görüşünü desteklemektedir.

Eğer dil, yukarıda savunulduğu gibi, ritüelin iyice pekiştirilmesini sağlamakla birlikte aslında onun için gerekli değil idiyse, o zaman, belki de, dinin altında yatan davranışlar karmaşasının en geç ortaya çıkanıydı. Bu, dilin aslında ritüel bağlamında ortaya çıkmış olması gibi ilginç bir olasılığı gündeme getirmektedir. Dil öyle güçlüdür ki, eğer daha önce ev-

rilmiş olsaydı, kesinlikle dinsel davranışa egemen olurdu. Gerçekte karışımda adeta isteğe bağlı bir maddeymiş gibi görünmesi, onun geç ortaya çıktığı izlenimini uyandırmaktadır. Böylece, olayların değişebilir bir sıralaması şöyle olacaktı: 1) dans, 2) müzik, 3) ritüele dayalı ön-din, 4) dil, 5) doğaüstü ile ilgili ortak inançlara dayalı din. Böyle bir aşamalandırmada, her yeteneğin evrimsel olarak meydana çıkması ile tamamlanması arasında kuşkusuz pek çok kesişmeler olacaktı.

Müzik, dil ve din modern insanın Afrika'daki anavatanından ayrılmasından önce ortaya çıkmış olmalıdır, fakat arkeolojik kayıtlar bunların tam olarak ne zaman ortaya çıktıklarının saptanmasına yardımcı olamayacak denli az sayıda kanıt içermektedir. Bilinen en eski müzik aletleri, bir kuğunun kanat kemiklerinden yapılmış bir çift flüttür. Almanya'da Geissenkloesterle'de bulunan bu flütler, 36.000 yıl öncesine aittir. Enstrümantal müzik muhtemelen çok daha eskidir; bu tarih daha da geriye alınabilir. Davullar ve çıngıraklar gibi enstrümanlar, arkeolojik kayıtlarda hiç iz bırakmayan, kolay bozulabilen malzemelerden yapılır. Yetkililer, genellikle, en eski müzik aletinin insan sesi olduğunu kabul ederler ve şarkının dilden önce geldiği muhtemel görünmektedir.

Dilin tarihi için önemli bir ipucu vardır ve bu da modern insanların Afrika'dan göçüdür. Bu insanların davranışları, kısa bir süre sonra Avrupa'da ortaya çıkmalarına da dayanarak, 200.000 yıl kadar önce arkeolojik kayıtlarda görülmeye başlayan, anatomik olarak modern insanlarınkilerden çok daha sofistikedir. Sinirsel bir gelişme, bilişsel güçlerinde bir kuantum sıçraması sağlamış gibi görünmektedir. Toplumsal bir tür için, çok az sayıda yetenek dilden daha değerli olabi-

leceği için, dilin gelişmesi uzun zaman almış olmalıysa da, onun, 50.000 yıl öncesine kadar çağdaş biçimine ulaşmamış olması ve davranışsal olarak çağdaş insanların, kendilerini uzun süredir atalarının anavatanına hapseden kuşatmacı Neandertallerden kaçarak Afrika'dan kurtulmalarına izin verenin, bu gelişme olması muhtemel görünmektedir.[93] Eğer bu senaryo doğruysa, o zaman dil, bir iletişimsel davranışlar dizisinde son olarak mükemmelleştirilmiş olmalıdır.

Dinsel davranışın parçası olan iletişimin son biçimi, insanlar arasında değil, insanlarla tanrılar arasında diyalog için tasarlanan biçimdir. Bu özel kanal, transtır.

Tanrıları Ziyaret

İlkel halklar, ritüel danslarının doruk noktasında, tanrılarıyla iletişim kurdukları trans durumlarına girerlerdi. Translar herkesi değil, dansçılardan yalnızca birkaçını etkilerdi. Ancak deneyimleri, diğerlerinin, etkilenen dansçının bedenine giren doğaüstü bir güce tanıklık etmelerine izin verirdi.

Bu tecrübelerin kanıtları, avcı-toplayıcı dinlerine ilişkin gözlemlerden olduğu kadar, bu davranışın, vudu ritüellerinde bedenlerin ruhlar tarafından ele geçirilmesi ya da rock konserlerindeki kitlesel coşku gibi bugünün kültürlerinde de görülebilen kalıntılarından gelmektedir.

Bugünkü insanların transları anlamaları zordur, çünkü antik dinin diğer yönleri gibi, çoğunlukla çok uzun zaman önce bastırılmışlardır. Yerleşik toplumların gelişiyle, rahipler kendilerini doğaüstü dünya ile kurulacak ilişkilerde resmi aracılar olarak atamış ve insanların tanrılarıyla doğrudan iletişim kurmalarını hiç istememişlerdir.

Translar, antik dinin çok önemli bir özelliğiymiş gibi görünmektedirler. Yaklaşık 500 küçük ölçekli toplumda yapı-

lan bir araştırmada, antropolog Erika Bourguignon, bunların yüzde 90'ının, düzenli trans durumlarının meydana geldiği dinsel törenlere sahip olduğunu ve diğer yüzde 10 ile ilgili verilerin, durumun böyle olup olmadığını anlamak için yetersiz olduğunu bulgulamıştır.[94] Trans, kişinin sınırlı duyusal farkındalığa sahip olduğu ve ne olduğunu sonrasında hiç hatırlamadığı, hipnoza benzer bir durumdur. Belirtiler arasında, titreme, kasılma, ağız köpürmesi, felç, hırıltılı nefes alma ve sabit bakış olabilir. "Trans her zaman, bir şekilde kişinin kendini aşması, zihinsel ya da fiziksel bir eğilimin yoğunlaşması sonucu bir özgürleşme, kısaca, kişinin –bazen kendine zarar vererek– kendini yüceltmesi olarak ortaya çıkar," diye yazmaktadır etnomüzikolog Gilbert Rouget.[95]

Tanrılar, belki de, ilk kez bu translar aracılığıyla keşfedilmişlerdi. İnsanlar, ölmüş olan akrabalarını ve tanıdıklarını gördükleri rüyalar aracılığıyla, doğaüstü bir dünyanın var olduğu sanısına kapılabilirlerdi. Ancak, rüyalar kişiseldir ve doğrudan paylaşılamazlar. Uzun süren danslar tarafından uyarılan translar aracılığıyla, ilk insanlar, istedikleri zaman istedikleri gibi, doğaüstü âleme girmenin bir yolunu elde ettiklerine inanmaya başlamışlardı. Translar, doğaüstü dünyanın var olduğunu kanıtlıyordu. İlkel halkların hayallerinin bu tuhaf, paralel dünyasında yaşayabilecek tanrıların doğasını ayrıntılarıyla incelemek, buradan sonra küçük bir adım olacaktır.

Fizyologlar, trans durumunun nasıl meydana getirildiğini anlamazlar, ancak müzik, özellikle davul çalmak ve yorucu dans buna yardım eder. Davul çalmak, vücudu, titreşimleriyle olduğu kadar, kulağın ses algısı ile de doğrudan etkileyebilir. "Eğer insan Yorubaların gizli *oro* törenlerinde çal-

dıkları, son derece büyük davullardan birinin yanına yaklaşırsa, sesleri kulakları aracılığıyla olduğu kadar, –etkilenerek titreşen– karnı aracılığıyla da duyacaktır," diye yazmaktadır Rouget.

Davul bir çılgınlık enstrümanı olarak ün kazanmış olmasına rağmen, Rouget şu sonuca varmaktadır: "Transın tetiklenmesinin, davul seslerinin nörofizyolojik etkilerine atfedilebileceği düşüncesini haklı göstermek için hiçbir geçerli teori yoktur."[96] Şamanların trans durumuna girmek için davul kullanmalarını inceleyen, Grateful Dead'in perküsyoncusu Mickey Hart farklı bir görüşe sahiptir. "Kendi adıma," diye yazmaktadır, "transın başlangıç noktası olarak anlaşılabilecek bir hassasiyet durumuna girene kadar, bir davulun ritimlerini çalmanın mümkün olduğunu biliyorum. Davul çalarken, bu duruma yapabildiğim kadar yaklaşmayı seviyorum, ancak kendimi tamamen bırakamayacağımı da biliyorum, çünkü eğer bırakırsam, davul çalışım bozulacak ve bu durumu da hızla kaybedeceğim. Birçok kez, sanki davul beni başka bir dünyaya açılan bir kapıya taşımış gibi hissettiğim olmuştur."[97]

Transı uygulayan toplumlarda ortak bir inanç, transa giren kişiye ya doğaüstü bir varlık tarafından sahip olunduğu ya da bu kişinin, bu tür varlıklarla görüşmek için vücudunun dışına seyahat ettiğidir. Farklı kültürler, bu inancın pek çok varyasyonuna sahiptir. İlk olarak Tunguzlar ve diğer Sibirya halkları arasında görülen trans uzmanları şamanlar, yeraltı ruhlarıyla görüşmek için, bedenleri dışına bir yolculuk yapacaklardır. Orta Kuzey Afrikalı bir halk olan Azandeler arasında, cadı doktorlar, kehanet amaçlı olarak transa girerler. Aşağıda, antropolojik gözlemcilerin en dikkatlilerinden biri

olan E. E. Evans-Pritchard'ın, cadı doktorların bir dansına ilişkin tasviri bulunmaktadır:

> Bazen bu görüşmelerde, dansçılar, kendilerini bir öfke haline sokacak şekilde dans ederler ve kendi dillerini ve göğüslerini bıçakla keserler. ... Davullar ve zil, çanlar ve çıngırdaklardan oluşan sarhoş edici bir orkestra müziğiyle kendinden geçmiş, vahşi bir heyecan durumundaki adamların, başlarını geriye atıp kan vücutlarından aşağı akana dek, göğüslerini bıçaklarla kestiklerini gördüm. Diğerleri dillerini kesmişlerdi ve tükürükle karışmış kan, dudaklarının köşelerinde köpürüp çenelerinden aşağı damlayarak, terle akıp gitmişti. Dillerini kestiklerinde, sanat eserlerini göstermek için, dilleri ağızlarından sarkarak dans ederler. Vahşi bir havaya bürünürler, gözlerinin beyazını büyütürler ve büyük fiziksel gerginlik ve yorgunluğa bağlı çarpılmalar yeterince korkunç değilmiş gibi, ağızlarını açarak yüzlerini buruştururlar. Cadı-doktorların Zande dansı ... tuhaf ve sarhoş edicidir.[98]

Trans durumu bazen sahte olabilir, ancak nasıl başlatıldığı, devam ettirildiği ve bu durumdan nasıl çıkıldığına dair hiçbir kesin bilimsel açıklama mevcut olmasa bile, trans çoğunlukla gerçek bir olgu gibi gözükmektedir. Neden translar antik dinde bu kadar asli bir rol oynamışlardır? Mantıklı bir açıklama McNeill tarafından geliştirilmiştir. İlk halkların doğaüstü ile ilgili inançlarının, esas olarak rüyalardan elde edildiğini ileri sürmektedir. Ancak rüyalar, öteki dünyayla iletişimin güvenilmez bir kanalıdır ve kamu ritüeline uyarlanabilir değildir. Öte yandan, translar, yorucu ortak danslar aracılığıyla, güvenilir bir şekilde tetiklenebilir. Herkesin transa girmesine gerek yoktur, yalnızca transtaki birkaç duyarlı bi-

rey, diğerlerinin, doğaüstünde ne var diye bakması için, bir giriş kapısı olarak hizmet edebilir.

Trans durumu, tuhaf titremeler ve değişen solunum gibi belirtileriyle, doğal olarak, transtaki kişinin vücuduna iyi ya da kötü bir ruhun girdiğini ya da transa girenlerin ruhlarının doğaüstü âlemde dolaşmaya gittiğini akla getirmiştir. Bu yorum, transları, gerçek dünyaya paralel olarak var olan doğaüstü bir dünyanın varlığının topluluk tarafından zorunlu olarak onaylanması haline getirmiştir. "Dans etmenin tetikleyebileceği aşırı trans durumuna önemli yeni anlamlar eklenmiştir. Bu, aslında, din adını verdiğimiz, son derece etkili ritüeller ve inançlar karmaşası için, önemli büyüme noktalarından biri haline gelmiştir," diye yazmaktadır McNeill.[99] Trans dansı, ruh dünyasıyla iletişime girmenin en güvenilir yolu haline gelmiştir. İlk insanlar, doğal ve doğaüstü âlemler arasında bir kanal açmış olduklarına inanarak, doğaüstü dünyanın tanrılarını, gerçek dünyada arzulanan sonuçları meydana getirmeye yönlendirmek için, bir dizi ayrıntılı ayinler ve törenler icat etmişlerdir.

Saatlerce durmadan dans etmek, doğaüstüne erişim sağlamak için zorlu bir yoldu. İlk halklar, beyin kimyasını değiştirmek ve bilinçli zihnin duyusal kapılarını hafifçe kırmak için, çeşitli başka yollar keşfettiler. Uygun ortamlarda, bu aşkın deneyimler, doğaüstüyle iletişim olarak yorumlanabilirdi. Şamanların ruh dünyasına yolculuklarına yardım için aldıkları bazı bitki türleri, kafa yapıcı uyuşturucu maddeler içerir. Aztekler, peyote kaktüsünde bulunan halüsinojeni kullanmışlar ve psilosibin üreten mantar ailesini kullanarak ritüeller yapmışlardır. Eski Hindistan'daki Rig Vedalar'da sözü edilen kutsal maya soma, sinek mantarı olarak bilinen psikoaktif mantar olabilir. MÖ 1700 yılından başlayarak 2000

yıl kadar süreyle Atina'da düzenlenen Eleusis Gizemlerinde bir çeşit halüsinojen içeren iksirler kullanılıyordu.

Öte yandan, Delphi kehanetleri, son zamanlarda muhtemelen etilen olarak tanımlanmış bir yeraltı gazının, kadın kâhinler tarafından ciğerlere çekilmesine dayanıyordu. Bilindiği adıyla Pythia, gaz kaynaklı bir transa giriyor ve tanrı Apollo, onun zihnine sahip oluyordu. Pythia'nın genellikle pek anlaşılır olmayan sözleri, rahipler tarafından yorumlanıyor ve antik Yunan dünyasına önemli politik etkiler yapıyordu.[100]

Pythia, anestezik gazların ilk denemesini yapmış olabilir, ancak bu sonuncu deneme değildir. "Azot oksit ve eter, özellikle azot oksit, havayla yeterince seyreltildiğinde, mistik bilinci olağanüstü bir derecede uyarır," diye yazmıştır psikolog William James. "Gerçeğin derinliğinin ötesindeki derinlik, onu içine çeken kimse için, ortaya çıkmış gibi görünür. Ancak, geri dönüldüğü anda bu gerçek kaybolur ya da kaçar ve eğer ondan güzel bir dille anlatılmış görünen herhangi bir sözcük geriye kalırsa, o da son derece saçma çıkar. Yine de, orada derin bir anlam duygusu sürüp gider. Azot oksit transında, gerçek bir metafizik ilhama sahip olduğumuza ikna olmuş birden fazla kişi tanıyorum." Bahsettiği kişi kendisi de olabilir; James azot oksidi denemiş, bilincin farklı ve değerli içgörüler sağlayabilecek, başka formlarının var olduğuna ikna olmuştur.

Doğal olarak oluşan mistik dinsel deneyimler, sıklıkla, kendinin dışına çıkma, mekânı ve zamanı aşma, nihai gerçekleri bilme duygusu, kutsallık duygusu ve derinden hissedilen bir olumlu ruh hali gibi duyguları içerir. Sonradan Kutsal Cuma deneyi olarak bilinen, 1962'de yapılan bir deneyde, Walter Pahnke, ne kendisin ne de deneklerinin kimin ne aldığını bilmemesini sağlayarak, 10 Protestan ilahiyat öğrencisine, halüsinojenik bir uyuşturucu olan psilosibin ve diğer

10'una da bir plasebo vermiştir. Deneklerin 20'sini de, Boston Üniversitesi'nde Marsh Şapeli'nin altındaki bodrum katına oturtmuş ve yukarıda çalınan Kutsal Cuma ayinini dinletmiştir. Amacı, sanrı gördüren uyuşturucuların, uyuşturucuyu dinsel bir ortamda alan, dinsel eğilimi olan gönüllülerde, mistik bir deneyimi kolaylaştırıp kolaylaştıramayacağını görmektir.

Pahnke, deneklerini, yukarıda listelenen 5'i de dahil olmak üzere, mistik dinsel deneyimin dokuz öğesine göre değerlendirmiştir. Psilosibin alan deneklerin, almayanlardan önemli oranda daha yüksek skor elde ettiklerini bulgulamıştır. 25 yıl sonra yapılan bir takipte, ulaşılabilen deneklerin çoğu, deneyime dair büyük ölçüde olumlu anılar bildirmişlerdir.[101]

Doğal mistik deneyimler ile uyuşturucuların neden oldukları aynı mıdır? "İki deneyim de çok benzer ya da aynı gibi görünmektedir," sonucuna varmaktadır nörofarmakologlar David Nichols ve Benjamin Chemel. Bu deneyimlerle, bilincin bulunduğu yer olan beynin dış korteksine duyusal bilgilerin normal akışının bir şekilde azaltıldığını veya kesildiğini ileri sürmektedirler. Ancak, bir bilgisayarın yapabileceği gibi, korteks kapanmak yerine "hiç var olmayan duyusal yapılar oluşturarak eksik bilgileri doldurur ya da tahmin eder," diye yazmaktadırlar. Alternatif olarak dış dünyadan duyusal bilginin olağan akışı kapatıldığı için, korteks, daha içgözlemsel türden bir iç bilgiye, alışılmadık biçimde duyarlı hale gelebilir.[102]

Bilincin kendisi o kadar az anlaşılmıştır ki, deneklerin mistik deneyim bildirdikleri anormal durumu açıklamak imkânsızdır. Halüsinojen kullanan insanlar bazen, Pahnke'nin deneklerinin hissettiği gibi mistik bir deneyim olmayan, kor-

kutucu duyumlar bildirmektedirler. Bu, deneklere, deneyimi nasıl yorumlayacaklarına dair, bir ölçüde, çevrelerinin işaret verdiğini akla getirmektedir. Beyinde, doğaüstü ile iletişim için uyum sağlamış ve ister doğal ister ilaca bağlı olsun, mistik deneyimlerde ön plana çıkan bir modül var mıdır? Daha muhtemel görünen, trans durumuna ulaşmanın tüm yöntemlerinin, bilinçli beynin olağan veri işleme sistemini bozduğudur ve bu bozulmaların, olağandışı, bazen de derinden etki eden zihin durumları olarak yaşandığıdır. Deneklere ya da onları gözlemleyenlere uygun şekilde talimat verildiğinde, deneyimlerini doğaüstü âlemle iletişim olarak görmekte ve bunları, kendi özel dinsel gelenekleri bağlamında yorumlamaktadırlar.

Bir toplumun, kabul edilmiş ahlaki standartları gözetmek, hile yapanları cezalandırmak ve insanları, kendi hayatlarını topluluğun savunması için feda etmeye hazırlamak gibi, arzulanan toplumsal hedeflere ulaşmak için, tamamen bilinçsiz bir düzeyde bile olsa, ayinlerini ve törenlerini nasıl değiştirebileceğini görmek kolaydır. Örneğin, eğer herkes doğaüstü bir varlığın hırsızlığı cezalandıracağına inansaydı, yüksek standartlarda dürüstlük hâkim olurdu. Din, eşitlikçi bir toplumun kendini yönetmesi için etkili bir araç olarak ortaya çıkmıştır. Ritüeller ve törenler, arzulanan davranışın kabul edilen kurallarını belirlemiştir ve doğaüstü varlıklar da onlarla uyum sağlamıştır. Bu, son derece akıllı primatların hepsinin artık çok ince hesaplayabildiği kişisel çıkarın önüne, soyut bir hedefi –toplumun iyiliğini– koymalarını sağlama problemini çözmek için, dikkate değer bir çözüm olmuştur.

Avcı-toplayıcılık çağının büyük bölümünde olduğu gibi, sürekli bir savaş durumunda, dini en büyük avantaj olarak

kullanan toplumlar, diğerlerine egemen olmuş olmalıdır. Muhtemelen grup seçilimi mekanizması aracılığıyla, dinsel davranışın esasları, insanın genetik repertuarına girmiştir. Bunların arasında, ergenlik çağı civarından başlayarak kişinin kendi toplumunun dinsel uygulamalarını ifa etmesi için bir eğilim, grup ritüellerinden ve onların yarattığı topluluk duygusundan hoşlanma ve cezalandırıcı doğaüstü aracılara inanmaya bir yatkınlık olacaktı.

Dinsel davranışı şekillendiren genler, bu tür davranışlara yalnızca bir eğilim oluşmasını sağlarlar. Her toplum, dinsel geleneğini, politik ve ekolojik koşullarına uyacak biçimde şekillendirerek kendi dinsel kültürünü belirler. Şimdi, yukarıda açıklanan evrimsel güçler tarafından meydana getirilen dinin ilk formlarının son 50.000 yıl içinde bugün tanıdığımız çok farklı dinlere dönüşmesi sürecinde gerçekleşen değişimleri izlemenin zamanı gelmiştir.

5
ATALAR DİNİ

> İlkel koşullarda, geleneğin, topluluk için son derece değerli olduğunu ve üyelerinin uyumu ile muhafazakârlığı kadar hiçbir şeyin önemli olmadığını idrak edelim. Düzen ve uygarlık, yalnızca, önceki nesillerden alınan bilim ve bilgiye sıkıca yapışarak sürdürülebilir. Bu süreçte herhangi bir gevşeklik, grubun bağlılığını zayıflatır ve kültürel donanımını, kendi varlığını tehdit etme noktasına kadar tehlikeye atar.
>
> — BRONISLAW MALINOWSKI[103]

Katedraller, kutsal müzik, tütsü aroması, teolojik eserler, sabah duaları ve akşam duaları... Bugünün dinleri, pek çok yüzyıla ait kültürel kalıntılarla zenginleştirilmiştir. Bu süslemelerin hiçbiri, hayatta kalma mücadelesinde makul bir avantaj gibi görünmemektedir. Ancak, saati, bugünkülerin türediği, dinin ilk biçimlerine geri aldığınızda, dinin hayatta kalma değeri çok daha iyi anlaşılacaktır.

İlk din, doğaüstü güçleri çağıran ve grup üyeleri arasında duygusal bağlılığı geliştiren aralıksız bir ortak dans biçimini almış gibi görünmektedir.

Bilinen tüm insan toplumları bir dine sahiptir ve bu yüzden de, neredeyse kesinlikle, Kuzeydoğu Afrika'da evrilen ve yaklaşık 50.000 yıl öncesine kadar, orada, kendi atalarının

anavatanında hapsedilmiş olan modern insanların ata nüfusu da, bir biçimde dine sahipti.

Bu ataların dinsel uygulamalarını bilmek çok ilginç olurdu. Ancak, 50.000 yıl önce yaşamış insan nüfusunun varlığından ve onların atalarının uygulamış olabileceği dinsel pratiklerden geriye neredeyse hiçbir iz ya da arkeolojik kayıt kalmamıştır. Yalnızca daha sonra, Avrupa'da yaklaşık 45.000 yıl önce başlayan Üst Paleolitik Çağ'da, her ikisi de ritüel süreci ima eden sanat ve cenaze törenlerinin bol miktardaki ilk kanıtları görülmektedir.

50.000 yıl önce yaşamış olan atalarımızın dinsel uygulamalarına en fazla, yaşayan avcı-toplayıcı halkların ya da en azından, yaşam biçimleri, daha güçlü kültürlerin saldırılarından önce kaydedilmiş ve belgelenmiş olan avcı-toplayıcı halkların dinsel törenlerini inceleyerek yaklaşabiliriz. Avcı-toplayıcı yaşam biçimi, 50.000 yıl boyunca aslında hiç değişmeden kalmıştır ve dinlerin, hizmet ettikleri toplumlara göre şekillendiği varsayılırsa, bu kültürlerin dinleri de aynı genel biçimi muhafaza etmiş olabilir.

Elbette, kültür, nesiller arasında oldukça belirgin bir biçimde değişebilir –Chaucer'ın zamanından bu yana İngiliz dilindeki değişikliklere bakın– ve bugünün insanlarıyla ata nüfusu arasında, yaklaşık 2000 nesil vardır. Yine de, bazı avcı-toplayıcı dinlerinin hâlâ eski inanış biçimlerini yansıtabileceği iddiasının iki dayanağı vardır.

Birincisi; yazıyı bilmeyen ya da ilkel diyebileceğimiz pek çok halk, dinsel törenleri, aynen atalarının yaptığı gibi yürütmeye büyük önem verirler. Ritüellerinin gerekçesi, bunların ta eskiden beri yapılmakta olduğudur. Bu yüzden, dinsel uygulama, mümkün olduğunca aslına uygun olarak devredilir.

Amerika'nın kuzeybatı kıyısındaki Klamath ve Modoc Kızılderilileri arasında, bazı efsaneler, yalnızca, hikâyeyi bilen ve hikâyenin doğru şekilde sunulup sunulmadığını kontrol edebilecek üç kişinin varlığında anlatılabilir ve efsaneler, değiştirmesinler diye, çocuklara anlatılamazlar. Bu kuralların, efsaneleri, pek çok nesil boyunca bozulmadan korudukları bildirilmiştir.[104]

İkinci dayanak ise, yeni genetik kanıtların, atalar nüfusu ile Avustralya yerlileri gibi, uzun süre izole yaşamış bazı gruplar arasında, şaşırtıcı derecede doğrudan soy çizgileri kurmuş olmasıdır. Antropologlar uzun süre, bu kıtaya insanın ilk kez ayak basmasından buyana birçok göç dalgasının çeşitli zamanlarda Avustralya'ya ulaşmış olduğunu varsaymışlardır. Ancak, yeni bir genetik analiz, modern zamanlara kadar, ilk gelenlerden başka hiç kimsenin kıtaya ulaşmadığını göstermiştir. Avustralya yerlileri, Afrika'dan Arap Yarımadası'na ve oradan da Güneydoğu Asya kıyıları boyunca seyahat ederek 45.000 yıl önce Avustralya'ya yerleşmişler ve muhtemelen daha sonraki bütün ziyaretçileri defetmeyi başarmışlardır.

Bu bulgu, eğer doğrulanırsa, Aborjin kültürünün, önemli dış etkiler olmadan, vatanında geliştiği anlamına gelir. Bu yüzden, Aborjin dinsel uygulamaları, muhtemelen çok eski bir geleneği, müdahaleci etkiler olmadan atalar nüfusundan türetilmiş bir geleneği yansıtmaktadır.

Çok eski bir dinsel geleneğe sahip olabilecek, uzun süredir izole olan başka bir halk, Radcliffe-Brown'ın incelediği, Andaman Adalılardır. Andaman Adaları, Burma kıyısından 190 km kadar uzakta, Bengal Körfezi'nde yer alır. Bu adaların sakinleri, Afrika'dan Avustralya'ya asıl göçün torunları olduklarını düşündüren esmer tenlere sahiptir. Genetikleri

de, eski bir kökene sahip oldukları düşüncesiyle uyuşmaktadır. En az MS 871 yılından bu yana, Andaman Adaları, denizciler arasında korkutucu bir üne sahip olmuştur. Adalılar, her zaman, adaları açıklarında kaza yapan gemilerden kurtulan kazazedeleri öldürmüş ve ruhları geri dönüp kendilerine musallat olmasın diye kurbanlarının vücutlarını yakmışlardır. Bu uygulama, özellikle kültürleri üzerindeki dış etkileri hoş karşılamadıkları izlenimini uyandırmaktadır.

Üçüncü çok eski ve bir bakıma izole halk, Güney Afrika'da Kalahari çölünde yaşayan !Kung Sanlardır. İnsanın ataları anavatanlarından göç etmeden önce üç dala ayrılmıştır. Mitokondriyal DNA olarak bilinen genetik element tarafından tanımlanmış bu üç dal, L1, L2 ve L3 olarak numaralandırılmıştır. Afrika'dan ayrılan grup içindeki herkes, L3 soyundan gelmektedir. !Kung Sanlar, mitokondriyal soyağacının en eski dalı olan L1'e aittir ve avcı-toplayıcılar olduklarından, o zamandan bu yana, bütünüyle izole olmuş olabilirler.

Diğer halklardan zarar görmeye karşı direnmek için, kendilerine uzun süre yardım eden dikkat çekici bir teknoloji, bu izolasyona katkıda bulunmuştur. Sanlar, oklarına, krisomelit böceklerinin krizalitlerinden elde edilen zehirli maddeyi sürmeyi akıl ettiler. Tek bir ok, büyük bir antilobu 6 ila 24 saat içinde öldürmeye yetecek kadar zehir taşıyordu. Hafif av yayları da savaşta etkiliydi. Kırsal çobanlar olan komşuları Bantularla, zehirli oklarıyla ineklerini öldürerek ve karşı saldırılarını savuşturarak düzenli olarak savaşıyorlardı. Güneyli Sanlar daha iyi silahlara ve atlara sahip olan Boerleri 30 yıl kadar kendilerinden uzak tutmuşlar, ama git gide daha da kalabalıklaşan Boerler onları en sonunda bozguna uğratmıştır.[105]

Bu üç eski halkın –Avustralya yerlileri, Andaman Adalılar ve !Kung Sanlar– dinsel uygulamaları muhtemelen insanın atalarının dininin nasıl olduğunu göstermesi için kurulabilecek bir modele oldukça yakındır. Ayrıca, bu üç halkın dinleri yabancı kültürlerden etkilendiyse bile, hepsinde ortak olan özelliklerin, ortak bir kaynaktan, modern insanlar 50.000 yıl önce Afrika'dan dünyaya yayılmadan önce uygulanan dinden çıktığını varsaymak mantıklı olur.

Antropologların açıklamalarına bakılırsa, bu üç avcı-toplayıcı halkın dinlerinin, Batılı ülkelerde tanıdık olan dinlerden önemli ölçüde farklı oldukları açıkça görülebilir. İlkel dinlerde hiç rahip ya da dinsel hiyerarşi yoktur. Bu tür dinlerin adetleri topluluk üyeleri arasında hiçbir rütbe ayrımı yapılmasını gerektirmez ve tamamen ortaklaşa uygulanırlar. Bir kilise gibi hiçbir ayrı organizasyon yoktur; tüm topluluk kilisedir.

Bu üç avcı-toplayıcı dininin ikinci bir özelliği, ritüellerinin, önceki bölümde belirtildiği gibi, sekiz saat ya da daha fazla sürebilen şarkı ve danslarla, bir ritmik fiziksel etkinlik ile karakterize olmuş olmasıdır. Herkesin aynı anda birlikte hareket ettiği bu dans maratonları, yoğun hisler uyandırır ve orada mevcut olan herkesi, bir topluluk ve ortak yükselme duygusuyla birbirine bağlar. Ritüellerinin odağı, bireysel ruhsal tatmin değil, ortak etkinlik ve ihtiyaçlardır.

Üçüncü olarak, ilkel dinlerin kutsal anlatıları, tıpkı Batılı dinlerinkiler gibi, topluluğun hayatta kalmasıyla ilgili ahlaki ya da pratik dersler iletirler. Ancak kutsal anlatılar ritüeller ve törenlerle birleşmiştir ve dinsel uygulamanın odağı değildirler.

Dördüncüsü, ilkel dinler, ilahiyat konularıyla çok az ilgilidirler. Daha çok, kabul törenleri gibi pratik konular ve şifa,

avcılık ve hava kontrolü gibi hayatta kalma sorunlarına odaklanırlar. Grubun toplumsal bağlılığını korumak için son derece önemli olan bir başka pratik amaç, anlaşmazlık içindeki insanların arasındaki kan davalarını çözmek ve bütün düşmanlıkları unutturup her şeye yeniden başlatmaktır.

İlkel dinin ayırt edici yönleri, !Kung Sanlar, Andaman Adalılar ve Aborjinlerin özel uygulamaları dikkate alınarak daha kolay değerlendirilebilir.

!Kung Sanların Şifa Dansı Ritüeli

!Kungların Kalahari Çölü'nün Namibya kısmında yaşayan kolu olan Nyae Nyae adlı halkın uyguladığı !Kung şifa dansı ritüeli, bu üç dinin tipik birçok özelliğine sahiptir. Dans, !Kungların başlıca dini törenidir. Bu tören, ağırbaşlı izleyicilerin her hafta belli bir zamanda, bir rahibin kutsal bir metne ait ilahi sözleri söylemesini izlemek için toplandığı bir kilise ya da sinagogdaki rutin bir ayin ile çok az belirgin benzerlik taşır. !Kung dansına herkes katılır. Antropologlar ayine şifa dansı adını vermişlerdir, çünkü şifacıların, bireyleri tedavi ederken kullandıkları bazı kavram ve jestleri içerir. Ancak şifa dansı ritüelinde çok az insan gerçekten iyileştirilir.

Dansın, topluluğa şifa vermek gibi daha büyük bir amacı vardır. !Kunglar ona şifa dansı değil, *n/um* dansı adını verir ve *n/um* da, doğaüstü bir güçtür. ("/" işareti, "!" işareti gibi, kendi dillerindeki pek çok şaklama sesinden birini işaret eder; aşağıda kullanılan diğerleri "//" ve "="dir.) Dans, kriz anlarında ya da komşu bir grupla yaşanan gerginliği yumuşatmak için kullanılabilir. Ya da başarılı bir av sonrası, et paylaşımından doğabilecek gerginlikleri önleyebileceği gibi, bir kutlama şeklini de alabilir. Aşağıda, 1952 ile 1953 yılları arasında, bu tür 39 dansı gözlemleyen antropolog Lorna

Marshall tarafından yapılan anlatıma dayanan bir açıklama vardır.[106]

N/um dansı, fiziksel hareket, müzik ve şarkının karmaşık bir etkileşimidir. Fiziksel ve duygusal olarak zordur ve o kadar yoğundur ki, insanlar, doğal yolla ve hiç uyuşturucu kullanılmadan ulaşılan, derin, trans benzeri bir duruma girerler. Şifacıların çoğu gerçekten de transa girer ve ritüellerini o durumda yaparlar, ancak şifa için trans gerekli değildir. Bazıları diğerlerinden daha iyi olsa da, herhangi bir kişi şifacı olabilir.

Dans, akşam yemeğinden sonra, 21:00 civarında başlayabilir. Bir dansın başlamak üzere olduğunun ilk işareti, bir kadın, dans alanının ortasında küçük bir ateş yakmak için yanan bir dalı taşıdığında görülür. Az sonra, diğer kadınlar da ona katılırlar. Omuzları ve dizleri birbirlerine değerek, sıkışmış halde, ateşin çevresine yakın otururlar. Dans için özel bir giysi yoktur. Kadınlar her zamanki deri pelerinlerini giyerler. Yüksek perdeden, genellikle oldukça yüksek sesle şarkı söylemeye başlarlar.

Sonra erkekler gelir ve kadınların etrafında bir daire oluşturup dans etmeye başlarlar. Kısa süre sonra, ayakları kumlu çöl toprağında, geniş bir dairesel oluk oluşturur. Kadınlar şarkı söylerken, erkeklerin yere vuran ayaklarıyla uyum içinde el çırpmaya başlarlar. Değişik bir şekilde el çırparlar; parmaklarını geride tutar ve birbirine değen avuç içlerinin küçük bir hava boşluğu oluşturup bir patlama sesi çıkarmasını sağlarlar.

Kadınlar, aynı anda iki ritimle el çırparlar. *!gaba* adı verilen temel ritim, erkeklerin ayak vurmalarının ve şarkının ritimlerine uyar. Kadınların çoğu *!gaba* ritmini tutar, ancak bazıları, *!gaba* ritminin arasına giren vurgusuz bir doğaçlama

olan =*ku* ritminde el çırparlar. Kadınlar, birbirlerine dokundukları ve birbirlerinin el çırpmasını duymak kadar hissedebildikleri gerçeğinin de yardımıyla, büyük bir beceri ve hassasiyetle el çırparlar.

Erkekler, hem ayak vurmalarıyla, hem de bacaklarının etrafına sarılı, /*khonisi* adı verilen yumuşak sesli çıngırak dizileriyle, perküsyona katkıda bulunurlar. Çıngıraklar, krizaliti çıkarılan ve yerine küçük taşlar ya da devekuşu yumurtası kabuğu parçaları konulan güve kozalarından yapılır. 80 ya da 90 kadar koza, bir metre uzunluğundaki bir ipe birlikte dizilir ve ip de bir erkeğin bacağının çevresine sarılır. Kozalar ipekten olduğu için /*khonisi*nin sesi sert değildir, daha çok, yere vurulan ayaklar ve çırpılan ellerin sesine üçüncü bir ses ekleyen yüksek bir hışırtı gibidir.

Performansın kalbi, çoğunluğu tirol tarzında şarkı söyleyen kadınlar korosudur. Kadınlar, *n/um* şarkıları adı verilen şarkıları söylerler. *N/um*, insanların, hayvanların ve eşyaların sahip olduğu, zararlı ya da koruyucu olabilen, güçlü bir doğaüstü ruhtur. Şifacılar, insanları iyileştirmek için, kendi *n/um*'larını kullanırlar. *N/um* şarkıları, bazı kadınların temel melodiyi söylemesi ve diğerlerinin de ritmik aralıkları kısaltması ya da uzatmasıyla, çok sesli olarak söylenir. !Kung şarkıları genellikle yumuşak bir sesle söylenir, ancak şifa dansında, erkeklerin sesleri kadınlarınkilerle iç içe geçer ve *n/um* şarkıları bağıra bağıra söylenir. Şarkılara, kirişi takılı avcı yayları ve //*gvaşi* diye bilinen dört telli bir çalgı gibi enstrümanlar eşlik eder.

Dans, aralarında, insanların gezinip sohbet ettiği kısa dinlenme duraklamalarının olduğu, 10 ila 15 dakikalık devrelere ayrılır. Dans başladıktan sonra, erkekler, iki ya da üç dans devresi boyunca, kadınların etrafında bir çember halinde

hoplarlar. Erkekler, her zamanki peştamalları dışında, çıplaktırlar, ancak dansta açık cinsel imalar yoktur. Sonra bir noktada, erkek dansçılar sırasının lideri kadınların etrafındaki çukurlaşmış yoldan yavaşça çıkar ve diğer erkeklere öncülük ederek onları oturan kadınlar çemberinin içine sokar, tam ortasındaki ateşin yanından geçirip karşı taraftan dışarı çıkarır.

Kadınlar sırasının arasından geçerek, kadınların bir yarım dairesinin etrafında saat yönünde ve diğerinin etrafında da saat yönünün aksinde giden erkekler bir 8 figürü çizerek dans ederler. Performansa 90 kişiye kadar insan katılabilir. Ardı ardına görüntüler ve sesler, hemen duyulara saldırır. İç içe geçmiş dans eden vücut sıraları, yıldızlı çöl gökyüzünün oluşturduğu arka planın önündeki ateşin ışığında parıldarlar. Kadınların el çırpmaları, erkeklerin ayak vurmaları ve zengin vurmalı ses üzerine ilerleyen çıngıraklarının ritmik hışırtısıyla ve kadınların koro üzerinde yükselen hararetli seslerle eski *n/um* şarkılarını güçlü bir biçimde söylemeleri atmosferi ağırlaştırır.

Bir ya da iki saatlik bir danstan sonra, erkekler transa girmeye başlarlar. Transa giren kişi aklı bir şeyle meşgulmüş gibi görünür, daha sonra sabit bir biçimde bakmaya ve hafifçe sendelemeye başlar. Bu noktada, transta olsalar da olmasalar da şifacılar şifa ritüeline başlarlar. Oturan kadınlardan birinin üzerinden uzanır ve özel çığlıklar atarak ellerini onların sırtında ve göğsünde kısa bir süre için titretirler.

Dansın yoğunluğu artar ve şifacılardan bazıları daha derin bir trans düzeyine girerler. Bir adam ağır ağır nefes almaya başlayıp bütün vücudu ürperirken, görmeden karşıya bakabilir. "Başını geriye atıp '//*Gauwa* beni öldürüyor,' diye bağırabilir," şeklinde yazmaktadır Marshall, !Kungların batı se-

malarında yaşayan büyük tanrısına atıfta bulunarak. "Etrafta sendeleyip ateşin içine yalpa yapabilir, kadınları ayağıyla ezebilir, çemberlerine paldır küldür düşebilir, üzerilerinde takla atabilir ya da boylu boyunca yere düşüp orada bir sopa kadar sert uzanabilir. Erkekler, kendi *n/um*'larının gücünün, kendilerini yendiğini söylemektedirler. Duyularını kaybederler. Her şey normalden daha küçük ve etrafta uçuşuyor gibi görünür. Ateş, başlarının üzerindeymiş gibi görünür."

Diğerleri, ayakları üzerinde durmaları için onları çekerek ve eğer içine düşerlerse, ateşin dışına sürükleyerek, transtaki erkeklerle ilgilenirler. Şifacılar, güçlerinin en yüksek düzeyde olduğunu hissederler. Birçoğu karanlığın içine fırlayarak *//Gauwa*'ya ve onları çevreleyen ölülerin ruhları olan *//gauwasi*'ye hakaretler savururlar. İnsanlara ciddi hastalıklarla dert veren, *//Gauwa* ve ruhlardır. !Kungların, iyi olan, her şeye gücü yeten ve kötülüğe izin veren bir ilahı haklı çıkarma sorunuyla aklı bulanmamıştır; *//Gauwa*'nın her şeye gücü yeter, demektedir !Kunglar ve bu yüzden, hastalık ve başka her şey ondan gelmelidir. Bir gün bir adamı koruyacaktır, başka bir gün ise onun bir engereğin üstüne basmasına ya da bir leopar tarafından vahşice parçalanmasına izin verecektir.

Karanlığa bu hücumlardan sonra, şifacıların transı derinleşebilir. Sarsılırlar, yere otururlar, ürperirler, üzerilerinden ter akar ya da ağızları köpürür. Ateşe dalıp kadınlar tarafından dışarı sürüklenene kadar, üzerine korları yığabilir. Transın en derin safhasına ulaştıklarında, erkekler, bacakları sert ve yapış yapış, gözbebekleri beyazlarının üzerine devrilmiş olarak bilinçsiz hale gelirler. !Kungların yarı-ölüm adını verdikleri bu durumda, bir erkeğin ruhu geçici olarak vücudunu terk eder. *//Gauwa* ile karşılaşabilir. Hatta en büyük şifacı-

lar, //*Gauwa*'nın doğu semalarında yaşayan benzeri =*Gao N!a* ile bile karşılaşabilirler.

Yarı-ölü bir şifacı, ölüm tehlikesi altındadır, çünkü gezinen ruhu, //*gauwasi* tarafından ele geçirilebilir. Diğer şifacılar ellerini onun üzerinde titreterek ruhunun geri dönmesi için teşvik ederler. Çıngıraklarını sökerek, gezinen ruha vücudunun nerede olduğunu göstermek için onları sallarlar. Genellikle 20 dakika kadar sonra, yarı-ölü olanlar yeniden canlanır.

Bu sırada, dans ve şarkı devam eder. Performansın yoğunluğu, gece boyunca, artar ve azalır, ancak gündoğumuna doğru doruğa ulaşır. Şafak sökerken, kadınlar birdenbire, Güneş şarkısı olarak bilinen bir *n/um* şarkısını söylemeye başlarlar. Dans gün boyunca birkaç saat daha devam edebilir, ancak şafak onun duygusal zirvesidir.

Şifa dansının faydası, oluşturduğu toplumsal bağlılıktır. "İnsanlar, hem dış şer güçlerine karşı öznel olarak hem de samimi bir toplumsal düzeyde, birbirlerine bağlanırlar," diye yazmaktadır Marshall. "Dans herkesi bir araya getirir... İnsanlar, ilişkileri, duygularının durumu ne olursa olsun, ister birbirlerini sevsinler ya da nefret etsinler, ister birbirleriyle iyi geçinsinler ya da geçinmesinler, şarkı söyleyerek, el çırparak, müzik eşliğinde vurulan ayakların ve çırpılan ellerin olağanüstü bir uyumu içinde birlikte hareket ederek, bir bütün haline gelirler. Hiçbir söz onları ayıramaz; ruhsal ve fiziksel iyilikleri için uyum içinde hareket ederler ve kendilerini canlandıran ve kendilerine zevk veren bir şeyi birlikte yaparlar."

15 yıl kadar önce, Botsvana'daki Dobe'de yakın bir !Kung grubunu inceleyen başka bir antropolog olan Megan Biesele, çok benzer bir sonuca ulaşmıştır. "Trans dansı," diye yazmıştır, "yalnızca herkesin katılabileceği bir sanat biçimi de-

ğil, aynı zamanda bütün topluluğun talihsizliği defetmek için uyumlu bir çabasıdır. Bir grubun bütün üyelerinin bu çabaya kişisel olarak katıldıkları gerçeği, onun ruhsal ve duygusal etkisinin çoğunu açıklar. Dans, muhtemelen insanları, bizim tam olarak anlamadığımız çok derin biçimlerde birbirine bağlayan, Bushman yaşamındaki merkezi birleştirici güçtür."[107]

Bu, dinin, kentsel yaşamın getirdiği yoğun çalışma temposu ve daha ince zevkler tarafından ehlileştirilmeden önceki ham halidir.

!Kung dininin pek çok başka yönü de vardır. İnsanlar dua eder, şifacılardan tedavi görür ve mucizeleri, felaketleri ve kendi kontrolleri dışında gerçekleşen diğer olayları ilahi müdahaleyle açıklar. Bu davranışlar, kuşkusuz, tehlike karşısında kendinden emin olmak gibi önemli psikolojik faydalar getirir, ancak hiçbiri önemli bir evrimsel avantaj sağlıyormuş yani kişinin geride daha fazla hayatta kalan döl bırakmasına izin veriyormuş gibi görünmemektedir. Öte yandan, şifa dansı, !Kung grubunun yaşama yeteneğini artırır. İnsanları bir araya getirerek ve anlaşmazlıkları çözerek toplumun kalitesini yükseltir. İster *//gauwasi* gibi doğaüstü olanlar olsun ister diğer insan grupları gibi gerçek düşmanlar olsun, dış tehditlere karşı grup bağlılığını güçlendirir. Böyle bir topluma ait olan insanların, iç bağları daha zayıf olan ve bu nedenle düşmanları tarafından mağlup edilebilen ya da anlaşmazlıklardan ötürü içeriden çökebilen toplulukların fertlerine oranla hayatta kalmaları ve üremeleri daha muhtemeldir. İç bağları daha zayıf toplumlar yok oldukça ve üyeleri birbirlerine daha sıkı bağlarla bağlı olan toplumlar geliştikçe, dinsel davranışı teşvik eden genlerin her nesilde daha yaygın hale gelmesi muhtemeldir.

Andamanlıların Dansı

!Kunglar, toplumun yararına olan dinsel davranışın bir örneğini sağlamaktadırlar. Andaman Adalılar da bir diğerini sunmaktadır. Mitokondriyal DNA'larında, Afrika'dan Avustralya'ya asıl modern insan göçünden türemiş halklardan biri olduklarını düşündüren eski bir imzaya sahiptirler.[108] Bu soyu tükenmekte olan halklara Negritolar ismi verilir, çünkü koyu bir cilde sahiptirler ve genellikle boyları bir buçu metreden azdır. Malaya ve Filipinler ormanları gibi yalnızca, tarımla uğraşan daha sonraki halklar tarafından yenilgiye uğratılmaktan kaçınabildikleri uzak yerlerde hayatta kalmışlardır.

Andaman Adaları da böyle başka bir Negrito sığınağıydı. Deniz seviyesinin, bugünkünden 60 metre daha düşük olduğu son buzul çağında, adalar muhtemelen Birmanya kıyılarından yalnızca 60 kilometre ve ilk insanlar tarafından tekneyle ulaşılabilecek uzaklıktaydı. Deniz seviyesi, 10.000 yıl önce, son buzul çağının sona ermesinden sonra yükselince, adaların anakaradan uzaklığı üç katına çıktı. Adalara erişilememesine ek olarak, sakinleri, ziyaretçileri kaçırma ününe sahipti. Marco Polo, adaların sakinlerinin "putperest olduklarını, ayrıca kafaları, gözleri ve dişleri, köpek türününkilere benzeyen son derece hayvani ve vahşi bir ırk olduklarını" yazmıştır. "Zalim yaradılışlıdırlar ve kendi milletlerinden olmayan ve yakalayabildikleri her kişiyi öldürür ve yerler."

Aslında, Andamanlılar başka herkesten daha fazla köpeğe benzemiyorlardı ve yamyamlık ünlerini de muhtemelen hak etmiyorlardı. Ancak, kıyılarına çıkan herkesi gerçekten de öldürüyorlardı. Ayrıca, öldürdüklerinin vücutlarını da yakıyorlardı. Sonunda, Hindistan'ın İngiliz yöneticileri An-

damanlara yerleşince, ana adada yaşayan kabile halkları, kızamık ve frengi gibi dışarıdan gelen hastalıklar yüzünden çabucak öldüler. Ancak, yok olmadan önce, yaşam biçimleri, adaları 1906 ile 1908 yılları arasında ziyaret eden antropolog Alfred Radcliffe-Brown tarafından incelendi.

!Kung Sanlarda olduğu gibi, Andamanlıların dininde de en önemli öğe, her zaman kutsal şarkıların eşlik ettiği danstı. Danslar gece başlar ve 5 ya da 6 saat veya daha uzun sürerdi. Kadınlar el çırpıp koro halinde şarkı söylerken, erkekler de bir yankı tahtasının sesiyle dans ederlerdi. Andaman dansları, yoğun duygusal deneyimlerdir. Bel ve bacaklar bükülerek ve neredeyse vücuttaki tüm kaslar gerilerek gerçekleştirilen, son derece enerjik bir danstır. Dansçının fiziksel ve zihinsel etkinliklerinin tümü tek bir amaca yöneliktir ve kendini ritme bıraktıkça enerji kazanır. "Ritmin bu etkisi," diye yazmaktadır Radcliffe-Brown, "ortak hareket etme nedeniyle bütün ortak duygu durumlarının yoğunlaşması gibi, dansçıların hızlı hareketlerinin, şarkının, el çırpmanın ve yankı tahtasının yüksek seslerinin ürettiği heyecanla güçlenir ve yoğunlaşır ve sonuç olarak da, Andamanlılar, gece pek çok saat boyunca yorucu danslarına devam edebilirler."[109]

Dansın amacı, katılımcıları birbirine bağlamaktır. "Dans, topluluğun birliğinin, uyumunun ve anlaşmasının en üst düzeyde olduğu ve bunların hepsinin de her üye tarafından yoğunlukla hissedildiği bir durum üretir. Dansın temel toplumsal işlevinin, bu durumu üretmek olduğunu iddia edebilirim," demektedir Radcliffe-Brown. "Toplumun iyiliği ya da aslında var olması, bununla sağlanan birliğe ve uyuma bağlıdır ve dans, bu birliği insanlara yoğun bir şekilde hissettirerek bunu korumanın bir aracıdır."

Bir savaşa girmeden önce, bir Andaman köyü, birlik duygusunu artırmak için bir dans düzenler. Ayrıca dans, "düşman gruba karşı ortak öfkeyi yoğunlaştıracak" ve "Andaman savaşçısının savaşma niteliği üzerinde önemli bir etkisi olan, bir heyecan ve coşku durumu üretecektir."[110]

Andaman dini, topluluk kavramını ve bireyin topluma bağlılık bilincini güçlendirmek için başka yollar da izlemiştir. Kabul törenlerinde gençler yiyecekten ve uykudan yoksun bırakılma cezalarına dayanmaya zorlanıyorlardı. Andaman mutfağının iki değerli öğesi olan kaplumbağa ve yabani domuzu ancak bu törenler sona erdikten sonra yemelerine izin veriliyordu. Bu dönemler sırasında, toplumsal yaşamdan dışlanmanın bir simgesi olarak, ortak danslara katılmalarına da izin verilmiyordu.

Kaplumbağa ve domuz avı, tehlikeli görülen etkinliklerdir, ancak onaylanmış dinsel törenlerin uygulanması avcıyı koruyabilir. Hem kabul törenlerinin, hem de avcılığın içerdiği tabular, toplumun ahlaki güçlerini bireye dayatmasına hizmet eder. Kişi, yalnızca toplumsal kurallara uyarak güvenli bir biçimde yiyebilir ve avlanabilir.

Andaman dini, toplumu, her ikisi de Andaman ölülerinin hayaletleri olan, sayısız orman ruhları Lau ile deniz ruhları Jurua'ya karşı korurdu. "Bir Andamanlıya, halkının törenleri ve gelenekleri aracılığıyla, yalnızca toplumun yardımıyla ve toplumsal geleneğe uyarak kendini sakınabileceği bir görünmeyen tehlikeler –yediği yiyeceklerden, denizden, havadan, ormandan ve onun hayvanlarından, ancak hepsinin üstünde, ölülerin ruhlarından gelecek tehlikeler– dünyasında olduğu hissettirilir," diye yazmaktadır Radcliffe-Brown. "Böylece, ruhlar dünyasına inanç, bireyin zihni üzerindeki

etkisi aracılığıyla, doğrudan toplumun bağlılığını artırmaya hizmet eder."[111]

Andamanlıların uygulamaları, dinin günlük yaşamlarında ne kadar merkezi bir rol oynadığını ve gerçek dünya ile doğaüstü dünyanın, inançlarında ne kadar iç içe geçmiş olduğunu göstermektedir. Ancak, aklı dinle meşgul etme konusunda çok az toplum sömürgecilik öncesi Avustralya halklarına rakip olabilir.

Aborjinlerin Dinsel Uygulamaları

Dinleri, atalar dinine ışık tutan üçüncü halk, Aborjinlerdir. Yeni genetik kanıtlar, eski inanışın aksine, Aborjinlerin, o zamanlar Avustralya, Yeni Gine ve Tazmanya'yı içeren, ancak artık batmış bir kıta olan Sahul'a ulaşmalarından bu yana, 45.000 yıldır, gerçekten izole olmuş gibi göründüklerini göstermektedir. Bu nedenle, Avustralya yerlilerinin dinsel uygulamaları, dış etkilere maruz kalmadan, insanın atalarını oluşturan nüfusunun dinsel uygulamalarından doğrudan doğruya türemiş gibi görünmektedir.

Antropologlar, uzun süre, daha sonra çeşitli işgalci grupların da Avustralya'ya gelerek, başka kültürel etkiler yarattıklarına inanmışlardı. Bunun bir nedeni, kıtada ortaya çıkarılan ilk kafataslarının iki farklı şekilde olmasıydı. Bir başkası, yarı evcil bir köpek olan dingonun varlığıydı; köpekler yalnızca 15.000 yıl önce kurtlardan evcilleştirilmişlerdi ve hemen hemen her zaman sahipleriyle seyahat ederlerdi. Ancak, Aborjinler ve Papua Yeni Gine'de Papua dillerini konuşan halklar üzerinde (her ikisi de son buzul çağında Sahul'un parçasıydı) yapılan bir araştırma, hepsinin tek bir soydan geldiğini göstermektedir. Avustronezya dillerini konuşan insanlar, son zamanlarda Papua Yeni Gine kıyıları çevresinde

yerleşmiş olsalar da, Aborjinler, Avrupalılar gelene kadar, Avustralya'da kimseyi barındırmamayı başarmış gibi görünmektedirler.[112] Sonradan gelen işgalciler ya öldürülmüştür ya da nüfusun genetiğine bugün görünebilecek hiçbir katkı bırakmamışlardır. Farklı şekildeki kafatasları, Aborjin nüfusu içindeki, farklı yerel koşullara adaptasyonlar sonucu ortaya çıkmış olmalıdır. Dingonun sahipsiz ya da herhangi bir genetik iz bırakamayacak kadar az sayıda sahiple oraya nasıl geldiği ise hâlâ bir bilmecedir.

Aborjin dini karmaşıktır ve yerli toplumlar sömürgecilik tarafından değiştirilmeden ve zayıflatılmadan önce, ne kadarının düzgün bir biçimde kaydedilmiş olduğu açık değildir. Ayrıca, genelleme yapmak da kolay değildir, çünkü Avustralya'nın çoğunda benzer temalar bulunsa da, dinsel uygulama bir kabileden diğerine büyük ölçüde farklılık göstermiştir. Kuzey Avustralya'daki Arnhem'de, cenaze törenleri büyük öneme sahipken, Orta Avustralya'da, doğurganlık törenleri ve kabul törenleri daha önemlidir.

!Kung Sanlar ve Andamanlıların dinleriyle de ayrışan Aborjin dinsel uygulamalarının dikkat çekici bir özelliği, şarkı ve dansa verilen önemle birlikte bu uygulamaların duygusal yoğunluğu ve olağanüstü süreleridir.

Protestan kiliselerinde, pazar ayini bir saat devam edebilir ve eğer papazın vaazı çok uzun sürerse homurdanmalar başlar. Ancak, pek çok Aborjin töreni geceler boyu saatlerce şarkı söylenerek günlerce sürer. 1896'dan 1897'ye kadar, Orta Avustralyalı Arunta kabilesi tarafından yapılan bir kabul töreni, "eylül ayının ortasında başlamış ve takip eden ocak ayının ortasına kadar sürmüştür ve bu zaman boyunca, törensiz tek bir gün dahi geçmeden sürekli arka arkaya törenler düzenlenmiş ve bazen de 24 saat boyunca beş ya da altı

kadar tören yapılmıştır. Gündüzün her zaman bir ya da daha fazla ve tercih edilen zamanın gündoğumundan hemen öncesi olduğu gece boyunca da, sık sık bir ya da iki olmak üzere, çeşitli saatlerde törenler yapılıyordu," demektedirler, uygulamaları gözlemleyen iki antropolog olan Baldwin Spencer ve F. J. Gillen.[113]

Kabul törenleri, bir erkek çocuğun evinden kaçırılması ve bir dizi mahrumiyet ve tabuya tabi tutulmasıyla başlayan, son derece yoğun deneyimlerdi. Çoğunlukla gece performansları sırasında, kutsal anlatının sahnelendiğini görür ve kendisine erkek kültünün sırları öğretilirdi. Aruntalar arasında, bir erkek çocuk, toplumun yetişkin bir üyesi olarak kabul edilmeden önce, bu törenlerin üçünden geçirilirdi. *Lartna* adı verilen birincisi, on gün on gece sürerdi ve onuncu gecede, çakmaktaşından bir bıçakla çocuğun sünnetinin yapılmasıyla sonuçlanırdı. Altı hafta kadar sonra, yarası iyileştiğinde, *Ariltha* ya da alt kesi adı verilen ve penise yapılan ciddi bir operasyon olan ikinci bir törenden geçerdi. Yıllar sonra, muhtemelen 25 yaşında ya da civarında da, genç erkek grupları, *Engwura* adındaki, yukarıda sözü edilen, 4 aylık maraton şeklindeki son törenden geçerlerdi.

Engwura, kabilenin çeşitli bölümlerinin her birine ait insanların totem hayvanlarını içeren ve erkeklerin, yalnızca bir yaprak tabakasıyla korunarak, yanan korların üstünde bir seferde 5 dakika boyunca yattıkları bir işkence ile sonuçlanan uzun bir törenler dizisiydi. Orta Avustralya'da, kuzeyden güneye 480 kilometre ve doğudan batıya 160 kilometre uzanan bir alanı işgal eden kabilenin topraklarındaki bütün bölgelerden gelen insanlar, tek bir yerde toplanırlardı. Aruntalara göre, bu törenin etkisi, cesaret ve bilgelik vermek ve

tören katılımcılarını "daha nazik huylu ve kavgaya daha az yatkın" yapmaktı.[114]

Engwura, bütün gece süren şarkı söyleme toplantıları, özenli gövde boyamaları ve kostümler ile Aborjinlerin ana kutsal anlatısı olan *Alçeringa*'nın ilgili bölümlerinin sahnelenmesini içerirdi. Bir gecenin programı, onun içerdiği fiziksel çabaları göstermektedir ve dinsel sembolizm tarafından ortaya çıkarılan duygular da onlarla eşit derecede yoğun olabilir: "Akşamleyin, *Parra* [törensel höyük] yakınlarında, yaşlı erkekler merkezde ve genç erkekler ise dışarıda durarak yoğun bir grup oluşturulurdu. Bu şekilde, mümkün olduğunca yakın biçimde toplanan grup, bir bütün halinde, hiç durmadan ileri geri sallanarak iki saat kadar birlikte şarkı söylerlerdi. Daha sonra, gece yarısına doğru, hepsi yere otururlardı ve hâlâ yakın oldukları bu pozisyonda bir iki saat kadar daha şarkı söylemeye devam ederlerdi ve bu sırada, yaşlı erkekler, genç erkeklerin başlarını bir *eremophila* çalısının dalları ve yapraklarıyla süslerlerdi."[115]

Ateş üzerinde birkaç kez tekrarlanan eziyet, *Engwura* törenindeki dördüncü aşamaya işaret eder. Artık tamamen kabul edildikleri düşünülen genç erkekler, bir gece töreni için kendilerini aşıboyası ile boyarlar. Spencer ve Gillen şöyle nakletmektedirler: Ateşin yanında otururlarken, "Ateşten uzakta, görüş alanının dışında bekleyen birkaç genç kadın yaklaşır. Her biri, her uyluğun önünde ve karnın altında uzanan, çift at nalı şeklinde, beyaz bir ince kil şeridiyle süslenmiştir. Esnek bir sopa, her bir ucu bir elle kavranarak boynun arkasında tutulur. Kadınlar, grup halinde durarak bir o yana bir bu yana hafifçe sallanırlar ve böyle yaparlarken de, uyluk kaslarını ve karınlarının altını çok dikkat çekici bir biçimde titretirler. Süslenmenin ve hareketin amacı açıktır ve törenle-

rin bu devresinde, genel bir değiş tokuş gerçekleştirilir, kadınlar ödünç verilir ve ziyaretçi yerlilere geçici eşler sağlanır, ancak Arunta kabilesindeki bu olayda, herhangi bir erkek için ayrılmış kadın, onun *unawa*sı olan bir kadın olmalıdır, yani kadın erkeğe bir eş olarak kanunen uygun olmalıdır. Mümkün olan en monoton açıklamaya sahip olan bu kadın dansı, muhtemelen iki ya da üç hafta boyunca ardı ardına her gece devam eder ve sonunda başka bir dans başlar."[116]

Spencer ve Gillen, kadınların dansını "monoton" bulmuş olabilir, ancak yeni genç üyeler, dört aylık mahrumiyetleri ve işkencelerinden sonra, muhtemelen farklı bir görüşe sahip olmuşlardır.

Engwura ve diğer törenler, katılımcıları, yaratıcıların mevcut dünyayı yarattıkları Aborjin kutsal anlatısının ayrıntılarıyla etkilemeye hizmet ederlerdi. Yaratıcılar iyi ve kötü şeyler yaparlardı ve ensest yapmak ya da karşı cinse özel kutsal törenlere tanıklık etmek gibi günahlar işleyenleri cezalandırırlardı. Dünyanın başka yerlerindeki dinlerde olduğu gibi, kutsal anlatı, bir ahlaki eğitim kaynağı ve kabilenin ahlak kurallarını ihlal etmenin cezalandırılmasının bir gerekçesi olarak hizmet ederdi. "*Dingari* dinsel sistemi, aynı zamanda bir ahlak sistemidir," diye yazmaktadır antropolog Ronald Berndt, kuzeybatı çölündeki insanların sahip olduğu kutsal anlatı versiyonuna atıfta bulunarak.[117]

Aborjin dini, ahlak kurallarını belirlemenin yanı sıra, bir grup içinde anlaşmazlığa düşen taraflar arasında uzlaşma da sağlıyordu. Kuzey Orta Avustralyalı Warramunga halkı, tüm çatışmaları bitirmek için tasarlanan bir *Nathagura* ya da ateş töreni düzenlerdi. Tören 14 gün sürerdi. Törenin başlangıç aşamasında gelenekler ve alışılmış saygılı davranış bi-

çimleri ihlal edilir, herkes birbirine el şakaları yapar, hakaretler eder ve hiç kimse gücenmezdi.

Erkek ve kadın grupları arasında sahte bir savaş tiyatrosu içeren ve birkaç günden daha fazla süren merasimlerden sonra, tören, en fazla bir gün bir gece süren son bir ayinle sonuçlanırdı. Aralarında ciddi anlaşmazlık olan tüm tarafların, yanan meşalelerle, sembolik bir düelloya girmeleri beklenirdi ve bundan sonra bu konudan hiç söz edilmezdi. Karanlık çöktüğünde, davacılar kendilerini tepeden tırnağa çamurla sıvarlardı ve sonra da, "tuhaf, cadı gibi bir insan modeli"ne benzeyene kadar, çamuru, kalın bir tabaka beyaz kille kaplarlardı. Etkiye katkıda bulunmak için, başlarına özenle hazırlanmış başlıklar bağlar ve yüzlerini tüy ile kaplarlardı.

Daha sonra, bu durumda, sayıları 12 olan mağdur taraflara, *wanmanmirri* adı verilen, ateşe atılıp tutuşturulan, sakız ağacından yapılmış yanıcı sırıklar olan ritüel değnekleri verilirdi. "Gösteri," diye devam etmektedirler Spencer ve Gillen, "erkeklerden birinin, *wanmanmirri*sini bir süngü gibi tutarak eğilmesi ve yanan ucunu, ortasında, bir yıl önce ciddi bir anlaşmazlık yaşamış olduğu bir adamın durduğu, bir grup yerlinin arasına sürmesi ile başlardı. Mızraklar ve mızrak fırlatıcılarla savrulan meşale, yukarı doğru parıldardı. Bu genel bir meydan kavgasının başlangıcının işaretiydi. Her *wanmanmirri* parlayarak yanardı, erkekler etrafta hoplayıp zıplar ve sürekli bağırırlardı; yanan meşaleler, hava kıvılcımlarla doluncaya ve savaşçıların tuhaf, beyazlatılmış vücutları yanan dallar ve yapraklarla ışıl ışıl oluncaya kadar, etrafa közler saçarak sürekli erkeklerin başları ve gövdeleri üzerine düşerdi. Duman, yanan meşaleler, her yöne düşen kıvılcım yağmurları ve vücutları tuhaf bir şekilde aşırı derecede süslenmiş, dans eden, bağıran erkekler kitlesi, hep birlikte, söz-

cüklerle ifade edilemeyecek, gerçek bir yabani ve vahşi sahne oluştururlardı."

Gece boyunca birkaç ritüel daha olurdu ve gösteri, gündoğumunun hemen ardından, başladıktan 18 saat sonra sona ererdi. Erkekler yorgun argın başlıklarını çıkarır ve yüzlerindeki tüyleri temizlerdi. Böylece ateş töreninin son perdesi de bitmiş olurdu. Çeşitli ritüellerin anlamı için, Spencer ve Gillen çok az açıklama bulabilmişlerdir. "Dizinin sorumlusu olan yaşlı adamın bize bütün anlatabildiği ve görünüşe göre de bütün bildiği, törenin, tıpkı Alçeringa atalarının eskiden yaptıkları gibi, uzak geçmişten kendilerine devredilmiş olduğu ve amacının, eski anlaşmazlıkları sonunda çözmek ve erkeklerin birbirlerine karşı arkadaşça davranmalarını sağlamak olduğuydu."[118]

Ancak, yaşlı adam, kesinlikle gerekli olan bütün açıklamayı sağlamıştı: Ateş töreninin amacı, bölücü anlaşmazlıkları, duygusal olarak nihai bir şekilde uzlaştırmak ve böylece, toplumsal dokuyu onarmaktı; kesin biçim isteğe bağlıydı. Warramungaların törende harcadığı olağanüstü fiziksel çaba ve duygusal yoğunluk, uzlaşma ve sosyal bağlılığa verdikleri önemin kanıtıdır. Bu hedeflere ulaşmalarını sağlayan araç dindi.

Spencer ve Gillen'ın raporları, Durkheim'ın din analizini dayandırdığı bir ana kaynaktı. En başta insanların dünyayı kutsal ve cismani olarak ayırdıkları savı olmak üzere, Durkheim'ın tezinin çeşitli yönleri eleştirilmiştir. Aborjinler gibi pek çok ilkel halk böyle bir ayrım yapıyor gibi görünmemektedir. Günlük yaşamlarının neredeyse her yönünün dinsel bir önemi vardır ya da dinsel bir kısıtlamaya tabidir. Kutsal olanla dünyevi olan arasındaki ayrım, çok doğal olarak, Batılı kilise ile devlet ayrımından kaynaklanan, esas olarak Av-

rupalı bir kavram gibi görünmektedir. Durkheim, Aborjinlerin kabile yapısının, Spencer ve Gillen tarafından açıklandığı gibi, dinin, toplumun ahlaki gücünü somutlaştırdığına dair kendi ana savını desteklediğini belirtmiştir, ancak daha sonraki gözlemciler, Spencer ve Gillen'ın yorumlarının bazılarına itiraz ederek, Durkheim'ın kuramının ampirik desteğini kısmen çürütmüşlerdir.

Bununla birlikte, Durkheim'in dinin insanları tek bir toplulukta birleştirdiğine dair asıl görüşü, hem aborjinler hem de diğer halklar için doğru gibi görünmektedir. "İlkel dinin olası toplumsal etkilerine gelince," diye yazmaktadır sosyolog Robert Bellah, Aborjin inançlarıyla ilgili bir tartışmadan sonra, "Durkheim'ın analizi hâlâ büyük ölçüde kabul edilebilir gibi görünmektedir. Ritüel yaşam gerçekten de toplumun dayanışmasını güçlendirir ve gençlere kabilenin davranış normlarını benimsetmeye hizmet eder."[119]

Biyolojik bir bakış açısıyla, Aborjin dini, bir gruba pek çok fayda sağlar. Erkekleri, korkunç, ancak duygusal olarak bağlayıcı kabul törenleriyle birbirine bağlar. (Kadınlar, hakkında daha az bilgiye sahip olunan, ayrı kabul törenlerine sahiptir.) Herkesin kabul törenlerinde ve diğer törenlerde öğrendiği, kutsal anlatı biçiminde ahlaki kurallar ve yaptırımlar öngörür. Anlaşmazlıkları silmek ve toplumun kalitesini artırmak için bir uzlaşma mekanizması sağlar.

Bu faydalar maliyetsiz değildir. Dinsel törenler, herkesin olağanüstü bir miktarda zamanını alıyor görünmektedir. Kabul törenleri enfeksiyon ve ölüm riski taşır. Ayrıca, kutsal anlatı da, geniş kapsamlı sonuçları olan iki inancı dayatır ya da desteklerdi.

Bunlardan biri, doğal nedenlerin, Aborjinler tarafından, bir ölüm nedeni olarak kabul edilmemeleriydi, yani kimse-

nin yaşlandığı için öldüğü düşünülmüyordu. İnsanlar büyücülük yüzünden ölüyorlardı ve yakınları da, suçlu taraf tanımlanıp mümkünse öldürülene kadar rahat etmiyorlardı. Bu daimi bir toplumsal anlaşmazlık kaynağıydı.

Bir başka maliyetli inanç da döllenme ile ilgiliydi. Aborjin dinsel kuramı, bir kadının, genellikle de özel yerlerin yakınına gittiğinde, son derece küçük, ancak, tamamen insan olan bir ruh-çocuğun kendi vücuduna girmesinden sonra hamile kaldığını kabul ediyordu. Aborjinlerin görüşüne göre, vücudu döllenmeye hazırlamak için cinsel ilişkinin gerektiği doğruydu, ancak bu yeterli olamazdı, çünkü çoğu cinsel birleşme gebelikle sonuçlanmıyordu. Antropologlar, Aborjinlerin babanın döllenmedeki rolünden gerçekten habersiz olup olmadığı konusunda sonu gelmez tartışmalara girmiş ve bazı antropologlar, Aborjin dinsel görüşlerinin, babalık hakkındaki gerçek cehaleti Hıristiyanlıktaki bakireden doğma doktrininden daha çok çağrıştırmadığını ileri sürmüşlerdir.

Konu belirsizdir, çünkü Aborjinler, döllenmeye Batılıların getirdiği açıklamayla temasa geçtikten sonra, görüşlerini değiştirmiş gibi görünmektedirler. Ancak ilk açıklamalar, günlük yaşamlarının dinsel inanç tarafından baskın bir şekilde yönetildiği göz önüne alındığında, öyle tahmin edilebilse de, dinsel ve pratik görüşleri arasında hiçbir fark olmadığı izlenimini uyandırmaktadır. Robert Tonkinson, Batı Çölü'ndeki Aborjinlerin görüşlerini inceledikten sonra, "Yetişkin erkeklerin üremeyle ilgili tutumu yalnızca manevi açıklamalara izin vermekte ve meninin konuyla ilgili bir faktör olarak kabul edilmesi fikrine etkin bir biçimde karşı durmaktadır," sonucuna varmaktadır.[120] Aborjin dini konusunda önde gelen bir uzman olan antropolog W. E. H. Stanner'a göre, "Aborjin anlayışında, bir erkeğin bir çocuğa babalık etme aracı, cinsel

ilişki değil, bir ruh-çocuğu rüyasında görme eylemidir. Kendi ruhu, bir rüya sırasında bir çocuğu 'bulur' ve eşine yönlendirir ve sonra da eşi gebe kalır."[121]

Döllenmeyle ilgili ruh-çocuk kuramı kesinlikle güzel bir inançtır ve Aborjin dininde düş dünyası ile gerçek dünyanın tam anlamıyla bir olduğunu gösterir. Bu durum, Aborjin yaşamının bir başka şaşırtıcı bir özelliğini, erkeklerin eşlerini bazı durumlarda başkalarıyla paylaşmak için gönüllü olmasını da açıklar. Çoğu diğer toplumda, erkekler, babalıklarını korumak için kadınların ilişki özgürlükleri üzerine bazen acımasız kısıtlamalar koyarak, eşlerini cinsel bakımdan kullanma haklarını güvence altına almak adına aşırıya gitmektedirler. Bu önlemler her ne kadar sert ve günümüzde kabul edilemez gibi görünebilseler de, kaynaklarını başka bir adamın çocuğunu büyütmek için harcayan bir erkeğin, aslında Darwinci uygunluğunu sıfıra indirgediği göz önüne alındığında, biyolojik bir bakış açısıyla son derece mantıklıdırlar.

Aborjinler kabilelerini klanlara bölmüş ve kendi klanından bir kadınla cinsel ilişkide bulunmayı, ensestle eşdeğer bir suç olarak görerek, erkeği kendi klanından başka bir klandan eş seçmeye zorlamışlardır. Ancak, bir erkek izin verilen klandan bir eş seçtikten sonra, o sınıftaki bütün diğer kadınlar, başka biriyle evli olsalar bile, belirli şartlar altında cinsel ilişkiye girmek için seçilebilir kalırlar. Spencer ve Gillen, Arandalar ile ilgili olarak, "Zaman zaman bir erkek, her zaman doğru, yani kendisiyle aynı sınıfa ait olması şartıyla, eşini nezaket icabı bir yabancıya ödünç verecektir," gözleminde bulunmaktadırlar.[122] Çok sayıda kabilede, bir kadının kabile erkek kardeşlerinin tümü, kendisini kullanma hakkına sahiptirler. Başka kabilelerden erkekler, bir törene hazırlanmak için onları ziyaret edip genellikle iki hafta orada kaldıklarında, ev

sahipleri, kadınları onlar için hazır bulundururlar. Arabana kabilesinde, parti davetiyeleri, kuşkusuz, alıcıların tarihi unutmalarını önleyen bir LCV notu ile gönderilirdi. Uzak grupları bir törene davet ederken, hem bir erkeği hem de bir kadını göndermek adettendi. Erkek mesajı ilettikten sonra, davet edilen grubun bütün erkekleri, daveti kabul ettiklerini göstermek için, kadınla cinsel ilişkiye girerlerdi, ancak eğer başka türlü karar verdilerse, kadını reddederlerdi.[123]

Bu koşullar altında, grubu, bir bütün olarak, komşu gruplardan gelen genlerin güçlü akınından yararlanmış olabilse de, bir Aborjin erkeği için babalık, kesinlikle belirsiz olacaktı. Darwinci uygunluk açısından, bir erkek adına, bir sonraki nesil için kendi katkısını azaltarak, eşinin başka erkeklerden çocuk sahibi olmasına izin vermek çok pahalıya mal olur. Aborjinlerin rüya odaklı, spermsiz döllenme doktrininin yüklediği ağır maliyet, dinin evrimsel kökenini değerlendirmekte dikkate değerdir, çünkü bu tür maliyetleri doğuran davranışın, dengeleyici evrimsel avantajlar sağlamadığı sürece, doğal seçilim tarafından ortadan kaldırılması muhtemeldir.

***

Yukarıda açıklanan üç dinsel sisteme, yani !Kung Sanların, Andamanlıların ve Aborjinlerin dinsel sistemlerine geri dönüp bakıldığında, gözlemciler farklı zamanlarda ve çok farklı bakış açılarıyla kayıt tutmuş olmalarına rağmen, üçü de birçok ortak özelliğe sahip gibi görünmektedir. Her üç halkta da, din günlük yaşamlarının önemli bir parçasıydı. Dinsel uygulama, coşkulu şarkı söyleme ve dans etme ile yoğun duygusal katılımla, bütün gece süren törenler içeriyordu. İnançtan çok ritüele önem verilirdi. Dinsel uygulamalar için buldukları gerekçe, atalardan ne öğrenildiyse onun aynen

hayata geçirilmekte olduğuydu. Ayrıca, her üç grupta da, dinsel törenlerin ana amacı, topluluğu birbirine bağlamak ve toplumsal dokuyu güçlendirmekti.

Bu ayırt edici ortak özellikler göz önüne alındığında, üç halkın da bunları insan atalar nüfusundan miras almış olması, her birinin bunları bağımsız olarak geliştirmiş olmasından daha muhtemel görünmektedir. Eğer öyleyse, 50.000 yıl öncesinin dinsel uygulaması, bütün gece süren törenlerde coşkuyla şarkı söyleme ve dans etme etkinliklerinden oluşmuş olacaktı. Bu törenlerin odağı, şifa, kabul törenleri ya da başarılı bir avın kutlaması olabilirdi. Ancak özel tema ne olursa olsun, törenlerin etkisi, grup bağlılığını artırmak ya da korumak, yıkıcı kan davalarını çözmek, kutsal anlatıyı ve onun ahlaki buyruklarını yeniden onaylamak ve gruba savaş için güç vermek olurdu.

Dinin evrimsel avantajları, ilkel gruplar arasında, dinin derin kültürel dönüşümlerden geçtiği modern toplumlardakinden çok daha açıktır. Bu dönüşümleri izlemeden önce, pek çok antropologun dinin kökeni ile ilgili soruları neden faydasız gördüğünü ve onları bu tür bir gereksiz umutsuzluğa neyin ittiğini anlamak için, kısa bir dolambaçlı yoldan gitmeye değer. Sonuçta, avcı ve toplayıcı halkların dinsel uygulamalarını kaydeden ve bunları anlamak için önemli çaba harcayan sosyal antropologlar olmuştur. O halde içlerinden pek azı, dinin evrilmiş bir davranış olabileceğini fark etmiştir?

Antropologlar ve Dinin Kökeni

19. yüzyılda ve 20. yüzyılın başlarında, bilim adamları, dinin kökeniyle ciddi bir biçimde ilgilenmeye başladılar. Avrupalılar, kendi sömürge yönetimleri altındaki halkların dinleriy-

le aşina hale gelmeye başlarken aynı zamanda, Darwin'in 1859'da yayımlanan *Türlerin Kökeni Üzerine* isimli kitabı ile Julius Wellhausen gibi 19. yüzyıl Alman bilim adamlarının öncülük ettiği Kutsal Kitap metninin tarihsel eleştirisinin etkisi altında kalarak kendi dinleri hakkında da kuşkular geliştiriyorlardı. İlk etnograflar, yazı öncesi ya da ilkel toplumların, Avrupalıların teknolojisinden ve maddi ilerlemesinden yoksun olduklarını görerek, ilkel halkların düşünce süreçlerinin de çağdışı olduğunu varsaymışlardı. Böylece, dinin evrimini, ilkel din ile uygar toplumların dinini karşılaştırarak izleyebileceklerine inanıyorlardı.

Edward B. Tylor, 1871'de yayımlanan kitabı *İlkel Kültür*'de, dinin, ilkel insanların ölümü, rüyalarında gördükleri insan görüntüleriyle bağdaştırdıkları an başladığını savunmuştur. İnsanlar öldüklerinde, bir ruhun onları terk ettiği, ancak bir vücudun yardımı olmadan varlığını sürdürdüğü sonucuna varmışlardır. Ölü oldukları bilinen insanların rüyalarda görünmesi, insanları rüyalarında rahatsız etmediklerinde, muhtemelen doğaüstü bir âlemde yaşayan bu tür ruhların varlığını doğrular gibi görünmekteydi. Atalarımız, hayvanlara ve bitkilere ruhlar atfederek ve sonra, tanrı olduklarını düşündükleri, özellikle güçlü ruhların varlığına hükmederek, bu düşünceyi doğal dünyaya genişletmişlerdi. Tylor'ın görüşüne göre, her canlı ve cansız nesnede ruhların barındığına inanmak demek olan animizm, dinin kökeniydi.

Daha sonra, James G. Frazer, 1890 ile 1915 yılları arasında yayımlanan anıtsal eseri *Altın Dal*'da, bilişsel düşüncenin büyüden dine ve sonra da bilime adım adım ilerlediğini savunarak, Tylor'ın yaklaşımını devam ettirmiştir. Büyü, ilkel halkların karakteristik düşünce tarzıydı ve bilim de gelişmiş olanlarınkiydi. Frazer ve diğer yazarlar, biyolojik dünyaya

Darwin tarafından getirilen açıklamalarda belirtilenlere benzer ardışık aşamalardan geçerek evrilen dinin bir ilk kültürel kökeni olduğunu varsayıyorlardı.

Daha sonraki bir antropologlar nesli, tüm bu yaklaşımı reddetmiştir. Modern sosyal antropolojiyi kuran, Polonya doğumlu bilim adamı Bronislaw Malinowski'nin etkisi altında, diğer toplumları anlamak için, kişinin bu insanlar arasında aylarca yaşayıp dillerini öğrenmesi gerektiği fikri kabul görmeye başlamıştır. Bu yeni vaka incelemesi geleneğiyle eğitilen antropologlar, bilgilerini, gezginlerin, yöneticilerin ve misyonerlerin anlattıklarından toplamış olan kendilerinden önceki antropologların boş kuramlarını kabul edilemez bulmuşlardır. Tylor ya da Frazer gibi bilim adamları, ilkel halkların nasıl düşünmüş olabileceklerini hayal etmeyi yeterli buluyorlardı. Ancak aralarında hiç yaşamadıkları ve görüşlerini destekleyecek herhangi bir tarihsel kanıttan da yoksun oldukları göz önüne alındığında, ulaştıkları sonuçların doğruluğundan nasıl emin olabiliyorlardı?

Bu ilk öncülerin hem yöntemlerini hem de üst sınıf kökenlerini inceleyen sosyal antropolog E. E. Evans-Pritchard onlarla koltuk bilim adamları diyerek alay etmiştir. Evans-Pritchard "Avebury, Frazer ve Marett gibi adamların, sıradan İngiliz işçisinin neler hissettiği ve düşündüğü hakkında çok az fikirleri olduğuna eminim ve hiç görmedikleri ilkel halkların neler hissettikleri ve düşündükleri hakkında daha da az fikre sahip olmaları hiç şaşırtıcı değildir," diye yazmıştır.[124]

Evans-Pritchard, iki çok beğenilmiş antropolojik vaka incelemesinin yazarıydı. *Azandeler Arasında Cadılık* isimli kitabında, bu Afrikalı halk için, cadılığın, yalnızca bir hurafe olmaktan öte, mantıklı bir düşünce sistemi içerdiğini ve çatış-

maların çözümü için bir yöntem olarak kullanıldığını göstermiştir. Daha sonra, Sudan'ın güneyinde, Nil yöresinde yaşayan bir kırsal çoban halk olan Nuerlere dönmüş ve dikkatli bir vaka incelemesiyle, son derece gelişmiş bir dinsel inançlar sistemine sahip olduklarını ortaya çıkarmıştır.

Evans-Pritchard 1965'te, etkili kitabı *İlkel Din Kuramları*'nda, "Sosyal antropolojinin saha araştırmasında ve onun yardımıyla kaydettiği büyük ilerlemeler, gözlerimizi anlamsız kökenleri takip etmekten başka yerlere çevirmemizi sağlamış ve onlar hakkında pek çok tartışmalı ekol de, önemini kaybetmiştir," diye yazmıştır.[125]

Evans-Pritchard, Durkheim'in düşüncelerine, Tylor ve Frazer'ınkilerden çok daha fazla saygı duysa da, Durkheim'ı da koltuk kuramcıları eleştirisine dahil etmiştir. Frazer gibi, Durkheim da ilkel insanlar arasında hiç yaşamamıştır. Totemizmde dinin toplumun otoritesini yansıttığını öne süren kuramını desteklemek için, Avustralyalı Aranda kabilesi başta olmak üzere, ilkel kültürlerin dinsel uygulamalarında kanıt aramıştır. Totemizm, bir klanın, kutsal bir hayvan ya da nesne ile ilişkilendirildiği bir sınıflandırma sistemidir. Evans-Pritchard, Durkheim'ın tezinin "parlak ve yaratıcı" olduğunu ve dini, kişiden daha büyük bir şeyin parçası olarak görmekte haklı olduğunu yazmıştır. Ancak, Arandaların uygulamalarının, Durkheim'ın görüşünü kanıtlamadığını söylemiştir. "Totemizm, toplu halde yaşama yoluyla ortaya çıkmış olabilir, ancak öyle olduğuna dair hiçbir kanıt yoktur," diye beyan etmiştir Evans-Pritchard. Başka bir yerdeyse, "Toplumu tanrı haline getiren vahşiler değil Durkheim'dır," demiştir.[126]

Ancak Evans-Pritchard'ın Durkheim'ın tezine karşı çıkmasının gerçek sebebi, bu tezin dinin kökenlerini açıklama-

ya çalışıyor olmasıymış gibi görünmektedir. Evans-Pritchard 42 yaşında Katolikliğe dönmüştür.[127] Durkheim'ınki gibi bir analizin, kendi inancına zarar vereceğini düşünmeyi hiç istemediği izlenimine kapılmamak zordur. Durkheim'ın kuramındaki hatalar, "daha çok, yaratılış, köken ve dinin nedenini takip etmesi yüzündendir," diye yazmıştır.[128]

Evans-Pritchard'ın eleştirisinin ardından, çok az antropolog, dinin kökenlerini, kültür analizi yoluyla araştırmaya cesaret etmiştir. Evans-Pritchard, bu yaklaşımı yararsız bulup gözden çıkarmakta muhtemelen haklıydı: Tarihsel kanıt olmadan, dinin bir yönünün, diğerinden önce ya da sonra gelişmiş olduğunu söylemenin hiçbir yolu yoktu.

Ancak bu düşünce, biyolojiyi ihmal ediyordu. Neden antropologlar ve sosyologlar, dinin evrimsel köklerini inceleyememişlerdi? Bunun pratik bir nedeni, evrimci biyologların, insan toplumsal örgütlenmelerinin altında yatan ilkelerden bazılarını, yalnızca son zamanlarda belirlemiş olmalarıdır. Ancak, kuramsal bir neden de vardır. Darwin'in en uygun olanın hayatta kalması düşüncesi, başkaları tarafından insan toplumlarına uygulandığında, güçlü olan haklıdır ya da hükümetin yoksula yardım etmek için çaba sarf etmesi gerekmez gibi, bazı çirkin etkiler üretmiştir. Sömürgeci güçler, fethettikleri kabile halklarını yönetme hakkına sahip olduklarını iddia etmişlerdir. 20. yüzyılın ilk yarısındaki öjenik (soy arıtımı) hareketi, hem Avrupa'da hem de Amerika Birleşik Devletleri'nde, yanlış toplumsal politikalar izlenmesine yol açmıştır. Almanya'daki Nasyonal Sosyalistler, genetiğe dayanarak ve kendi ırksal üstünlüklerini iddia ederek, Yahudilere ve diğer azınlıklara eziyet etmişlerdir.

Darwin'in kuramının suiistimallerini hor gören pek çok toplumbilimci, yanlışlıkla kuramı da reddetmiştir. "Sosyal

bilimlerin evrim düşüncesiyle kısa ve biraz yüzeysel flörtünden sonra... toplumbilimciler arasında, evrim düşüncesine karşı keskin bir tepki gelişmiştir," diye yazmıştır sosyolog Talcott Parsons. Sonuç olarak, "tüm bir nesil boyunca, karşılaştırmalı araştırmanın çoğu, düşünceleri militanca evrim karşıtı olan antropologlar tarafından gerçekleştirilmiştir."[129]

Evrimci savlara dayalı ırksal farklılık iddialarına karşı bir tepki olarak, sosyal antropologlar, insan toplumlarını ayırt etmede kültürün önemini vurgulamışlar ve genetiğe dayalı savları önemsememişlerdir. Amerika Birleşik Devletleri'nde antropolojinin kurucusu haline gelen bir Alman mülteci olan Franz Boas, gerçekler aksini göstermediği sürece, insanların zihinlerinin kalıtımla değil, kültürle şekillendiğini varsaymanın, ahlaki olarak daha çok tercih edilebilir olduğunu beyan etmiştir. "Aksi kanıtlanamadığı sürece, bütün karmaşık etkinliklerin, kalıtsal olarak değil, toplumsal olarak belirlendiğini varsaymak zorundayız," diye yazmıştır.[130]

Boas, evrimi, antropologların açıklama kaynaklarından çıkarmayı amaçlamıyordu. Ancak, kültür üzerinde yaptığı vurguda, "bir canavar yaratmıştı. Öğrencileri, Amerikan toplumbilimine hâkim olmaya başladı ve her nesil, karşı konulmaz bildirilerinde, bir öncekinden üstün oldu. Boas'ın öğrencileri ... insan varlığının her yönünün, kültür açısından açıklanması gerektiğinde ısrar ettiler," diye yazmaktadır Steven Pinker.[131] Boas'ın öğrencilerinden biri olan, antropolog Alfred Kroeber'in, "Kalıtımın, tarihte hiçbir role sahip olmasına izin verilemez," demiş olduğu söylenmektedir.[132]

Toplumbilimciler için, zamanın koşullarında her ne kadar iyi niyetli olursa olsun, kalıtımı, genetiği ve evrimci biyolojiyi, insan ilişkilerinde açıklayıcı herhangi bir rolün dışında tutmuş olmak, bilimsel olarak yanlış bir tutumdu ve araştır-

maları için, kimyagerlerin, Mendeleyev'in periyodik tablosunu reddetmelerinden daha fazla yardımcı olamayacaktı. Evrim, biyolojinin temel kuramıdır ve insanlar ayrılmaz bir biçimde biyolojik dünyaya aittirler. Kültür, Boas'ın öğrencilerinin çoğunun ısrar ettiği gibi, özerk değildir. Genetik ve kültür, tarihin en yakın dönemlerine kadar uzanan bir zaman ölçeğinde, birbirleriyle etkileşimlidir. İnsan doğası, üzerine sadece kültürün yazı yazabileceği boş bir yazı tahtası değildir. Vücudun hemen hemen her özelliğinin olduğu gibi, insan doğasının ve davranışının pek çok yönü, hayatta kalmak için, doğal seçilim eliyle şekillendirilmiştir. Darwin, duygu, yüz ifadeleri gibi, bazı insan davranışlarının, bir toplumdan diğerine sabit olduğunu ve bu nedenle, kültür tarafından değil, doğa tarafından şekillendirilmiş olmasının muhtemel olduğunu zaten göstermiştir. Şimdi, 2. Bölüm'de incelendiği gibi, sezgisel ahlakın, beynin genetik devresine bağlı olduğunu düşünmek için güçlü bir kanıt vardır.

Güney Kaliforniya Üniversitesi'nde antropolog olan Christopher Boehm'a göre, evrim ve insan doğasını incelemeye karşı çıkan bir eğilim, antropoloji lisans okullarında hâlâ devam etmektedir. İnsan doğasının incelenmesine şu an daha büyük umutlarla çalışılmasına rağmen, "direncin çoğu, kültürel antropologların, uzun zamandır var olan ve yeterince tahlil edilmemiş önyargılarından kaynaklanmaktadır," diye yazmaktadır. "Benim görüşüme göre, bu tutumlar, pek çok lisans eğitim programındaki, kurnazca (ya da o kadar kurnazca olmayan) siyasallaştırılmış bir gelenekten, 'evrimcilik' ile ilgili hümanist önyargılardan kaynaklanan bir gelenekten türemektedir."[133]

Geriye dönüp bakıldığında, antropologlar ve sosyologlar, köken sorununu çok erken, daha, verimli kavramsal yakla-

şımlar elde edilmeden önce çözmeye çalışmışlar ve daha sonra da, kendilerini, tarihsel bir tesadüfle, dinin köklerini evrimci bir bakış açısıyla incelemenin dışında tutmuşlardır.

Bununla birlikte, ilkel dinin pek çok özelliğini, Batılı kültür tarafından aşındırılmadan önce, kaydetmiş ve incelemiş olmaları, sosyal antropologların başarısı olmuştur. Onların çalışmalarını akılda tutarak, şimdi, avcı-toplayıcı grupların dininin, 15.000 yıl kadar önce ortaya çıkmaya başlayan yerleşik toplumların çok farklı ihtiyaçlarına nasıl uyarlandığını izlemenin zamanıdır.

6
DÖNÜŞÜM

> Eski köylüler, dansın, dinsel bir deneyim olarak esasının, dansçılar çemberi tarafından ifade edildiğini ve onun en önemli kültsel etkinlik olduğunu düşünüyorlardı. Çemberdeki şahısların benzerliği, topluluğun üyelerinin eşitliğinin ideolojik ifadesini göstermektedir... Birlikte dans etmek, birlik oluşturur, eğitim sağlar ve bir nesilden sonrakine kültürel mesajlar iletir.
>
> — YOSEF GARFINKEL, *Tarımın Şafağında Dans*[134]

Bugünkü dinler, !Kung Sanlar, Avustralyalı Aborjinler ve Andamanlılar gibi avcı-toplayıcıların uyguladıkları atalar dininden oldukça farklıdır. Modern dinleri şekillendiren büyük dönüşüm, toplumun kendisi değiştiği ve bu nedenle dinin de değişmesi gerektiği için ortaya çıkmıştır.

Avcı-toplayıcı toplumlar, daha önce de belirtildiği gibi, zayıflar koalisyonunun güçlü liderlerin doğuşunu sürekli engellediği, eşitlikçi yapılardı. Ancak, insanlar yerleşik hayata geçip her zamanki avcı-toplayıcı gruptan daha büyük topluluklar halinde yaşamaya başlayınca, bu sistemi korumak çok daha güç hale gelmiştir. İnsan doğasının hiyerarşik yanı, önemini yeniden hissettirmiş ve güçlü adamlar şefliklerini ilan etmişlerdir. Büyük bir toplumsal ve bilişsel değişim süreci başlamıştır.

Bu daha büyük topluluklarda, insanlar ilk defa mülkiyet ve statü sahibi olmaya başlamışlardır. Artık sürekli hareket halinde olmadıkları için taşıyabileceklerinden daha fazlasına sahip olabilen insanlar ekinler ve mallardan artı ürün elde edebiliyorlardı. Bu öğeler takas edilebiliyordu ve bu da ticaretin başlangıcını işaretliyordu. Emtia, fiyat, sayı, nicelik, değer, sermaye gibi, toplayıcılar için yeni olan kavramlar, günlük yaşamın parçası haline geldi.

Bütün erkeklerin avcı ve bütün kadınların toplayıcı olduğu günler geride kalmıştı. Bu daha karmaşık yerleşik toplumlar, bir emek uzmanlığı gerektiriyordu. Artı ürünleri depolamak ve dağıtmak ya da komşu gruplarla ticaretini yapmak için yöneticilere ihtiyaç vardı. Zenginler ortaya çıktı. Yönetenler ve yönetilenler ayrımının doğuşuyla birlikte, yeni toplumlar hiyerarşik hale geldi. Ancak, yeni liderler nasıl kendi meşruiyetlerini kuracak ve yönettikleri kişileri asırlık eşitlikçilik ilkelerini terk etmeye ikna edeceklerdi?

Çözümün en önemli öğelerinden biri, avcı-toplayıcı toplumlarda otorite ve bağlılığın eski ve en geçerli kaynağı olan dini sahiplenmekti. Rahiplik kurumu icat edildi. Bu din adamları ritüelleri kontrol etmeye ve insanların tanrılarıyla doğrudan iletişim kurmasını engellemeye başladılar. Dinsel dans yavaş yavaş bastırıldı. Yeni toplumlar ve arkaik devletler, bürokrasiler ve ordular gibi kurumlar inşa etse de, bir yönetim aracı olarak hâlâ dine bağlıydılar. Bürokrasiler bile, başlangıçta, en azından Babil'de, tapınaklardan idare ediliyordu ve bu yüzden, laik olmaktan çok dinsel kuruluşlardı. Arkaik devletlerin pek çok lideri, tanrılar tarafından tayin edildiklerini ya da en azından, toplumu onun ilahi onayla yönettiklerini iddia ediyorlardı. Bazıları, başrahiplik görevini üstleniyordu. Liderler bu geleneği o kadar yararlı bulmuş-

lardı ki, bu, tarih boyunca süregelmişti. Roma imparatorları kendilerini *pontifex maximus* ilan etmişlerdi. Bugünkü İngiltere'de bile, hükümdar, İngiltere Kilisesi'nin hâlâ en üst yöneticisidir. Pek çok yönetici, tanrısallıkla daha samimi ilişkiler bile iddia etmiştir. Japon imparatorları, Amaterasu tanrıçasının soyundan geldiklerini iddia etmeyi, modern çağda da sürdürmüşlerdir. Mısır firavunları gibi diğerlerinin, yaşayan tanrılar olduklarına inanılırdı. Roma imparatorları, genellikle, tanrılaştırmayı öldükleri zamana kadar erteleme tevazusuna sahiptiler. "*Vae, puto deus fi o*" (Kahretsin, sanırım bir tanrı oluyorum) diye şaka yapmıştı İmparator Vespasian, ölüm döşeğinde.

Dinsel davranışla olası hale gelen kurumlar, ilk arkaik devletler için çok değerliydi. Laik otorite ilkeldi. Kaba kuvvet mevcuttu, ancak son derece etkisizdi. Çözüm, insanların güdülerini koordine etmenin kabul edilen ve geleneksel bir yolu olan dindi. Antropolog Roy Rappaport, "Dinsel ritüel aracılığıyla sosyal bir düzen kurmanın faydası, kalabalık insan gruplarının etkinliklerinin, güçlü otoritelerin ve hatta her tür farklı insan otoritesinin yokluğunda, kutsal sözleşmelere uygun olarak yönetilebilmesidir. Bu şekilde, dinsel ritüelin, insanlık tarihinde toplumsal sözleşmelerin keyfiliğinin arttığı, ancak, eğer mevcut idiyseler, otoritelerin kitleleri boyun eğmeye zorlamasının henüz mümkün olmadığı bir zamanda, toplumsal ve ekolojik düzenlemede önemli bir rol oynadığını savunmak mantıklıdır," diye yazmaktadır.[135]

Yerleşik toplumlarda işleyen yeni toplumsal güçlerin bir sonucu olarak, avcı-toplayıcı dini, bugünkü dinlerin karakteristik özelliklerine daha fazla sahip olan biçimi elde etmeden önce, birçok önemli değişimden geçmiştir.

Belirtildiği gibi, avcı-toplayıcı atalar dini, en çok müzik ve dans yoluyla uygulanan ritüel üzerine odaklanmıştır. Modern dinler, aksine, inanç merkezlidirler ve çoğu, müziği denetlemiş ve fiziksel hareketi yasaklamış ya da belirgin bir biçimde azaltmıştır.

Atalar dininde, insanlar kendi ritüellerini uygulardı. Rahipler ya da kilise yoktu: Topluluğun kendisi cemaatti. Modern dinler, çoğunlukla karmaşık bir dinsel yapıya sahiptirler ve rahiplikle rahip sınıfından olmayanlar arasında keskin bir ayrım yaparlar.

Atalar dininde, insanlar doğaüstü dünyayla, rahiplerin aracılığıyla değil, rüyalar ve translar aracılığıyla doğrudan iletişim kurarlardı. Tanrılarından, iyi avcılık, çocuk ya da sağlık gibi, pratik yardımlar isterlerdi. Pek çok modern dinde, rahipler, bugünkü yaşamlarını, ölümden sonraki ödülleri güvence altına alacak işlere odaklamaları için talimatlarla, insanların dikkatini, ölümden sonraki yaşama çekmektedirler. Kısacası, atalar dinine inananlar, gerçek dünyada hayatta kalmayı güvence altına almaya çalışmışlardır; modern dinlere inananlar ise, daha çok, bir sonraki dünyada kurtuluşa odaklanmaktadırlar.

Bir dinin onu üreten toplumu yansıttığı göz önüne alındığında, atalar dininin, insanlar hareketli toplumlar olmaktan çıkıp yerleşik toplumlar haline geldikçe değişmiş olması gerektiği fikri şaşırtıcı değildir. Dinsel davranışı öğrenmek için doğuştan gelen eğilim aynı kalmıştır, ancak dinin kültürel içeriği, her toplum tarafından, kendi ihtiyaçları için uyarlanabilmiştir. Ne var ki, dinin kültürel biçimi, genetik şablonunu zorlamadan, yalnızca buraya kadar itilebilir. Aşağıda açıklandığı gibi, dinsel davranışın kültürel dönüşümü o kadar aşırı olmuştur ki, avcı-toplayıcı ritüelinin kendinden ge-

çirici normları ile dinsel yönetimin dayattığı kısıtlamalar arasında tarih boyunca belirli zamanlarda su yüzüne çıkan devamlı bir gerginlik doğurmuştur.

Oaxaca Vadisi'nde Dinin Dönüşümü

Dinsel uygulamanın dönüşümünün en iyi kanıtlarından bazıları, Michigan Üniversitesi'nden Joyce Marcus ve Kent V. Flannery tarafından, Güney Meksika'daki Oaxaca Vadisi'nde, 15 yıldan uzun süre yürütülen, dikkate değer bir dizi kazıdan gelmektedir. Arkeologlar için, varlığını uzun süre önce yitirmiş bir halkın dinini yeniden kurmak zor olabilir ve bilinmeyen bir amacı olan her öğeyi, ritüel bir nesne olarak tanımladıkları için, antropologlar tarafından zaman zaman alay konusu olmuşlardır. Ancak bu durumda, Marcus ve Flannery, kuşkusuz dinsel bir amacı olan bir dizi binayı ortaya çıkarmışlardır. Ayrıca yapıların tarihi, halkın toplumsal örgütlenmesinin, avcı-toplayıcı aşamadan, küçük yerleşik toplumlara, köy şefliklerine ve sonunda arkaik devlete geçtiği bir zamana –yaklaşık 7000 yıl öncesine– dek uzanmaktadır. Bu alışılmışın dışındaki uzun ve eksiksiz kayıt, toplumsal yapı geliştikçe, dinsel uygulamanın nasıl değiştiğini, oldukça kesin bir biçimde açıklamalarına olanak vermiştir.

Dinsel ve toplumsal davranıştaki bu dönüşümler, Eski Dünya'daki eşdeğer süreçlerden çok daha sonra ortaya çıkmıştır. Yakın Doğu'daki bilinen ilk yerleşimler, 15.000 yıl öncesine aitken, Oaxaca Vadisi'ndeki köy yaşamı yalnızca 3500 yıl önce başlamıştır. Ancak, dünya çapında pek çok bölgede bağımsız olarak ortaya çıkan avcı-toplayıcı toplumdan arkaik devlete geçişte, aynı genel sürece eşlik ettikleri göz önüne alındığında, Oaxaca'daki dinsel değişimler başka yerlerde yaşanan değişimlere çok benziyor olabilir.

Marcus ve Flannery tarafından kazılan ilk yapı, bir avcı-toplayıcı dans pistine benzemektedir.[136] Zemin, taşlardan temizlenmiş ve her iki yanı, paralel kaya sıralarıyla işaretlenmiştir. Alan, 30 kadar kişi tarafından kullanılan ve yaklaşık MÖ 7000 yılına ait olan bir kamp alanının parçasıdır. Aynı dönemde, içinde insanların yaşamış olduğu yakındaki bir mağarada, hasat edilmiş yabani bitkilerle dolu sepetlerin yanı sıra, kafası kesilmiş, pişirilmiş ve yamyamca yenilmiş gibi görünen insan kalıntıları bulunmaktadır. Bu, hasat mevsimleriyle ilişkili bir ritüel olabilir ve Aztekler gibi Orta Amerika kültürlerinde daha sonra yaygın hale gelen insan kurban etme uygulamasının ilk örneğini temsil etmektedir.

Yaklaşık MÖ 1500 tarihine dek mısır yeteri kadar evcilleştirilmişti. İnsanlar bir köy nüfusunu bütün yıl boyunca beslemeye yetecek miktarda mısırı ekiyor, biçiyor ve depolayabiliyorlardı. Oaxaca Vadisi'nde böyle en az 19 köyün var olduğu tespit edildi. İnsanlar, duvarları dallardan örülmüş ve kille sıvanmış evlerde yaşıyorlardı. Her evde, mısır saklamak için bir çukur vardı. Köylerde, ayrıca, erkekler evi diye bilinen yapılar vardı. 1000'den fazla kişinin yaşadığı tahkim edilmiş bir köy olan San José Mogote'de bunlardan birkaç tane vardı.

Erkekler evinin ritüel amacı, yönlerinden bellidir; hepsinin cephesi, gündönümünde güneşin izlediği yola paralel şekilde sıralandıklarını düşündürecek biçimde, 8 derece kuzeydoğuya bakmaktadır. Çağdaş toplumlardaki benzer binalar gibi kullanıldıklarını varsayarsak, bu yapılar ortak bir atadan geldiklerini iddia eden, bir grup aileye ait olmalılardı. Yalnızca, testleri geçen ve gizli dinsel törenlerle kabul edilen erkeklerin bu evlere girmelerine izin verilirdi.

Erkekler evi, avcı-toplayıcıların ortak dinsel uygulamalarından şüphesiz bir adım ötesini işaret etmektedir. Ritüel yaşamın önemli bir parçası, artık herkese açık değildir, fakat küçük bir grup erkek için özel hale gelmiştir.

Yaklaşık MÖ 1100'e kadar, San José Mogote'nin toplumsal yapısına yeni bir sınıf dahil olmuştur; çok katlı evlerde yaşayan, yeşim taşından yapılmış takılar takan ve o zamanlar soylular arasında moda olan bir uygulamayla çocuklarının kafataslarını deforme eden ve statüsünü soy yoluyla devralan ve devreden bir seçkinler tabakası. Dindeki gelişmelere gelince; erkekler evi yavaş yavaş ortadan kaybolmaya başlamış ve yerini aynı yöne bakan tapınaklar almıştır. Tapınaklar, dinsel liderliğin imtiyazının daha da arttığına işaret eder şekilde, muhtemelen yarı zamanlı rahipler tarafından idare edilmiştir. Arkeologlar, en büyük tapınakta, ritüel kan akıtmak için kullanılan obsidyen kamalar ve kurban edilen iki insanın kalıntılarını bulmuşlardır.

MÖ 650'den 450'ye kadar, Oaxaca Vadisi'nde 80 kadar köy vardır ve duvarları dallardan örülmüş evler üzerindeki yanık izlerinin sayısından anlaşıldığı üzere, köyler arası savaş doruk noktasına ulaşmıştır. San José Mogote'deki ana tapınak, büyük bir yangında yok olmuştur. Ancak, daha önceki bir zamanda, bura sakinlerinin çoğu, daha sonra Yeni Dünya'nın ilk büyük kenti haline gelecek olan, Monte Albán adında, vadide, çok daha kolay savunulabilen bir yere taşınmışlardır.

Monte Albán'daki taş anıtlar, zamanı, 260 günlük bir ritüel takvim ve 365 günlük bir güneş takvimi olmak üzere, iki takvimle ölçtüklerini göstermektedir. Her iki takvim de, her 52 yılda bir birleşiyordu. Aztekler de dahil olmak üzere, di-

ğer Orta Amerikalı halklar gibi, Monte Albán'ın liderleri de, tapınaklarının en azından bazılarının her 52 yılda bir yeniden inşa edildiği gerçeğinin de gösterdiği üzere, bu aralığa büyük önem veriyorlardı.

MÖ 450'ye kadar, Oaxaca Vadisi'nde yaklaşık 10.000 kişi yaşıyordu ve ilk önce birbiriyle savaşan üç devlet ve sonunda, Monte Albán ve düşmanı Tilcajete olmak üzere iki devlet ortaya çıkmıştı. Her iki merkezdeki tapınaklar da, muhtemelen rahiplerin tapınakta yaşayabilmeleri için eklenen ikinci bir oda ilavesiyle, daha ayrıntılı hale gelmişti.

Genellikle, tahta çıkma olasılığı çok düşük olan soyluların üstlendiği bir iş şeklinde, tam zamanlı, profesyonel rahiplerin ortaya çıkmasıyla, atalar dinsel davranışının özelleştirilmesi tamamlanmış oldu. Dinsel uygulamanın denetimi, artık topluluk tarafından değil, bir din görevlileri kastı tarafından yapılıyordu.

Dinsel uygulamaların bir seçkinler grubu ya da tabakasının kontrolüne girme eğilimi kuvvetlendikçe, Oaxaca Vadisi'ndeki savaş daha yoğun hale geldi. Tilcajete'de, liderler, Monte Albán'dakinden farklı bir astronomik konumlandırması olan, bir kamusal tören meydanı inşa ettiler. Meydan 280'de yandı, Tilcajete'nin liderleri de, ilkiyle aynı yöne bakan yeni bir tanesini, yakın bir dağ sırtında inşa ettiler. Ancak, savaş durmak bilmiyordu. Monte Albán ordusu, Tilcajete'yi, MS 30 civarında ikinci kez yakıp yıktı ve bu kez rakibi yeniden toparlanamadı. Monte Albán liderleri, artık Oaxaca Vadisi'nin tümünü kontrol ediyorlardı ve Zapotec devleti olarak bilinen devleti kurdular.[137] 7000 yıl içerisinde, avcı-toplayıcıların ortak dini, devlet yönetiminin temel aracı olan rahipler hiyerarşisine dönüşmüştü.

Eski Dünyada Atalar Dininin Zayıflaması

Oaxaca Vadisi'nde, avcı-toplayıcı dininden arkaik devlet dinine ilerleme, MS 30'a kadar tamamlanmıştır, ancak bu, Eski Dünya'da çok daha önce meydana gelmiştir. Doğu Akdeniz'deki Natufi kültürüne ait olan ilk yerleşimler, 15.000 yıl önce ve Mezopotamya'nın büyük şehir devletleri de, 5000 yıldan kısa bir süre öncesine kadar ortaya çıkmışlardır.

MÖ 10.000'e gelinceye dek Natufiler, ölülerle ilgili şaşırtıcı derecede samimi bir kült geliştirmişlerdir. Ölülerin vücutlarını gömmüş, ancak kafalarını evlerinde tutmuşlardır. Gözlerin yerine kabuklar kullanarak, kafalara, alçıdan yapılmış yeni yüzler vermişlerdir. Bu ata kültü çok yaygın olmuştur: "Kazılarda sık sık rastlandıkları göz önünde tutulduğunda, binlerce ölü insanın, bu yöntemle, canlılar dünyasına geri getirildiğine neredeyse hiç kuşku yoktur ve bu da, ataların, Neolitik toplulukların oluşturulması ve korunmasında çok önemli olduklarını düşündürmektedir," diye yazmaktadırlar, arkeologlar Peter Akkermans ve Glenn Schwartz. Kafalar, insanların nesilden nesle yaşadığı, sabit köylerde bulunmuştur ve bu da, geçmişe olan güçlü bağları göstermektedir. Ata kültünün amacı, insanları –atanın tüm torunlarını– toplumun iyiliği için birlikte çalışmaya motive etmek olabilirdi. O zamanlar henüz yeni başlamış olan tarım, avcı-toplayıcı topluluklara oldukça yabancı olan iş bölümü biçimleri gerektirmiştir. Akkermans ve Schwartz, atalar kültünün teşvik ettiği işbirliği, "insanların hayatta kalmak için birbirinin emeğinden yararlanmasının gerektiği düşüncesi, tarıma giderek daha bağımlı hale gelen küçük topluluklarda esas olmuştur," diye iddia etmektedirler.[138]

Avcı-toplayıcıların dinsel davranışının, yerleşik toplumlarınkine dönüşümünün aşamalarını göstermek için, Yakın

Doğu'da, Oaxaca Vadisi'ndekine eşdeğer hiçbir sürekli arkeolojik kayıt yoktur. Ancak, arkeolog Yosef Garfinkel'ın dikkatli bir çalışması aracılığıyla, süreç hakkında beklenmedik bir bilgi birikimi elde edilmiştir.

Garfinkel, Yakın Doğu genelinde, MÖ 8000-4000 tarihli arkeolojik koleksiyonları tarayarak, dönemin insan yapıtları olan duvar ve yer resimlerinde, taş levhalar, damgalar, silindir mühürler ve elbette çanak çömlekler üzerinde, dans eden insan figürleri olduğunu fark etmiştir.

170 arkeolojik alandan alınan 396 dans eden figür tasvirini toplamış ve belli desenlerin farkına varmaya başlamıştır. Her resimde, bunların, hiç kimsenin bir diğerinden rütbece üstün olmadığı ortak danslar olduğunu gösterecek biçimde, dansçılar birbirinin aynıdır ya da benzer şekilde giyinmişlerdir. Erkekler ve kadınlar genellikle ayrı ayrı dans ederken gösterilmişlerdir. Dansçılar genellikle, maskeler takmış, kostümler giymiş veya vücutları boyalı halde tasvir edilmişlerdir. Hiç bina işareti yoktur ve bu da, dansların açık alanda yapıldıklarını düşündürmektedir. Ayrıca, figürlerin çoğu siluet biçimindedir ve bu da, tasvir edilen dansların gece yapıldıklarını akla getirmektedir.

Bütün bu özellikler, avcı-toplayıcı danslarıyla ilgili etnografik verilere uygun oldukları için, Garfinkel, kendi çanak çömlek parçalarının, aynı şeyi tasvir ettikleri sonucuna varmıştır; insanlar köylerde yerleşip tarım yapmaya başladıktan sonra da devam eden avcı-toplayıcı danslarını.

Dansların pratik rolünün toplumsal bağlılık olduğuna inanmaktadır: "MÖ 8. binyıldan 4. binyıla kadar, Yakın Doğulu ve Güneydoğu Avrupalı ilk çiftçilerin, bireylerin topluluklara ve bireysel evlerin köylere olan bağlılıklarını artırmak için kullandıkları önemli stratejiler, dinsel törenler yap-

mak üzere toplanan halk meclisleriydi."[139] Dans yalnızca birlik beraberliği teşvik etmemiş, ayrıca bilgiyi bir nesilden diğerine devretmeye de hizmet etmiştir.

Tasvirlerin çoğu, insanları halka halinde dans ederken göstermektedir ve Garfinkel da, bu uygulamanın, ilk çiftçilerin, mevsimlerin ritmine göre hareket etmeye ve açlık derdiyle ürünlerini doğru zamanda ekip biçmeye çalışarak verdikleri mücadelenin önemli bir sembolü olduğuna inanmaktadır. Avcı-toplayıcı trans dansı, tarım takvimine göre belirlenen festivallere eklenir hale gelmiştir. Bu bağlantının yankıları devam etmektedir. Yahudilikte, *Sukot*, aslen, meyve hasadının sonunu ve gelecek mevsim için toprağı sürme ve ekme zamanını işaretlemiştir. Hamursuz Bayramı, bir zamanlar, buğday hasadının sonu ve arpa festivalinin başlangıcı olan *Şavuot*'u müjdelemiştir. Hıristiyan liturjik takvimde, Hamursuz Bayramı Paskalya'ya ve Şavuot da Gül Paskalyası ya da Hamsin Yortu'suna dönüştürülmüştür.

Garfinkel, bu festivallerin, tarımsal etkinliklerin doğru zamanlaması hakkında topluluğa mesajlar aktarmanın bir aracı haline geldiğini söylemiştir. Maskeler ve vücut süslemeleri, müzik ve ritmik dans, transa yol açmak için birleşerek, tüm topluluğun büyük farkındalık ve dikkatini cezbetmiştir. "Bu dünya ile öteki arasında temasın sağlandığı gerçek yer, dans çemberi olduğu için, yüksek doğaüstü güçler de, sürece dahil olmaya başlamışlardır," demektedir Garfinkel. Doğaüstü ile bu karşılaşmalar, katılımcıların zihninde, başarılı bir tarım mevsimini garantiye almış ve daha pratik bir düzeyde, toprağı temizlemenin, sürmenin ya da ekmenin zamanı olduğunu herkese bildirerek, bunu başarmalarına yardım etmiştir.

Çanak çömlek parçaları üzerinde dansları tasvir etme durumu, 4000 yıl sürmüştür. Bu süre herhangi modern bir dinin şu ana dek olan ömründen daha uzundur. Bu tasvirler, MÖ 3500'den sonra, tam da Mezopotamya'nın ilk şehir devletleri vücut bulurken, kaybolmaya başlamıştır. İlk yerleşik toplumlardan sonra ortaya çıkan rahipliğin, belki de, özel amaçlı danslarda çok az yeri vardı ve rahipler dans etmeyi, kontrol ettikleri resmi danslarla sınırlandırmak istiyorlardı. Belki de dans etmek, yoksul köylüler ile ilişkili hale gelmişti ve yeni şehir sakinleri tarafından küçümseniyordu. Belki de, ilk şehir devletlerinde önemli idari rolleri olan rahipler, sonunda dansı bastırma gücünü elde etmişlerdi. Garfinkel'ın topladığı, her yerde bulunan çanak çömlek parçalarının düşündürdükleri tartışma gerektirmeyecek kadar açıktır: Şehir devletleri zamanında, dans pistleri sessiz kalmıştı. Atalar dini ölmüştü.

Hiyerarşik olarak düzenlenmiş toplumların ihtiyaçlarına uygun, yeni dinler gelişmiştir. Ancak bunlar, atalarından iki önemli miras devralmışlardır, biri genlerle ilgilidir, diğeri de doğaüstü ile.

Avcı-toplayıcıları, kendi topluluklarının dinini öğrenmek için uygun hale getiren sinir sistemi, dinsel davranışın temeli olarak kalmıştır. Rahiplik, atalar dininin esrik yönlerini her ne kadar bastırabildiyse de, dans ve transın kendinden geçme davranışlarını takip etmek için bir eğilim, insanların zihinlerine yerleşmiştir ve bu durum kurulu dine karşı ayaklanmalar için sürekli olarak verimli bir zemin sağlamıştır. Dinsel ile esrik arasındaki gerginlik, tarih boyunca devam etmiştir ve bu, dinsel değişimin önemli bir itici gücüdür.

Atalar dininin ikinci mirası, pek çok toplumun daha sonra maliyetli aşırılıklara taşıyacağı, doğaüstü ile bir meşguli-

yettir. Paralel bir dünyadan ruhların, transa girenleri ele geçirir gibi göründükleri dans çemberinde avcı-toplayıcılar kendilerine doğaüstü âleme açılan bir pencere gibi görünen şeyi bulmuşlardı. Pencere aracılığıyla, çocuk, iyi hava, başarılı av ya da zaferle sonuçlanan savaş gibi, canlılar dünyasındaki hayati konuları kontrol eden ruhsal varlıklarla iletişim kurabiliyorlar gibi görünüyordu. Avcı-toplayıcılar aldatıcı sihirli yüzeyin bir pencere değil, yalnızca gerçeği çarpıtan bir ayna olabileceği ihtimalini düşünmemiş gibi görünmektedirler.

Kilisenin Esrik Din ile Mücadelesi

Atalar dini, kendisinden sonra gelen hiyerarşik dinlere, onlar için can sıkıcı bir miras olan, insanların tanrılarıyla doğrudan iletişim kurma arzusunu bırakmıştır. Kurulu dinler hiçbir zaman kendilerini tam olarak güvende hissetmemişlerdir: Rahiplerin tanrılara yalnızca kendilerinin erişebildiği iddiası, genellikle tartışmaya açıktır. Liderliklerine, sık sık içeriden, ilk önce reform konusunda ısrar edip daha sonra tek başlarına ayrılmak için tehdit eden hareketler ya da mezhepler tarafından meydan okunur. Eğer bu mezhepler bastırılmazlarsa, din bölünebilir. Hizipleşme, kültürü canlandırabilir ya da ciddi biçimde zayıflatabilir.

Ortodoksluğa meydan okumalar, genellikle benzer bir modeli takip eder: Zıpçıktılar, rahiplik kurumunun insanları kontrolü altına almak için yönettiği ya da bastırdığı esrik yöntemleri harekete geçirirler. Esrik güçler ve dinsel güçler arasındaki mücadelenin gelgitleri, antropolog I. M. Lewis tarafından şöyle açıklanmıştır: "Eğer büyüyen bir esrik coşkuyla gelişlerini müjdelemek yeni dinlerin doğasında varsa, ilham verici tatlarını kaybetmek de, kamu ahlakının merke-

zinde başarılı bir şekilde yerleşenlerin eşit derecede kaderidir," diye yazmaktadır Lewis. İlham kurumsallaşmış hale gelir ve toplum bireysel translar ya da ruhlar tarafından ele geçirilme deneyimlerinden vazgeçirilir ve gerekirse bunlar, şeytani birer sapkınlık olarak ilan edilir.

"Bu kesinlikle, Hıristiyanlığın uzun tarihinde açıkça ve derinde yazılı olan modeldir," demektedir Lewis.[140] Pentekostalistler ve Karizmatik Hareket gibi Hıristiyan mezhepleri, cezbe halinde kendinden geçmişken konuşmak gibi esrik paylaşım araçlarını yeniden canlandırmak için var olan modern girişimleri temsil etmektedirler.

Antik Yunan kültürü, rasyonel düşüncenin bir kaynağıydı. Filozof Zenon, insan aklının gerçek tapınak olduğunu ve onun dışında başka hiçbir tapınağa ihtiyaç olmadığını ilan etmiştir. Ancak, Yunan klasik çağı, çılgınca dans eden insan kalabalıkları olan baküs perilerinin ve baküs rahiplerinin taşkınlıklarıyla noktalanmıştır. Bu çılgınlıklar, canlı bir hayvanı ya da hatta bir insanı parçalayıp yemekle doruğa ulaşıyordu. Yunan vazolarında, danslara, flütler ve davullarla eşlik edildiği tasvir edilmektedir. "Yunanlılar için, bunlar mükemmel 'haz verici' müzik aletleriydi: Asyalı Kibele ve Giritli Rhea'nın yanı sıra, Dionysos'da da olmak üzere, bütün büyük dans kültlerinde kullanılıyorlardı," diye yazmaktadır klasik çağ araştırmacısı E. R. Dodds. Dionysos kültü, bu çılgınlıkları, her iki yılda bir gerçekleşen organize bir dinsel törene yönlendirmek adına, yetkililerin bir girişimi olmuş olabilir.[141]

Kutsal Kitap'ta buna dair imalar genellikle çok kısa ve eleştirel olsa da, eski İsrail peygamberleri de esrik bir şarkı ve dans geleneğinden gelmişlerdir. Saul, peygamber Samuel tarafından krallık için hazırlanırken, kendisine, "önlerinde bir santur, bir tabure, bir boru ve bir arpla, yüksek yerden

aşağı inen bir peygamberler grubu" ile karşılaşacağı bir yere gitmesi söylenmişti "ve sonra onlar peygamberlik edecekler ve Rabb'in Ruhu senin üzerine gelecek ve sen de onlarla peygamberlik edeceksin ve başka bir adama dönüşeceksin." Ancak, peygamberlik eden Saul'un görüntüsü, arkadaşlarını şaşkına döndürdü ve birbirlerine şöyle haykırdılar: "Kiş'in oğluna ne oldu? Saul da peygamberlerden biri mi?"[142]

Bir müzisyen olan Kral Davut da, vecit geleneğiyle ilişkiliydi. Sandık, Davut Şehri'ne getirildiğinde, yalnızca keten bir önlük giyerek, "Rabb'in karşısında bütün gücüyle dans etmişti." Saul'un kızı Mişal, bir pencereden onu gördü ve "onu kalben küçümsedi." Eve döndüğünde, onu alaycı bir biçimde azarladı: "Kendini utanmadan çıplak bırakan boş adamlardan biri gibi, uşaklarının hizmetçilerinin gözleri önünde kendini çıplak bırakan İsrail kralı, bugün ne kadar da şanlı idi!"[143]

İlk Hıristiyanların zamanına kadar, translar ve kehanet değil, kutsal metinler dinsel gerçeğin ana kaynağı haline gelmişti. Yine de, Roma dünyasına hâkim olan diğer gizem kültleri gibi, ilk Hıristiyanların da bazen esrik din biçimlerini uyguladıklarına dair ipuçları vardır. Pavlos'un Korintlilere ilk yazdığı mektupta –onun mektupları ilk özgün Hıristiyan belgeleri arasındadır– trans dansı gibi, ritüel ortamda meydana gelmesi güvenle sağlanabilecek bir beden istilası biçimi olan, cezbe halinde kendinden geçmişken konuşma (*glossolalia*) konusundan söz eder. Cezbe halinde kendinden geçmişken konuşma, "onu yapması beklenen kişiler tarafından gerçekleştirilerek, bir meclis içinde meydana gelirdi. Muhtemelen doğal dildeki karakteristik ifadeler tarafından sunulup sürdürülerek, ayırt edici vücut hareketleri eşliğinde, öngörülebilir zamanlarda meydana gelirdi. Ritüellerin

yaptığını yapar, grup dayanışması duygularını uyarırdı (Korint'te olduğu gibi, kendilerini dışlanmış hisseden konuşamayanlar hariç)..." demektedir tarihçi Wayne Meeks.[144]

2. yüzyıl ortalarına ait bir Hıristiyan mezhebi olan Montanusçular, Hıristiyanlığın merkezi odağı olarak gördükleri vecdi taşkınlıklarla bilinirler. Montanus gibi karizmatik vaizler, kilisenin birleştirici sesini, kişisel seslerden oluşan bir kakafoni içinde boğulmakla tehdit etmişlerdir. Montanusçular, doğaüstü ile kişisel bağlantıya yaptıkları vurguyla, özellikle, ilah ile temasın yalnızca resmi kilise kanalları aracılığıyla sağlanabileceğini reddeden, önde gelen ilahiyatçı Tertullian da kendilerine katıldığında, kiliseye ciddi bir biçimde meydan okumuşlardır.

Montanus MS 170 civarında kâfir ilan edilmiş ve mezhebi kilise tarafından bastırılmıştır. Doktrinleri sapkın değildi, ancak fazla coşku [İng. *enthusiasm*] –orijinal Yunanca sözcük *entusiasmos* "bir tanrı tarafından ele geçirilme" anlamına gelir– kilise yetkilileri tarafından kuşkuyla karşılanıyordu. "İlk Hıristiyan cemaati, kilise kurumu haline gelince, tüm coşku biçimleri ... topa tutuldu. Ve inananlar topluluğu, esrik ibadet biçimleri aracılığıyla, artık ilaha kendi başlarına erişemeyince, topluluğun kendisi, merkezi dinsel otoritelere bir bağlılık durumuna indirgendi. 'Kehanet' rahibin işi haline geldi, şarkı söylemek özel bir koroya havale edildi ve ilk Hıristiyan ibadetinin o karakteristik özelliği –ortak yemek ya da şölen– yalnızca, aç olanları boşuna umutlandırabilecek bir lokmaya kadar düştü. Ancak, çok sayıda Hıristiyan'ın, Hıristiyanlığın bu küçültülmüş biçimini kabul etmeye başlaması, pek çok yüzyıl alacaktı," diye yazmaktadır Barbara Ehrenreich, ritüel dans tarihini ele aldığı kitabında.[145]

Diğer yapılandırılmış dinler gibi, Hıristiyan kilisesi de, ne kadar dans, müzik ve transa izin vermesi gerektiğiyle ilgili olarak, kendini, esrik rakipleriyle, süregelen bir taktik rekabeti içinde bulmuştur. Kilise, eğer cemaate çok fazla hareket alanı verseydi, insanlar doğaüstü ile doğrudan iletişim kurabileceklerini düşünecekler ve rahipliği yalnızca bir engel gibi görmeye başlayacaklardı. Ancak, eğer kilise dans ve müziği tamamen yasaklasaydı, rahipleri, gerekli duyguları uyandıramayacaklar ve cemaat, rakip kültler olan Kybele ve Attis, İsis, Adonis ya da Dionysos'a doğru sürüklenecekti.

İdeal bir çözüm yokluğunda, kilise, bu koşullarda en iyisi gibi görünen düzenlemeler yaptı. Kilise tarihçisi Eusebius'dan sonra, Kayseri piskoposu ve bir 4. yüzyıl azizi olan Basil, meleklerin dansını taklit ederek, çemberler halinde dans etmeyi onaylamıştır. MS 373'te Milan piskoposu olan Ambrose, büyük ölçüde Teslis'in doğası hakkında farklı bir teolojik düşünceye sahip olan Arius yanlılarıyla mücadele etmek için, kilise müziği ve dansında büyük yenilikler yapmıştır. Ambrose antifonal şarkı söyleme usulünü getirmiş, profesyonel koro üyeleri istihdam etmiş ve hatta cemaati eğitmiştir. Göksel uyumun, şeytanları kovduğu düşüncesine sahip olmuştur.[146] Ayrıca, ruhları cennete taşımaya yardım edeceğini söylediği dansı da teşvik etmiştir.

Ancak, onun himayesinde yetişen kilise büyüklerinden Augustine, dansa kuşkuyla bakmıştır. "Zaman içinde, Augustine'in görüşleri hâkim oldu," diye yazmaktadır tarihçi William McNeill. "Meşgul kilise yöneticileri, her tür popüler heyecandan korkuyorlardı ve cemaat dansı, sıcak ve hatta esrik duyguları gerçekten de heyecanlandırdığı için, 312 yılından sonra Hıristiyanlık zulme uğrayan bir mezhep olmaktan çıkınca ve yüzyılın sonundan önce de Roma İmparator-

luğu'nun kurulu dini haline gelince, artan bir kuşkuyla karşılandı." Piskoposlar, kutsal danslara önderlik etmeyi bırakmışlardır. Cemaat, ayinlere katılmaktan caydırılmıştır. Taht ve sunak arasındaki yeni ittifak, "Hıristiyan ibadetindeki dans ve şarkının coşkulu biçimlerini yavaş yavaş azaltma etkisine sahipti ve popüler dansı, kilise avlusu ve diğer kamusal alanlara sürgün etti."[147]

Karanlık Çağ'da, Katolik kilisesinin otoritesine, göreli olarak çok daha az meydan okunuyordu, ancak haçlı seferleri döneminde, kilisenin çok sayıda Montanusçu türden sapkınlıkla başı dertteydi. Bir bakış açısına göre, haçlı seferleri, Papa'nın Kutsal Toprakları fethetmek için ani arzusundan değil, daha çok, dinsel çılgınlığa kapılmış bu büyük insan kitlelerini idare etme ihtiyacından kaynaklanmıştı. Sonunda neredeyse hepsi ölen bu insanları Yakın Doğu'ya salarak, onları başka birinin sorunu haline getirmişlerdi. "Kurumsal kilisenin esas sorunu, her zaman, dinsel coşkunun tezahürlerini nasıl kontrol edeceği ve onları ortodoks ve yapıcı kanallara nasıl yönlendireceği olmuştur. Kitle dindarlığı hangi noktada yönetilemez ve bu yüzden sapkınlık haline gelmiştir? Bu, Montanusçular kadar eski bir sorun olmuştur. ... Doğal olarak, sapkın kalabalıkların kilise kurumlarını süpürüp götürmelerinin muhtemel olduğu bir yerde, kurulu otorite, onları Hıristiyanlık dünyasından sürmek için hevesli olmuştur; tercihen, çok azının dönebileceği bir yer olan, Doğu'ya," diye yazmaktadır Paul Johnson, Hıristiyanlık tarihi ile ilgili kitabında.[148]

Esrik din, kurulu kiliseleri tehdit etmeye devam etmiştir, ancak genellikle haçlı seferlerininkilerden daha talihli sonuçlarla. Shakerlar, Quakerlar ve 20. yüzyıldaki Pentekostalistler gibi hareketlerin tümü, farklılıklarını vurgulamak için fi-

ziksel hareket ya da esrik isyanları öne çıkararak, kurulu düzene meydan okumuşlardır. Shakerlar, titreyerek, bağırarak ve cezbe halinde kendinden geçmişken konuşarak, esrik heyecanla bütün gece dans ederlerdi. Ancak 1845'te, daha uygun davranışlar gerektiren kurallar tesis edilmiştir ve bekârlığı tercih eden mezhep, kısa bir süre sonra önemini kaybetmiştir. İlk Mormonlar arasında da, kilise yetkilileri onu kontrol altına alana kadar, çılgınca dans ritüeli uygulanmıştır.

17. yüzyıl İngiltere'sinde kurulan Quaker hareketi, insanların Tanrı'yı doğrudan tecrübe edebilmeleri gerektiğine dair George Fox'un düşüncesi üzerine inşa edilmiştir. Ancak, coşkuyu sürdürmek zor olabilir. Fox'un yaşamı boyunca bile Quakerlar bireysel ifadeyi kısıtlamış ve yapılandırılmış bir kiliseye benzemeye başlamışlardır.

Dinsel köklerine geri dönmeyi isteyen hemen hemen her kilisede, müziğin önde gelen bir rol oynaması muhtemel görünmektedir. Müzik, Afrikalı-Amerikalı dinsel uygulamanın özel bir niteliğidir. "Beyaz Hıristiyanlar, siyahi ibadet ayinlerine katıldıklarında, sıklıkla müziğin gücünden ve şarkıcıları tam da Tanrı'nın tahtına ulaştıran, 'mistik, esrik deneyim'den söz ederler," diye yazmaktadır, tarihçi Frank Lambert.[149]

Kurulu hale gelmiş kiliselerin esrik inançtan ve insanların ilahla doğrudan iletişim kurmak için doğuştan gelen arzularından duydukları korkuların sağlam kanıtı, çok fazla yoruma neden olmayacak kadar tanıdık görünmektedir: kilise sırası. Rahibin vaazı boyunca oturacak bir yer sağlamak, kilise sıralarının yalnızca ikincil amacıdır. Avrupa kiliselerinde sıralar 16. yüzyıldan itibaren insanların dans etmesini durdurmak için konmuştur. Kilise sıralarının getirilmesi, "vaizlerin en ateşli halleri karşısında düşünmeden yapılan kas tepkile-

rini kısıtlamış ve insanları birbirinden ahşap bariyerlerle ayırarak, kamusal ibadete yeni bir sükûnet getirmiştir," diye yazmaktadır McNeill.[150]

Ortak dans ya da vücut hareketleriyle birleştirilen müzik, grupları tehlikeli vecit deneyimlerine doğru götüren bir reçetedir. Kilise bedensel hareketleri bir kez kısıtladığında, dansa olanak sağlayan bir biçimde olmasa da gelişmesine izin verilen müzikten daha az korkmuştur. Batı'nın kutsal müzik geleneği, Hıristiyanlığın en iyi kültürel katkılarından biri olmuştur.

İslam'da, durum biraz tersidir. Müziğe, özellikle enstrümantal müziğe, şüpheyle bakılmaktadır. İslam'ın en katı biçimlerinde, yalnızca eşliksiz şarkıya izin verilmektedir. Ancak, cemaat tarafından ritmik bedensel harekete müsaade edilmektedir. Birlikte ritmik rükû, ordu talimi tarafından meydana getirilen aynı duygusal dayanışmayı yaratmış ve muhtemelen İslam'ın ilk başarısına katkıda bulunmuş olabilir, diye ileri sürmektedir McNeill.

Camideki ritmik hareketin bir sonucu, kutsal ilahiler söyleyerek ya da transa girene kadar dans ederek, ilahla mistik bir birlik elde eden derviş tarikatlarıdır. Dervişler, mistik birliğe giden yollarının, akıl ve sözcüklerden daha üstün olduğuna inanmışlardır. Bu dindarlık biçiminden süzülen düşünceler, İslam dünyasının askeri genişlemesini teşvik etmiş, ancak daha sonra, Avrupa'nın yükselişi ile uğraşırken de onu engellemiştir. Kuran'ın sözleri, Müslümanları birleştiren şeyin yalnızca bir parçası olmuştur. "Sözcüklerin ve doktrinlerin kendi başlarına yapabileceklerinden çok daha fazla, enerjik ve etkin bir biçimde hareket etmelerine izin veren müzik, şarkı ve ilahiyle birlikte, zamanda da birlik olmanın, ilkel, gelişmemiş ve güçlü dayanışma duyguları uyandırmakta rolü vardı," diye yazmaktadır McNeill.[151]

Doğaüstünü Yorumlama

Yerleşik toplumların dinleri, farklı başarı dereceleriyle vecdi yönetmiş olabilirler, ancak avcı-toplayıcı dininin diğer mirası olan doğaüstü dünyaya varsayılan erişimle, daha büyük sorun yaşamışlardır.

Avcı-toplayıcıların, trans dansları ya da şamanlarının rüya yolculukları biçiminde elde ettiklerini düşündükleri doğaüstü dünyaya açılan pencere, insanların, kendi hayal güçlerinin kendilerine önerebilecekleri her ne varsa onu görebilecekleri bir tür Rorschach testiyle, yalnızca kendi görüntülerinin bir yansımasını sağlamış oluyordu. Ancak, öteki dünyayla bu varsayılan iletişimler, kısıtlamalar olmadan olmazdı. İlk olarak, mantıklı olmak için, toplumun mevcut dini inançlarıyla uyumlu olmak zorundaydılar. İnsan, bir transta görünen yeni bir tanrı uyduramazdı; güvenilir olmak için, bir trans dansçısının, topluluğun zaten tanıdık olduğu tanrıların yaptıklarını bildirmesi gerekiyordu.

Topluluk anlaşması, dini inançların şekillendirilmesi üzerinde, ikinci bir kısıtlama olurdu. Avcı-toplayıcı toplumlarda, din, tanrıların iradesini, kendi çıkarları için yeniden yorumlayan küçük bir grup tarafından ele geçirilemezdi. Kilise ya da rahipler yoktu, yalnızca küçük bir topluluğun bütün üyeleri vardı.

Ancak, yerleşik toplumlarda, toplum daha hiyerarşik hale geldikçe, avcı-toplayıcı dini giderek daha özel hale geldi. Din, onu kontrol eden rahiplere ait olmaya başladı. Ayrıca, demokratik kısıtlama olmadan, rahipler, doğaüstü dünyayla iletişimi yorumlamakta çok daha özgür olacaklardı.

Bu yorumlar kolaylıkla aşırıya kaçabilirdi, çünkü aşırılığa karşı hiçbir hazır mekanizma bulunmamaktaydı. Örneğin, kurban düşüncesi, birçok dinde ortaktır. Güney Sudanlı, sı-

ğır güden bir halk olan Nuerler arasında, genellikle bir inek kurban etmek gerekliydi, ancak eğer hiç inek yoksa, geçici bir çare olarak, inek salatalığı adı verilen küçük bir bitkiyi kurban etmek de uygundu.[152] Böyle bir yumuşatma hiç de kural değildi. Doğaüstü dünyayla görüşen rahipler, açıktır ki, çok daha büyük kurbanların beklendiğine karar vermişlerdi. 100 öküzün aynı anda öldürüldüğü kurban şeklinin adına *hecatomb* deniyordu. Ancak, kısa bir süre sonra, sığırların yeterli olmadığı mesajı geldi; tanrılar insan kanı istiyorlardı. Kartacalılar, çocuk kurban ederlerdi. İbrahim, oğlu İshak'ı kurban etmeye tamamen hazırdı. Aztek devletinin başlıca amacı, güneş tanrılarını oluk oluk insan kanı akıtarak beslemek için, mümkün olduğunca çok sayıda esir yakalamak ve kurban etmekti.

Bu korkunç uygulamalar, tanrıların neye ihtiyacı olduğunun fantastik yorumlarına dayanmaktaydı. Bir avcı-toplayıcı topluluğu, doğaüstü dünyadan gelen mesajların, toplum tarafından genel olarak kabul edilebilecek şekilde yorumlanmasını sağlayabilirdi; ancak rahiplik kurumu, doğaüstünün sözüm ona taleplerini cemaate dayatmakta daha geniş bir hareket alanına sahipti.

Yerleşik toplumlardaki insanlar daha gelişmiş ve yaklaşık 5000 yıl önce yazının icadıyla, daha okuryazar hale geldikçe, doğaüstü dünya ile iletişim, git gide daha büyük bir sorun yaratmaya başladı. Rüyalara ve translara, özellikle bireysel bir temelde, hâlâ başvuruluyordu, ancak devlet dinlerinin temeli olarak, daha az inandırıcı hale gelmişlerdi. Bunun yerine, doğaüstü dünyadaki varlıkların niyetlerini okuma aracı olarak bütünsel kehanet sistemleri geliştirilmişti.

MÖ 1570-1045 arası hüküm süren, Çin'in Şang hanedanında, kâhinler, sığırların omuz kemiklerini ya da kaplum-

bağa kabuklarını aşırı derecede ısıtarak kehanet kemikleri hazırlarlardı. Daha sonra, kral, Şang hanedanının yüksek tanrısı olan Di'nin niyetleri hakkında bir kehanette bulunurdu. Ancak, korunmuş olan on binlerce Şang kehanet kemiğine göre, daha sonraki krallar, Di'nin niyetleri hakkında endişelenmekten vazgeçmiş görünmektedirler. David Keightley, "Di'nin kayıtlardan kaybolması ya Şang krallarının atalarının gücüne git gide daha çok güvendiklerini ve Di'nin varlığına git gide daha kayıtsız kalmaya başladıklarını ya da Di'nin isteklerinin, onun niyetleri hakkında kehanette bulunmayı gereksiz hale getirecek kadar anlaşılmaz olduğunu git gide daha iyi fark ettiklerini akla getirir," diye yazmaktadır.[153]

Batı'da kehanet, kemiklerden daha çok, iç organlar üzerine odaklanmıştı. Babilliler, tanrıların iradesinin, her bir bölümü farklı bir ilahı temsil eden koyun ciğerlerinin incelenmesiyle anlaşılabileceğine inanırlardı. Etrüskler, bu sistemi, Romalılar tarafından benimsendiği İtalya'ya taşımışlardır. *Auspices* yani kehanette bulunan Romalı rahipler MS 410'da, Alarik emrindeki Gotlar Roma'yı kuşattıklarında hâlâ zanaatlarını uyguluyorlardı. Hizmetlerini, bir defasında onları kabul eden, diğerlerinde ise reddeden Papa I. İnosan'a önermiş oldukları söylenmektedir. Her iki durumda da, Roma düşmüştür.

Kehanetin, doğaüstüyle bir iletişim aracı olarak, açık bir şekilde sınırlamaları vardı. Ciddi dinlerde onun yerini alan şey, avcı-toplayıcı şamanlara ve onların doğaüstüyle doğrudan görüşmelerine bir geri dönüştü. İsrail peygamberleri ve patrikleri, ilahlarıyla doğrudan konuşmuşlar ve sözlerini kaydetmişlerdi. Okuryazarlığın gelişiyle, dinsel anlatılar artık yazılıp incelenebiliyorlardı. Kutsal metin, vurgunun ritü-

elden inanca kaymasına uygun olarak, dinsel uygulamanın giderek daha belirgin bir parçası haline geldi.

Doğrudan vahiy, doğaüstü dünyayla iletişimin kabul edilen biçimi haline geldi. Ancak, giderek daha eğitimli bir dünyada, bu kanalın tedbirli bir biçimde kullanılması gerekiyordu. Hıristiyanlık, İslam ya da Mormonluk gibi yeni bir dinin başlangıcında, kurucu peygamber kutsal mesajı ya da metni doğaüstü dünyadan alır ve daha sonra bu kanal sessiz kalırdı. Bu durum, müritlerin, kutsal metinleri çeşitli biçimlerde şekillendirip daha sonra bunların daha fazla revizyona kapalı olduklarını beyan etmelerini mümkün kılardı.

Yeni dinler eskilerinden çok farklı ve belki de, daha az tatmin ediciydi. Avcı-toplayıcılar arasındaki dinsel davranış, gece boyunca sürebilen yoğun ritüellere, topluluğun tüm üyelerinin bütün zihinsel ve fiziksel katılımını gerektiriyordu. Yerleşik toplumların dinleri, genellikle muhaliflere ya da sapkınlara karşı baskı tehditleriyle, rahipler tarafından ayrıntılı olarak açıklanan doktrin konularını vurgulayan yapılarıyla, çok daha entelektüeldi. Ayrıca, rahiplik kurumu, kurulu sisteme olan tehditlerini fark ederek, dinin esrik biçimlerini bastırmaya çalışıyordu. Genellikle başarılı da oluyorlardı, ancak her başarısızlık, yeni bir dinin de tohumu oluyordu. Bu sürekli değişim nedeniyle, dünyada tek bir din değil, pek çok farklı dallar vardır. Şimdi, ortaya çıktıkları ağacı düşünmenin zamanıdır.

7
DİN AĞACI

Aniden, Paxi adasından, yüksek sesle bağıran birinin sesi duyuldu ... ve bağıran, sesini yükselterek, "Palodes'in karşısına geldiğinizde, büyük tanrı Pan'ın öldüğünü duyurun," dedi.

— PLUTARKOS, *Kehanetlerin Eskimesi*

Altıncı gün, işleri için Tanrı'nın,
At sürerken telaşla,
Döktüm mahmuzlayıp atın kanını.
Yaşıyoruz kanla, sıcağı, soğuğu,
Yıkmak ve kurtarmak için dünyayı.
Olmaz hiç kansız efsane.
Ve özgür olur İsa'nın kanıyla insanlar...

— GEOFFREY HILL[154]

Bir bakıma, yalnızca tek bir din vardır. Ya da daha kesin olarak söylemek gerekirse, bütün dinler birbiriyle ilgilidir, çünkü hepsi aynı aileye aittir. Bu çok yaygın olarak kabul edilen bir bakış açısı değildir, çünkü insanlar kendi inançlarının belirli özelliklerine çok bağlıdırlar ve onun diğer inançlarla ortak yönlerinden çok, farklılıkları üzerinde durmaları daha muhtemeldir. Farklılıklar üzerinde odaklanma, sonunda Ortodoks kilisesini Roma'dan ayıran, İznik mezhebindeki *fili-*

oque sözcüğüne verilen önemden ya da İsa'nın Tanrı'yla aynı mı yoksa benzer maddeden mi yapıldığı konusunda farklılaşan *homoousia*cılar ile *homoiousia*cılar arasındaki, 4. yüzyıl Hıristiyanlığındaki öfkeli yarışmalardan bellidir.

Ancak, dinler tarihine bir bakış, onların, kültürel biçimler olarak, dillerle pek çok önemli benzerliğe sahip olduklarını düşündürmektedir. Ve tıpkı bugünkü dillerin tümünün köklerinin, muhtemelen aynı soyağacından gelmesi gibi, dinler de öyle olabilir.

İnsan atalarımızın nüfusu, bir felaket nedeniyle bir anda belki de 5000 kişiye düşmüştür[155] ve bu nüfus yalnızca tek bir dil konuşuyor olabilir. Bugün dünyadaki herkes, büyükçe bir köyü doldurabilecek bu nüfusun soyundan geldiği için, bugünkü tüm dillerin, bu ilk insanların konuştuğu tek bir dilden türemiş olmaları kuvvetle muhtemeldir.

Eğer öyleyse, insan, en azından prensip olarak, dünyanın bütün yaşayan dillerini içeren bir soyağacı oluşturabilir. Ağacın gövdesi 50.000 yıl öncesinin anadili olacaktır. Ana dalları, Hint-Avrupa, Ural-Altay ya da Afrika-Asya gibi şu anda var olan, 14 kadar süper dil ailesi olacaktır. Bu dallardaki sürgünler de, bugün dünyada konuşulan 6000 dil olacaktır.

Böyle bir ağaç, dillerin değiştiği, ancak her birinin bir öncekinden türediği gerçeğiyle oluşturulur. Yine, prensip olarak, dünyadaki tüm dinler için benzer bir ağaç oluşturmak da mümkün olmalıdır, çünkü dinler de, kendi öncellerinden, yavaş yavaş ortaya çıkarlar. Tamamen yeni bir din çok az başarı şansına sahiptir. Yeni bir dinin başlamasının en kolay yolu, var olan bir dinin mezhebi olmaktır. Din değiştiren kimseler, en kolay, mezhebin içinden çıktığı dinin üyeleri arasında bulunur. Mezhep lideri, dinin esrik yönlerini can-

landırabilir ve rahipleri özgün kurallardan sapmakla suçlayabilir. Öğretisini, kutsal metinlerin yeniden yorumlanmasını önerdiği bir bakış noktasından, yeni bir vahye dayandırabilir. Bu, İsa'nın, Montanus'un, Muhammed'in ve Mormon inancının kurucusu olan Joseph Smith'in takipçileri tarafından benimsenen yaklaşımdır.

Eski dine bu şekilde meydan okuyan kişiler, dinsel ortodoksluğun koruyucuları tarafından seçilmedikleri sürece, ya bastırılacaklar ya da kiliseden kopup yeni bir mezhep olarak yaşamayı sürdüreceklerdir. Eğer bu, yeni mezhepleri ortaya çıkaran genel bir mekanizmaysa, o halde her mezhep bir öncekinden türemiştir ve bütün dinler aynı ağacın dallarıdırlar.

Ancak, dinler yalnızca kendi kökenlerine bağlı olarak şekillenmezler; diller gibi, dinler de, genellikle oldukça fazla oranda, diğer dinlerden materyal ödünç alabilirler. Hıristiyan kilisesinin en önemli dinsel ritüeli, İsa'nın dirilişini kutlayan Paskalya'dır. Bu nedenle, Paskalya [*Easter*] sözcüğünün bir Anglo-Sakson şafak tanrıçası olan Eostre'den türemiş olması, ne kadar da şaşırtıcıdır. Anglo-Sakson dilinde, muhtemelen o zamanlar, ilkbahar ekinoksuna yakın düşen bir tarih durumundaki 25 Mart'ta başlayan bir ay olan Nisan, *Eostur-monath* olarak adlandırılırdı. Bahar festivalleri, muhtemelen tarımın doğumundan bu yana var olan tüm dinlerde gözlenen eski ritüellerdir. Bu festivaller, hem Yahudiliğe –arpa hasadının başlangıcını işaret eden, Hamursuz Bayramı– hem Hıristiyanlığa kabul edilmişlerdir.[156] Bu pagan festivallerinin, Yahudilik ve Hıristiyanlığın ritüel takvimlerinde yalnızca küçük öğeler olmadıkları, sanki her iki tektanrılı din de, onların etrafında, ancak önemlerini açıklamak için farklı kutsal metinlerin dayatmasıyla kurulmuşçasına aslında onların en önemli dinsel ayinlerinin tarihlerini işaret ettikleri

gerçeği çarpıcıdır. Öyle görünmektedir ki, Yahudilik, tarım yılının bahar festivalini almış ve en önemli dinsel öğretilerden biri olan, İsrailoğullarının Mısır'dan kurtuluşuna uyarlamıştır ve Hıristiyanlık da, onu, dinlerinin başlıca odağı olan dirilişe bağlamıştır.

İlk kilise, putperest kabileleri saflarına kattığında, onları doğrudan yabancı bir inancı kucaklamaya zorlamaktansa, onların tapınaklarını ve festivallerini kabul etmeyi uygun bulmuştur. Bu politikanın açık bir ifadesi, 601 yılında, Papa Büyük Gregory'nin, Canterbury'deki Piskopos Augustine'i ziyaret etmek için yola çıkmış olan Başrahip Mallitus'a yazdığı bir mektupta bulunmaktadır. Piskopos'a söyle, diye yazmıştır Gregory, "Anglilerin durumunu uzun süredir düşünüyorum; yani, o ulustaki put tapınaklarının yok edilmemesinin, ancak içlerindeki putların yok edilmesinin gerektiğini... Ayrıca, iblislere kurban etmek için pek çok öküz öldürme âdetleri olduğu için, değiştirilmiş bir biçimde, bu tür bir dinsel törenleri de olmalıdır... Zira katı kalplerinden her şeyi bir anda kesip atmak kuşkusuz imkânsızdır, çünkü en yüksek yere yükselmek için çaba harcayan bir kişi, adım adım ya da hızını ayarlayarak yükselmelidir, sıçrayarak değil."[157]

Dinler, genellikle, yeni malzemeyle birleşmiş öncel bir dinden türemiş bir inançlar ya da ritüeller çekirdeğinden oluşan, bileşik kültürel yaratımlardır. Yeni bileşen, kurucu peygamberin vahyi ile ya da komşu veya fethedilmiş halkların dinlerinden malzeme almak ve kabul etmekle beslenebilir.

Dinler, öğrenilme yöntemleri nedeniyle, nadiren tamamen yeni olabilirler ya da hiç yeni olamazlar. İnsanlar genellikle duyguları çok etkileyen kabul törenleriyle ergenliğin biçimlendirildiği yıllarda dine bağlanırlar. Antropolog Bronis-

law Malinowski, bu dinsel törenlerde, genç bir adama, "en etkileyici hazırlık ve eziyet koşulları ve Doğaüstü Varlıkların yaptırımları altında, kutsal gelenekler öğretilir; kabile vahyinin ışığı, korku, yoksunluk ve bedensel acının gölgelerinden çıkıp üzerine gelir," demektedir.[158]

Modern dinler, kabul törenlerinde acı öğesini azaltmışlardır, ancak prosedürleri, o zaman öğretilen kutsal metin ve sembollerin, bir insanın yetişkin yaşamı boyunca önem taşımasını garanti altına alır; işte bu duygusal yakınlık hissi, çoğu diğer din, kabul edilmesi güç ya da aldatıcı görünürken, insanın kendi dininin bu kadar doğal olmasını sağlamaktadır. Genellikle benzer dinler arasında olmakla beraber din değiştirmeler elbette gerçekten görülse de, çoğu insan, çocukluk ve ergenlik dönemlerinde öğrendiği dini terk etmeye fazlasıyla isteksizdir. Bunun, ayrıca bireylerin, ailelerinin ve arkadaşlarının dini olması da muhtemeldir ve bu da, bunu bağlılık olarak görmelerinin bir başka nedenidir, kişi gelişme çağında öğrendiği dine muhtemelen daha kuvvetli duygularla bağlanır.

Din, özel bir tür dildir. Hareketli ya da sözlü semboller kanalıyla gerçekleştirilen bir iletişim biçimidir. Bu sembollerin anlamı hem duygusal hem de bilinçli olarak kaydedilir. Yukarıda savunulduğu gibi, eğer bu özel dil değişir ve tıpkı sıradan dil türü gibi aynı şekilde bölünürse, o zaman, insanın prensip olarak tüm dünya dilleri için oluşturabileceği ağaca benzer, tüm dünya dinlerinin bir ağacını oluşturmak, ilke olarak mümkün olmalıdır.

Ağacın son zamanlarında gerçekleşen önemli bir dallanma, Yahudilikten Hıristiyanlığın, İslam'ın ve Mormonluğun türemesiyle yeterince açıktır. Yahudiliğin kendisi, aşağıda tartışıldığı gibi, dinsel törenleri tarım festivallerinin etrafında

toplanan antik Kenanlıların dininden gelişmiştir. O zamandan önce var olan dinlerin açık isimleri kaybolmuştur, ancak ağacın büyümesinin genel doğası yeniden kurulabilir. Ağaç, 5000 yıldan da önce, Kuzey Doğu Afrika'da yaşayan modern insanın ata nüfusunun diniyle başlayacaktır. Gövdesi, 15.000 yıl öncesine ait ilk yerleşik toplumlara ve din adamları sınıfına kadar süren avcı-toplayıcı dinleri olacaktır.

Eski Dünya'da 10.000 yıl kadar önce başlayan tarımın gelişmesiyle, yeni hiyerarşik dinler, ilkbahar ekimi ve sonbahar hasadı gibi tarım festivallerine odaklanmış görünmektedirler. Festivaller sayesinde, din, ekinlerin yanlış zamanda ekilme ya da biçilme riskini azaltarak, insanların etkinliklerini kontrol etmelerine ve onları mevsimlerin ritmine sürüklemeye yardım etmiştir. İlk insanlar derin bir astronomi bilgisi geliştirmişlerdir ve Stonehenge'den Orta Amerika'ya kadar, tapınaklarını, ilkbahar ekinoksunda güneşin konumu gibi önemli olayları gösteren akslara paralel olarak kurmuşlardır.

Bu ilk tarım dinleri, ritüeli hâlâ inançtan daha fazla vurgulamaktadır, ancak rahipler kendilerini gerçek ve doğaüstü dünyalar arasındaki tek aracı yapmaya çalıştıkları için, dans ve esrik translar bastırılmıştır.

5000 yıl kadar önce okuryazarlığın ortaya çıkışıyla, dinin karakteri yine değişmiştir. Yazılı metinlerin yardımıyla, inançlar, ulus inşası gibi, daha belirli amaçlar için şekillendirilebilmiştir. Kutsal metinler, inananlar ile doğaüstü arasındaki mesafeyi daha da artırmıştır. Avcı-toplayıcıların trans danslarında yaptıkları gibi, doğaüstü dünyayla doğrudan görüşme deneyimi çoktan kaybolmuştur. Doğaüstü dünyanın çok uzak geçmişte meydana gelmiş olan izleri, giderek vahiyleri kaydeden kutsal metinlere sadık hale gelmeye başlamıştır.

Avcı-toplayıcı dini, toplumsal davranış kurallarını belirleyen doğaüstü varlıklara inanç, bu kuralları bozanlar için ilahi ceza korkusu ve doğaüstü güçlerin ritüel ve kurban aracılığıyla idare edilebileceğinden emin olma gibi, muhtemelen genetik olarak harekete geçirilen birkaç davranıştan kaynaklanmıştır. Bu nispeten basit evrimsel davranışlar kümesi, yerleşik toplumlar büyüdükçe ve geliştikçe, Yahudilikle ilgili üç tektanrılı din gibi, daha karmaşık dinlerin kültürel gelişmesini destekleyebileceğini kanıtlamıştır. Bu dinlerin ortaya çıkışı, biraz detaylı olarak incelemeye değerdir, çünkü kültürel yeniliğin, avcı-toplayıcı dinlerin dans ve trans ritüellerini, yalnızca bir kabileyi değil, bir devleti ya da imparatorluğu bağlayabilecek öğretilere dönüştüren inanç sistemlerini yaratma gücünü göstermektedir.

Yahudiliğin Kökenleri

Yahudilik, tarım geçmişindeki köklerinden türeyişi, artık biraz detaylı olarak anlaşılabilen bir dindir. Eski İsraillilerin dilleri, dinleri ve kültürleri, şimdi Suriye, Ürdün ve İsrail'den oluşan Güneydoğu Akdeniz bölgesinde yaşayan Batı Sami halkı Kenanlılarınkilerden türemiştir. İbranice, Kenan dilinin bir lehçesidir. Bilinen ilk İbranice yazıtlar, Geç Tunç Çağı'nda (MÖ 1500-1200) Eski Kenan yazısıyla yazılmıştır. İsrail ve Yahudi liturjik takvimindeki birçok festival, Kenan tarım festivallerinin uyarlamalarıdır. Roş Aşana, Kenan mitolojisinde, fırtına tanrısı Baal'ın dirilişiyle müjdelenen sonbahar yağmurlarının başlangıcını belirtir. Sukkot, Yahudilikte, Mısır'dan göçten sonra çölde dolaşmayı anmak için uyarlanan Kenan sonbahar hasat festivalidir. Hamursuz (Fısıh) Bayramı, bir önceki sonbaharda doğan küçük kuzuların kurban edildiği bir Kenan ilkbahar bayramıdır; Yahudi-

likte Pesah, Hamursuz Bayramı [*Passover*] olmuştur. Pesah, İsraillilerin kuzuların kanını akıtmayı ilk doğan çocuklarını firavuna karşı gönderilen onuncu vebadan korumalarını anan bir dinsel törene dönüştürmeleriyle, Mısır'dan göçü belirtmek için tarihe mal edilmiştir. Hamursuz Bayramı'ndan 50 gün sonra olan Şavuot, buğday hasadının bitimini belirten, geç bir bahar festivalidir.[159]

Suriye'deki Ugarit'den alınan, MÖ 14.-13. yüzyıllara ait Kenan metinleri, tanrıları El ve Baal'ı ve hayvan kurban etme geleneği de dahil, Kenan dinini oldukça ayrıntılı olarak açıklamaktadır. İsrailliler hayvan kurban etmeyi benimsemiştir ve ilah için ilk isimleri, El'in çoğulu olan *elohim*'dir. Yaratılış'ın açılış sözleri, alışıldığı şekilde, "Başlangıçta Tanrı göğü ve yeri yarattı," diye tercüme edilir, ancak İbranice metin *elohim* demektedir –tanrılar göğü ve yeri yarattı– ve Yaratılış'ın ilk bölümünün 26. ayetinde, "Kendi görüntümüzde, bize benzeyen insanı yaratalım," diyen, *elohim*, yani tanrılardır. İncil arkeoloğu William Dever'a göre, *elohim* İbranice'de aynı zamanda tekil olabilse de, çoğul biçimi, Yehova ile ilişkili tektanrılı dinden önce gelen çoktanrılı dini yansıtabilir.[160]

İlk İsrail dininin, tıpkı Kenan selefi gibi, çok tanrılı olduğu görülmektedir. Tektanrılı din, çok daha sonra Kudüs'teki rahipler kastı tarafından ve Babil esareti döneminde dayatılmıştır, ancak daha sonra rahipler, kökenlerinin izdüşümü uzak geçmişte olan yeni dinleri için, eski bir soyağacı icat etmişlerdir. "Hemen hemen tüm başlıca bilim adamları (ve hatta birkaç muhafazakâr bile) gerçek tektanrılı dinin, yalnızca MÖ 6. yüzyılda Babil'deki sürgün döneminde, Tevrat'ın ya da Eski Ahit'in ilkesi şekillenirken ortaya çıktığını kabul etmektedirler," diye yazmaktadır Dever.[161] Tevrat'ın, Baal'a, altın buzağılara ve diğer putlara tapmayı sık sık la-

netlemesi gerekiyordu, çünkü bu, gerçekten de, genel nüfus arasında hâkim olan dindi.

Metin analizi, arkeoloji ve Mısır ile Asur gibi diğer çağdaş uygarlıkların bağımsız kayıtları sayesinde, Tevrat'ın gelişimi hakkında şu anda oldukça çok şey bilinmektedir. 19. yüzyıl Alman bilim adamı Wilhelm de Wette'in yaptığı metin analizi, Tevrat olarak bilinen Kutsal Kitap'ın beş kitabının ilki olan Tesniye'nin diğerlerinden çok daha sonra yazılmış olduğunu göstermiştir. De Wette, onu, Kutsal Kitap'ta Yahuda kralı Josiah'ın saltanatının 18. yılında, yani MÖ 622'de, tapınağın bir yenilenmesi sırasında keşfedildiği söylenen kanun kitabıyla özdeşleştirmiştir.[162]

Başka bir Alman bilim adamı olan Julius Wellhausen, Tevrat'ın –geleneksel olarak Musa olduğu düşünülen– tek bir yazarın eseriymiş gibi görünmediğini, ancak her biri özel bir bakış açısına sahip ve bazıları Tanrı için farklı isimler kullanan (Yehova veya *elohim*) dört farklı kaynağa dayalı olduğunu ileri sürerek kanıtlar ortaya koymuştur.

Metin araştırmacıları ve arkeologların yaptığı bir yüzyıldan fazla süren araştırmalar, Kutsal Kitap'ın gerçekten de bileşik bir belge olduğunu saptamıştır. Kaynaklarından bazıları, İsrail'in doğu sınırlarındaki büyük Babil uygarlığının efsanelerinden elde edilmiştir. Bazıları tarihsel açıklamalardır. Bazıları, belli bir yer ya da halkın ismini nasıl aldığının folklorik açıklamalarıdır. Bu metinler, muhtemelen iki güçlü komşu devlet arasında örselenmiş küçük bir ulus için politik ve dinsel bir kimlik oluşturmak adına, ustaca şekillendirilmiştir.

Nuh'un hikâyesi, Kutsal Kitap anlatısının bileşik yapısını göstermektedir. 19. yüzyılın sonlarında, arkeologlar, çok benzer bir hikâyenin Mezopotamya versiyonlarını ortaya çıkar-

maya başlamışlardır. Sümerlerin Gılgamış Destanı'nda, Utnapiştim adlı bir adama, tanrılar tarafından, büyük bir selden kaçmak için, ailesini, eşyalarını ve canlı yaratıkları bir tekneye yüklemesi tavsiye ediliyordu. Hikâyenin Mezopotamya versiyonları çok daha eskidir ve Kutsal Kitap versiyonu, açıkça, onlardan türemiştir, aksi doğru değildir. Bunun yanı sıra, İsrail'in dağlık kırsalı, Mezopotamya'nın düz ovalarının aksine, her şeyin bir selle süpürülüp gitmesi için makul bir yer değildir.

Kutsal Kitap araştırmacısı James L. Kugel, hikâyenin hem Sümerce hem de İbranice versiyonlarının, yolculuğun sonunda kendilerine teşekkür etmek için kesilen kurbanın kokusunun tadını çıkaran tanrıların, aynı ilginç insanbiçimci kısa hikâyelerini içermekte olduğunu belirtmektedir.[163] Utnapiştim'in kurban kesmesinden sonra, Gılgamış Destanı şöyle bildirmektedir: "Tanrılar kokuyu aldılar, tanrılar güzel kokuyu aldılar, tanrılar kurban kesenin etrafına sinekler gibi toplandılar." Nuh'unkinden sonra, "Tanrı güzel bir koku aldı ve Tanrı içtenlikle, artık insanın iyiliği için, yeri bir daha lanetlemeyeceğim ... ve yaşayan hiçbir şeyi, daha önce yaptığım gibi, artık daha fazla cezaya çarptırmayacağım, dedi."[164]

Nuh hikâyesinin ödünç alındığını düşündüren bir başka işaret de, onun Mezopotamya efsanesinin iki farklı versiyonundan oluşuyor gibi görünmesidir. Kugel, bir versiyonda, Nuh'a, kişisel olarak ilah tarafından, muhtemelen fazladan altısına kurban olarak ihtiyaç duyulacak olan her temiz hayvan türünden yedi çifti tekneye yüklemesinin emredildiğini belirtmektedir: "Ve Tanrı Nuh'a dedi ki... Her temiz hayvandan kendine yedişer tane alacaksın, erkeğini ve dişisini: Ve temiz olmayan hayvanlardan ikişer tane, erkeğini ve dişisini."[165] Ancak, hikâyenin ikinci versiyonu, Nuh'un her temiz

türden yalnızca bir çiftle yola çıktığını, özellikle belirtmektedir: "Ve Nuh'a doğru, geminin içine girdiler, bütün havanlardan ikişer tane, yaşam nefesinin olduğu yere. Ve bütün hayvanların erkeği ve dişisi içeri girdi, Tanrı'nın ona buyurmuş olduğu gibi: Ve Tanrı onu içeri kapattı."[166]

Ayrıca, ilah için kullanılan İbranice sözcükler de, her iki versiyon arasında farklılık göstermektedir. Yedi çift hayvan isteyen pasaj Yehova derken, ikinci versiyonda, tanrı için alışılmış sözcük olan El/elohim kullanılmıştır. "Bilim adamları, Kutsal Kitap anlatısının, sonuçta, bu Mezopotamya efsanesinin bu iki versiyonundan birine dayalı olduğundan hiç kuşku duymamaktadırlar," sonucuna varmaktadır Kugel.

Nuh hikâyesinin Kutsal Kitap versiyonu, açıkça bir Mezopotamya efsanesinin iki versiyonunu birbirine yapıştıran bir editörün eseri gibi görünmektedir ve Tevrat'ın, aynı hikâyenin iki ve hatta üç izini taşıyan pek çok başka bölümleri de vardır.

Edebi akademisyenler, Kutsal Kitap'ın metnindeki sorunları çözerlerken, arkeologlar, giderek artan bir hayal kırıklığıyla, onun iddialarını, olay yerindeki kanıtlara uydurmaya çalışıyorlardı. Kutsal Kitap, MÖ 622'den sonra meydana gelen olayların çoğunun, eski Mısır ve Asur'dan belgelerle doğrulanabileceği, uzun bir tarihsel anlatı sunar. Ancak, patriklerin kahramanlıkları, Mısır'dan göç, vaat edilen toprak Kenan'ın Yeşu tarafından fethedilmesi, Kral Davut'un görkemli saltanatı, Süleyman'ın muhteşem sarayı gibi, Kutsal Kitap'ın başındaki bölümler, arkeologların bulmayı umdukları izlerden neredeyse hiçbirini bırakmamışlardır.

Hatta bazı detaylar, kanıtlarla doğrudan çelişmektedir. Kutsal Kitap'ta verilen tarihlerle, başta Mısır'dan göçün, Süleyman'ın tapınağının yapımının başlangıcından 480 yıl ön-

ce olduğu bilgisine dayanılarak, patrikler dönemi, MÖ 2000-1000 arasına yerleştirilebilir. Çok iyi bilinen bir bölüm, o dönemde, Yusuf'un onu öldürmek üzere olan kıskanç erkek kardeşlerinin, bunun yerine, onu, oradan geçen ve Mısır'a giden bir baharat kervanında deve süren İsmailoğullarına satmaya karar vermeleridir. Ancak, develer MÖ 1000 yılından kısa bir süre öncesine kadar evcilleştirilmemişlerdir ve o zamandan çok sonrasına kadar da yaygın hale gelmemişlerdir. Arabistan'la melisa ve sarı sakız ticareti, MÖ 900-600 arasında gelişmiştir. Bu etkileyici detaylar, diyelim ki, MÖ 622 civarında yazan biri için tanıdıktır, ancak olayların 1400 yıl kadar öncesinde meydana gelmiş olduğu iddia edildiğinde, bu bir tarih yanılgısıdır.[167]

Vaat edilen topraklar hikâyesiyle çelişen en anlamlı kanıt, arkeolojiden gelmektedir. Yusuf'un Kenan'ı fethetmesi ve şehirlerini yağmalaması, MÖ 1200 civarına denk gelebilecek ve bu durumu açığa vuran kalıntılar bırakmış olmalıydı. Kutsal Kitap'ta Yusuf tarafından fethedildiği söylenen 40 kadar şehir, günümüzde tanımlanmış ve kazılmıştır. Arkeologlar yalnızca üçünde söz konusu tarihlerde gerçekleşmiş olabilecek yağma kanıtları bulmuşlardır. Eriha şehrinin, o tarihte, Yusuf'un trompetinin çalmasıyla yıkılacak hiçbir duvarı yoktur. "Kenan'ın büyük kısmını, İsrailliler hiç fethetmemişlerdir," demektedir Dever.[168]

Ancak, eğer Kenan hiç fethedilmediyse, Mısır'dan da hiç göç olmamıştır. Muhtemelen küçük bir grup kaçmıştır ve hikâyeleri, herkese uyarlanacak şekilde genişletilmiştir, ancak bir halk olarak İsrailliler, Mısır'daki esaretten kaçmamışlardır. Ne Sina çölünü geçerek 40 yıl geçirmişler ne de orduları Kenan'ı fethetmiştir. Bir Musa'ya hiç ihtiyaç yoktur ve Musa isminden, göçe ilk atıfta bulunan Meryem'in deniz şarkısın-

da (Mısır'dan Çıkış 15) söz edilmemesi, bunun daha sonraki bir yapı olduğunu akla getirir. Vaat edilen toprakları fethetme başarısının tarihe değil, efsaneye ait gibi göründüğü göz önüne alındığında, aynı durum Yusuf için de geçerli olabilir.[169]

O halde, eğer İsrailliler Kenan'ı hiç işgal etmedilerse, nasıl oldu da oraya, oturmaya geldiler? Çünkü zaten Kenanlılardı ve hep öyle olmuşlardı. Bu, arkeologların, onlarca yıllık kafa karışıklığından sonra, sonunda ulaştıkları sonuçtur. "Yöreye özgü herhangi bir köken için, son zamanlarda bulunan arkeolojik kanıtlar çok kuvvetlidir," demektedir Dever.[170] Kugel'e göre, "Çağdaş bilim adamları, daha önceki kuramlarla olduğu kadar, yeni arkeolojik verilerle de boğuşurlarken, çoğu tek bir noktada birleşmiştir: Gelecekte İsrail ulusu olacak olan halkın en azından önemli bir bölümü muhtemelen zaten hep orada yaşıyordu; biraz daha kesin bir biçimde ifade etmek gerekirse, 'Kenanlılarla karşılaştık ve onlar, biziz.'"[171]

Tevrat'ın asıl teması, Yehova'nın, İsrailliler Mısır'daki esaretten kurtarmak, onları çölden geçirmek ve vaat edilen toprakları ellerine teslim etmek için tarihe müdahale etmesidir. Ancak, bu ruhu şenlendirici tema, mevcut tarihsel ve arkeolojik kanıtlar tarafından desteklenmemektedir.

Neler oluyor burada? Bu zor işin üstesinden gelmeye çalışarak, Kutsal Kitap'ı bir araya getirenler kimlerdi? Son arkeolojik verileri, bilim adamlarının metin analizleriyle birleştiren yeni bir yorum, iki arkeolog olan Israel Finkelstein ve Neil Asher Silberman tarafından dile getirilmiştir. Tezleri, sahadaki tüm uzmanları ikna etmeyebilir, ancak bilinen gerçeklerin çoğunu anlamlandırmaktadır.

İlk olarak, MÖ 622'deki tapınak yenilemesi sırasında "bulunanın" yalnızca Tesniye değil, ancak daha çok, hem Tevrat (Tekvin, Çıkış, Levililer, Sayılar ve Tesniye) hem de Tesniye Tarihi (Yeşu, Hâkimler, 1. ve 2. Samuel, 1. ve 2. Krallar) diye bilinen kitaplar grubundan oluşan Tevrat'ın, ilk yarısının tamamı olduğuna inanmaktadırlar.

Bu eserler koleksiyonu, tarihte özel bir anda ortaya çıkmıştır. Demir Çağı'nda (MÖ 1150-586) İsrailliler, bölgenin merkezindeki tepelik arazilerde kurulan İsrail ve Yahuda isimli iki küçük krallıkta yaşıyorlardı. Bu iki krallık, istikrarsız bir varlık gösteriyordu, çünkü zamanın iki bölgesel süper gücü olan, batıda Eski Mısır ve doğuda Asur arasında, tampon bir bölgede ve savaş alanında yer alıyorlardı.

MÖ 722'de ya da civarında, İsrail krallığı, son kral Hoşea Asurlulara meydan okuduktan sonra yıkıldı. Asur Kralı II. Sargon, 27.000 İsrailliyi Asur'a nasıl yerleştirdiğini ve İsrail'in başkenti olan Samiriye'yi, imparatorluğunun başka yerlerindeki insanlarla nasıl yeniden iskân ettirdiğini kaydetmektedir. Pek çok diğer İsrailli, güneydeki krallık olan Yahuda'ya göç etmiş ve o zamanlar mütevazı bir yayla kasabası olan başkent Kudüs'ün nüfusu, 15 kat artmıştır.

Bir yüzyıl sonra, bölgenin güçler dengesindeki büyük bir değişiklik, MÖ 640-630 arasında, Asurluların Filistin'den çekilmesine yol açmıştır. Kudüs, yeni durumdan yararlanmak isteyerek, kuzeydeki krallığın topraklarını yeniden kazanmayı ve bunları Yahuda'nınkilerle birleştirmeyi planlamıştır. Kutsal Kitap da bu girişimin politik ve dinsel stratejisi olmuştur.

Politik cephede Kutsal Kitap, İsraillilerin göçle Mısır'dan ayrıldıkları, Kenan'ı fethettikleri ve kralları Saul, Davut ve Süleyman'ın hükümleri altında, muhteşem bir birleşik kral-

lık kurduklarına dair heyecan verici bir milliyetçi tema sunmuştur. Yahuda'nın mevcut kralı Josiah için, İsrail'in kalıntılarını devralmak meşru olacaktı, çünkü Davut'un birleşik krallığını yeniden kuruyor olacaktı, diye nakletmektedir Kutsal Kitap'ın iletisi.

Teolojik tarafta, Kutsal Kitap, Hamursuz Bayramı'nın ve diğer festivallerin ulusal olarak gözetilmeleri ve Kutsal Kitap'ın yazarlarının kaotik toplumsal çeşitliliğin sembolü olarak gördükleri yerel kültlerin bastırılması için, Kudüs'te Yehova'ya tapmayı merkezileştirmeyi savunmuştur.

Kutsal Kitap'ın politik ve teolojik birleşme mesajı, tarihin kapsamlı bir biçimde yeniden yazılmasıyla takviye edilmiştir. İsrailliler, ne zaman kralları diğer tanrılara taparak Yehova'ya hakaret etseler, Asurlular tarafından yenilmişlerdir, diye belirtmiştir Kutsal Kitap. Tesniye kitabında belirlendiği gibi Yehova'ya doğru bir biçimde taptıkları sürece, politik başarı elde etmişlerdir ve gelecekte de yine elde edeceklerdir. "Retrospektif teoloji, Yahuda krallığı ve Kudüs merkezli Yehova tapımı İsraillilerin tarihinde her zaman var olması gereken şeylermiş havası yaratılarak tekrar yazılmış ve okunmuştur," diye yazmaktadır Finkelstein ve Silberman.[172]

Ne yazık ki, tarih, Kutsal Kitap'ın yazarlarının umduğu gibi gitmemiştir. Josiah her iki krallığı da birleştiremeden önce, MÖ 610'da, Mısır firavunu II. Neço tarafından, savaşta öldürülmüştür. Birkaç yıl sonra, Asur İmparatorluğu'nun kendisi, Babilliler tarafından paramparça edilmiştir. Yeni Babil kralı Nabukadnezar, Asurluların sahip olduğu toprakları yeniden fethetmek için yola çıkmıştır. MÖ 597'de Kudüs'ü ele geçirmiştir. Bir isyandan sonra, MÖ 587'de, hem şehri hem de tapınağı yok etmiş ve Yahuda nüfusunun çoğunu Babil'e sürmüştür.

Bu beklenmeyen olaylar, eğer Josiah Kutsal Kitap'ın dediği gibi haklı idiyse, kendisinin ve halkının neden bu kadar sert bir kader yaşadığına dair bir açıklama gerektirmiştir. Tevrat ve Tesniye Tarihi, sürgün sırasında ya da sonrasında gözden geçirilmiş ve yeni baskı, bir açıklama sağlamıştır. Olayların yön değiştirmesinin suçu, MÖ 698'den 642'ye kadar Yahuda kralı olan Manasseh'e yüklenmiştir. Manasseh dinsel reformlara direndiği ve putperest ibadetini tapınağa yeniden soktuğu için, Kudüs ve Yahuda'nın yok edilmeleri gerekiyordu, demiştir ilk baskıya eklenen bir kehanet.

Bu, selefinin günahlarından hiç de sorumlu olmayan Josiah için biraz sert değil miydi? Gözden geçirilmiş baskıya yapılan bir başka ekleme, Josiah'ın dindarlığı için verilen kara ödülü açıklamıştır. Ona bu mesajı İsrail'in Tanrısı Rab'dan, peygamber Hulda iletmiştir: "Dikkat et, o halde, seni babalarının yanına götüreceğim ve huzur içinde mezarına konulacaksın ve gözlerin bu yere getireceğim tüm kötülüğü görmeyecek."[173]

Kutsal Kitap, her iki krallığı birleştirmeye dair kendi politik hedefinde başarısız olsa da, inananları ortak bir amaç için birbirine bağlayan kutsal bir metin yaratmada son derece başarılı olmuştur. Eğer İsrailliler, yeni kutsal metinlerine bağlılıklarıyla, birbirine bağlı bir topluluk haline gelmeselerdi, Midyanlılar, Ammonitler ve Moabiler ile birlikte, bir halk olarak kesinlikle kaybolurlardı.

Metin, mümkün olan en güçlü şekilde, dinsel davranış için doğuştan gelen eğilimi ortaya çıkarmıştır. Trans danslarının yerine, ilahla görüşmüş olan peygamberler biçiminde, entelektüel olarak daha tatmin edici bir alternatif sağlayarak, doğaüstü ile iletişim arzusunu tatmin etmiştir. Savaşan sü-

per güçler arasında sıkışmış olan küçük bir halkın üzerine yağmaya devam eden tarihsel felaketler için teolojik bir açıklama sağlamıştır. Sıradan insan meselelerinin içine doğaüstü bir varlığı yerleştirerek, ilahın işlerini tarihsel bir anlatının içine dokumuştur. Ayrıntılı bir ritüeller ve kurbanlar sistemi, inananların, Yehova'nın davranışlarını, kendi çıkarları için idare edebileceklerine inanmalarına izin vermiştir. Ayrıca Yahudilik, toplumu sadık inananlarla sınırlı tutan bir dizi zorlu ritüeller ve davranışları, özellikle sünneti ve yabancılarla evlenme yasağını zorunlu kılmıştır.

Yeni dinin bağlayıcı etkisi çok güçlüydü. Yahudiler, Roma egemenliğine ve Roma devlet dinine bağlılık ya da en azından sözde bağlılık gereksinimine direniyorlardı. Roma egemenliğine karşı, birbiri ardına yıkıcı isyanlara girmişlerdi ve bu da, MS 70'de, Kudüs ile ikinci tapınağın, Romalı general Titus tarafından yıkılmasına yol açmıştı. Yahudilik, zaten var olan, ancak tapınağın kaybıyla hızlanan Akdeniz diasporasının oluşumu sırasında, Yahudileri bir halk olarak korumuştur. Ayrıca en önemlisi, Yahudilik, hepsi Eski Ahit'in ayetlerini güncelleyen ve geliştiren, kendi özel ayetlerine vahiyle erişim iddiasında bulunan iki ana mezhep olan Hıristiyanlık ve İslam kadar, Mormonluk gibi, daha yeni dallara da ilham vermiştir.

Hıristiyanlığın Yükselişi

Yahudilik, Babil sürgününün hem öncesinde hem de bir süre sonrasında, yalnızca bir din değil, Kudüs'teki tapınağı merkez alan Davut krallığının yeniden kurulmasıyla, belirli bir politik hedef etrafında inşa edilmiş bir inanç sistemi de olmuştur. Genel hatlarıyla dönemin öteki yerleşik toplumlarının dinlerine benzemiştir. Bu dinler esas olarak hükümda-

rın otoritesini güçlendirmek için şekillendirilmiş kabile dinleridir.

Bu kabile dinleri, arkaik devletlerin karşı karşıya kaldıkları toplumsal bağlılık sorunlarına başarılı bir şekilde uyarlanmışlardır. Ancak, Roma İmparatorluğu gibi, geniş, çok dilli yönetimler için daha az uygun olmuşlardır. Roma imparatorları, dinin bağlayıcı özelliklerinin oldukça farkında olmuşlar ve tabi halkların, diledikleri herhangi bir başka dine sahip olmakta özgür oldukları halde, Roma tanrılarını kabul etmeleri ve imparatora tapmaları konusunda ısrar etmişlerdir. Ancak, Roma dini, büyük ölçüde görünüşte uyulan bir dindir ve birçok kişi için zorlayıcı bir inanç değildir. Romalılara tabi halkların içinden çıkan birçok rakip mezhep, bu inanç boşluğuna yayılmışlardır. Tanrıça İsis'e tapma, Mısır'dan, Roma İmparatorluğu'nun her köşesine yayılmıştır. Kybele'nin vahşi rahipleri, kendilerini halkın içinde iğdiş etmeleriyle, Roma halkını hayrete düşürmüş ve şoke etmişlerdir. Gnostisizm MS 1. yüzyılda kentli seçkinler arasında popüler olmuştur. Garip, gizemli Mitra kültü, Romalı askerler arasında etkili olmuş, ancak MS 3. yüzyılda popülerliği zirveye ulaştıktan sonra hızla kaybolmuştur. "Darwinci görüş uygundur: MS 1. ve 2. yüzyıllarda, Orta ve Doğu Akdeniz, kendilerini yaymak için mücadele eden, sonsuz sayıda dinsel düşünceyle kaynıyordu," diye yazmaktadır tarihçi Paul Johnson.[174]

Bu rakip mezheplerin en başarılısı, Yahudiliğin yeni bir versiyonudur. Yahudiler, tapınağın MS 70'de yıkılmasından çok önce, Roma İmparatorluğu'nun büyük şehirlerinde hızla gelişen topluluklar oluşturmuşlardır. Antakya, Tarsus, Efes, İskenderiye ve Roma'da, Yahudilerin sinagogları ve örgütlenme özgürlükleri vardır ve kendilerine önemli ayrıcalıklar

tanınmıştır. Resmi imparator tapımından muaf tutulmuşlar ve bunun yerine kurban kesmelerine izin verilmiştir.

Bu sürgün Yahudi cemaatleri, yalnızca Yahudilikten değil, aynı zamanda antik Yunan edebiyatı ve felsefesinin güçlü düşüncelerinden de etkilenmişlerdi. MÖ 4. yüzyılda doğu Akdeniz'in ortak dili haline gelmiş olan Yunancayı konuşmuşlar ve öyle Helenleşmişlerdi ki, çoğu artık İbranice konuşmuyordu. Orijinalinden çoğunlukla farklı olan ve Septuaginta diye bilinen, Eski Ahit'in Yunancaya özel bir tercümesini kullanmışlardı.

MÖ 1. yüzyıla ait bu Helenleşmiş Yahudiler, Yahudiye'deki benzerlerinden çeşitli açılardan farklıydı. Onlar kentli bir seçkinler tabakasıyken, Yahudiye'deki Yahudiler, Kudüs tapınağının, kurbanlık sığırlar için büyük bir kutsal mezbaha olarak hizmet vermek olan ana etkinliğine odaklanmış, daha kırsal bir nüfustu. Septuaginta Yahudileri dinlerini yaymaya Tevrat'ın Yahudilerinden daha çok meraklıydılar. Ayrıca, sürgün Yahudi nüfusu da 4 milyon civarında görünmekteydi, Yahudiye'deki 1 milyon Yahudiden sayıca üstündü.

Bu canlı, kentlileşmiş ve Helenleşmiş Yahudi toplulukları ağı muhtemelen Hıristiyanlığın Roma İmparatorluğu içinde bu kadar geniş bir biçimde yayılması için verimli zemini sağlamıştır. Daha sonra, birkaç özel faktör, Hıristiyanlığın, sürgün Yahudi topluluğundan, Romalı vatandaşlara aktarımını kolaylaştırmıştır. Helenleşmiş Yahudiler, özel bir statüye sahip oldukları Roma toplumuna iyi entegre olmuşlardı. Yahudi ahlakı ve hayırseverliğe bağlılıkları, Roma dünyasında fark edilmiş ve buna çok saygı duyulmuştur. "Yahudiler, düzgün aile hayatları, dinsel gerekçelerle bekâreti seçme gibi aşırılıklardan kaçınmaları, iffetlerine düşkünlükleri, insan hayatına verdikleri özel değer, hırsızlıktan nefret etmeleri ve

işteki titizlikleri nedeniyle takdir ediliyorlardı," diye yazmaktadır Johnson.[175] Yahudi inancının çekicilikleri nedeniyle, Yahudi olmayanlardan önemli bir sınıf, sinagoglara üye olmak istemiş ve kabul edilmişlerdir. Tanrı'dan Korkanlar adıyla bilinen bu insanlar sünnet olmak zorunda bırakılmamışlar, ancak çeşitli derecelerde Yahudi ibadetine katılmışlardır.

Helenleşmiş Yahudiler ve Tanrı'dan Korkanlar, Yahudiliğin devamı olduğunu iddia eden bir inanç olan Hıristiyanlık için en alıcı kitle olacaktı. Sosyolog Rodney Stark, Moon tarikatından olanlar ve Mormonlar gibi, modern dinsel hareketlerle ilgili saha çalışması yaptıktan sonra, misyonerlik çabalarının, mevcut toplumsal ağlar içinde yapıldıkları zaman, sonuç vermelerinin çok daha muhtemel olduğunu belirtmiştir. İnsanlar genellikle arkadaşları ya da akrabalarının telkiniyle din değiştirirler. Soğuk çağrılar nadiren başarılı olur. Bu görüş, dinsel davranışın bir grup bağlılığı aracı olarak evrildiği şeklindeki evrimci varsayıma çok uygundur: İnsanın arkadaşları ve ailesiyle aynı ritüelleri izlemesi mantıklıdır. Onlara benzemek istemediği sürece insanın yabancıların adetlerine uymasının hiçbir mantığı yoktur.

Stark, Hıristiyanlığın da, zaten mevcut olan toplumsal ağlar aracılığıyla yayılmış olması gerektiğini düşünmektedir. Bu ağlar, doğal olarak, Yahudiye halkını oluşturan Yahudiler ile Roma İmparatorluğu'nun başka bölgelerinde yaşayan Yahudiler arasındaki ağlar olmuştur. Sürgün Yahudi toplulukları, Kudüs'ten ziyarete gelen öğretmenlere alışkındırlar. Havari Pavlos, kendi görevinin Yahudi olmayanları Hıristiyanlığa çekmek olduğunu ilan etmesine rağmen, mesajını almaya en açık olanlar, Helenleşmiş Yahudiler ve Tanrı'dan Korkanlar grubudur.

Havarilerin ve Pavlos'un mektuplarındaki Kanunlar'dan, ilk kilisede, Yahudi ailesinde kalmak isteyenler ile Pavlos gibi, sünnet de dahil olmak üzere Yahudi kanunlarına sıkı riayet benzeri Yahudiliğe giriş engellerini kaldırarak, yeni mezhebin cazibesini etnik Yahudilerin ötesine genişletmek isteyenler arasında bir mücadele olduğu açıktır.

Başlangıçta, Kudüs merkezli olan Pavlos karşıtları, hâkim olacak gibi görünmüştür. Bu karşıtlar, Pavlos'un, İmparator Neron'un Hıristiyanlara baskı yaptığı MS 64'te ya da bundan kısa bir süre sonra Pavlos'un yakalanıp Roma'ya gönderilmesine ve bir inanışa göre orada idam edilmesine yol açan olaylar dizisini başlatmışlardır. Nüfusu en fazla birkaç bin kişi olan bu küçük mezhebin eylemleri, olaylar normal şekilde gelişse, hiç kuşkusuz Kudüs otoriteleri tarafından dizginlenirdi. Ancak, MS 70 felaketinde, ilk kilisenin Kudüs merkezli üyelerinin çoğu ölmüştür. Hıristiyan etkinliğinin ağırlık merkezi, Kudüs'ten Roma'daki geniş gruba geçmiştir. Böylece, başkent Roma ile Antakya, İskenderiye ve diğer Roma kentlerindeki Yahudi toplulukları yeni inancı en iyi olduğunu düşündükleri biçimde şekillendirme özgürlüğüne kavuşmuş oldular.

İlk misyonerlerin, çabalarını sürgün Yahudi toplulukları üzerinde odakladıklarına dair kanıtların şu gerçeklerden geldiğini savunmaktadır Stark: Yeni Ahit'te sözü edilen dönmelerin çoğu, Helenleşmiş Yahudiler olarak tanımlanabilir. Yeni Ahit'in alıntılarının çoğu, Eski Ahit'den değil, Septuaginta'dan gelmektedir. Ayrıca, arkeolojik kanıtlar, Yahudiye dışındaki ilk Hıristiyan kiliselerinin, Roma kentlerinin Yahudi bölgelerine doğru yönelmiş olduklarını göstermektedir.[176]

Diaspora Yahudileri, "1. yüzyılda ve 2. yüzyılın başlarında, kilise gelişimi için ilk temeli sağlamışlardır," tahmininde

bulunmaktadır Stark. MS 400 civarına kadar, Hıristiyan olanların pek çoğu bu kökenden gelmektedir ve Yahudi Hıristiyanlığı bir yüzyıl daha önemini sürdürmüştür. Yalnızca 4 ya da 5 milyonluk bir nüfusu olan diaspora topluluğu, Hıristiyanlığın yükselişinde nasıl böyle bir etkiye sahip olabilmiştir? Hıristiyanların sayısı, 250 yıl boyunca oldukça azdı. Ancak eğer MS 40'da 1000 Hıristiyan var idiyse ve topluluk, geçen yüzyılda Mormon kilisesi tarafından elde edilen her on yılda bir %43'lük büyüme oranına yaklaşarak %40 büyüdüyse, Stark, o zaman nüfus artışının aşağıdaki gibi olacağını hesaplamaktadır:[177]

MS 40: 1000
50: 1400
100: 7530
150: 40.496
200: 217.795
250: 1.171.356
300: 6.299.832
350: 33.882.008

İlk Hıristiyanlığın böyle çarpıcı bir biçimde büyümesini pekâlâ körüklemiş olabilecek iki faktör, onun toplumsal bağlılığa olan eğilimi ve doktrinlerinin neden olduğu yüksek doğum oranıdır. Hıristiyanların birbirine bağlılıkları, düşmanları tarafından bile açıkça görülüyordu. MS 2. Yüzyıl'da Hıristiyan karşıtı bir yazar olan Celsus, bunu zulüm korkularına bağlasa da, onların birbirlerine sıkı sıkıya bağlı yapılarından söz etmiştir. Hıristiyanların birbirlerine yardım etme isteklilikleri, sosyal hizmetlerden ciddi bir biçimde yoksun olan Roma İmparatorluğu gibi bir toplumda özellikle dikkat

çekiciydi. Çoğu insan düzgün sağlık ya da ısıtma sistemlerinden yoksun olduğu için, Roma şehirlerindeki yaşam koşulları korkunçtu. Binalar sık sık çöküyordu. Yangın, deprem, kıtlık ya da salgın hastalıklar gibi büyük afetler büyük Antakya şehrini 600 yıllık Roma egemenliği boyunca her 15 yılda bir harap etti.[178]

Yeni mezhebin etik cazibesi ve Romalı yetkililerin sunduklarından daha iyi sosyal hizmetler sağlayan karşılıklı bir yardımlaşma ağı sağlaması nedeniyle Hıristiyanların sayısı artmaya başladı. Ancak, Hıristiyan nüfusunun hızla artmasına neden olan daha belirleyici bir faktör vardı: Çok daha yüksek bir doğurganlık oranı elde etmişlerdi.

Roma İmparatorluğu'nun nüfusu artmıyordu. MÖ 59 gibi erken bir dönemde, Julius Caesar, üç ya da daha fazla çocuğa sahip olan babalara arazi ödülü veren bir yasayı hayata geçirmişti. Düşen doğum oranı, ordu saflarını doldurmak için paralı askerlere güvenmek zorunda kalan Roma imparatorlarını gittikçe endişelendiriyordu. Azalan doğurganlığın nedenlerinin anlaşılması güç değildi. Kız çocukları öldürme uygulaması yaygındı. Kocalar, karılarına, genellikle annenin ölümü ya da kısırlıkla sonuçlanan kürtajlar yapmalarını emredebiliyorlardı. Eşcinsellik yaygındı; Roma ve Yunan şehirlerinde çok sayıda erkek fahişe vardı. Birçok farklı doğum kontrol yöntemi uygulanmaktaydı. "Kuşkusuz, yararlı bir doğum kontrol yöntemi olan anal ilişki uygulaması yüzünden, küçük kalçalı kadınların arzu edilmemesi de dikkat çekiciydi," gözleminde bulunmaktadır tarihçi Sarah Pomeroy.

Bütün bu uygulamalar yeni mezhepte yasaklanmıştı. Nüfus artışına tam katkısı tahmin edilemese de, sonuç olarak, Hıristiyanlar arasındaki doğurganlık, muhtemelen artmıştı. "Hıristiyan nüfusundaki artışın hiç de önemsiz olmayan ne-

denlerinden biri muhtemelen Hıristiyanların doğurganlık oranının Hıristiyan olmayanlarınkinden daha yüksek seyretmiş olmasıdır," demektedir Stark.[180] Dinin önemli bir demografik güç olarak rolü sonraki bölümlerden birinde tartışılmaktadır.

Roma imparatorları, Hıristiyan nüfusunun artmasından ve Hıristiyanların Roma tanrılarına kurban vermeyi reddetmelerinden hoşnut olmamışlar, onların bu özelliklerini toplumsal düzene yönelik birer tehdit olarak algılamışlardır. Ancak, imparatorlar bir yandan Hıristiyanlara zulmederken, öte yandan daha gelişmiş bir devlet dinine ihtiyaç olduğunu algılamış ve Roma panteonunda bulunanlardan daha güçlü ilahlar aramaya başlamışlardır. Astroloji, Roma halkının bağlılığına rakip olan yeni inançlardan biri olmuştur. 3. yüzyılın sonlarında, imparatorluğun toprak bütünlüğünü yeniden sağlayan başarılı general Aurelian, imparatorluğun bütün vatandaşlarına, yerel tanrılarına ek olarak, tapacak tek bir tanrı vermek amacıyla güneş tanrısı Sol'u Roma panteonunun temel ilahı yapmıştır.

Bir süre sonra, Aurelian'ın haleflerinden biri olan Diocletian da din birliğini tercih etmiştir, ancak, geleneksel Roma panteonu altında. İlk önce Manicileri baskı altına almış ve daha sonra, 303'te Hıristiyanlara zulmetmeye başlatmıştır.

Ancak, bu tutum uzun sürmemiştir. Diocletian'dan sonra Konstantin gelmiş ve sonunda politikayı tersine çevirmiştir. 313 tarihli Milano Fermanı'nda, Konstantin bütün dinlere hoşgörü bahşetmiştir. Hıristiyanlığı birçok açıdan kayırmış ve din değiştiren ilk imparator olmuştur. Hıristiyanlığın imparatorluk sınırları içerisinde birleştirici bir işlev görebilmesini sağlamak için, Ariusçuluk sapkınlığıyla uğraşmak ve Paskalya tarihi gibi çözülmemiş konuları çözmek amacıyla İznik Konseyi'ni toplamıştır.

Konstantin'in Hıristiyanlığa desteği, politik bir karar olduğu kadar, bir kişisel inanç meselesi de olmuş olabilir. Yeni başkenti Konstantinopolis'te iki kilise inşa etmiş olmasına rağmen, foruma, kendi özelliklerini taşıyan Güneş tanrısının ve kült tanrıçası Kybele'nin birer heykelini de diktirmiştir.[181] Ayrıca, Hıristiyanlığı, imparatorluğun resmi dini de yapmamıştır, ancak bunu yapması için halefinin yolunu açmıştır; 380'de, Theodosius, Hıristiyanlığı ve İznik Öğretisi ile tanımlandığı gibi, Teslis inancını, Roma devletinin resmi dini yapmıştır. İmparatorların bağlayıcı bir dine ilgi duymaları, Hıristiyanlığın nihai başarısında muhtemelen belirleyici bir faktör olmuştur. "Bu nedenle, Hıristiyanlığın, kısmen, imparatorluğun kendini tanımlayabildiği evrensel bir din ihtiyacına en iyi karşılığı verdiği için de, imparatorlukta başarı elde ettiği tahmininde bulunmak mümkündür," diye yazmaktadır kilise tarihçisi Henry Chadwick.[182]

Yalnızca 300 yıl içinde, Roma egemenliğine düzenli olarak meydan okuyan bir nüfustan oluşan küçük bir tarikat, imparatorluğun egemen dini haline gelecek kadar büyümüştü. Yeni dini pek çok kişiye bu kadar çekici kılan neydi?

Hıristiyanlığın Şekillenmesi

İlk Hıristiyanlığın daha sonraki gelişmesini büyük ölçüde etkileyen iki belirgin özelliği vardır. Birincisi, tarihe Hıristiyanlığın kurucusu olarak geçmiş olan peygamberin, muhtemelen yeni bir din kurmak gibi bir niyeti olmamıştır. İkincisi, İsa'nın anadili Aramicedir, onun zamanında İbranice artık konuşulan bir dil değildir ve Hıristiyanlığın kurucu dili de Yunancadır. Her nasılsa, bu iki güçlü kültür arasındaki geçiş bölgesinde, yeni ve güçlü bir din şekil almıştır.

İncil'de tasvir edilen Ferisilerle arada sırada tartışmasına rağmen, İsa, Yahudi yasalarına uyan, geleneklerine bağlı bir Yahudi gibi görünmektedir. "Yasaları ya da peygamberleri yok etmek için geldiğimi düşünmüyorum: Yok etmek için değil, yerine getirmek için geldim," demektedir Matta'da.[183] Yeni Ahit üzerinde bir otorite olan E. P. Sanders, şu sonuca varmaktadır: "İsa'nın, Yahudi kutsal metinlerinin Tanrı'nın açık sözünü içerdiğini ve Musa'nın uyulması gereken emirler bildirdiğini düşündüğüne dair tartışılmaz gerçeği göz önünde tutarak, onun gerçekten de Yahudi yasalarına karşı geldiğine dair Yeni Ahit akademisyenlerinin ortak görüşünü kabul etmekte çok tereddütlü olmalıyız."[184]

İsa, insanlara, Tanrı'nın krallığını müjdeleyen yakın bir felaketten önce tövbe etmeleri için çağrıda bulunmuştur, ancak görüşlerini Yahudilik dünyasının ötesine yaymaya hiç meraklı olmamış gibi görünmektedir. Havarilerine şöyle talimat vermiştir: "Yahudi olmayanların yolundan gitmeyin ve Samiriyelilerin şehirlerinden hiçbirine girmeyin; İsrail evinin kaybolmuş koyunlarına gidin."[185] Dirildikten sonra, mesajını "bütün milletlere öğretme" emri verdiği ileri sürülmüştür.

Sanders'ın görüşüne göre, eğer İsrail eski büyüklüğünü tekrar kazanacaksa, Yahudi olmayanların aynı tanrıya tapmalarının faydalı olabileceği düşüncesiyle muhtemelen ilişkili olarak, İsa'nın Yahudi olmayanlara olan ilgisi, Yahudilere olan ilgisinden sonra ikinci sırada gelmekteydi. Dört İncil'in yazarları, Yahudi olmayanları kazanma görevine inanıyorlar, ancak buna çok fazla destek de vermiyorlardı. "Asıl çarpıcı olan şudur ki, Evangelistlerin metinlerinde, Yahudi olmayanları kazanma başarısına yönelik çok az pasaj bulunuyordu," diye belirtmektedir Sanders.[187]

Ölümünden sonra, İsa'nın hareketinin liderliği, erkek kardeşi James ile havari Peter'ın eline geçmiştir. Pek çok bilim adamı, İsa hareketinin inançları ile 300 yıl sonra, sonuçta Roma İmparatorluğu'ndaki baskın Hıristiyanlık biçimi haline gelen, Mesih hareketi denebilecek olan hareketin inançları arasındaki derin farklılıklara işaret etmiştir. İsa hareketi, Tevrat kurallarını izleyen Yahudilerle sınırlı kalmıştır. Onlar İsa'nın bir tanrı değil, insan ebeveynlerden doğan, insan bir peygamber olduğuna inanıyorlardı; bakireden doğma kavramını kullanmıyorlardı. Kutsal metinleri, Aramice'ye çevrilen, ancak bakireden doğma ile ilgili pasajları içermeyen, Matta incilinin bir versiyonuydu.

İsa kültünün yandaşları, Ebiyonitler diye tanınmaya başlamışlardır. Nasraniler diye bilinen, onlarla yakından akraba mezhep, en azından 4. yüzyıla kadar yaşamını sürdürmüştür. İsa'nın tek bir tanrı tarafından gönderilen, bir insan peygamber olduğu düşüncesi, İslam'ı güçlü bir biçimde anımsatmaktadır. Gerçekten de, Kuran, Hıristiyanlardan, Doğu Süryani kiliseleri tarafından kullanılan arkaik bir terimle el-Nasrani diye söz etmektedir. Ebiyonitler, muzaffer Mesih hareketi tarafından, sapkın olarak kınanmışlar ve tarihsel kayıtlardan yavaş yavaş kaybolmuşlardır. "Kendilerinin ne zaman ortadan kalktığını bilmiyoruz," diye yazmaktadır din tarihçisi Barrie Wilson. "Bazıları, onların –insan, öğretmen ve peygamber olarak– İsa hakkındaki görüşlerinden bazılarını paylaşan Müslümanlar arasına karışıp onların içinde eridikleri tahmininde bulunmaktadır."[188]

Mesih hareketi, aksine, İsa'yı ilahi bir varlık olarak görmüş, onun ölümünü ve yeniden dirilişini, Roma İmparatorluğu'nda hüküm süren gizem kültünde aynen yapıldığı gibi, tanrının kurban niteliğindeki vücudunu sembolik biçimde

tüketerek kutlamışlardır. Yahudiler, Eski Ahit'te önceden haber verilen Mesih'in, Romalı işgalcilerin kovulmasında geçici bir rolü olan, bir insan peygamber olmasını beklemişlerdir. Ancak, Mesih hareketinin kurucusu, Mesih sözcüğünü Yunancaya çevirirken –hem *mashiah* hem de *christos*, "meshedilmiş / yağlanmış" anlamına gelmektedir– İsa'yı, dünyevi değil, göksel krallığın mirasçısı olan bir tanrı haline getirmiştir.

Yeni Ahit belgelerinin içindeki delillere göre, Mesih hareketinin kurucusu muhtemelen Pavlos'tur. Yahudilere yönelik olan, Yahudi kanunlarının sıkı bir biçimde gözetilmelerini gerektiren ve iletişim dili olarak Aramiceyi kullanan İsa hareketinin aksine, Pavlos, Mesih hareketini, Yunanca konuşan ve Yahudi olmayan Roma tebaasına yöneltmiştir. Sünnet olma ve Yahudi kanunlarına uyma zorunluluğunu kaldırmıştır. Pavlos, mektuplarında, İsa'nın hayatından ya da öğretilerinden çok az söz eder. Aşai rabbani ayini ve dirilişle ilgili olanlar gibi, en önemli sözleri, İsa'yı tanıyanların onun hakkında verdikleri bilgilere değil, kendi kişisel vahiylerine dayanmaktadır. "Ama, sizi temin ederim ki, kardeşlerim," demektedir Pavlos Galatyalılara, "bana vaaz edilen İncil, insan yapımı değildir. Çünkü onu ne bir insandan aldım ne de bir insan bana öğretti, onu İsa Mesih vahyetti."[189]

MS ilk üç yüzyıl boyunca, farklı farklı pek çok Hıristiyanlık tarikatı ve tarzı birbiriyle yarışmıştır. Hıristiyanlık yavaş yavaş, rakibi olan gizem kültlerinin yerini almıştır. Bu değişiklikte, Mesih hareketinin bu kültlerin esas özelliği olan bir tanrıya kurban sunma fikrini benimsemesi ve onu Yahudiliğin eski dinsel mirasına aktarması önemli rol oynamıştır. Mesih hareketi, üyelerinin çoğu MS 70'teki Kudüs kuşatmasında ölen İsa hareketi ve Hıristiyanlığın diğer bütün ilk tarzları

üzerinde hâkim olmuş ve sonunda Konstantin ve Theodosius tarafından, Roma İmparatorluğu'nun devlet dini olarak seçilmiştir.

Tıpkı tarih kitaplarını genellikle galiplerin yazması gibi, Yeni Ahit'i kendi Hıristiyanlık versiyonlarını destekleyecek biçimde şekillendirenler de Pavlos'un İsa hareketinin mirasçıları olmuştur. İsa ve onun takipçileri hakkındaki pek çok belge, Hıristiyanlık döneminin ilk üç yüzyılı sırasında tedavüldeydi. Geriye kalan parçaların sayısına bakarak, Peter İncili içlerinde en popülerlerinden biri olmuş gibi görünmektedir.[190] Ancak, Peter İncili, pek çok diğer belge gibi, resmi kayıt derleyicileri tarafından reddedilmiştir.

Şimdi Yeni Ahit'te olan kitapların listesinden, İskenderiye patriği Athanasius tarafından MS 367 tarihli bir mektupta ilk kez söz edildiğine göre, MS 4. yüzyılın ortasına kadar kitap seçimleri nihai halini almamış demektir. Eğer bu kitaplar yazılma tarihlerinin sırasına göre düzenlenmiş olsalardı, özgün olanların hepsinin MS 70'ten önce yazılmış oldukları göz önünde tutulduğunda, Pavlos'un mektupları birinci sırayı alırdı ve tümü MS 70'ten sonra yazılan dört İncil de bunları takip ederdi. Ancak bu, Pavlos'un, Hıristiyanlığı Yahudi olmayanlara hitap edecek bir din olarak şekillendirdiği ve Yahudiliğe yalnızca küçük bir ayar yapmak isteyen ortodoks bir Yahudi olan İsa'ya gevşek bir biçimde bağladığı izlenimini verirdi ki, Yeni Ahit'in derleyicileri muhtemelen bundan kaçınmak istemişlerdi. Derleyiciler, İsa'nın hayatını yerli yerine oturttuktan sonra, onun Hıristiyanlığın kurucusu olduğunu ve Yahudi olsun olmasın herkese İncil'i öğütlemek için müritlerini ve havarilerini her yere göndermiş olduğunu anlatan resmi hikâyeyi desteklemişlerdir.

Yeni Ahit'in bölümlerinden biri olan Elçilerin İşleri, yeni katılımcıların Yahudi yasasına her açıdan uymasını isteyen Kudüs kilisesinin liderleri ile Pavlos gibi, eğer onu Yahudilerle sınırlandıran sünnet ve zorlu Yahudi diyet kanunları gibi etnik engellerden kurtarılabilirse, yeni kültün, Yahudiye dışındaki dünyada da etkili olabilecek büyük potansiyelini anlayan din propagandistleri arasındaki anlaşmazlığı kaydetmektedir. Elçilerin İşleri'nin yazarı, ayrıca, iki hareket arasındaki farklılıkların uzlaştırıldığını ima etmiştir, ama Pavlos ve İsa hareketlerinin çok farklı yönlere gittikleri göz önüne alındığında, durumun böyle olmadığı görülmektedir. Ancak, Elçilerin İşleri kitabı, Pavlosçu Kilise'yi, Yahudi kökene vurgu yapan İsa hareketinin yerine koyma fikrini desteklemekte, bunun bir çözüm yolu olduğunu ima etmektedir.

Yeni Ahit'in yazarları, eserlerini Yahudi inancıyla bütünleştirmek için çok özen gösterdiklerinden ötürü, Hıristiyanlığın Yunanlılığını takdir etmek zordur. Yeni Ahit'in bütün kitapları aslında Yunanca yazılmıştır. İsa (Iesous), onun Aramice adı olan Yesü ya da Yuşa'nın Yunanca biçimidir. Yunanca, Doğu Roma İmparatorluğu'nun geçerli dili olduğu için, Yahudiye'nin dışındaki bütün ilk kilise ayinleri, Roma'da bile, Yunanca olmuştur. İsa'nın takipçilerine, ilk olarak Helenistik şehir Antakya'da Hıristiyanlar denmiştir. Eski Ahit, Yunanca tercümesi olan Septuaginta'dan okunarak, ona atıfta bulunulmuştur. Yalnızca MS 200 civarında, Romalı cemaatler, Latince ayin yapmaya başlamışlardır, ancak o zaman bile, *kyrie eleison* –"Tanrı merhamet etsin"– gibi Yunanca ifadeleri korumuşlardır.

İlk Hıristiyanlığın yalnızca kültürü Yunanca olmakla kalmamıştır, esas inançlarının birçoğunun Yahudi düşüncesin-

de ya çok az benzeri vardır ya da hiç yoktur. Ne var ki, MS ilk iki yüzyılın Greko-Romen dünyasında son derece tanıdıktılar. Bunlardan biri, eski Mısır tanrıçası İsis kültünde olduğu gibi, bir anne ile çocuğuna tapmaktır. İsis, genellikle bir bakire doğumuyla ortaya çıkan küçük oğlu Horus'u emzirir şekilde gösterilmektedir. İsis kültü, MÖ birinci yüzyılda, bütün imparatorlukta, özellikle de Roma'da popülerdir. Mısır'daki kilise, bakire ile İsa'nın, şimdiki bildik surette anne ile çocuğunu tasvir eden ikonografisini çalarak, kültü benimsemiştir.

Erken dönem Hıristiyanlık dünyasında –şimdi Kıpti kilisesi diye bilinen– Mısır kilisesi çok büyüktü ve İskenderiye'deki patrikleri, etki bakımından, Konstantinopolis ve Roma'dakilere rakipti. Bakire'nin Hıristiyan ibadeti ve teolojisinde daha güçlü bir role sahip olması için baskı yapan onlardı. "Mısırlı patrikler, Theophilus ve Cyril, Yunan dünyasını yönetiyordu," diye yazmaktadır tarihçi Peter Brown. "431'deki Efes Konseyi, Meryem'in Theotokos olduğunu –'Tanrı'yı doğuran oydu'– ilan ederek, ona, 'yeni doğmuş İsa'yı emziren' diyerek tapan Kıptilerin coşkusunu tasdik etmişti. Ortaçağ sanatındaki bu çok şefkatli sahnenin asıl örneği, küçük Horus'u emziren İsis'in Kıpti bir uyarlamasıydı."[191] İsis ile Horus figürü, "Meryem ile çocuğununkine o kadar çok benzemektedir ki, bazen cahil Hıristiyanların hayranlığını kazanmıştır," diye belirtmektedir antropolog James Frazer.[192]

Zamanın birçok popüler gizem kültünün belirgin bir özelliği, Dionysos ya da Attis ile Kybele kültlerinde olduğu gibi, ölen ve daha sonra dirilen bir tanrı teması olmuştur. Muhtemelen tarımın başlangıcından miras kalan ortak düşünce, sonbaharda ölen ve ilkbaharda uygun bir ritüelle di-

rilmesi gereken bir bitki tanrısı olmuştur. Şarap tanrısı Dionysos'un takipçileri, tanrının öldürülmesinin ve dirilmesinin anısına, canlı bir boğayı –ya da zaman zaman bir insanı– parçalayıp etini çiğ çiğ yerlerdi. Attis'e gelince, bir bakireden doğmuştu –annesi Nana, göğsüne olgun bir nar yerleştirerek gebe kalmıştı– ve ölümü ile dirilişi, takipçilerinin kendilerini yaralayarak bol miktarda kan döktükleri bir bahar festivalinde kutlanırdı.[193]

Roma ordusu subaylarına çekici gelen Mitracılık dininin törenleri arasında, "Hıristiyan aşai rabbani ayinine benzeyen ve ölümden sonra yolu yedi gezgin ruh tarafından kesilmiş olan Samanyolu'na nasıl ulaşacaklarını ruhlara gösteren kutsal yemekler de vardı," diye yazmaktadır Chadwick.[194]

İster Adonis olsun ister İsis, Mitra, Dionysos ya da Attis, bu gizem kültlerinden herhangi birinin bir takipçisi, Hıristiyanlıkta, bakire doğumu, tanrının ölümü, ilkbahardaki diriliş festivali ve törene katılan kişilerin, kendisine kurban sunulan tanrının vücudunu ve kanını temsil ettiğini kabul ettikleri ekmek ve şarabı tükettikleri aşai rabbani ayininin sembolizmi gibi, pek çok tanıdık öğe fark etmiş olacaktı.

Yahudilerin, bir hayvanın yenilebilecek hale gelmesinden önce boşaltılması gereken kanı tatmalarının kesinlikle yasak olduğu göz önüne alındığında, dindar bir Yahudi olan İsa için, havarilerinin, sembolik olarak olsa bile, kendi kanını içmeleri gerektiğini tavsiye etmiş olması, gerçekten de tuhaf olurdu.[195] Hakikaten de, "On İki Havari Öğretisi" diye de bilinen, aşai rabbani ayininin çok erken bir tasviri olan *Didache*'da, böyle hiçbir sembolizm belirtilmemiş ve Hamursuz Bayramı ya da dirilişle hiçbir bağlantı kurulmamıştır. Törene katılanlara, yalnızca, "kulun İsa aracılığıyla bilmemizi sağladığın kulun Davut'un kutsal şarabına" ve benzer şekilde,

çiğnenmiş ekmeğe şükretmeleri söylenir.[196] İlk kilise pederleri tarafından bilinen, ancak Yeni Ahit kitaplarından çıkartılan *Didache*, yüzyıllarca ortadan kaybolmuş ve ancak 1873'te yeniden keşfedilmiştir. Diğer Hıristiyan edebiyatının aksine, bilim adamları ona nasıl tarih vereceklerini bilememişlerdir. Ancak tuhaflığı, erken tarihinden kaynaklanıyor olabilir: *Didache* Hıristiyanlık son şeklini almadan önceki bir dönemden gelir ya da onu yansıtır gibi görünmektedir.

O halde, komünyon ayininin ya da aşai rabbani ayininin kökeni nedir? Yeni Ahit'teki ilk açıklama, havari Pavlos'un Korintlilere yazdığı ilk mektupta ortaya çıkmaktadır. MS 5 civarında, bugünkü Türkiye'de bulunan Tarsus'ta doğmuş bir Yahudi olan Pavlos, o zamanki Roma dünyasında popüler olan birçok gizem kültüne kuşkusuz yabancı değildi. Pavlos, o zamanlar Roma eyaleti olarak bilinen Yahudiye'nin dışındaki dünyada Yahudi olmayanlara, İsa'nın mesajını yayma fikrinin şiddetli bir savunucusuydu.

Yeni Ahit'teki yedi özgün mektubu, muhtemelen MS 49-55 arasında ve bilim adamlarının, genel olarak, tümünün MS 70'te Kudüs tapınağının yıkılmasından sonra yazıldığını kabul ettikleri dört İncil'den bir süre önce yazılmıştı.[197] Pavlos, Kudüs'te, havari Petros'un da dahil olduğu, İsa'yı tanıyan Kudüs kilisesinin üyeleriyle tanışmıştı ve onlardan, aşai rabbani ayinini duymuş olması beklenebilirdi. Ancak o, bu bilgisini doğrudan İsa'ya bağlamaktadır. Aşai rabbani ayininin nasıl yapılması gerektiğine dair açıklamasını sunarken, "Çünkü Tanrı'dan aldığımı, size verdim," diye yazmaktadır.[198] Pavlos İsa'yla hiç karşılaşmadığı için, bilginin, Şam yolunda yaşadığına benzer bir görünme vakasıyla kendisine aktarıldığını ima etmektedir; bu olayda muhtemelen İsa ona Hıristiyanlara yaptığı zulmü durdurma talimatını vermiştir.

Bazı bilim adamları, Pavlos'un ifadesinin, kilisenin yetkisi aracılığıyla hikâyesini aktardığı ya da yalnızca onun özgünlüğünü vurgulamak istediği anlamına geldiğini ileri sürmektedirler. Ancak, en basit yorum, açıklamayı doğrudan vahiy yoluyla aldığını söylemek istediğidir. Eğer öyleyse, ayin, İncil yazarlarının daha sonra takip ettikleri Pavlos'un kendi fikriydi. Ancak, görünüşe göre gizem kültlerindeki kutsal yemekler için kullanılanla aynı ifade olan, Pavlos'un ayin için kullandığı talihsiz ismi –*kuriakon deipnon* ya da "tanrısal yemek"– kullanmamışlardır.[199] Bunun yerine, ona, şükran anlamında Yunanca bir sözcük olan, *eucharist* (aşai rabbani) adını vermişlerdir.

En azından, ilk kilise, aşai rabbani ayininin iki versiyonuna sahip olmuştur. Birinde, Yahudi kutsama dualarına benzer, yiyecek ve şarap için basit bir kutsama duası ve İsa'ya bir dua vardır. Diğerinde ise, gizem kültlerinde karşımıza çıkan kurban edilen ve dirilen tanrı düşüncesi, geleneksel kutsama duasıyla zarif bir biçimde birleştirilerek, hem kültçülere hem de Hıristiyanlara çekici gelen güçlü bir ayin üretilmiştir.

Muhtemelen, diriliş konusunda, inşa aşamasında olan başka bir öğeyi de yakalamak mümkündür. *Didache*'ın, İsa'nın kurtarıcı dirilişinden söz etmesi beklenebilir, ancak öyle yapmaz. Yeni Ahit'te, dirilişi açıklayan ilk belge, Korintlilere yazılan ilk mektup, yani yine bir Pavlos tezkeresidir. Pavlos mektupta, İsa, dirilişinden sonra, "Kefas'a, sonra Onikilere göründü. Daha sonra da beş yüzden çok kardeşe aynı anda göründü. Onların çoğu hâlâ yaşıyor, bazılarıysa öldüler. Bundan sonra Yakup'a, sonra bütün elçilere ve en son, zamansız doğmuş bir çocuğa benzeyen bana da göründü," demektedir.[200] Mektup, muhtemelen MS 49 ya da 52'de yazılmıştır.

Pavlos, kesinlikle kendi adına, ruhsal bir diriliş vizyonundan söz etmektedir ve kendi deneyimi ile başkalarının deneyimi arasında hiçbir ayrım yapmamaktadır. Ancak İncillerin zamanına kadar, yirmi ila otuz sonra, Pavlos'un açıklamış olduğu ruhsal diriliş, muhtemelen fikri eleştiren Yahudilerden gelen itirazları gidermek için, bedensel bir dirilişle somutlaştırılmıştır. Dirilişe ilişkin İncillerde yapılan değerlendirmeler, ana metinlere daha sonradan eklemeler yapıldığını gösteren bazı işaretler taşımaktadır.

En eski İncil olan Markos İncili, MS 70'te Kudüs'ün çöküşünden sonra yazılmış gibi görünmektedir. Markos ile Q diye bilinen ve kaybolduğu anlaşılan bir belge, her ikisi de muhtemelen 70 ile 100 yılları arasında yazılmış olan Matta ve Luka İncillerinin başlıca kaynaklarıdır. Bu nedenle, Markos, İsa'nın yaşamındaki olaylar için, Pavlos'tan sonra ikinci en eski kaynaktır. Ne var ki, bilim adamlarının çoğu, İsa'nın ölümünden sonra müritlerine görünmesini anlatan, Markos İncili'nin son 12 ayetinin, sonradan eklendiği üzerinde anlaşmaya varmışlardır. Bu 12 ayetin, 163 Yunanca sözcüğünden 19'u, İncil'de başka bir yerde görünmemekte ve bu da, onun başka bir yazara ait olduğu düşüncesini akla getirmektedir.

Son 12 ayet olan Markos 16:9-20'nin durumu, ilk kilisenin ilk tarihçisi ve Yeni Ahit'e kabul edilecek kitapların seçimini etkileyen bir eleştirmen olan Eusebius'u da endişelendirmiştir. Markos'un özgün metni, Mecdeli Meryem'in ve diğerlerinin İsa'nın mezarını ziyaret edip onu boş bulduklarını ve genç bir adamın onlara İsa'nın yükseldiğini ve Galile'de görülebileceğini söylediğini anlatan, 16. bölümün ilk 8 ayetinden sonra biter gibi görünmektedir. 290 ile 340 arasında bir zamanda yazan Eusebius, Markos İncili'nin bazı versiyonlarında fazladan 12 ayetin bulunduğunun ve bazılarında bu-

lunmadığının farkındaydı. Eusebius ikincisinin daha doğru olduğunu söylemiştir. "Doğru kopyalar, en azından, Markos'un genç adamla konuşma hikâyesi ile sonlanır... Aslında, Markos İncili'nin neredeyse bütün kopyaları bu noktada biter; ender rastlanan bazı kopyalarda bu noktadan sonra yer alan kısımlar gereksiz olabilir..."[201] İlk kilisenin geleneğine göre, Matta İncili en eski İncil'dir ve bu yüzden kutsal kitaplarda ilk sıraya yerleştirilmiştir. Muhtemelen Matta'nın ana kaynak olduğunu kabul edecek olan Eusebius, bu nedenle, Markos'un dirilişe tanıklık etmiş olmasının önemini fark etmemiş olabilir. Bu kadar çarpıcı bir olaydan en eski İncil'de söz edilmemesi daha sonraki İncillerin daha az güvenilir olduğunun bir işareti olarak yorumlanabilir.

Hıristiyanlık, bir dizi karmaşık inançlar ve uygulamalardan oluşmaktadır. Hepsinin mutlaka tek bir dinsel gelenekten geldiğini düşünmenin çok fazla anlamı yoktur. Paskalya'nın tarihi, kendisi de bir bahar tarım festivalinden uyarlanmış olan Hamursuz Bayramı ile çakışmaktadır. İsa'nın doğumu, Roma güneş tanrısı Sol Invictus'a tapanların, güneşin yeniden doğuşunu kutladıkları tarih olan, kış gündönümünde kutlanır.[202] Pazar günü, Hıristiyan ülkelerde, dinlenme günüdür, çünkü 321'de, İmparator Konstantin'in kendisi, Sol Invictus'un onuruna, bunun böyle olması gerektiğini ilan etmiştir. İlk kilisenin, yeni takipçiler çekmek amacıyla, diğer dinlerin bazı inançlarını olduğu kadar sembollerini ve tören tarihlerini de kendine mal etmiş olması muhtemel görünmektedir. Hıristiyan Kutsal Haftası ve Paskalya'sı, Attis'in ölümünü ve dirilişini belirten günler olan Attis kültünün Kan Günü ve Hilaria'sına benzemiştir. Her iki festivalde de, ışıklarla, tüm gece süren bir ibadet vardır ve o kadar benzer-

dirler ki, 4. yüzyıldaki putperest eleştirmenler, kiliseyi hırsızlıkla suçlamışlardır.[203]

Yahudilik, olağanüstü bir bağlılık derecesi oluşturan bir dindir ve böyle yaparak, taraftarlarını üç binyıl boyunca karşıtlıklara karşı korumuştur. Ancak, uygulamalarıyla, tek bir etnik gruba hapsedilmiştir ve bu bugün de devam etmektedir. Hıristiyanlığın kurucuları, Yahudi dinsel geleneğinin bir gizem kültü uyarlamasının, Yahudiliğin aşiret sınırlarını aşmasını nasıl sağlayabileceğini görmüşlerdir. O kadar başarılı olmuşlardır ki, bir imparatorluğu ele geçirmiş ve bir uygarlığı tanımlamışlardır.

İslam'ın Kökenleri

İki yüzyıllık bir bilim, Yahudilik ve Hıristiyanlığın tarihsel arka planının çoğunu ortaya çıkarmıştır. Yukarıda açıklandığı gibi, Yahudiliğin, bir Kenan tarım kültünden bir din devletine doğru evrilme adımları yeterince açıktır. Pavlos'un, Yahudiliği, gizem kültlerinin öğeleriyle, Roma imparatorlarının sonunda onu birleştirici bir emperyal inanç olarak kucaklayacakları kadar çekici, yeni ve güçlü bir inanç yaratmak için nasıl birleştirdiği de açıktır.

Üçüncü büyük tektanrılı din olan İslam, bu tür bir incelemeye uzun süre direnmiştir. Kuran, kuşkuya yer bırakmayacak şekilde, bir vahiy olarak sunulmaktadır. İslam tarihi, Kuran'ın neden bir geçmişi olmadığının bir açıklamasını da içermektedir; meşru versiyonu derlemiş olan halifenin, bütün önceki el yazmalarının imha edilmesini emrettiği söylenmektedir. Bilim adamlarının çoğu, İslam tarihi yazıları külliyatının, her öğesi aynı ölçüde güvenilir olmasa da, İslam'ın temel gerçeklerine sahip olduğuna inanmaktadırlar. Yalnızca son zamanlarda, birkaç araştırmacı, bütün İslami metinle-

rin, tarihsel açıklamalar bakımından şüpheli oldukları ve İslam'ın tarihsel kökenlerinin, ilk önce, İslami olmayan kaynaklarda aranması gerektiği noktasından hareket etmiştir.

İslam'ın kökenleri için belgesel kanıtlar, Kuran, Tefsir olarak bilinen onun yorumları, Siyer ya da İslam devletinin gelişmesini de kaydeden Muhammed'in yaşamı ve İslam hukuku konularını meşrulaştıran ifadeler olan Sünnet'le birlikte, Hadisler ya da Muhammed'e atfedilen deyişlerden oluşmaktadır. Bu belgelerin metin analizleri, Eski ve Yeni Ahitlerinkilerin gerisinde kalmıştır ve Batılı bilim adamları, İslami yazılar külliyatına uygun olması gereken tarihsel ağırlık derecesi ile ilgili olarak, farklı görüşlere sahiptirler.

Gelenekçiler, İslam belgeleri koleksiyonunun, iç tutarsızlıklarla dolu olsalar da, titiz bir çalışmayla çıkartılabilecek temel tarihsel gerçekler içerdiğine inanmaktadırlar. Retçiler olarak da bilinen az sayıdaki revizyonist ise, belgeleri, "bağışlamanın tarihi" ya da teolojik mesajı tarihsel tuzaklara bürümek için tasarlanmış tarihsel olmayan edebiyat olarak ve İslami olmayan kaynakları ve arkeolojiyi de dönemin daha güvenilir kanıtları olarak görürler. "Mekke ticareti ile ilgili olan da dahil olmak üzere, İslam'ın yükselişi ile ilgili bilgimizin ne kadarının Kuran'ın tefsirinden türediğinin genellikle üzerinde durulmaz ve ayrıca, böyle bir bilginin tarihsel değerinin şüpheli olduğu da, genellikle kabul edilmez," diye yazmaktadır İslam tarihçisi Patricia Crone.[204] İslam dünyasını araştıran başka bir tarihçi olan Jonathan Berkey'e göre, "Okuyucu, en azından, İslam'ın kökenlerine dair alışılmış açıklamaların, şüpheli tarihsel değere sahip kaynaklara dayandığını anlamalıdır."[205]

Örneğin, işte burada, MS 636 yılındaki Yarmuk savaşının, gelenekçi yönteme dayalı, yakın zamanlı bir açıklaması var-

dır. İslami kaynaklar, bu savaşı, Bizans İmparatorluğu'nun Yakın Doğu'da sahip olduğu toprakların, Araplar tarafından fethedilmesinde bir dönüm noktası olarak kabul ederler. "Yarmuk savaşı, Irak'taki Kadisiye savaşıyla birlikte, Bereketli Hilal'deki Müslüman zaferlerini sembolize eden en büyük çatışmalardan biridir," diye yazmaktadır tarihçi Hugh Kennedy. "Kadisiye'de olduğu gibi, Arap anlatımları geniş ve karışıktır ve tam olarak ne olduğu hakkında net bir fikir sahibi olmak zordur. Bizans bakış açısındansa, hiçbir çağdaş ya da güvenilir açıklama yoktur."[206]

Olayla ilgili revizyonist görüş şudur: Bu önemli olduğu iddia edilen savaşın Arap anlatımları arasında bir kafa karışıklığı vardır ve bu savaşı anlatan hiçbir Bizans kaynağı yoktur, bunun da tek bir basit nedeni vardır: Ne Yarmuk savaşı diye bir savaş ne de gerçekte bir Arap fethi vardır.

Erken dönem İslam tarihine ilişkin revizyonist görüş, aşağıda daha ayrıntılı olarak açıklanmıştır, çünkü, eğer doğruysa, bir dinin, bir devletin amaçları için, nasıl büyük bir başarıyla uyarlanabileceğinin örneğini sağlamaktadır. Bu azınlık görüşün sonuçları, henüz yaygın olarak kabul edilmeyebilir, ancak arkeolojiye ve İslami olmayan metinlere ciddi ağırlık verme metodolojisi, makul bir yaklaşım gibi görünmektedir.

Geleneksel İslam tarihine göre, Muhammed, 632 yılındaki ölümünden önce, takipçilerini Müslüman yapmıştır. Arap yarımadasının batı bölgesini Hicaz'daki Mekke'den yöneten ilk halife Ebu Bekir, Bizans İmparatorluğu'nun Yakın Doğu eyaletlerini İslam adına fethetmek için, Müslüman orduları kuzeye yöneltmiştir. Birçok kişi, bu açıklama ile Eski Ahit'in açıklaması arasındaki benzerliği fark etmiştir; Musa gibi, Muhammed de, Vaat Edilmiş Toprakları görmeden çölde öl-

müştür ve Yuşa gibi, Ebu Bekir de, peygamberin tasarısını uygulayan güvenilir generaldir.

Revizyonist görüş ise farklıdır. Negev Arkeoloji Projesi'nde bir arkeolog olan Yehuda Nevo ve Hayfa Üniversitesi'ndeki meslektaşı Judith Koren Araplar, Suriye ve Filistin'i işgal etmediler çünkü zaten oradaydılar demektedirler. Ayrıca, Araplar o zaman Müslüman olamazlardı; İslam sözcüğü, 692'de inşa edilen Kudüs'teki Kubbetüs Sahra üzerindeki yazıtlara kadar tarihte görünmemektedir ve oradaki anlamı bile tartışmalıdır.[207]

Bizans İmparatorluğu'nun politikası, hem onların baskınlarını önlemek hem de savunmada onlara güvenmek için, Arap kabilelerini, Suriye ve Filistin'in sınır bölgelerine yerleştirmekti. Sonunda, Bizanslılar, savunma hatlarını, Kuzey Suriye'deki Antakya'nın hemen güneyinde oluşturarak, Yakın Doğu illerinden tamamen geri çekilmeye karar vermişlerdir. 632'de, Arap müttefiklerine ödemeleri bile durdurmuşlardır. Suriye ve Filistin kendi başlarına kalmıştır.

Bu illerde yerleşmiş olan Araplar, yalnızca biraz zorlamaları gerektiğini keşfetmişler ve o bölgeler, birbiri ardına ellerine düşmüştür. Muaviye adlı hükümdar diğerlerinin hepsini yenene kadar rakip Arap kabileleri arasında bir egemenlik mücadelesi olmuştur. Coins, onun, 661'den 680'e kadar, Şam'a hükmeden ilk Arap hükümdarı olduğunu ileri sürmektedir. İslami olmayan el yazmalarında, Muaviye'den önce hiçbir halifenin isminden söz edilmemiştir ve bu da, varlıklarının hiçbir bağımsız kanıtının olmadığı anlamına gelmektedir. Ayrıca, eğer büyük bir işgal olduysa da, "o zamanlarda, hiç kimse bunu fark etmemiş gibi görünmektedir," diye iddia etmektedirler Nevo ve Koren.

Danimarka Ulusal Müzesi'nde bir arkeolog olan Peter Pentz, işgalin Müslüman anlatımlarını destekleyecek tarihsel ya da arkeolojik kanıtların eksikliği nedeniyle, Arapların yönetimi almalarını "görünmez fetih" olarak açıklayarak, benzer bir sonuca ulaşmaktadır.[208]

Arapların yönetimi almasının, Mekke'den bir işgalle değil, yerinde bir ayaklanma yoluyla meydana geldiği önermesi, geleneksel açıklamadaki pek çok coğrafi sorunu çözecektir. Arkeolojik ve yazınsal kanıtlar, Irak ve Mısır'daki bazı erken dönem camilerin, Mekke'ye değil, kuzeybatı Arabistan'daki bilinmeyen bir tapınağa bakacak şekilde inşa edildiklerini göstermektedir.[209] Hicaz, o dönemde, çok seyrek nüfusluydu. Geleneksel açıklama, Mekke'yi gelişen bir ticaret merkezi olarak gösterse de, tarihçi Patricia Crone, onun Yemen'den gelen ticaret yolları üzerinde olmadığını ve klasik coğrafyacılar tarafından da sözünün edilmediğini göstermiştir.

Kuran'ın kendisi de, çok daha kuzeyde bir yerde yazıya geçirildiğine işaret eden birçok ayrıntıya sahiptir. Muhammed karşıtlarının, hububat, zeytin, üzüm ve hurma yetiştirdikleri söylenmektedir, ancak Mekke, herhangi bir türden tarım için uygun değildir. Putperestler, "Şüphesiz sizler (yolculuklarınız sırasında) sabah akşam onların (harap olmuş) yurtlarına uğrayıp duruyorsunuz," denilerek, Lut halkının yok olan şehirleri hakkında düşünmeye davet edilmişlerdir ve bu da, Ölü Deniz yakınında bir yeri akla getirmektedir.[210]

Daha geniş bir konu, Kuran'ın, okuyucularının, Tevrat ve Mezmurlara aşina olduklarını varsaymasıdır. Kuran, Hıristiyan-Yahudi teolojik söylemi bakımından zengin bir çevrede yazılı hale getirildiği izlenimini veren pek çok pasaj içermektedir. Bu gelişmenin Hicaz çölünde gerçekleşmiş olması, Fi-

listin, Suriye ya da Irak'ın yoğun nüfuslu bölgelerindeki bir yerde gerçekleşmiş olmasından çok daha az muhtemel görünmektedir. "Açıktır ki, İslam, Semitik tektanrılı din geleneğinin bir parçasıdır ve onun matrisi içinde ortaya çıkmış olmalıdır, ayrıca, bunun nasıl olduğunu çok daha kesin olarak tanımlamaya çalışmak da beyhude değildir," diye yazmaktadır, Londra Doğu ve Afrika Araştırmaları Okulu'nda bir tarihçi olan G. R. Hawting.[211]

Hem Eski Ahit hem de Yeni Ahit, bugünkü değişmez biçimlerini almadan önce, yüzyıllar zarfında şekillenmişlerdir. Aynı durumun Kuran için de geçerli olması, şaşırtıcı olmayacaktır. Ancak, geleneksel anlatım, böyle bir süreç için çok az hareket alanına izin vermektedir. Geleneksel inanışta, Kuran, bir melek tarafından, Muhammed'e dikte ettirilmiş, hurma ağacı yapraklarında, düz taşlarda ve insanların akıllarında korunmuş ve Muhammed'in 632'de ölümünden sonraki yirmi otuz yıl içinde, bu farklı kaynaklardan bir araya getirilmiştir; bundan sonra, standart bir metnin hazırlanması için direktif veren halife Osman, "bundan farklı olan her yaprak ya da el yazmasının yakılması için emirler vermiştir."[212] Revizyonist görüşe göre, bu süreç çok daha uzun sürmüş ve en azından kısmen de olsa, Filistin, Suriye ya da Irak'taki dini topluluklara egemen olan tutucu atmosfer içerisinde olgunlaşmıştır.

Revizyonist ekolün kurucusu, Londra Doğu ve Afrika Araştırmaları Okulu'nda bir tarihçi olan ve başlıca eserleri 1970'lerin sonlarında yayımlanan, John Wansbrough'dur. Kuran'ın İslami yorumlarının ve Siyer'in metinsel bir analizinden sonra, hepsinin "kurtuluş tarihi" türüne ait olduğu, yani, İslam yazınının tarihsel bir açıklama değil, dinsel olayların yazınsal bir açıklaması olduğu sonucuna varmıştır. Bir

tarihçi, bağımsız kanıtlarla doğrulanmadan, İslami külliyatın ne kadarının gerçeğe denk düştüğü değerlendiremez. "Ne insan eserleri ne de arşivler olmadan, İslam tarihi öğrencisi, oldukça kolay bir biçimde, edebi ve dilsel bir komplonun kurbanı haline gelebilir," diye yazmıştır Wansbrough.[213]

Wansbrough, Kuran'ın uzun bir sürede bir araya getirildiği ve muhtemelen son şeklini, Muhammed'in ölümünden 150 yıldan fazla zaman sonraya, 800 civarına kadar almadığı sonucuna varmıştır. Onun görüşüne göre, Tefsir adı verilen Kuran yorumları ve diğer İslami belgeler, özel bir amaçla şekillendirilmişlerdir: "Tefsir gelenekleri, diğer bütün alanlardaki gelenekler gibi, tek bir dürtüyü yansıtır: İslam'ın Hicaz kökenlerini göstermek."[214] Wansbrough'un görüşüne göre, İslam'ın Hicaz kökenli olduğu konusundaki ısrar, durumun gerçekten de böyle olup olmadığına dair artık kaybolmuş bir iç tartışmanın var olduğunu akla getirmiştir.

Wansbrough'un çalışması, kısmen açıklamalarının belirsizlikler içermesinden ötürü, çok iyi bilinmemektedir. Bir bilim adamı, onu, hayranlarının bile savunmak için karşısında isteksiz olabilecekleri bir suçlamayla, "acımasızca anlaşılmaz olmak" ile itham etmiştir.[215] Düşünceleri, çoğunlukla, öğrencilerinin ve başka yazarların çalışmaları aracılığıyla bilinmektedir. Tarihçiler Patricia Crone ve Michael Cook, onun çalışmalarının izinden devam ederek, bulabildikleri bütün İslami olmayan kaynakları gözden geçirmişler ve erken İslam tarihini ayrıntılarıyla incelemek için, bu kanıtlardan yararlanmayı denemişlerdir.

640'lı yıllardan, Suriye'de konuşulan Aramice'nin bir versiyonu olan Süryanice açıklamalar, Araplardan *Mahgraye* diye söz etmektedir. Bu sözcük, İngilizce'de "Hacer'in soyundan gelenler" olarak yorumlanabilir ve Yunan kaynakların-

da da, eşdeğer sözcük olan *Magaritai* görülmektedir. Crone ve Cook, İslam'ın köklerinin, her iki halkın da kin duymak için haklı nedenlerinin olduğu Bizanslılardan Kudüs'ü geri almak için ortak bir Yahudi-Arap hareketi olan Hacercilik'te yattığını ileri sürmüşlerdir. Ancak, Kudüs ele geçirildikten sonra, Araplar Yahudi müttefiklerinden ayrılmış ve bunun yerine, Hıristiyanlıkla bir ittifak kurmuşlardır. Yakınlaşma geçici olmuştur, ancak Kudüs'te Kubbetüs Sahra'nın üzerindeki şaşırtıcı bir biçimde Hıristiyan yanlısı yazıtlarda canlı bir biçimde görülür. Yeni Arap imparatorluğunun hükümdarları, daha sonra, hem Yahudilikten hem de Hıristiyanlıktan bağımsız, kendilerine ait bir inanç sistemi geliştirmeleri gerektiğine karar vermişlerdir.[216]

İslami olmayan kaynaklar tarafından kaydedilen ilk Arap hükümdar olan Muaviye ve onun nihai halefi Abdülmâlik, tebaasının büyük kısmı Monofizit ya da Nasturi Hıristiyanlardan oluşan büyük bir devlet yaratmışlardı. Şimdi de, birleştirici bir dine ihtiyaçları vardı. Kuran'ın oluşumuyla ilgili bütün ilk belgeler kaybolmuştur. İslam'ın ortaya çıkışını yansıtan çok ilginç bir metin ise günümüze kadar gelebilmiştir. Kâğıttan değil, taştan yapılmıştır ve Kuran'ın bilinen ilk kopyasından onlarca yıl önce, muhtemelen 692'de tamamlanmıştır. Kudüs'teki Yahudi tapınağının mevkisinde, Abdülmâlik tarafından inşa ettirilen Kubbetüs Sahra, diğer erken dönem İslami yapıların aksine Mekke'ye bakmaz. Birbirinin aynı olan sekiz eşit cephesi vardır ve bu da, eğer bir ibadet merkezi varsa, bunun kendisi olduğuna işaret etmektedir.[217]

Öte yandan, İslami metinlere bakıldığında belirgin bir ekleme süreci göze çarpar. Bir yazar mevcut anlatılardan yola çıkarak bir metin kaleme alır. Aynı metni uzun yıllar sonra yeniden kaleme alan ikinci bir yazar, ilk yazarın belirtmeyi

ihmal ettiği ilginç tarihsel ayrıntıları bu metne ekler ve böylece düşüncelerini ilk yazar aracılığıyla sonraki kuşaklara ait okurlara iletmiş olur. "Eğer bir hikâyeci bir baskından söz edecek olsa, sonraki hikâyeci bu baskının tarihini bilirken, üçüncüsü, hedef kitlenin bu konuda duymak isteyebileceği her şeyi bilecektir," diye yazmaktadır Crone. Böylece, 748'de doğan İslam tarihçisi El-Vakidi, Muhammed'in yaşamı hakkında, 704'te doğan, daha önceki tarihçi İbn-i İshak'tan çok daha fazla bilgi vermektedir. "Bilim adamlarının El-Vakidi'yi sevmelerine hiç şaşmamalı," diye yazmaktadır Crone: "İnsan bilmek istediği her şey hakkında, bu kadar harika bir biçimde kesin bilgiyi, başka nerede bulur? Ancak, İbni İshak'ın bu bilgiye hiç sahip olmadığı göz önüne alındığında, bu bilginin değeri son derece şüphelidir. Ayrıca, eğer sahte bilgi, İbni İshak ile El-Vakidi arasındaki iki kuşakta, bu oranda biriktiyse, Peygamber ile İbni İshak arasındaki üç kuşakta, daha bile fazlasının birikmiş olması gerektiği sonucunu çıkarmaktan kaçınmak zordur."[218]

Ne var ki, Crone, Muhammed'in varlığının, 660'da yazılan ve Piskopos Sebeos diye birine atfedilen bir Ermeni kroniği de dahil olmak üzere, birçok erken dönem metinler tarafından pekâlâ onaylanmış olduğunu söyleyerek, Muhammed'in tüm yaşamının, yalnızca tek bir başlıktan filizlendiğine dair, Nevo ve Koren'in düşüncesini reddetmektedir. "En önemlisi, Kuran'ın, Muhammed'in Tanrı tarafından vahiyle bildirildiklerine inanarak söylediklerinin bir koleksiyonu olduğundan makul bir biçimde emin olabiliriz," diye eklemektedir.[219] Öte yandan, Nevo ve Koren, Sebeos'un tarihinde Muhammed'den söz edilmesi için, muhtemelen "Sebeos'un neden söz ettiğini bilmediğini gören bir yazıcı tarafından, daha sonra eklenen bir açıklamadır," demektedirler.[220]

Wansbrough'un ve reddiyeci ekolün bir eleştirmeni olan Estelle Whelan, yazıtlarda Kuran'da olmadıkları gibi görünen Kubbetüs Sahra'nın üzerindeki yazıların, sınırlı mimari mekâna sığdırılmak için, var olan kutsal metinin kısaltmaları olduklarını savunmaktadır. Whelan, Nevo'nun, Negev'deki erken dönem Arapça yazıtlarda Muhammed'den söz edildiğine hiç rastlayamamasının, yalnızca, İslam'ın uzakta, Hicaz'da gelişmekte olduğu gerçeğini yansıttığını savunmaktadır.[221]

Hawting'in ileri sürdüğü gibi, Arap peygamber, Yahudi-Hıristiyan tektanrıcılık matrisi içinde bir yerde yaşamış olabilir, ancak eğer öyleyse, görev yeri, Kuran'ın gelişimi sırasında belli bir aşamada, Filistin, Suriye ya da Irak'tan, Hicaz'ın tamamen Arap arka planına aktarılmıştır.

İslam Hakkında Alternatif Bir Hipotez

İslam çağı, Muhammed'in Mekke'den Medine'ye gidişini imlediği kabul edilen tarih olan 622'de başlamıştır. Ancak, bu çağ, örneğin peygamberin doğum tarihi yerine, neden yalnızca bir ikamet değişimiyle tarihlendirilmiştir? 622 Arap dünyasında çok önemli bir yıldı. Ancak, tarihçilerin bu yılın önemi üstünde durması istenmiyordu: Bu, Arap bağımsızlığının başladığı tarihti.

Önceki yüzyıl boyunca, Bizans İmparatorluğu, İran'daki Sasaniler devletiyle pek çok kez savaşmış ve bu savaşların çoğunda yenilmişti. Suriye, Mezopotamya ve İran'ın Arap nüfusları, her ikisi de derebeylerine bağlı Arap tampon devletleri kuran ve idare eden bu rakip güç merkezlerinin ortasında kapana kısılmışlardı. Bizanslılar Suriye'deki Gassanileri kontrol ederken, Sasaniler güney Irak'ta bulunan Lahmi hanedanıyla ittifak kurmuşlardı. O zamanki Hıristiyanlık kar-

maşıktı. Gassaniler Monofizit Hıristiyanlar iken (Monofizitler, Mesih'in tek bir doğası vardır o da ilahidir diye düşünüyorlardı), Bizanslı hamileri Kalkedonlardı (Kalkedonlar Mesih'in iki doğası vardır, biri ilahi, öteki insanidir diye düşünüyorlardı). Öte yandan, Lahmiler Nasturi Hıristiyanlardı (Mesih'in tek kişide iki doğası yoktur, ancak, biri ilahi, biri insani olmak üzere iki kişiden oluşur diye düşünüyorlardı).

622'de cereyan eden olay, mükemmel bir komutan olan Bizans İmparatoru Heraklius'un, yedi yıl önce Kudüs'ü ele geçiren ve yağmalayan büyük general Şahrbaraz'ın emri altındaki Sasani ordusunu kesin olarak bozguna uğratmasıdır. Yenilgi o kadar yıkıcıydı ki, Sasani İmparatorluğu birkaç yıl sonra çöktü. Ancak, Bizans İmparatorluğu'nun da sistemik zayıflıkları vardı ve Heraklius ele geçirilen tampon devletlerin topraklarına sahip olmak yerine ordusu ile birlikte geri çekildi. Bölgedeki Arap halkları ilk defa kendi başlarına kaldılar. Doğal olarak halkı gibi bir Hıristiyan olan ilk hükümdarları da, 622'nin önemini kesinlikle fark etmişti: Saltanatını bu kuruluş tarihinden başlattı. Gadara'da (Ürdün) bulunan ve bu hükümdarın adını taşıyan Yunanca bir yazıtta bu tarih *kata Arabas* yani "Araplara göre" ifadesiyle birlikte kaydedilmiştir.

Bütün bunlar, bizi tarihsel arka plan yoluyla, kanılarını öncekinden çok daha uzağa taşıyan ve İslam tarihinin ilk yüzyılına ilişkin geleneksel açıklamalarla doğrudan çelişen revizyonistlerin tezinin bir başka çeşidine götürmektedir.

Belirtmek gerekir ki, revizyonistler, bu alandaki bilim adamlarının küçük bir azınlığını oluşturmaktadırlar ve savları, yeni düşüncelerin test edildiği hararetli akademik tartışmalarda ele alınmamıştır. Eğer olağanüstü iddialar, olağanüstü kanıtlar gerektiriyorsa, revizyonistler şimdiye kadar

ikincisinden çok birincisini sağlamışlardır. Bu aşamada, kanıları, muhtemelen bir hipotezden daha fazlası olarak görülmemelidir. Ancak, İslam yazınını bağımsız tarihsel kanıtlara karşı test etme yaklaşımı çok akılcı bir yaklaşımdır ve hem Müslüman hem de Batılı bilim adamlarına söz hakkı verilmesi çok doğrudur.

Bir din tarihçisi olan Karl-Heinz Ohlig ve bir Kuran paleografyası uzmanı olan Gerd Puin'in editörlüğünü yaptıkları bir makaleler derlemesi olan *İslam'ın Gizli Kökenleri* adlı yeni bir kitapta, revizyonistler, önceki bölümde açıklanan kanıyı, önemli ölçüde genişletmektedirler. Onların görüşüne göre, daha öncekilerin varlığı için hiçbir İslami olmayan kanıt bulunmadığı için, Emevi hanedanı, ilk Arap hükümdarlardır. Ayrıca revizyonistler, Emevilerin, Bizanslıların Teslis doktrinine karşı, sadece tek bir Tanrı olduğunu ve yalnızca bir insan olan İsa'nın da onun elçisi olduğunu ileri süren Hıristiyan Arap hükümdarlar olduklarını söylemektedirler.

İki bitkin bölgesel süper güç arasındaki boşlukta iktidarın dizginlerini ele geçirmeye başlayan ilk Arap lider, Emevi hanedanının kurucusu olan Muaviye'dir. Doğu paraları uzmanı Volker Popp'a göre, bir Emevi yazıtı ve bazı Emevi sikkeleri üzerinde haç işareti bulunmaktadır.[222] Kendisini, orada gömülü olduğu söylenen Yahya peygamberin türbesinin koruyucusu olarak ilan etmek için Şam'ı başkent seçmiştir. Geleneksel İslami açıklamada, Muaviye'nin beşinci halife olduğu göz önüne alındığında, revizyonist ile İslami kanılar arasındaki fark açıktır.

Suriye, Filistin ve Mısır nüfuslarının, Arap egemenliğine dikkate değer bir sessizlikle boyun eğmeleri ve bir Arap fethinin kanıtlarının tuhaf yokluğu, Muaviye'nin ve onun ileridek halefi Abdülmâlik'in Hıristiyan oldukları öncülü altın-

da, açıklanması çok daha kolay bir hale gelmektedir. Bu halklar, Müslüman Arap fetihlerine değil, Hıristiyan Arap egemenliğine boyun eğiyor olacaklardı ve Hıristiyan Arapların, geniş ölçüde nefret edilen Bizanslılardan daha kötü efendiler olacaklarından korkmak için hiçbir özel nedenleri yoktu.

Muaviye, Konstantinopolis'e yönelik bir dizi saldırıyı başlatan, ama sonuçta Rum ateşi diye bilinen Bizans deniz silahının ilk kullanımıyla geri püskürtülerek başarısız olan güçlü bir liderdi. İçeride, onun ve halefi Abdülmâlik'in karşı karşıya kaldıkları temel politik sorun, Arap nüfuslarını kendi egemenlikleri altında nasıl birleştirecekleriydi. Belirtildiği gibi, kendi etki alanlarının doğu bölgelerinde olanlar Nasturi Hıristiyanlardı ve batıdakiler de ya Monofizitler ya da Melkitlerdi (Bizanslıların Kalkedon ayini mensupları).

MÖ 1000 civarından bu yana, doğu Akdeniz'in ortak dili, Aramice ve daha sonra da Süryanice olarak bilinen Sami dili olmuştu. Aramice, İbranicenin yerini alarak İsa'nın ve Yahudilerin dili haline geldi. Aramice / Süryanice, aynı zamanda, Suriye'deki kilisenin de diliydi. Uzun süre bölgenin liturjik dili olarak kaldı ve günlük yaşamda Arapça konuşsalar da, Abdülmâlik'in egemenliği altındaki Araplar tarafından böylece kullanıldı.

Suriyeli ilk Hıristiyanlar, Yahudilerle aynı dili konuştukları için, Yahudi etkisine ve İsa'nın bir tanrı değil, yalnızca, şerefli Yahudi peygamberlerden biri olduğuna dair bazı Yahudilerin inancına özellikle açıklardı. Böylece, Süryanice konuşan Hıristiyanlar, Helenistik Hıristiyanlıkta geliştirilen, İsa'ya ilahi olduğu kadar insani yönler de bağışlama eğilimine çok az sempati duyuyorlardı. MS 325'teki İznik Konseyi ile ilk kez resmi hale getirilen Teslis kavramı ya da bu tuhaf, Kutsal Kitap'ta olmayan doktrinin sonucu olarak ortaya çı-

kan, İsa'nın doğası hakkındaki bitmez tükenmez tartışmalara katılmak istemiyorlardı.[223]

Bizans İmparatorluğu'nun yılları İsa'nın doğumundan başlayarak tarihleme sistemi yerine, yeni Arap hükümdarları, Bizanslı ve Sasani efendilerinden bağımsızlık yılından başlayarak, kendi sistemlerini inşa etmişlerdi. "Bir Hicret düşüncesinden uzun süre önce, 622 yılı ile başlayan ve yalnızca daha sonra bir Müslüman anlam 'yüklenen,' bir Arap-Hıristiyan zaman hesaplama sistemi vardı. Öyle görünmektedir ki, yaklaşık 8. yüzyılın sonuna kadar, Arap-Hıristiyan aşiret liderleri, Yakın Doğu ve Kuzey Afrika bölgelerini yönetmişlerdir; gerçekten de, Emevi liderler ve hatta ilk Abbasiler, Hıristiyan'dır," diye yazmaktadır Karl-Heinz Ohlig.[224]

O zaman, İslam nasıl başladı? Revizyonistlerin görüşüne göre, doğuşu, bir hanedan değişiminde yatıyordu. Muaviye ve Abdülmâlik'in ait olduğu Emevi hanedanlığı, seleflerinin dini de dahil olmak üzere, onların başarılarına çok az saygı duyan Abbasiler tarafından, 750 civarında devrildi. Abbasiler, Emevi mezarlarını kutsal saymayı bıraktılar ve Mekke'yi, Kudüs ya da Şam'a tercih edip kutsal şehir yaptılar.[225]

Kubbetüs Sahra'nın ve pek çok diğer caminin mimarisi, kutsal emanetlerin sergilenmesi için tasarlanan ve *martyrium* adı verilen, bir tür Bizans kilisesinden alınmıştır. "Eğer bir Orta Bizans *martyrium*unu alır ve ikonlar ile resimleri çıkarırsanız –ki bu da kabaca, 8. yüzyılda, ikona kırıcıların yaptığı şeydir– geride size kalan, esrarengiz bir biçimde, bir camiye benzemektedir," diye yazmaktadır tarihçi Philip Jenkins.[226]

İslam'ın kökenlerine dair, revizyonist ve geleneksel tarihçiler arasındaki farklılıkların nihai sonucu ne olursa olsun, yeni Arap dini, amacına çarpıcı bir başarıyla hizmet etmiştir. Yeni ortaya çıkmakta olan Arap hükümdarlarına, Bizanslıla-

rınkine karşı savunmak için, etkili bir dinsel kimlik sağlamıştır. Yeni din, ateşli bir sadakate esin kaynağı olmuştur. Emevilerin ve daha sonra da Abbasilerin, İspanya'dan Hindistan sınırlarına kadar uzanan bir imparatorluktaki pek çok farklı halkı birleştirmelerini sağlayarak, erken dönem Arap imparatorluğunun ihtiyaçlarına çok uygun düşmüştür.[227]

Din ve Sınırlar

Dinsel davranış, bir kabileyi birbirine bağlamak için evrilmiştir. Benzer şekilde, akrabalık, etnik köken ya da dile dayalı olanlar gibi, diğer katılımcı davranışları da güçlendirmiştir. Bu bağlayıcı davranışların her biri diğer bağlayıcı davranışlarla olabildiğince çok örtüşmek gibi doğal bir eğilime sahiptir ve bu eğilim, üyeleri birbirine sıkı sıkıya bağlı bir toplum oluşturur.

Örneğin, dilde, lehçeler çok hızlı oluşur, çünkü her bölge ya da köydeki insanlar, bir anadilde, kendi özel varyasyonlarını geliştirme eğilimindedirler. Seyahat yaygın hale gelmeden önce, bu küçük farklılıklar, casus olabilecek yabancıları anında tespit etmeye yarardı. Akrabalık da, en azından avcı-toplayıcılar ve ilkel çiftçiler arasında, düzenlenebilir bir olguydu. Gruplar 150 civarı insandan daha fazla nüfusa ulaştıklarında anlaşmazlık eğilimi baş gösterdiğinden, grup, genellikle akrabalık hatları boyunca bölünür ve sonuçta, her iki yeni grubu oluşturan kişiler arasındaki ilişkiler eski gruptaki ilişkilere oranla daha yakın olurdu. Güney Amerikalı Yanomamoları yıllarca araştırmış bir sosyal antropolog olan Napoleon Chagnon, "İlkel halkların kullandığı karakteristik bütünleştirici mekanizmalar olan akrabalık, soy ve evlilik ilkelerine dayanılarak organize edilen bir grubun ulaşabilece-

ği büyüklüğün bir üst sınırı var gibi görünüyor," diye yazmaktadır.[228]

Arkaik devletlerin ve imparatorlukların gelişine kadar dinler de kabilesel ve dinsel sınırlarla çoğunlukla uyumlu olmuş olabilir. Ancak, daha büyük imparatorluklarda, eğer tek bir dinin, imparatorluğun pek çok bölgesel çıkarını ve kültürel farklılığını birleştiremeyecek kadar zayıf olduğu ortaya çıkarsa, imparatorluk siyasal çizgiler boyunca, rakip mezheplere bölünebilir. Roma İmparatorluğu, bütün tabi halklarına iddiasız bir devlet dini empoze ederken, genellikle kendi dinlerini de uygulamalarına izin vermiştir. Ancak, eski Yunan ve Roma ritüelleri daha küçük toplumlar için şekillendirilmişlerdir. Doğu eyaletlerindeki esrik dinler, Hıristiyanlığa teslim olmadan önce, kendilerine meydan okumuştur. Hatta, yeni inanç bile, artık kendi özel denizi olan Akdeniz'in kıyılarını çevreleyen geniş imparatorluğu birbirine bağlayamamıştır.

Hıristiyanlıkta, dil, etnik köken ve siyaset açısından insanları birbirinden ayıran fay hatları boyunca çatlaklar ortaya çıkmıştır. Roma Piskoposu ve Konstantinopolis Patriği, çoğu, cemaatlerini bölen politik güçlerle, farklı bağlılık sorunlarına sahip olmuşlardır. İsa'nın Tanrı ile aynı ölçüde ilahi bir varlık olduğunu ima eden Teslisçi İznik İtikadına getirilen bir katkı niteliğine sahip *filioque* sözcüğüyle ilgili doktrin anlaşmazlığı, Hıristiyanlığın batı ve doğu dalları arasındaki düşmanlıktan doğan mezheplerin şekillenmesi için muhtemelen uygun bir bahane olmuştur. İkinci önemli bir hizip olan Protestanlık da, Germen dili konuşan ülkeleri (Almanya, Hollanda, İskandinavya, İngiltere ve İskoçya), Latince konuşulan güçlerden (İtalya, Fransa ve İspanya) ayıran dil ve etnik köken fay hatları boyunca ortaya çıkmıştır.

İslam imparatorluğu da benzer sorunlarla karşı karşıya kalmıştır. Doğu fetihlerinin önemli bir parçası olan İran, Yunanlılar, Romalılar ve Bizanslılarla yarışmış olan eski bir ulustu. Halkı Arap değildi ve bir Hint-Avrupa dili konuşuyordu. İslam'da ortaya çıkan Sünni-Şii ayrımından sonra, İran, 1501'de, onu, doğusundaki ve batısındaki çoğunlukla Sünni nüfuslardan ayıran bir Şii kimliği benimsedi. Böylece, pek çok farklı etnik azınlıkla genel uyumunu sağlamak üzere, geniş bir yönetim şekli için muhtemelen gerekli bir adım olarak, dini, etnik kökeni ve dili de uyumlu hale getirildi.

Yeni dinlerin eskilerinden türemiş olmalarına ve deyim yerindeyse, onların kılıklarını çalmak istemelerine rağmen, yeni bir dinin destekçileri genellikle onu öncekinden ayırmaya çalışırlar. Açık bir örnek, her ikisi de Yahudilikten türeyen Hıristiyanlık ve İslam'ın, kendilerini ondan liturjik olarak ayırmış olmalarıdır. Her iki din de, (Yahudiliğin Babillilerden ödünç aldığı) haftayı, dinsel zaman birimi olarak kabul eder, ancak Yahudilerin cumartesi gününden ayrı olarak, sırasıyla pazar ve cuma günlerini ana kutsal günleri olarak seçerler. Çarmıhtan önceki Son Akşam Yemeği, bir Fısıh yemeği olduğu için, Paskalya'nın tarihi, Hamursuz'unkine bağlı olmalıdır, ancak ilk Hıristiyanlar, kendileriyle Yahudi uygulaması arasına mesafe koymak için, en azından kısmen de olsa, bu bağı koparmışlardır.

***

Üç tektanrılı dinin ortaya çıkışına geri dönüp bakıldığında, çarpıcı bir süreç açıktır: Tarih boyunca, toplumun doğası değiştikçe, yeni ihtiyaçları karşılamak için, din defalarca yeniden şekillendirilmiştir. Ve cesur kültürel yeniliklerle meydana getirilen bu yeniden şekillendirme, olağanüstü derecede

esnek bir genetik çerçeve olan bir dizi dinsel davranış eğilimi içinde yer almıştır.

Avcı-toplayıcı dini, bir topluluğun üyelerinin toplumsal bağları güçlendirecek şekilde davranmasını sağlayacak şartlar ileri süren doğaüstü varlıklarla örtülü müzakereye dayanmaktadır. Doğaüstü dünya ile etkileşim, öteki dünyaya ait varlıklarla karşılaşma olanağı yaratan danslar ve translar aracılığıyla sağlanıyordu.

Daha sonra, erken dönem tarımın belirsizlikleriyle uğraşan yerleşik toplumlar geldi. Mevsimlerin döngüsü ve ekim ile hasat zamanlarının ihtiyaçlarını merkeze alarak dinlerini yeniden biçimlendirdiler. Hamursuz ve Roş Aşana'nın ilk Kenanlı selefleri gibi, danslar, tarım festivallerine dahil edildi.

İnsan nüfusları, 10.000 yıl önce başlayan Neolitik Çağ'da arttıkça, avcı-toplayıcı grupların eşitlikçiliğinin yerini toplumsal hiyerarşiler aldı. Rahipler, dinsel etkinliklerin organizasyonunu devraldılar ve doğaüstüne erişimi tekellerine alarak, güçlerini artırdılar. Artık, çok daha fazla sayıda insan, kutsal olanın hâkimiyeti altına alınabiliyordu.

5000 yıl önce yazının icadıyla, doğaüstü ile ilgili düşünceler yazılı hale geldi ve kutsal bir metin, kentsel dinlerin standart bir bileşeni haline geldi. MÖ 7. yüzyıl civarında, ritüel, tarih ve kaybedilen toprakları geri isteyen bir politik gündemin karışımı olan Yahudilik, özel amaçlı ilahların olağan derlemesinin yerine, tek bir tanrısal varlığı koyarak ve doğaüstüyle doğrudan etkileşimleri, mevcut deneyimin değil, geçmiş tarihin bir konusu haline getirerek, ilk modern din haline geldi.

Bu yeni din, bu durumda topluluk, bir avcı grubu değil, küçük bir ulus olsa da, bir topluluğu birbirine bağlamakta avcı-toplayıcı selefleri kadar etkiliydi. Yahudiler, dinlerin-

den ilham alarak, Romalı işgalcilere karşı defalarca isyan ettiler. Yahudi topluluklar, bundan sonra, 19 yüzyıl boyunca bir anavatanları olmadan, hayatta kalmak için inançlarının sağladığı bağlılığa dayandılar.

Yahudilik, bütün gücüne rağmen, ciddi kısıtlamalara sahipti. Sünnet ve beslenme kanunlarıyla, tek bir etnik kökene bağlı olan bir kabile diniydi. Hıristiyanlık ve daha sonra İslam'la, dinsel davranışın, çok daha büyük bir role, yani başka çok az bağı olan insanları birleştirmeye de uyarlanabilir olduğu ortaya çıktı.

İnançlarının daha hoşgörülü bir versiyonunu şekillendiren Helenistik Yahudiler, Hıristiyanlık ile, ilk evrensel dini, Roma İmparatorluğu'nun ve onun Hıristiyan haleflerinin pek çok farklı ulusunu birbirine bağlayan dini yarattılar.

İslam da benzer bir başarı elde etti. Muaviye ve Abdülmâlik, yeni Arap imparatorluğu içindeki bütün Hıristiyan mezheplerini birbirine bağlamak ve düşmanları olan Bizanslıların inancına karşı kendi inançlarını savunmak için, evrensel bir dine ihtiyaç duyuyorlardı.

Üç tektanrılı dinin ortaya çıkışıyla, din ağacı, 1500 yıl zarfında, aşağı yukarı son şeklini almıştır. Hıristiyanlık ve İslam'ın güçlü uygarlıkları, Yahudiliği hoş görerek, ancak yeni bir rakibin ortaya çıkmasına izin vermeden, Akdeniz dünyası ve Yakın Doğu'da egemen olmuşlardır. Ağacın, esas yeni büyümesi, en son egzotik çiçek Mormonluk da dahil olmak üzere, Hıristiyanlık ve İslam içerisinde ortaya çıkan mezheplerle olmuştur. Ancak, insan toplumları, son 1500 yılda büyük ölçüde değişmiştir. Din o kadar hızlı değişmediği için, kendini çağdaşlık ile artan bir çatışma içinde bulmuştur. İlk halklar, dini, artık bilimle daha iyi açıklanan, hava durumu ya da hastalık gibi fiziksel ve biyolojik olgular için açık-

layıcı bir çerçeve olarak da kullanmışlardır. Dinler bu dayanaktan, her zaman güzellikle vazgeçmemişlerdir. Bilimsel bilginin artışıyla daha uyumlu olabilecek yeni dinlerin ortaya çıkmalarına izin verilmemiştir, çünkü yerleşik inançlar, kendilerinin de yaratıldıkları dinsel yenilikçilik sürecinin yolunu tıkamışlardır.

Tarihçiler ve siyaset bilimciler dinleri yalnızca kültürün bir bileşeni olarak görme eğilimindedirler. Ancak, dinler bundan çok daha fazlasıdırlar. Toplumları birbirine bağlarlar ve etnik köken ve dil gibi, diğer bütünleştirici güçlerle örtüştükleri zaman da bunu özel bir güçle yaparlar. Dinler, esasında toplumsal bağlılık için gerekli olabilir. Şimdiye kadar, bir dini olmadan uzun süre hayatta kalmış hiçbir toplum yoktur. Sovyetler Birliği yalnızca 70 yıl dayanabilmiştir. Doğrusunu söylemek gerekirse, başka problemleri de olmuştur, ancak onun dinin kökünü kazımaya çalıştığı, bunu başaramadığı ve Ortodoksluğun Rusya'nın resmi inancı olarak kaldığı bir gerçektir.

Din, eski ve yeni toplumlarda, hayati bir rol oynar, çünkü, ilerideki üç bölümde tartışıldığı gibi, ahlakı, güveni ve ticaret ile alışveriş gibi onlara dayanan kurumları şekillendirir, üreme davranışlarını ve demografik büyüme oranlarını kuvvetle etkiler ve bir toplumun geçeceği en zor sınav olan savaşın birçok yönüyle yakından ilgilidir.

8
AHLAK, GÜVEN VE TİCARET

> Böylece, özellikle dinsel ve büyüsel eylemlerin amaçları bile ağırlıklı olarak ekonomik olduğu için, dinsel ya da sihirsel davranış veya düşünce, günlük amaca yönelik davranışlar yelpazesinin dışında tutulmamalıdır.
>
> — MAX WEBER[229]

> Son olarak, bir Tanrı'nın varlığını inkâr edenlerin kesinlikle hoş görülmemesi gerekir. İnsan toplumunun bağları olan vaatler, sözleşmeler ve yeminler, bir ateisti bağlayamazlar. Düşüncede bile olsa, Tanrı'nın uzaklaştırılması, bunların tümünü eritir; aynı zamanda, bunun yanı sıra, ateizmleriyle bütün dini zayıflatanlar ve yok edenler, bundan dolayı, bir hoşgörü ayrıcalığına meydan okumak için, hiçbir din bahanesine sahip olamazlar.
>
> — JOHN LOCKE, *Hoşgörü Üstüne Bir Mektup*, 1689

Filozof John Locke, zamanının birçok filozofuyla birlikte, dinin, toplumun işleyişinin ayrılmaz bir parçası olduğuna inanıyordu. *Hoşgörü Üstüne Bir Mektup* adlı eserinde, toplumun farklı Hıristiyan mezheplerinin var olmasına izin verebileceğini, ancak ateistlerin hoş görülemeyeceğini yazıyordu. Onların yeminleri ve vaatleri değersizdi, çünkü ilahi bir cezalandırılma korkusu olmadan, onları tutmak için hiçbir nedenleri yoktu.

Locke'un –insanların, ilahi cezalandırılma korkusu nedeniyle sözlerini tutacaklarını bildikleri için birbirlerine güvendikleri– toplumsal doku anlayışı, tarih boyunca kabul edilmiştir ve buna bugün bile hâlâ yaygın olarak inanılmaktadır. Bu düşünce, temelden de yoksun değildir. Din insanların ahlaki kısıtlamaları dikkate alma ölçülerini önemli ölçüde etkilemektedir. Bunun sonucunda işlem maliyetleri ve bir ekonominin işleyişi, dolayısıyla bir toplumdaki güven düzeyi de etkilenmektedir. Din, toplumsal dokunun kalitesini şekillendirdiği için, modern ekonomiler üzerinde, yaygın olarak kabul edilenden daha büyük bir etkiye sahip olabilir.

Antikçağ ve ortaçağ toplumlarında, din, hemen hemen her eyleme, özellikle de mal ve hizmet alışverişine hâkim olmuştur. Modern devletlerde, laik kurumlar, dinin yakın zamanlara kadar toplumsal yaşamda sahip olduğu merkezi yeri maskeleyerek, onun pek çok rolünü üzerlerine almışlardır. Ancak din, modern ekonomilerde bile, bütün ekonomik işlemlerin sonuçta bağımlı olduğu güvenin oluşturulmasındaki önemli rolünü korumaktadır.

İlk Toplumlarda Din ve Ticaret

Düzenleme ve uygulamalar için modern kurumlardan yoksun olan ilkel toplumların ekonomilerinde, din, ticaret ve alışverişi desteklemede merkezi bir rol oynamıştır. Dinin bir ekonomiyi desteklemesinin en çarpıcı örneklerinden biri, Papua Yeni Gine'nin doğu sahili açıklarında bulunan Melanezya Adalarının bir parçası olan Trobriand Adalarında uygulanan Kula alışveriş sistemiydi.

Kula, biri törensel, diğeri de ticari olmak üzere, iki paralel işlemden oluşuyordu. İlki, bir ömür boyu törensel hediyeler verme ve alma bağıyla bağlı olan uzak adalardaki ortaklar

arasında değiş tokuş edilen, büyük prestije sahip, ancak hiçbir ticari değeri ya da faydası olmayan hediyelere dayalıydı. Hediyelerin değiş tokuş edildiği toplantılar, aynı zamanda, adalar arasında, ticari malların takas edilmesi için de bir fırsat olarak hizmet veriyordu. Muhtemelen, törensel değiş tokuştaki yüksek şeref ve yükümlülük standartları, aynı zamanda ticari değiş tokuşu da yönetiyordu, çünkü her ikisi de aynı ortakları kapsıyordu.

İlkel bir toplum için son derece ayrıntılı bir kurum olan Kula, binlerce bireyi ve birbirinden yüzlerce kilometre uzaklıkta, tehlikeli denizlerle ayrılmış olan adaları geçen, 80 kadar yelkenli kano filosunu kapsıyordu.[230]

Kula'nın törensel hediyeleri iki türdü. Bunlardan biri, büyük deniz kabuklularının bir türünden yapılan kolluklardı; diğeri ise, kırmızı kabukluların disklerinden hazırlanan gerdanlıklardı. Gerdanlıklar saat yönünde ve kolluklar saat yönünün tersine doğru gönderilerek, hediyeler, organizasyona katılan adalar arasında zıt yönlerde değiş tokuş ediliyordu.

Kolluklar ve gerdanlıklar o kadar değerli ve benzersizdi ki, her birinin kendi ismi vardı. Bunlardan birine sahip olmak, sahibine muazzam bir prestij sağlıyordu. Ancak, bu hediyeler saklanamıyordu. Ünlü bir kolluğun alıcısının, bunu, birkaç hafta ya da ay sonra, halkadaki saat yönünün tersine, bir sonraki adadaki takas ortağına yeniden hediye etmesi gerekiyordu. Buna karşılık, vakti gelince, ortağı ona aynı değerde olduğunu düşündüğü bir gerdanlık verirdi.

Bir hediyenin, Kula çemberini oluşturan adalar arasında tam bir tur atması 2 ila 10 yıl alabiliyordu. Bir kişi, ömrü boyunca aynı hediyeyi birçok kez yeniden görmesine rağmen, adalardaki katılımcılar, bütün bu sistemin nasıl işlediğine dair çok az fikre sahiptiler. Kula hakkındaki en ayrıntılı açık-

lamayı sağlamış olan antropolog Malinowski, "En akıllı yerlilerin bile, Kula'nın büyük, organize, toplumsal bir yapı olduğuna dair çok net fikirleri yoktur ve onun toplumsal işlev ve etkilerine dair ise hiçbir fikirleri yoktur," diye yazmaktadır.[231] (Ancak elbette, pek çok akıllı Amerikalı ve Avrupalı da, kendi ekonomilerinin temelini oluşturan karmaşık kurumlar hakkında en ufak bir fikre bile sahip olmayabilir.)

Kula kollukları ve gerdanlıkları hediyeydi, bu yüzden bunlar için hiçbir pazarlığa izin verilmiyordu. Herkes, vakti gelince, aldığıyla eşit değere sahip bir hediyeyi vermekle yükümlüydü. Törensel hediyeleri getiren filoların, aynı zamanda ticaret öğeleri taşımalarına rağmen, takas kanalı, insanların zihninde, tamamen ayrı tutuluyordu. Bu ticaret öğelerinin arasında, devekuşu ve papağan tüyü, obsidyen taşı, balta bıçaklarını parlatmak için ince kum, kırmızı aşı boyası, yaban domuzu dişleri, ahşap tabaklar, taraklar, çömlekler, midye kabukları ve abanoz malalar gibi, Melanezya yaşamının olmazsa olmazları vardı.

Bütün bu öğeler takasla alınıp veriliyordu. Kula ticaret çemberinin kuzeybatı bölümündeki Trobriand Adalarında, 4 hindistan cevizine karşılık takas edilebilecek bir tarak, yaklaşık 80 kilometre güneydeki bir ada olan Dobu'da, 4 hindistancevizi ve bir demet betel yaprağına karşılık gelirdi.

Kula takası, adalıların yaşamının önemli bir parçasıydı. Komşu bir adadan bir filonun gelişi, büyük bir olaydı. Her yıl yeni kanoların inşasına ve eskilerinin onarımına aylar harcanırdı. Tüm sistem, dinsel kavramlara derinden bağlıydı. Kanoları güvende tutmak, ağır yüklü olduklarında onları hafifleştirmek ve deniz yolculuğunun birçok tehlikesini önlemek için, büyülü sözlere gerek duyuluyordu. Ana Trobriand Adası'nın doğusundaki Kivata Adası sakinleri, güney-

doğu rüzgârını kontrol eden özel bir büyü kullanırlarken, öte yandan, Lousançay Adalarının sakinleri, kuzeybatı rüzgârlarının efendileriydi.

Büyü ile korunma kuşkusuz bir rahatlık sağlıyordu, çünkü Kula filoları pek çok tehlikeyle karşı karşıya kalıyorlardı. Adalar arasındaki sığ denizler, birçok resif ve kum yığınlarıyla doludur. Yabancı kıyılarda kaza geçiren kanoların mürettebatının, o ada sakinleri tarafından öldürülmeleri muhtemeldi. Rüzgâr ya da akıntılarla açık okyanusa itilen kanolar, muhtemelen hiçbir zaman geri dönemeyeceklerdi. Muhtemelen daha az somut olan ama bir o kadar da korkulan başka tehlikeler de vardı. Bir köy büyüklüğündeki dev bir ahtapot olan *kvita*, belirli suların altında yatmış bekliyordu. Eğer bir kanoya saldırırsa, yalnızca kanoda bulunan herhangi bir genç erkek kurban edilerek teskin edilebilirdi. Uçan cadılar olan *yoyova*lar ve okyanustan dışarı fırlayan büyük, sıçrayan taşlar vardı. Trobriand Adaları'nın kuzeyine kayabilecek olanlar için, hiçbir erkeğin iyiliklerinden kurtulamayacağı kadar yoğun bir şehvete sahip kadınların yaşadığı, çok korkulan Kaytalugi toprağı vardı.[232]

Kula çemberindeki adalılar, din ve ekonominin kusursuz bir karışımı olan ticaret sistemleri uğruna, bütün bu tehlikelere göğüs germişlerdir.

Sosyolog Marcel Mauss'un görüşüne göre, Trobriand Adalıların Kula sistemi, Kuzeybatı Pasifik'teki Kızılderili kabilelerin *potlaç* törenleri gibi, ilkel toplumlardaki büyük ölçekli takas sistemlerini yürütmek için, hediyelerin gücünü gösteriyordu. Her tür mal –kurutulmuş balık, kanolar ya da köleler– özünde, Kvakiutl ve Haida gibi, çeşitli kabileler arasında büyük ölçekli bölgesel takas sistemleri olan *potlaç*lara dahil edilebiliyordu.

Gelenekler, hediyeyi alan kişinin, aradan uygun bir süre geçtikten sonra, kendisine bu hediyeyi veren kişiye aynı ya da daha büyük değere sahip bir hediye vermesini gerektiriyordu; kişi bu yükümlülüğü yerine getirmezse ciddi bir sosyal statü kaybına uğruyordu. "*Potlaç*ın özü, verme zorunluluğudur," diye yazmıştır Mauss. Bir kabile şefi, yalnızca kendisine iyi talih lütfedildiğini ve cömertçe verebileceği hediyeleri olduğunu kanıtlayarak otoritesini koruyabilirdi. Her alıcı, daha sonraki bir tarihte, karşılığını vermek zorunda olduğu için, net sonuç büyük bir mal takasıydı. "Bu yüzden, bu, önemli bir zenginliğin sürekli harcandığı ve aktarıldığı bir hukuk ve ekonomi sistemidir," diye belirtmiştir Mauss.[233]

Trobriand Adalılar ve Kuzeybatı Pasifik halkları arasındaki takas sistemleri, malların parasal olmayan bir sistemde ticaretlerinin yapılmasına olanak sağlamıştı. Takaslar kâr amaçlı değil, şeref, yani toplumsal prestijin korunması ya da biriktirilmesi amaçlıydı. Sistem, özünde, aldığı hediyenin karşılığını vermeyenleri cezalandıracağından korkulan tanrılar tarafından organize ediliyordu. "Sistem enerjisini nereden alıyor? Kişinin, borcunu ödemediği şeklindeki iftiralardan ötürü ruhların kendisini cezalandıracağına inanmasından," diye yazmaktadır antropolog Mary Douglas.[234]

Bu onura dayalı ticaret sisteminin kökleri oldukça eski olabilir. İlk yerleşik toplumlar, beslenme için değil, fakat kendilerini fazladan yiyecekten daha çok ilgilendiren avantajlar olan şeref ve güç karşılığında takas etmek için, tarımsal ürün fazlaları üretmiş olabilirler. Dinsel davranış da, sayesinde bu tür takasların gerçekleşebildiği bir güven rejimini güvence altına alma konusunda kadim bir role sahip olmuş olabilir.

Antropolog Roy Rappaport'un görüşüne göre, dinsel davranış, dilin aldatma gücünü dengeleyici bir yöntemle, ona ayak uydurarak evrim geçirmiş olabilir. İlk toplumlar için en büyük iç tehdit, diğerlerinden alırken, karşılığında daha az veren insanlar, yani beleşçiler ve hilekârlar olmalıydı. Dil evrim geçirdikçe, beleşçilerin diğerlerini istismar etme yetenekleri, toplumun istikrarını tehdit ederek artacaktı. Rappaport'un görüşüne göre, din beleşçilerin yalanlarını dengelemek için bir gerçeği test etme işlevi sunuyordu. Merkezi otoritenin olmadığı ilkel toplumlarda, "normların kutsanması, onların onurlandırılmasını sağlama alacak kadar ileri gider," diye yazmaktadır Rappaport. "Böylece, kutsallık, dünya halklarının bazıları arasında, politik gücün işlevsel bir eşdeğeridir."[235]

Kutsal fikri, toplumun işleyişi için çok önemlidir, çünkü belirli ritüel bağlamlarda üretilen sembolik ifadeleri onaylamaya yarar. Herhangi bir laik ifade yalan olabilir, ancak ritüel bir bağlamda söylenen bir ifade varsayımsal olarak doğrudur ve eğer aksi olduğu ortaya çıkarsa, onu doğaüstü yaptırımlar takip edecektir.

Kutsallık beklentileri, genellikle, dinsel törenleri, onun kutsal bir mekân olduğunu belirtecek şekilde sembollerle süslenmiş, mağara, yer altı odası, tapınak ya da katedral gibi özel bir yerde gerçekleştirerek eyleme geçirilir. Bir ayinin sözcükleri, yeni bir bilgi ilettikleri için değil –aksine, herkes için son derece tanıdıktırlar– cemaat üyelerinin, daha yüksek güçlerle iletişim kurmaları sayesinde duydukları huşu duygusunu ve birbirleriyle ve toplumla aralarındaki birlik duygusunu yeniden uyandırdıkları için söylenirler.

"Kutsal metinlerin ve kanonik metinlerin, kendi içlerinde bir içsel anlama sahip olduklarını ve doğaları gereği, diğer

metinlerden niteliksel olarak farklı olduklarını düşünmeye eğilimliyiz, ancak bu bir hatadır," diye yazmaktadır din sosyologu Robert Bellah. "Aslında, kutsal metinler, içinde kutsal oldukları bir topluluk bağlamında okunmalı ya da dinlenmelidirler: Onlar, ancak yaşayan bir topluluğun ritüel uygulamalarında kutsal hale gelirler. Ritüel, anlamın ortaya çıktığı yerdir... Rab'bin duasını okuma ritüeli, Tanrı'ya tapmamızın anlamını vurgular."[236]

Kutsal metinler ya da anlatılar, ritüeldeki işlevlerinin yanı sıra, insanların dünyadaki yerini açıklayan, ahlak kuralları için bir çerçeve ortaya koyan ve onları ihlal edenlere verilen cezaları haklı gösteren bir kozmoloji içerebilirler. Avustralyalı Aborjinler arasında yaygın olan bir inançlar kümesi, tabiat ve onun özelliklerinin, *Alçera*'da (Düşler Zamanı'nda) yaşayan insanlar tarafından yaratıldığını söyler. Bu, Aborjinlerin görüşüne göre, bugüne paralel olarak devam eden, uzun zaman önceye ait bir çağdır. Yaşayan insanlar, uygun ritüelleri uygulayarak, kısa bir süre için kahraman haline gelirler ve *Alçera*'ya katılırlar. *Alçera* kahramanlarının eylemleri, ensest gibi hataları yüzünden cezalandırılmaları da dahil olmak üzere, ahlaki örneklerle doludurlar. Okuryazar halklar arasında da, yalnızca On Emir ya da Dağdaki Vaaz gibi yazılı metinlerde ahlak kurallarının açık hale getirilmeleri dışında, din aynı role sahiptir.

Her şeyi bilen ve cezalandırıcı olan doğaüstü güçlere inanç, çoğu dinin özelliğidir ve 3. bölümde tartışıldığı gibi, bunun zihnin donanımının doğuştan gelen bir parçası olduğu muhtemel gibi görünmektedir. İnanç, bireyi toplumun egemen davranış kurallarına uyum göstermeye zorlamak için yardımcı olur. Her din, bu doğaüstü ilahların kendi versiyonunu ve onların gazabını tetiklemesi beklenebilecek suçların

bir listesini hazırlar. İtiraf gibi dinsel törenler, cemaat üyelerinin suçluluk duygularını ve kızgın tanrıları yatıştırabilecek rahiplere olan güvenlerini tazelemelerine yardım eder.

İlkel dinsel inançlara göre, tanrılar, koydukları kurallara uymayan insanları cezalandırmak için başlarına hastalık ve afet gibi belalar sarıyorlardı. Gelişmiş toplumların dinleri, cezalar listesini, bu dünyadan, öbür dünyaya da genişletti. Geçici cezaların yerini sonsuza dek süren cezaların alması muhtemelen gerekliydi, çünkü büyük yerleşik toplumlarda suç ve dinsel şüphecilik daha sık görülüyordu.

Kutsal ve cismani dünyalar doğrudan karşıt gibi görünebilir, ancak aslında yakından bağlantılıdırlar. Ticaret ve alışverişi bu kadar uzun süre mümkün kılan, tapınma ile yaratılan toplumsal bağlardır.

Din ve Güven

Modern toplumlarda mallar genellikle onur için değil kâr için değiş tokuş edilir, işlemler kanunla düzenlenir ve kanunlara uyum mahkemeler tarafından sağlanır. Ticari işlemleri güvence altına almak için, artık dine ihtiyaç yoktur ve laik kurumlar, toplumsal dokuyu koruma rolünü devralmış gibi görünmektedirler. Ancak, durum gerçekten böyle değildir. Hukuk, polis ve mahkemelere yalnızca son bir çare olarak başvurulmakta ve kullanımları, ağır işlem maliyetleri yüklemektedir. Toplumsal ya da ticari, bütün normal işlemlerin temelinde, ahlak ve güven yatmaktadır.

Ekonomistler, genellikle, özneleriyle ilgili olan tek insan davranışının kişisel çıkar olduğunu varsayarlar. Mantraları, Adam Smith'in iyi bilinen sözü olan, "akşam yemeğimizi soframızda bulmamızın sebebi, kasap, biracı veya fırıncının cömertlikleri değil onların kendi çıkarlarını düşünmeleridir,"

sözüdür. Ancak, bazı ekonomistler ve diğer toplumbilimciler, yalnızca insanlar erdemli bir biçimde hareket etme eğiliminde oldukları için piyasada alışveriş yapılabildiğini savunarak, ekonominin ahlaki temellerine bir ilgi duymaya başlamışlardır. "Aslında, bazılarımızın kısaca 'serbest girişim' olarak tanımladığı, açık, kendi kendine örgütlenen ekonomik sistemimiz, yalnızca, çoğu zaman katılımcılarının büyük bölümü, güvenilirlik, adalet ve dürüstlük gibi, içten motive edilen 'olumlu' değerlere uydukları için etkilidir," diye yazmaktadır Oliver Goodenough ve Monika Gruter Cheney.[237]

Güven, insanların genellikle akrabaları ya da komşularıyla değil, yabancılarla uğraştığı ve istismar edilmeyeceklerini umarak kendilerini ya da varlıklarını bilinmeyen ellere düzenli olarak teslim etmelerini gerektiren büyük, modern toplumlar için özel bir öneme sahiptir. Güven yüksek olduğu zaman, toplumsal ve ekonomik işlemler daha kolay ve verimli ilerler.

Dinin önemli bir rolü, dindaşlar arasında güven oluşturmaktır. İlkel toplumlarda, güven, tanrıların kendileri tarafından belirlenen ve uygulanması zorunlu tutulan ortak ahlak kurallarının gözetilmesine dayanır. "Tanrı, toplumsal düzenin koruyucusudur ve onun müdahalesi de, herhangi bir davranış kuralı için olası bir yaptırım olarak kabul edilir," diye yazmıştır antropolog E. E. Evans-Pritchard, Nuerler ile ilgili olarak.[238]

Evans-Pritchard'ın görüşüne göre, Nuerler, "asi ve kavgacı bir halk"tır, ancak dinleri, onların yanlış yapmaktan korkmalarını ve çabucak özür dilemelerini sağlamaktadır. "Nuerler, eğer bir adam doğru yolda olursa –ilahi yaptırımları olan yasakları delmezse, başkalarına yanlış yapmazsa ve ruhsal varlıklara, hayaletlere ve eşine dostuna karşı yüküm-

lülüklerini yerine getirirse– bazı talihsizlikler herkesin birden başına geldiği için, bütün talihsizliklerden kaçınamayacağı, ancak hatalar yüzünden başına gelen ve cezalandırma olarak görülmeleri gereken, ekstra ve özel talihsizliklerden kaçınabileceği düşüncesine sahiptirler... Kişinin aile üyelerinden biri, akrabası, akranı ya da konuğuyla olan ilişkisinde, kabul edilmiş davranış normlarına herhangi bir şekilde uymaması, kötü sonuçlar doğurabilecek bir hatadır... Bu nedenle, hata yapan bir adam, gücendirmiş olduğu kişiye gider, *'ka dvir' yani* 'hatalıydım,' diyerek, hatasını kabul eder ve aynı zamanda, suçunu silmek için bir hediye de sunabilir," diye yazmıştır Evans-Pritchard.

Özrü, toplumsal dokuyu daha da fazla tamir eden uzlaşma takip etmelidir: "Daha sonra, haksızlığa uğrayan adam, tükürerek ya da üzerine su üfleyerek, onu kutsar ve hiç önemli olmadığını ve adamın rahat olabileceğini söyler. Böylelikle, kalbinde olabilecek her türlü kırgınlığı yok eder. Nuerler, Tanrı'nın bu eylemleri gördüğünü ve adamı, hatasının sonuçlarından kurtardığını söylemektedirler."[239]

Modern toplumlarda, dinler güvenin tek bileşeni değildir –sivil dernekler, gelenek, hukuk ve kültürün pek çok diğer yönü de buna katkıda bulunmaktadır– ancak dinsel inanç, ahlakın koruyucusu rolünü oynamayı kesinlikle bırakmamıştır. Washington'dan bu yana, liderler dini toplumsal dokunun önemli bir parçası olarak görmüşlerdir. 1796'daki veda konuşmasında, George Washington şöyle demiştir:

> Siyasi refaha yol açan tüm eğilim ve alışkanlıklar arasında, din ve ahlak vazgeçilmez desteklerdir. Her kim, insanların ve vatandaşların görevlerinin en sağlam desteği olan, insan mutluluğunun bu büyük temellerini yıkmak için çalışırsa, vatandaşlığa saygı duyduğunu iddia etme-

> si boşuna olacaktır. Halis politikacı tıpkı dindar bir adam gibi onlara saygı duymalı ve değer vermelidir. Din ve ahlakın bireylerin ve halkın mutluluğunu hangi bakımlardan etkilediğini anlatmaya kalksak bir kitap yazmamız gerekir. Basit bir şekilde soralım: Eğer dinsel yükümlülük duygusu, adalet mahkemelerinde soruşturma aracı olan yeminler arasında yer almazsa, mülk, itibar ve yaşamın güvenliği nasıl sağlanır? Ve ahlakın, din olmadan korunabileceğine dair varsayıma dikkatle izin verelim. Rafine eğitimin sıra dışı zihinler üzerindeki etkisi her ne olursa olsun, ne aklımız ne de deneyimlerimiz, ulusal ahlakın dinsel ilkeyi dışlayarak galip olabileceğini düşünmemize izin vermemektedir.[240]

Dine karşı hiçbir büyük kişisel ilgisi olmamış gibi görünen Dwight Eisenhower da, oldukça benzer bir sonuca ulaşmıştır. Kendisinin, "Hükümetimizin, derinden hissedilen bir dinsel inanç üzerine kurulu olmadığı sürece, hiçbir anlamı yoktur ve bunun hangisi olduğu benim için önemli değil," demiş olduğu bildirilmektedir.[241] Yetişkin ömrü boyunca kiliseye hiç gitmemiş olmasına rağmen, başkan olduğunda, Washington'daki Ulusal Presbiteryen Kilisesi'ne katılmış ve diğerleri için bir örnek oluşturmak amacıyla, göreve başladığı gün ve her pazar, oradaki ayinlere katılacağını açıklamıştır.[242]

Toplumsal dokunun kalitesini ölçmek zordur ve diğer nedenler arasında, din, bu yüzden de, ekonomistler tarafından sık sık göz ardı edilir. Onların görüşüne göre, toplum, yalnızca mülkiyet hakları ve sözleşmeleri koruyan birkaç kanuna tabi olan ve yalnızca kendi çıkarlarını en üst düzeye çıkarmak isteyen bir çıkarcı bireyler topluluğudur. Siyasal bilimci Francis Fukuyama, *Güven* adlı kitabında, aksine, ekonomik yaşamın, toplumsal yaşama derinden bağlı olduğunu ve bir

toplumu birbirine bağlayan normlar, kurallar ve ahlaki yükümlülükler ağına bütünsel olarak bağlı olduğunu savunmaktadır. Bu ağ ne kadar yoğunsa, güven düzeyi o kadar yüksektir ve bunu, "bir toplulukta, o topluluğun diğer üyeleriyle, ortak normlara dayalı, düzenli, dürüst ve işbirlikçi bir davranışa dair ortaya çıkan beklenti," olarak tanımlar.

Güven, neo-klasik ekonomistlerin toplum açıklamalarında nadiren yer alabilir, ancak Fukuyama'nın görüşüne göre, güven, insanların, toplumu birbirine bağlayan birlikler ağı olan toplumsal sermayeyi oluşturmalarına izin veren şeydir. Ortak etik değerlere sahip olan topluluklar gibi, güvenin en yüksek olduğu yerde, organizasyonlar da daha etkilidir. Fukuyama, "Bir ulusun refahı kadar, rekabet edebilme yeteneği de, tek bir yaygın kültürel özellikle koşullandırılır: Bir toplumun doğasında var olan güven düzeyi," diye yazmaktadır.[243]

Güvene katkıda bulunan pek çok kültürel faktör arasında çok azı, ahlaki değerler ve onları şekillendiren dinlerden daha önemlidir. Fukuyama'nın görüşüne göre, "Geleneksel dinler ya da etik sistemler (ör., Konfüçyüsçülük), kültürel olarak belirlenmiş davranışın en önemli kurumsallaşmış kaynaklarını oluştururlar."

Toplumsal sermayeyi yok etmek, yeniden oluşturmaktan daha kolaydır ve Amerika Birleşik Devletleri'ndeki güven düzeyinin, son on yıllarda düşmüş olduğuna dair bazı kanıtlar vardır. "Çoğu insan"ın güvenilir olup olmadığı sorulduğunda, 1960'ta, Amerikalıların %58'i evet demiştir, ancak 1993'te bu oran yüzde 37'ye gerilemiştir. Bowling ligleri gibi organizasyonlara üyelikle ölçülen, toplumsal sermayedeki düşüş de, siyaset bilimci Robert Putnam tarafından, kitabı *Yalnızca Bowling*'de ayrıca kaydedilmiştir.

Fukuyama, toplumsal sermayedeki Protestan değerlerinin gevşemesinin izini sürmektedir. 20. yüzyılın ortalarında, Amerikan şirket dünyası, bir bütün olarak nüfusa oranla çok daha homojendi. Neredeyse bütün yöneticiler ve müdürler, "iç içe geçmiş müdürlükleri, kır kulüpleri, okulları, kiliseleri ve toplumsal etkinlikleri aracılığıyla, birbirini tanıyan" Anglo-Sakson Protestanlardı "ve yöneticilerini ve çalışanlarını, beyaz Protestan Amerikalı kökenlerinin değerlerini yansıtan davranış kurallarını uygulamaya zorluyorlardı. Başkalarına, kendi çalışma etik ve disiplinlerini aşılamaya çalışırken, boşanma, zina, akıl hastalığı ve alkolizmi toplum dışına itiyorlardı; eşcinsellik ve diğer sıra dışı davranış türlerinden söz etmeye gerek bile yok."

Diğer etnik gruplar, beyaz Protestan Amerikalı okul sisteminden geçerlerken, aynı değerleri, özellikle de, Protestanların her türlü birlik oluşturma sanatlarını özümsemişlerdir. Ancak, son 50 yılda, bireycilik ile toplum inşası arasındaki denge, dramatik bir şekilde birincisine doğru kaymıştır, demektedir Fukuyama. Lobicilerin ve özel çıkar kuruluşlarının bolluğu, kişisel kaygıları, toplumun önüne koymuştur. Nüfusun belirli bölümleri için hak talep eden gruplar da, istenmeyen şekillerde topluluğa zarar vermiştir. Kısacası, "üyeleri, kendi kişisel çıkarlarını, topluluğun bunun gibi daha büyük hedefleri uğruna ikinci plana atmaya istekli olan, ortak değerlere sahip toplumlar seyrekleşmiştir. Ve örgütsel verimlilik için kritik öneme sahip olan türden toplumsal güveni oluşturabilecek olan da, yalnızca bu ahlaki topluluklardır."

Fukuyama'nın çıkardığı sonuç, dinin toplumsal sermaye üretmedeki rolünün küçümsendiğidir. "Amerikan toplumunda, din ve topluluk arasındaki yakın ilişki göz önüne alındığında, Amerikalıların dine karşı daha hoş görülü ve

onun potansiyel sosyal faydalarının daha çok farkında olmaları gerekir," diye yazmaktadır. "Pek çok eğitimli insan, dinin belirli biçimlerinden, özellikle de Hıristiyan köktendincilikten nefret etmektedir ve kendilerinin bu dogmaların üzerinde olduklarına inanmaktadır. Ancak, dinin toplumsal sonuçlarına, Amerikan birlik sanatını teşvik etmek açısından bakmaları gerekir."[244]

Çağdaş toplumlar, bir zamanlar dinsel bağların sağlamış olduğu güveni kurmanın pek çok yaratıcı yolunu geliştirmişlerdir. Amazon ya da eBay'deki satıcılar, güvenilirliklerinin kanıtı olarak kamuoyuna sunabilmek için, müşterilerinden kendilerine puan vermelerini isterler. Kredi derecelendirme kuruluşları, insanların mali durumlarını ve alacakları kredileri geri ödeme olasılıklarını değerlendirirler. Bu işlemlerin ve dar hedeflerinin karmaşıklığı, dinsel sistemin basitliği ve etkinliği ile çelişmektedir; en azından inananlardan çok şey bekleyen bir inanca sahip olan herhangi bir itaatkâr din kardeşi, doğal olarak güvenilir olacaktır.

Din ve Ekonomi

Ahlak ve güven için gerekli koşulları oluşturmakta oynadığı genel rolün ötesinde, din ekonomiyi, bazıları olumlu ve bazıları başka türlü olmak üzere, birçok yönden doğrudan etkiler.

Din ve ekonomi arasındaki en iyi bilinen bağlardan biri, Alman sosyolog Max Weber tarafından, 1904 ve 1905 yıllarında makaleler halinde yayımlanan *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu* kitabında öne sürülen bağdır. Weber, Almanya'nın yönetici sınıfının –"iş liderleri ve sermaye sahipleri kadar, kalifiye işgücünün daha üst dereceleri ve modern işletmelerin teknik ve ticari olarak daha da fazla eğitimli per-

soneli"– neden Katolik değil de, ezici bir çoğunlukla Protestan olduklarını sormuştur. Yaklaşımı, kendisinin de ilgi duyduğu daha geniş bir soru olan, kapitalizmin ilk olarak neden dünyanın başka yerlerinde değil de, Batı'da ortaya çıktığı sorusunu doğurmuştur.

Weber, Kalvinizm'in, bazı insanların kurtulmak, bazılarınınsa lanetlenmek için seçilmiş olduklarını kabul eden önbelirlenme doktrinini ortaya atarak inançlıları boşuna endişelendirdiğini ileri sürmüştür. Katolik görüşe göre, kurtuluş, günahları itiraf ederek ve kilisenin otoritesini kabul ederek kolaylıkla elde edilebilirdi, ancak bir Kalvinist hangi kaderin kendisine ayrılmış olduğunu nasıl bilecekti? Dünyevi başarının ilahi iyiliğin bir işareti olduğu şeklindeki düşünce gelişti. Kalvinistler ve onların Püriten torunları, sıkı çalışma ile sofuluğu birleştiren bir etik geliştirdiler. Bu ahlak anlayışı zengin olmayı teşvik ediyor ve para harcamayı yasaklıyordu. Başka hiçbir ahlak anlayışı sermaye birikimi için bundan daha uygun olamazdı. İnancın kanıtı olarak dünyevi bir anlamda başarıya yapılan vurgu, "burada kapitalizmin ruhu adını vermiş olduğumuz, yaşama yönelik o tutumun yayılması için, akla gelebilecek en güçlü kaldıraç olmuş olmalıdır," diye yazmıştır Weber.[245]

Neden yalnızca Batı kültürü, simya ve astrolojiden rasyonel bilimi üretmiş ve gündelik işlerden rasyonel ekonomiyi, yani kapitalizmi ortaya çıkarmıştır? Weber, daha sonraki eserlerinde, Çin'de, kapitalizm lehine var olan birçok faktöre rağmen, Konfüçyüsçü Çinli devlet memurlarının yeni teknoloji ve diğer gerekli kurumlara karşı çıktığını, Hindistan'da da Hindu kast sisteminin, bir zenginler sınıfının yükselişine düşman olduğunu savunmuştur.

Sosyolojinin bir kurucusu olarak, Weber'in Kalvinist etik ve kapitalizm hakkındaki yaygın olarak bilinen tezi, onu desteklemek için neredeyse hiç veri sağlamamış olsa da, geniş bir etkiye sahip olmuştur. Ancak, ekonomistler, onun düşüncelerinden çok az yararlanmışlardır. Onların görüşüne göre, dünya üzerindeki insanlar, faydayı maksimize eden bireyler oldukları için, kapitalizmin yükselişine ve Endüstri Devrimi'nin neden 1790'da İngiltere'de başladığına dair soruların yanıtı, eş insan birimlerinden oluşan ve klonlanmış hissi veren nüfuslarda değil, ülkeden ülkeye değişen eğitim ya da sermaye durumu gibi kurumlarda aranmalıdır.

Söylemesi tuhaf olsa da, ekonomi tarihçilerinin, Endüstri Devrimi için kurumsal bir açıklama bulma girişimleri, henüz genel olarak tatmin edici bir yanıt üretmemiştir. Weber, sonuçta, en azından kapitalizmin kökenine yönelik yanıtın kurumlarda değil, insanlarda, inançlarında, tutum ve davranışlarında yattığını düşünmekte haklı olabilir miydi?

Protestanlık ile kapitalizm arasındaki ilişki ne olursa olsun, din, genel olarak, modern toplumlarda bile, ister genel olarak toplumda, ister özel dini gruplar arasında olsun, güven halkaları oluşturma bakımından önemli bir rol oynamaktadır. Yahudiler ve Parsiler, uzak şehirlerde yaşayan dindaşlar arasındaki bağlara dayalı işler kurmuşlardır. İslam'ın Afrika'da, ticaret ve güvenin bir aracı olarak yayılmış olduğu söylenmektedir. İslam'ı kabul etmenin maliyetinin yüksek oluşu –oruç, alkol yasağı, hac– Müslümanlar arasındaki güven bağlarını pekiştirmiştir.

Renee Rose Shield, "Geçmişte olduğu gibi, bugün de, el sıkışmalar, Eskenazi dili ve güven, hâlâ yüzlerce milyon dolarlık anlaşmaların yapılmasını sağlamaktadır," diye yazmaktadır New York'taki elmas ticareti hakkında.[246] Merkezi

New York'un 47. caddesinde olan bu şirket, birbirlerinin sözünü teminat sayan ve çoğunlukla Ultra-Ortodoks Yahudilerden oluşan, birbirine sıkı sıkıya bağlı bir topluluk tarafından işletilmektedir. Ortak bir din, başka bir satıcının, yüzlerce milyon dolarlık değerli taşların sevkiyatını yapmasına izin vermek ve onları alıp kaçmayacağından emin olmak için gerekli güveni kurmanın önemli bir bileşenidir.

Dine dayanan güvenin gücü, o güvenden yararlanan düzenlerden başka hiçbir yerde daha açık değildir. Dolandırıcılar, insanlardan paralarını almanın etkili bir yolunun, yakınlık dolandırıcılığı diye de bilinen bir yaklaşımla, hedefleriyle aynı gruba ve özellikle de aynı dinsel gruba aitmiş gibi yapmak olduğunu öğrenmişlerdir. "Yakınlık dolandırıcılığı, ister dinsel ister etnik ya da ister profesyonel olsun, ortak özellikleriyle gurur duyan herhangi bir grup insanı hedef seçebilir," diye uyarmaktadır Menkul Kıymetler ve Borsa Komisyonu. Komisyonun web sitesi, Yehova Şahitleri'ni, Afrikalı-Amerikalı kilise üyelerini, Baptistleri ve Yeniden Doğmuş Hıristiyanları hedef seçen planları açıklamaktadır.[247]

Son zamanlarda meydana gelen en dikkat çekici yakınlık dolandırıcılığı, Bernard Madoff'un yaptığı, 50 milyar dolarlık Ponzi planıydı. Kendisi de bir Yahudi olan Madoff, dindaşlarının birçoğuyla birlikte, Yahudi yardım kuruluşlarını ve eğitim kurumlarını da hedef seçmişti. Hedefleri eğitimli ve sofistike insanlardı, ancak şeffaf olmayan bir yatırım planı ve gerçek olamayacak kadar iyi görünen getiriler gibi dikkat çekici tehlike işaretlerini göz ardı ediyorlardı. Din, aynı inancın üyelerini öyle güçlü bir biçimde zorlar ki, mantık bir kenara bırakılabilir. "Gerçekten de bu, Yahudi topluluğun dokusuna zarar verdi, çünkü o, güvene dayanıyordu," demiştir, Yahudi Teoloji Semineri'nden Haham Burton L. Visotsky. Haham,

açıklamasına şöyle devam etmiştir: "Sıklıkla yanlış uygulanan, harika bir Haham deyişi vardır: Bütün Yahudiler birbirine kefildir, yani, örneğin, eğer bir Yahudi bir kredi alırsa, bazı yönlerden tüm Yahudi cemaati onu garanti eder."[248]

Özellikle, modern bankacılığın ortaya çıkmasından önce, uzun mesafeli ticaret ağlarında birlikte iş yapan pek çok başka dindaş örneği vardır. Küçük dinsel gruplar, kendilerini başka gruplardan ister giyim ister beslenme ya da ister zahmetli görevlerle ayırt etmiş olsunlar, ayrı bir topluluk kurarak, bütün üyelerinin davranışlarını ucuz ve etkili bir biçimde izleyebilirler, diye belirtmektedir antropolog Richard Sosis. Her kim başka bir üyeyi aldatırsa, bitmek bilmeyen bir ceza öder. Sosis, "Harap olmuş itibarlar, yalnızca iş fırsatlarını değil, kişinin çocuklarının ve kardeşlerinin evlilik umutlarını azaltmak da dahil olmak üzere, onun toplumsal yaşamını da etkilediği için, bu tehditler, işbirliğini korumaya yardım etmektedirler," diye belirtmektedir. Onun görüşüne göre, yaptırımlar o kadar şiddetlidir ki, güvenden, bu iş bağlantılarını bir arada tutan güç olarak söz etmek doğru değildir. Bu, güçsüz insanlar arasındaki açık uçlu güven değil, daha çok, doğaüstü bir yaptırımla güçlendirilen ve eğer bir anlaşma yanlış giderse, ağır bir dışlanma ve toplumsal açıdan mahvolma tehdidiyle kontrol edilen bir davranıştır.[249]

Dinsel davranış, bir topluluğun üyelerini ortak bir hedefe bağlamanın bir yoludur. Ancak, esas olarak, önceki ya da şimdiki nesillerde, toplumun bilgeliği ile belirlenen bu hedeflerin bazen olumsuz etkileri de vardır. Üç tektanrılı din, bir toplumda ahlak ve güven düzeyinin yükselişinin olumlu ekonomik rolünü dengeleyerek, faiz üzerindeki yasaklarıyla, ekonomik büyümeyi muhtemelen yüzyıllar boyunca geciktirmişlerdir. Yahudilik, iç faizi yani Yahudilerin birbirine faiz

uygulamasını yasaklamıştır: Tesniye, fuhuş ve oğlancılığı yasakladıktan sonra, şunu şart koşmaktadır: "Yabancılara faizle borç verebilirsin. Lakin kardeşine faizle borç veremezsin." Hıristiyanlar, Luka'dan kaynaklanan bir faiz yasağı yorumlamışlardır: "Ama karşılığında hiçbir şey beklemeden, düşmanlarını sev, iyilik yap ve borç ver." MS 325'teki ilk İznik Konseyi, din adamlarının faizle borç vermelerini yasaklamıştır. Bin yıl sonra bile, faizciliğe daha iyi gözle bakılmamıştır: Dante, tefecileri, cehennemin yedinci dairesine koymuştur.

Benzer şekilde, Müslümanlar da, "Allah ticarete izin verir ve tefeciliği yasaklar," diye öğütlenmişlerdir.[250] Ancak, her iki din de faizciliğe konmuş yasağı delmenin yollarını yavaş yavaş bulmuşlardır. Tefecilik, fazla faiz olarak tanımlanmıştır. İslamcı avukatlar, faizciliğin üstü kapalı olarak kabul edilmesini sağlamak için, bir dizi yasal manevra geliştirmişlerdir.

Erken dönem Hıristiyanlık, ortaklaşmacı fikirleri –"Sahip olduğun her şeyi sat ve yoksullara ver"– ve çileci uygulamalarından ötürü, kapitalizm için sağlam bir temel değildi ve bütün dünyevi işlerin çok yakında sonuçlanacağına dair tahmini, uzun vadeli yatırımı kuşkusuz hiç de teşvik etmiyordu. Bununla birlikte, pek çok yüzyıl ve yanlış başlangıçtan sonra, Hıristiyan ülkeler, ister dinleri nedeniyle olsun ister onlara rağmen, özellikle kapitalizme elverişli olan bir dizi toplumsal tutuma tesadüf etmişlerdir.

Din Olmadan Ahlak

Kapitalizmin yükselişiyle birlikte, birçok sivil kurum ortaya çıkmış ve eğitimden refaha, dinsel kuruluşlar tarafından uzun süredir gerçekleştirilen rolleri devralmıştır. Devletler giderek daha laik hale gelmiş ve İkinci Dünya Savaşı'ndan

bu yana, bütün Avrupa ülkelerinde, kiliseye gitme oranı azalmıştır. Git gide daha çok sayıda insan kendini agnostik (bilinemezci) ya da ateist olarak tanımlamakta ve dinle hiç ilgilenmediğini ifade etmektedir.

Locke, ateistler güvenilmez olduklarını söylediğinde haklı mıydı? Ateistler ve diğerleri, durumun böyle olmadığında ısrar etmektedirler. "Ahlakı dinle eşitlemek yaygın bir görüş olmasına rağmen, en azından iki açıdan yanlıştır: Dinsel inancı olmayan insanların, ahlaki doğru ve yanlışları anlayamayacaklarını ve dinsel inanca sahip olan insanların, ateistler ve agnostiklerden daha erdemli olduklarını varsayar."[251]

Evrimci biyolog Richard Dawkins, dinin ahlaki yargılar üretmek için gereksiz olduğuna dair Hauser'ın savlarını onaylamaktadır. "İyi –ya da kötü– olmak için, Tanrı'ya ihtiyacımız yoktur," diye yazmaktadır. İnsanların, ilahi cezadan korktukları için iyi oldukları düşüncesiyle dalga geçer. Dawkins, eğer artık ilahi gözetim altında olmadığını düşünüyorsa, cinayet işleyecek olan bir inananın, kesinlikle çok ahlaklı bir kişi olmadığını savunmaktadır. "Tanrı inancı dünyada birdenbire ortadan kaybolsa, hepimizin iyilik, yardımseverlik ve cömertlik nedir bilmeyen, duyarsız ve bencil hedonistler haline geleceğimiz düşüncesi, bana, kendimize hiç saygı duymuyor olmamızı gerektirir gibi görünüyor," diye yazmaktadır.[252]

Bu savların hiçbiri tam olarak ikna edici değildir. Sorun, ateistlerin ahlaki doğru ve yanlışları anlayıp anlamadıkları değil, eğer hiçbir ilahi ceza korkusu barındırmıyorlarsa, bu anlayışa göre hareket edip etmeyecekleridir. Romalı şair Ovidius'un da itiraf ettiği gibi: "*Video meliora proboque, deteriora sequor*" yani "İyi yolu görüyor ve takdir ediyorum, ancak kötü yolu seçiyorum."

Hauser ve Dawkins, ilke olarak, ateistlerin tıpkı diğer insanlar kadar ahlaklı oldukları konusunda haklıdırlar. Ancak, muhtemelen bunun nedeni, ateistlerin, topluluklarının ahlak standartlarına uymaya en azından başka herkes kadar dikkat etmeleridir. Ayrıca, din, hem ateistlerin hem de inananların gözettiği topluluk standartlarını şekillendirmek ve zorlamakta kesinlikle öncü bir rol oynamaktadır.

Bu nedenle, ateistlerin başka herkes kadar ahlaklı oldukları gerçeği, bazı ateistlerin iddia ettikleri gibi, dinin gereksiz olduğu anlamına gelmemektedir. Avrupa ülkelerinin çoğunda, nüfusun yarısından daha azı kiliseye düzenli olarak gitmektedir. Ancak, insanlar birbirlerine, kiliseye gitmenin bir zorunluluk olduğu zamanlardakiyle, hemen hemen aynı düzeyde bir ilgiyle davranıyor görünmektedirler. Hangi ahlak standartlarının hâkim olacağını belirlemek için az sayıda insanın birtakım standartlara uyması yeterli olabilir. Kanaat önderleri, tek özellikleri bu olmasa da, kesinlikle dinsel inanca sahip olanları içermektedir. Bu şekilde, topluluklar, üyelerin birbirine nasıl davranmaları gerektiği konusunda uzlaşma sağlarlar. Ahlak, bir toplum içinde, çeşitliliğin özellikle hoş karşılandığı bir alan değildir. Tıpkı bir aşının, bir patojenin bulaşma zincirini kırmaya yetecek asgari sayıda insana bağışıklık kazandırarak, bağışıklık uzmanlarının sürü bağışıklığı adını verdiği şeyi elde edebilmesi gibi, din de, eğer yeterli sayıda insan inanıyorsa ya da öyle gibi davranıyorsa, ahlaklı bir toplum yaratmaya yardım edebilir.

İlginç bir soru, tamamen ateistlerden oluşan bir toplumun, topluluğun etkili bir şekilde çalışması için yeterince güçlü ahlak ve güven bağları üretip üretemeyeceğidir. Böyle bir toplumun sınavı, yalnızca barış ve refah zamanlarında

değil, savaş ve ekonomik bunalım gibi stresli koşullar altında da, düzen ve nezaketi koruyup koruyamayacağı olacaktır. Ancak, yalnızca ateistlerden oluşan büyük bir toplumun yakın zamanda ortaya çıkması ve dolayısıyla gözlemlenmesi mümkün olmayabilir. Dinsel davranışın insan doğasının bir parçası olduğu göz önünde tutulduğunda, böyle bir toplumun ortaya çıkması, kimsenin müzik çalmadığı ya da sevmediği bir toplumun ortaya çıkmasından daha muhtemel değildir.

Bazı yeni ateistler, dinin bir ahlaksızlık kaynağı olduğunu söyleyerek, tartışmayı çevirmeye çalışmışlardır. Eski Ahit'ten insanın kanını donduran pasajlar alıntılayarak, Yahudilik ve Hıristiyanlığı ahlaksız doktrinleri teşvik etmekle suçlamaktadırlar. Tesniye'nin bir yazarı şöyle öğüt vermektedir: Eğer erkek kardeşin, oğlun ya da kızın, seni başka tanrılara tapmaya ikna edecek olursa, "Ona rıza göstermeyeceksin, ona kulak vermeyeceksin; ona acımayacak, onu korumayacaksın, onu gizlemeyeceksin: Ama onu kesinlikle öldüreceksin; ilk önce senin elin onu öldürecek ve daha sonra da, herkesin eli. Ve ölünceye kadar, onu taşlayacaksın..."[253]

Sam Harris *İnancın Sonu* adlı kitabında bu pasaja, şu savı ortaya atarken değinmektedir: "Dinsel inancın, insanın başka bir insana zalimliğini ne derece sürekli kıldığını fark etmekte geç kaldık."[254] Christopher Hitchens da benzer bir tavsiyeyi alıntılamış ve bu tavsiyenin kesinlikle Eski Ahit'teki kışkırtmaların en kötüsü olmadığını belirtmiştir."[255]

Ancak, dinlerin ahlakı, metinlere, özellikle de günlük pratikte hiçbir rol oynamayan eski anekdotlara indirgenemez. Dinler, belirli şekillerde davranmak için duygusal bağlılık oluşturan ritüellere dayalıdır. Bu davranışlar, çoğunlukla, ahlak standartlarının ne olması gerektiği konusunda mevcut

toplumsal mutabakatı yansıtmakta ve uygulatmaktadırlar. Dinler bazen mutabakatın dışına çıkarlar –Mormonluğun çokeşlilik ve Katolikliğin doğum kontrolüyle yaptığı gibi– ancak, genellikle, her din ile onu üreten toplum arasında, ahlak ve güven standartlarını belirlemede, etkileşimli bir süreç vardır.

***

Din, bir toplumu oluşturan bireylerin birbirlerine bağlı kalmasının uzun zamandır en büyük garantörü olmuştur. Dinin rolü, dünyayı kutsal ve dünyevi olarak ikiye bölen modern toplumlarda daha az belirgindir. Yine de, dinsel olsun ya da olmasın, insanlar her yerde kendi toplumlarının ahlak standartlarına uyma eğilimindedirler ve din, bu standartların ne olması gerektiğine dair beklentileri şekillendirmekte güçlü bir rol oynamaktadır. Bu standartlar, ekonomik etkinlik ve pek çok başka şeyin dayandığı güvenin temelidir.

Adam Smith, pazarı, her bireyi, kendi çıkarını kollayarak, ortak çıkara hizmet etmek için harekete geçiren görünmez bir el olarak tanımlamıştır. Ancak, bir değil iki el vardır. Etkili bir pazar, yalnızca güven sayesinde işleyebilir. Kişisel çıkar bazında işleyen görünmez elin diğeri, ahlaki olarak kendine hâkim olmayı harekete geçiren eldir. Hepsinde değilse de, çoğu toplumda, ahlaki standartlar, din ve ilahi cezalandırılma korkusu tarafından güvence altına alınmıştır.

Ancak, dinin etkisi, yalnızca bir toplumun kamu hayatının şekillendirilmesiyle sınırlı değildir. En başta üreme olmak üzere özel hayatın en mahrem yönleri bir sonraki bölümde tartışılan nedenlerden ötürü dinsel yönetmeliğe tabidir.

9
DİN EKOLOJİSİ

Ve Tanrı onları kutsadı, verimli olun, çoğalın, dedi. Yeryüzünü doldurun ve denetiminize alın; denizdeki balıklara, gökteki kuşlara, yeryüzünde yaşayan bütün canlılara egemen olun.

— YARATILIŞ 1:28

Kadınlar sizin tarlanızdır. O halde tarlanıza dilediğiniz şekilde varın. Kendiniz için (geleceğe hazırlık olarak) güzel davranışlar takdim edin. Allah'tan korkun ve bilin ki, O'na mutlaka ulaşacaksınız. (Ey Muhammed!) İnananlara müjde ver.

— KURAN 2:223

Din, nihayetinde, bir toplumun liderlerinin toplumun çıkarlarını en iyi şekilde gözettiğini düşündükleri kuralları koyan doğaüstü güçlerle örtülü bir müzakereye dayanır. Eğer öyleyse, o halde dinler, üreme oranı ve doğal kaynakların yönetimi gibi, bir toplumun hayatta kalması için kritik öneme sahip etkinlikleri ilgilendiren pek çok reçete içermelidirler. Aslında, durum gerçekten de budur. Hem eski hem de modern dinler, evlilik ve cinsel etkinlik hakkında söyleyecek çok fazla şeye sahiptirler. Ayrıca, daha eski dinler, modern devletlerde laik kurumların devralmış olduğu konular olan

tarım ve ekolojik yönetimle, ayrıntılı bir biçimde ilgilendiklerine dair kanıtlar sergilemektedirler.

İnsanlar, itaatsizliğe ilahi cezalar verileceğine inandıkları kurallara uyacakları için, itaat oranı yüksektir ve toplum, tanrılar her ne ortak hedef belirlemiş olurlarsa olsunlar, bunları gerçekleştirmek için yoğun bir biçimde çalışır. Böyle bir düzenleme, bağlılık ya da ortak amaçtan yoksun bir toplumla karşılaştırıldığında, hayatta kalma şanslarını önemli ölçüde artırır. Ancak, hayatta kalma hiçbir şekilde güvence altına alınmamaktadır. Durkheim'ın da dikkatini çekmiş olabileceği gibi, tanrıların bilgeliği, toplumun ve onun geçmişteki ve şimdiki liderlerinin ortak bilgeliğinden daha iyi olamaz. Zaman zaman, toplumlar, akıl dışı liderlerin kontrolü altına girmektedir ve bu tür insanlar tahrip edici emirleri tanrılara atfettiklerinde, sonuç felaket olabilir.

Doğurganlığı Kontrol Etme

Üreme oranı, özellikle ilkel toplumlarda, çok önemli bir varoluş parametresidir ve din de etkili bir doğurganlık düzenleme aracıdır. Dinsel uygulamalar, genellikle, doğurganlığı artıracak şekilde belirlenir. Çok az insana sahip olmak, bir grubu, daha kalabalık komşulardan gelen bir saldırıya karşı daha savunmasız hale getirirken, yüksek bir doğum oranını sürdürmek, hayatta kalma ve egemenlik için en güvenli yoldur ve daha düşük doğurganlık oranına sahip komşular için kati bir demografik tehdit oluşturur. Ancak, eğer nüfus, onu desteklemek için gerekli doğal kaynakları aşarsa, dinler, aynı zamanda, doğurganlığı aşağı çekmek için de kullanılabilir.

İnsanın üremesinin tanrıları ilgilendirmeyen sadece birkaç yönü vardır. Babil Talmud'unda şöyle yazar: "Tevrat'ta öngörülen evlilik görevi için zamanlar: Bağımsız erkekler

için her gün; emekçiler için haftada iki kez; eşek sürücüleri için haftada bir kez; deve sürücüleri için otuz günde bir kez; denizciler için altı ayda bir kez. Bunlar Haham Eliezer'in kararlarıdır."[256]

Birçok toplum cinsel ilişkinin zamanlamasıyla ilgili dinsel kurallara sahiptir ve altında yatan fizyoloji, kural yapıcılar tarafından bilinmese de, bazıları, doğurganlığın zirve zamanını oldukça iyi yakalayabilmektedirler. Yahudi hukuk ve geleneğinde, âdet kanamasının başlangıcı ile bitiminden yedi gün sonrası arasında kalan süre içerisinde cinsel ilişkiye girmek ahlaksızlık olarak kabul edilir. Kadın yedinci günden sonra hamama gider ve eve döndüğünde onunla cinsel ilişkiye girmek kocasının dinsel görevidir. Bu gereklilik, ilk cinsel ilişkinin 3 günlük en büyük doğurganlık dönemi içinde gerçekleşmesini garanti altına almaktadır.

Katolik kilisesininkiler gibi, doğum kontrolü üzerindeki dinsel yasaklar, muhtemelen doğurganlığı artırmaktadır. Doğum kontrolünü 20. yüzyıl ortalarına kadar yasaklamış olan Mormonlar, her zaman, olağan doğum oranından çok daha yüksek bir orana sahip olmuşlardır.

Aynı şekilde, pek çok Müslüman topluluk da yüksek doğum oranlarına sahip olmuştur. Muhammed'in, pek çok adamının öldürüldüğü, 624'teki Bedir savaşından sonra, çokeşliliği yasal hale getirdiği söylenmektedir. Çokeşlilik, kadın fazlası olan toplumlarda doğum oranını gerçekten de artırmaktadır. Dengeli toplumlardaysa, doğurganlığı azaltır gibi görünmektedir, çünkü mali durumu birden fazla eşe yetecek kadar iyi olan daha zengin erkekler, daha yaşlı ve daha az üretkendirler. Ancak, evlenmemiş genç erkek fazlası, askeri amaçlar için yararlı olabilir.

İslam ve Katolik kilisesi tarafından, kürtaj üzerine konan yasaklar, doğurganlığı artırabilir. Aynı şekilde, doğurgan olmayan bir karı ya da kocanın boşanmasına izin veren ve dulların yeniden evlenmelerine hiçbir engel koymayan düzenlemeler de doğurganlığı artırabilir. Eşcinsellik, Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslam'da, geleneksel olarak lanetlenmiştir. Bu yasaklar, muhtemelen, eşcinselliğin bir toplumun genel doğurganlığını azaltacağı inancını yansıtmaktadır.

Bazı dinsel kurallar doğurganlığı artırırken, bazıları da azaltma etkisine sahiptir. Bazı Hıristiyan kiliseleri, pazar günleri ya da Büyük Perhiz gibi ritüel durumlarda, cinsel ilişkiyi yasaklamaktadırlar. Ortaçağda, evlilik içi cinsel ilişki, her yıl 40 günlük üç dönem boyunca, en önemli bayram günlerinde ve cemaate kabul edilmeden önceki 3 gün boyunca yasaklanmıştı. Bütün bu kısıtlamalar göz önüne alındığında, dindar insanlar arasında cinsel ilişki, 365 gün içerisinde yalnızca 160 gün gerçekleşebiliyordu ve bu da, doğum oranlarını kesinlikle azaltmış olmalıydı.[257]

Amerika Birleşik Devletleri'nin saygıdeğer Shaker topluluğu, cinsel ilişkiden kaçınmayı aşırıya taşımıştır. Shakerlar cinsiyetleri ayırmış ve üremeyi yasaklamışlardır. Çocuk isteyenlerin evlat edinmeleri gerekmiştir. Bu nedenle, mezhep, yalnızca din değiştirme yoluyla büyüyebilmiştir, ancak azalma hacmi yüksek olmuştur. Topluma kendilerine özgü birçok kültürel katkı yapmış olmalarına rağmen, Shakerlar gelişememişlerdir ve son topluluklarının da, artık neredeyse soyu tükenmiştir.

Dinsel uygulamalar, ayrıca, evlilik yaşını yükselterek, kürtaja izin vererek, çocuklar arasındaki zaman aralığını artırarak, dulları, kocalarının ölü vücudunun yakıldığı odun yığınında kendilerini de yakarak kurban etmeye zorlayarak

(Hindu uygulaması, *satti* diye bilinir) ve çocuk sahibi olamayan çiftlerin boşanmasını yasaklayarak da, doğurganlığı azaltabilirler.

Bazı dinler, istenmeyen bebeklerin öldürülmelerini uygun bulur. Oğlan çocuklarına, kız çocuklardan daha fazla değer verilen Hindistan'da ve diğer ülkelerde, dişi bebeklerin çeşitli şekillerde ölmeleri meşru kılınır. Arkeologlar, İnka ve Moche uygarlıklarında, Azteklerde ve Minoslularda çocuk kurban etmeye dair kanıtlar bulmuşlardır. Uygulamanın en korkunç örneğine, soyluların ve diğerlerinin, ilk doğan çocuklarını Ba'al Hammon tanrısına kurban etmelerinin beklendiği antik Kartaca'da rastlandığı öne sürülmektedir. Çocuklar, ısıtıldığında açılan ve kurbanlarını alevlere atan bronz bir heykelin kolları arasına yerleştiriliyormuş gibi görünmektedirler. Tarihçi Philo'ya göre, çocuklar, yabancı bir limana sevkiyata giden bir geminin güvenli bir şekilde geri dönmesi gibi, tanrıdan gelecek iyilikleri güvence altına almak için kurban edilmişlerdir.

Dinsel inançlar o kadar zorlayıcıdır ki, tarih boyunca insanlar, tanrıların dayatmalarının, kendi özel hayatlarının en mahrem yönlerini yönetmelerini kabul etmişlerdir. Tanrılar, bir çocuğun kurban edilmesi gibi, insan doğası için en tiksindirici eylemleri buyurduklarında bile, emirlerine itaat edilir. Toplumlar, üreme davranışlarını dinin katı disiplinine tabi kılmayı, muhtemelen nüfuslarını kontrol etmek için seçmişlerdir.

Nüfus Büyüklüğünün Dinsel Ayarlaması

Yukarıdakiler gibi dinsel kurallar, böylece, insanların üreme yaşamlarındaki hemen hemen her noktayı etkileyebilirler. Kendi uzak doğaüstü âlemlerinde yaşayan tanrıların, insa-

nın üreme etkinliğinin önemsiz ayrıntılarıyla bu kadar yakından ilgilenmeleri herhangi bir din tarihçisine tuhaf görünebilir. Ancak, olaya evrimci bir bakış açısıyla bakıldığında görülür ki, tanrıların seksle meşgul olmaları son derece anlamlıdır. Emrettikleri kurallar, bir topluluğun nüfus büyüklüğünün hâkim olan koşullara göre ayarlanmasını sağlayacak etkili bir yöntem olarak kullanılabilir.

Tarih boyunca, toplumların, dinsel kuralları nüfus büyüklüğünü kontrol etmek için gerçekten de kullanıp kullanmadıkları şu anda kanıtlanamaz. Ayarlamalar açıkça yapılmış gibi görünmemektedir. Ancak, bu güçlü yöntemlerin mevcut olduğu gerçeği, çoğunlukla dolaylı olarak da olsa, bunların kullanıma konmuş olduğunu güçlü bir biçimde düşündürmektedir.

Tümü değilse de, dinlerin büyük bölümü, genellikle tekeşliliği ya da çokeşliliği emrederek, evliliği düzenlemektedirler. Evlilik birkaç hayatta kalma avantajı sağlar. Bu avantajlardan muhtemelen kurumun kökeninde yatan bir tanesi, kendisini ve ailesini koruyacak bir erkeğe sahip olan bir kadının, bebeklerini yetişkin bireyler oluncaya değin büyütme şansının artacağı gerçeğidir. Bir erkek de, eğer kendini çocuklarının ve onların annelerinin refahına adarsa, genlerini bir sonraki nesle aktarma şansını artırmış olacaktır. Bir toplumun bakış açısından, evliliğin son derece önemli başka bir faydası da, evlilik birliğinin, en azından ilkesel düzeyde, erkekler arasındaki çekişmenin ana nedenlerinden biri olan, kadınlara erişim sorununu çözmesidir. Evlilik, kadınların paylaşılması sorununa kesin çözüm getirir, paylaşımı kutsallaştırır ve dolayısıyla, tek eşli toplumlarda, toplumsal istikrarın en önemli dayanaklarından biri haline gelir. Çok eşli toplumlarda, genellikle daha az istikrarlı bir durum elde edilir,

çünkü pek çok genç erkek eş bulamamaktadır ve yaygın bir çözüm, onların yaşamlarını askeri kahramanlıklarda tehlikeye atmalarıdır.

Evlilik, üremeye istekli bir toplum için en gerekli kurumdur. Bu ve doğurganlığı artıran diğer dinsel kurallar askeri açıdan faydalıdır, çünkü daha fazla nüfus daha büyük askeri güç demektir. Ancak, bazen daha büyük nüfus bir dezavantajdır; herkes açlık sınırında yaşamaya terk edilebilir ve tarımın icadından buyana insanların açlık tehdidi altında yaşadıkları zamanlar tok yaşadıkları zamanlardan daha çok olmuştur.

Dinsel kurallar, tanrılarla sözsüz müzakerelerde şekillendirilmişlerdir ve pek çok keyfi öğe içerirler. Müzakere sürecinin mutlaka bilinçli olması da gerekmez; din görevlileri gelenekle, geçmişte işe yaramış olan şeylerle yönlendirilirler. Bu yüzden, dinsel bir kural ile onun demografik etkileri arasında bir neden sonuç ilişkisi kurmak zordur.

Yine de, doğurganlığı etkileyen dinsel politikalar, birlik tek şans olduğu için, bir topluluğun gereksinimleriyle çoğu zaman uyumlu görünmektedirler. Toplumbilimciler Vernon Reynolds ve Ralph Taner, pek çok dünya dinini inceledikten sonra dinsel kurallar ile bir toplumun ortamı arasında net bir örüntü olduğu sonucuna varmışlardır. Yoksulluk, sık görülen doğal afetler, hastalık, bebek ölümleri ve düşük ortalama ömür koşullarında, dinler, insanların pek çok çocuk sahibi olmaları gerektiği görüşünü teşvik etmişlerdir. Reynolds ve Taner, "Bu tür dinsel tutumun, pek çok Müslüman ülkede, Hindu Hindistan'da ve kırsal Afrika toplumlarında yaygın olduğunu bulduk," diye bildirmektedirler. Ancak, refahın hâkim ve hastalık ile doğal afetlerin nadir olduğu yerlerde, "o zaman da, çocuk doğurmaya yönelik dinsel tutumlar do-

ğum karşıtıydı... Bu davranışın, temel dini Hıristiyanlık olan, modern, Batılılaşmış ülkelerin karakteristik bir özelliği olduğunu bulduk."[258]

Yüksek bir doğum oranını korumak, özellikle daha büyük nüfuslar tarafından tehdit edilen, kuşatılmış, küçük mezhepler için, güçlü bir demografik stratejidir. Örneğin, Mormon kilisesi, büyüme hızı artık yükselmiyor gibi görünse de, 1980'lerde %70'lik geçici bir atak yapmakla birlikte, varlığının ilk yüzyılında, her on yılda bir yaklaşık %40'lık bir büyüme oranı elde etmiştir. Hem yüksek bir doğum oranı hem de zorlu bir misyonerlik programıyla elde edilen dikkat çekici artış, kilisenin devam eden varlığını güvence altına almıştır. Peygamberi Joseph Smith'in öldürüldüğü ve takipçilerinin Utah'ın ıssız sınır bölgelerine sürüldüğü ilk yıllarda bu durum henüz net değildi. Mormonlar, çok sayıda olmanın güvenli olduğunu kuşkusuz anlamışlar ve çoğalmak için çalışmışlardır.

Doğum yanlısı doktrinler ya da uygulamalar, daha büyük ana popülasyonlar içinde hayatta kalmak için mücadele eden, Amişler, Doukhoborlar ve bazı Yahudi nüfusları gibi diğer küçük mezheplerde de belirgindir. Nüfus artışı ve doğurganlık, çocuklar arasına zaman aralığı koymaktan, cinsel ilişkinin zamanlamasına ve dulların yeniden evlenmelerine izin verilip verilmeyeceği konusuna kadar, pek çok faktörden etkilenebilir.

İslam, yayılmacı bir Arap devletinin dini olarak şekillendirilmiştir. Yüksek doğurganlık oranı, o dönemden bu yana devam eden bir miras olsun olmasın, birçok yerdeki Müslüman nüfuslar, Müslüman olmayan komşularından daha yüksek bir doğurganlık oranına sahiptirler. Örneğin, Müslüman doğum oranının Yahudilerinkini fazlasıyla aştığı Filis-

tin ve İsrail'de, bu nüfusun, kuvvetli siyasi sonuçları vardır. Amerika Birleşik Devletleri'nde bile, aile büyüklüğü ile ölçüldüğünde, Müslüman nüfus artışı, Mormonlar dışındaki bütün diğer dinsel gruplarınkini aşmaktadır. Genel olarak nüfusta, ailelerin %9'u, evde yaşayan 3 ya da fazla çocuk bildirirken, bu oran Mormon ailelerde %21 ve Müslümanlarda %15'tir.[259]

Müslüman ülkeler ile komşuları arasındaki çeşitli çatışmalara, pek çok İslam ülkesindeki yüksek doğurganlık oranı eşlik etmiştir ve bu, bazı gözlemcilerin görüşüne göre, tedirgin edici sonuçlar doğurmuştur. "Müslüman toplumlardaki nüfus patlaması ve 15 ile 30 yaş arasında, genellikle büyük çoğunluğu işsiz olan erkeklerin mevcut olması, hem Müslümanlar arasında hem de Müslüman olmayanlara karşı, istikrarsızlık ve şiddetin doğal bir kaynağıdır," diye yazmaktadır Samuel Huntington. "Başka hangi nedenler iş başında olursa olsun, bu faktör, 1980'ler ve 1990'lardaki Müslüman şiddetini açıklamak için yeterli olacaktır."[260]

Demograflar, genellikle, dini değil, refah ve eğitim gibi ekonomik faktörleri, doğum oranı üzerindeki başlıca etkiler olarak görürler. Ancak, dinsel kurallar, bu faktörler aracılığıyla işleyen mekanizmalardan biri olabilir. Daha önce belirtildiği gibi, ilk Hıristiyan kilisesi, kadının statüsünü yükselterek, evliliği teşvik ederek, hafifmeşrepliği yasaklayarak ve kürtaj ile bebek öldürmeyi cinayet olarak sınıflayarak, güçlü doğurganlık taraftarı kuralları benimsemiştir. Kürtajın yasa dışı ilan edilmesi, Roma İmparatorluğu'ndaki Hıristiyan kadınlara, çoğu, kocalarının talebiyle sıklıkla kürtaj olurken ölen putperest kadınlardan daha iyi bir hayatta kalma oranı sağlamıştır. Evlenecek Hıristiyan erkek bulamadıkları için putperest erkeklerle evlenen Hıristiyan kadınlar, genellikle

eşlerinin dinlerini değiştirmişlerdir. Sosyolog Rodney Stark, bütün bu faktörlerin doğurganlığı artırdığını yazmakta ve "üstün doğurganlık, Hıristiyanlığın yükselmesine katkıda bulundu," sonucunu çıkarmaktadır.[261]

Ancak, Konstantin Roma İmparatorluğu'nda Hıristiyanlığı bir kez yasallaştırdıktan sonra, doğurgan olma ve çoğalma zorunluluğu, daha az baskı yapıcı hale gelmiştir. Hıristiyan münzeviler, kargaşadan ve İmparator Diocletian'ın zulmünden kaçmak için, MS 3. yüzyılda, Mısır çöllerinde yaşamaya başlamışlardır. Sayıları, Konstantin'in, Roma İmparatorluğu'nun batı bölümünde Hıristiyanlara yapılan zulme son verdiği, 313'teki Milano Fermanı'ndan sonra artmaya devam etmiştir. Kısa süre sonra, Roma İmparatorluğu'nun doğu bölümünde ve ardından batı bölümünde manastırlar kurulmuştur.

8. yüzyıldan 9. yüzyıla kadar 100.000 keşişin Kayseriye piskoposu Basil'in 360 yılı civarında kurduğu örgütün çatısı altında yaşadığı söylenmiştir. Paul Johnson, doğudaki keşişlik kurumunun "aslında asalak" olduğunu yazmaktadır. Keşişlerin "hiçbir ekonomik amacı yoktu. Aslında, zengin bir toplumun ödeyebileceği ve her halükârda ödediği, manevi lükslerden biriydiler."[262]

Keşişlik Batı'da daha yavaş gelişmiştir, ancak sonunda, Avrupa'nın tarıma elverişli topraklarının büyük bir bölümü manastırların eline geçmiştir. Böylece, Avrupalı keşişler, geniş arazilerin etkili yöneticileri haline gelmişler ve topluma daha olumlu bir katkıda bulunmuşlardır.

Bununla birlikte, manastırlar ve her türden rahibe manastırları, doğurganlığı kısıtlamaktadırlar. Biyolojik bir bakış açısıyla, kültçü toplu intiharlara benzer bir kategoride, dinin patolojik bir kullanımını mı temsil etmektedirler, yoksa hayatta kalmak için daha elverişli olan bir şeyi mi?

Bariz bir olasılık, bilinçli olarak yapılmış olsun ya da olmasın, geçmişte keşişliğin, kürtaj ve doğurganlığı azaltmanın diğer yöntemleriyle birlikte, aslında pratik bir amaca hizmet edebilmiş olmasıdır. Bu amaç, muhtemelen 10.000 yıl önce tarımın başlangıcına yakın zamanlardan başlayarak, Rahip Thomas Malthus'un nüfus artışıyla ilgili karamsar tezinde tanımladığı gibi neredeyse aynı koşullarla işleyen tarım toplumlarının doğasıyla ilgilidir. Tarım verimliliğinde herhangi bir artış, yaşam standartlarını birkaç yıl yükseltmiş, ancak insanları daha fazla çocuk sahibi olmaları için de teşvik etmiştir. Ürün fazlası, bir nesil içinde nüfus fazlası tarafından tüketilmiş ve yaşam standardı, nüfusun çoğunluğu için, aslında açlıktan bir ya da iki çentik yukarısı olan normale geri dönmüştür. Modern ekonomiler yüksek verimlilik oranları yoluyla Malthus'un tuzağından kaçmaktadırlar, ancak tarım ekonomileri, şiddetli nüfus azalmaları sayesinde toparlandıkları zamanlar dışında, Malthus'un tanımladığı nedenler yüzünden sefalet sınırında yaşamışlardır.

Avrupa ekonomilerinde yaşam koşullarındaki tek uzun süreli iyileşme, korkunç vebalar sonrası meydana gelmiş gibi görünmektedir. "1350-1600 yılları arasında, Avrupa'daki yüksek yaşam standartlarının açıklaması, kuşkusuz, 1347'de Kara Ölüm'ün gelişiydi," diye yazmaktadır ekonomi tarihçisi Gregory Clark. "1347-49 yılları arasındaki ilk saldırısı, Avrupa nüfusunun %30-50'sini götürdü... İlk başlangıcından sonra veba Avrupalılara ortalama yaşam süresi yüksek, oldukça gelişmiş maddi bir yaşam tarzı sundu. Malthuscu dünyada, Tanrı'dan armağanlar şaşırtıcı biçimler aldı!"[263]

Açıktır ki, tarım toplumları, doğurganlıklarını kısıtlayarak, daha iyi yaşam standartlarına ulaşabilirlerdi ve keşişlik

ile kürtaj gibi dinsel uygulamalar, bu amaç için bilinçli olarak şekillendirilmiş olsunlar ya da olmasınlar, bunu yapmak için bir araç olacaklardı.

Tarih boyunca dinsel inançlar en kuvvetli biyolojik zorunlulukları bile geçersiz kılarak insanların cinsel davranışlarını yönetebilecek kadar güçlü olduklarını kanıtlamışlardır. Günümüzden bir örnek, dönme bir Mormon mezhebi olan, çok eşli peygamberleri Warren Jeffs'in, her erkeğe üçe kadar eş hakkı vererek, kadınları dindaşlarıyla paylaştırdığı, İsa Mesih'in Son Zaman Azizler Köktenci Kilisesi'dir. Ancak bu, mezhebin cinsiyet oranını buna uygun biçimde ayarlamak için, biraz toplum mühendisliği gerektiriyordu. Jeffs'in çözümü, mezhebin katı kurallarının herhangi bir küçük ihlalini bahane olarak kullanarak, anne-babaları, genç erkekleri topluluktan atmaları için zorlamaktı. Kuralları ihlal ettiği tespit edilmiş genç bir erkeği topluluktan atmayan babaların eşleri, kendilerinden alınacaktı.[264] Çok az insani bağ, aile bağlarından daha güçlüdür, ancak peygamberin emirleri, anne-babaları, genç çocuklarını terk edip sürgüne göndermeye teşvik ediyordu. Doğaüstü adaletten korkmak için doğuştan gelen duyarlılık bir kez tetiklendiğinde, insanlar, rahiplerin ya da hükümdarların, kendilerine tanrıların iradesi olduğunu söyledikleri şeye uymak için fazlasıyla ileri gidebilirler.

Dinler Yanlış Gittiği Zaman

Din bir toplumun hayatta kalma şansını artırır, çünkü doktrini, ideal bir biçimde, ortak bilgeliği bünyesinde barındırır ve liderlere belli eylemler için yetki verir. Sistem genel olarak iyi çalışır, ancak her örnekte böyle olmaz. Tek bir lider ya da grup, tanrıların dileklerinin yorumunu tekeline aldığında ve mantık dışı doktrinler ilan ettiğinde, arkasından felaket gele-

bilir. Dinsel davranış, genel olarak, önemli bir hayatta kalma avantajı sunmuş olsa da, kuşkusuz pek çok toplumu da mahvetmiştir.

Dinsel patolojinin en çarpıcı örneklerinden biri, 1850'lerin sonlarında, Xhosa halkı arasında yaşanan sığır öldürme hareketidir. Güneydoğu Afrika'da yaşayan Xhosalar, İngiliz sömürge yönetimiyle, kaybettikleri sekiz savaş yapmış ve dahası, sığırları salgın bir akciğer hastalığının etkisi altında kalmıştır. Nisan, 1856'da, 16 yaşında bir kız olan Nongqawuse, ("q" harfi bir klik sesini temsil eder) bir dizi çarpıcı vizyonun ilkini tecrübe etmiştir.

Xhosaların bütün büyücülük etkinliklerini durdurmaları, bütün sığırlarını öldürmeleri ve mısırlarını yok etmeleri gerektiğini söylemiştir, çünkü denizden ve nehir ağızlarından yeni insanlar çıkacaktır. Yeni insanlar, ölümcül akciğer hastalığını taşımayan yeni sığırların, toprağın altında gizli olan çok büyük bir mağaradan çıkmalarına vesile olacaklardır. Aynı zamanda, tahıl ambarları, mucizevi bir şekilde, yeni tohumlarla dolacaktır. İngilizlere gelince, deniz yarılacak ve geldikleri yaratılış mekânına geri çekilmeleri için, kendilerine bir yol açacaktır.

Nongqawuse, kehanetindeki İncil'e ait imaları, Anglikan kilisesinde ilk vaftiz edilen Xhosa olan amcası Mhlakaza'dan almış olabilir. Diğer öğeler, özellikle de sığırların kurban edilmesinin ruh dünyasıyla iletişim kurmak için tek etkili yol olduğu düşüncesi, geleneksel Xhosa inanışlarının standart parçalarıdır.

Xhosa Kralı Sarhili eğer onu ve amcasını ziyaret etmemiş olsaydı, kimse Nongqawuse'ye kulak asmazdı. Sarhili, bir şekilde, kızın gördüklerinin gerçek olduğuna ikna oldu ve insanların sığırlarını öldürmeleri için emir verdi. İşe, krallığı

çapında tanınan bir hayvan olan, en sevdiği öküzünü keserek başladı.

Nongqawuse'nin mesajı, çok fazla bir şeye sahip olmayan insanlar için umut kaynağı oldu. Çoğunun, salgın yüzünden zaten sığırlarını öldürmeleri gerekiyordu. Xhosalar, sığır kurban etmeye, tahıl ambarlarındaki mısırları yok etmeye ve umdukları yeni sürüleri muhafaza etmek için yeni sığır ağılları inşa etmeye başladılar. Her gün yüzlerce sığır öldürülüyordu ve bunlardan yenilmeyenler de, çürümeye bırakılıyordu.

Yeni insanların dirilişinin, Haziran, 1856'daki dolunayda meydana gelmesi bekleniyordu. Beklenen tarih gelmesine karşın hiçbir şey olmadığı görülünce Mhlakaza, gerçek tarihin, Ağustos ortasındaki dolunay olacağını açıkladı. Dolunay gecesinden sonraki gün, büyük bir fırtına kopacağını ve ölü sığırlar ile yeni sığırların, dört yerel nehrin ağızlarındaki topraktan ortaya çıkacağını söyledi.

Tarihçi J. B. Peires, sığır öldürme olayıyla ilgili açıklamasında, "Hiçbir inanan o gece uyumadı. Genç insanlar dans edip eğlenirken, daha yaşlı erkekler sessiz gruplar halinde oturdular ya da yeni sığırlar için hazırlanmış olan ahırlarda sinirli sinirli volta attılar," diye yazmaktadır. "Ancak, hiçbir şey olmadı. Eğer bir şey olduysa da, bu, vaat edilen karanlık günün, özellikle aydınlık olmasıydı."[265]

Pek çok Xhosa, Nongqawuse'nin kehanetlerine inanmıştı, ancak birçoğu da inanmamıştı. İnananlar arasında bile yaygın olan strateji birkaç sığırı öldürmek ve ne olacağını görmek için bekleyerek gerisini sağ bırakmaktı. Eğer Nongqawuse'nin kehanetleri, Ağustos 1856'daki ikinci hayal kırıklığından sonra göz ardı edilmiş olsaydı, hiç kimse daha kötü durumda olmazdı.

Ancak, trajedinin ortaya çıkması engellenemedi. Mhlakaza, yeni insanların görünmemelerinin nedeninin, pek çok

Xhosa'nın, emredildiği gibi, bütün sığırlarını kurban etmemesi olduğunu açıkladı. Kral Sarhili, sığırların öldürülmesine devam edilmesini buyurdu. İnananlar, hayvanlarını korumaya çalışanlara saldırdılar. Ekilmemiş tarlalarında gezindiler ya da önlerinde yatan daha iyi dünya hakkında konuşarak, boş ahırların gölgesinde oturdular. Xhosalara, yaklaşan olayın kutlaması için, süslenmeleri söylendi. İngilizler için kamu işlerinde çalışan Xhosalar, "beyaz yöneticileriyle neşeyle alay ettiler ve sık sık aniden şarkı söylemeye başlayıp büyük güne hazırlanmak için sonunda işlerini tamamen terk ettiler," diye bildirmektedir Peires.[266]

Ancak, sonunda neşe yerini çaresizliğe bıraktı. Ağustos'a kadar, insanlar çoktan açlık çekmeye başlamışlardı. Hububat kuyularının boş, tarlalarının ekilmemiş ve sığırlarının ölmüş olması neticesinde, yiyecek bulmanın en iyi yolu, hâlâ kurban edecek sığırları olanları ziyaret etmekti. Diğerleri, kökleri kazmaya ve mimoza ağaçlarının kabuklarını yemeye başladılar. Eylül sonunda, açlıktan ilk ölümler başladı. Çocuklar ve yaşlılar gıda eksikliğinden öldüler. Köpekler havlayamayacak kadar zayıfladı.

Ancak, inananlar o zaman bile, Nongqawuse'nin büyüleyici kehanetlerine inançlarını terk etmediler. Her yeni aydan önce, her son hayvanın, hatta keçilerin ve tavukların bile kurban edilmeleri için emirler verildi. Kral Sarhili, bir zamanlar çok büyük olan sürülerini itlaf etmeye devam etti. 1857 yılının Ocak ayı ortasında artık hiç hayvanı kalmamıştı.

Danışmanlarıyla toplantı yaparak, kadın peygamberin taleplerini karşılamak için son bir çabanın gösterilmesi gerektiğine karar verdi. Son sığırlar da kesildi. Son mısır stokları yakıldı. Tekrar evlenmiş olan dullar, yeniden dirilecek olan eski kocalarını karşılamaya hazır bir halde önceki evlerine

döndüler. Xhosalar, açlıklarına rağmen, neşeli bir şekilde, yeni sığırların her an yerden fırlamalarını beklediler. Bazıları yeniden dirilen insanları en önce görebilmek için evlerinin çatılarına çıktılar ya da tepelere tırmandılar.

Belirlenen gün olan 16-17 Şubat 1857'de ölüler yine görünmedi. Yeni sığırlar, toprağın altında, yeraltındaki gizli mağarada kaldılar. Boşaltılmış tahıl ambarları, sihirli bir şekilde yeniden doldurulmadı. Sonunda, Kral Sarhili hatasını kabul etti. "Yalanları dinleyerek, büyük bir aptallık ettim," dedi. "Artık bir şef değilim. Bana sığırlar ve insanlardan oluşan büyük bir zenginlik bırakan Hintza'nın oğlu olarak büyük bir şeftim, ancak kandırıldığım için sığırlarımı öldürerek ve halkımın da aynı şeyi yapmasını emrederek budalalık ettim ve şimdi halkımın yiyecek aramak üzere için dağılması gerekeceğinden, yalnız kalacağım; bu yüzden, artık bir şef değilim. Hepsi kendi hatam; kendim dışında hiç kimseyi suçlayamam."[267]

Ancak, pişman olmak için çok geç kalmıştı. Sığırları kurban edilmiş ve tarlaları işlenmemiş olan halkının binlercesi açlıktan öldü. Xhosaların şeflerinin gücünü kırmak ve halklarını iş gücü olarak kullanmak isteyen, Güney Afrika'nın İngiliz sömürge yönetimi, yardım etmek için hemen hemen hiçbir şey yapmadı. Eyaletin, o zaman bilinen adıyla, İngiliz Kaffrariası'nın Xhosa nüfusu, Ocak 1857'de 105.000'den 1858'in sonuna kadar 25.916'ya düştü. Kaybın birazı göç yoluyla oldu, ancak en az 40.000 kişi açlıktan öldü. Tahminen 400.000 sığır boşu boşuna kurban edildi.

Xhosalar, elbette, dinsel inançları yüzünden, kendilerini felakete götüren bir yola sokan ne ilk ne de son halktı. Jim Jones tarafından kurulan bir tarikat olan Halk Tapınağı Tarım Projesi'ne bağlı 909 kadar kişi, 1978'de, Jonestown, Guyana'-

da, siyanür içerek öldü. Tarikat en sonunda üyelerini Kaliforniya'dan Guyana'da hiç kimsenin ayrılmasına izin verilmeyen, korunaklı bir komüne yönlendiren bir gelenekle, "havari sosyalizmi" uyguluyordu. Bir Kongre üyesi olan ziyaretçi Leo Ryan'ın öldürülmesinden sonra, Jones, takipçilerine, siyanür içerek intihar etmelerini emretti. Tarikatın neredeyse bütün üyeleri öldü. Bazı üyeler bunu gönüllü yapmış gibi görünmektedirler, ancak topluluk liderinin ağır baskısı altında yaşıyordu.

1994'te, İsviçre'deki iki köyde ve Quebec bölgesindeki Morin Tepeleri'nde, Güneş Tapınağı Tarikatı üyeleri tarafından gerçekleştirilen toplu intiharlar ve cinayetler daha da tuhaftı. Tarikat, bir Haçlı tarikatı olan Tapınak Şövalyeleri'nin soyundan geldiğine inanıyordu. Her bir bölgede, yaklaşık 50 kişi ölmüştü.

Başka bir tuhaf mezhep olan Cennetin Kapısı tarikatının üyeleri, dünya üzerinden yaşamın silinip dünyanın yenilenmesinin yakın olduğuna inanıyorlardı. Bu olaya hazırlanmak için, öyle münzevi bir hayat yaşıyorlardı ki, erkek adanmışlarından altısı hadım edildi. Liderleri, Marshall Applewhite, kendisinin ve kalp krizi geçirdikten sonra kendisine bakan kadının Yeni Ahit'in Vahiy kitabında sözü edilen iki tanık olduklarına inanıyordu.[268] Tarikatın üyelerinden 38'ini intihar ederek dünyanın yaklaşmakta olan arınışından kaçmaya ikna etti ve bu kişiler 26 Mart 1997'de Kaliforniya'da bulunan San Diego kentinin Santa Fe adlı lüks semtindeki bir villada bunu gerçekleştirdiler.

Tarikat üyeleri, hayatta kalan üyelerin, her grubun ölümünden sonra temizlik yapmasıyla, dönüşümlü olarak canlarına kıydılar. Aynı siyah gömlekler ve eşofman altları, yeni Nike spor ayakkabılar ve üzerinde "Cennetin Kapısı Konuk

Takım" yazan kolluklar giymiş halde bulundular. Hepsinin cebinde 5 dolarlık bir banknot ve 3 çeyrek vardı. Her birinin vücudu kare şeklinde mor bir kumaşla örtülüydü. Ölümleri, Hale-Bopp kuyruklu yıldızının yeniden görünmesiyle çakışmıştı.[269]

İlk bakışta, Xhosaların felaket getiren dinsel inançları ve modern tarikatların intihar sözleşmeleri, dinsel davranışın hayatta kalmayı teşvik ettiği için evrim geçirdiği görüşüne bir şekilde meydan okumaktadır. Ancak, bu olayların daha doğrudan gösterdiği şey, dinin, insanın kendini ve ailesini koruması da dahil olmak üzere, en güçlü insani duyguları geçersiz kılmak için insanları zorlayarak, onların zihinlerine olağanüstü bir şekilde sahip olabilmesidir.

Bu tür bir grupça kendini adama davranışı, çoğunlukla olduğu gibi, rasyonel hedefler için kullanıldığında, açık bir biçimde paha biçilemezdir. Liderlerin çoğu, kendilerinin ve toplumlarının refahıyla yakından ilgilidirler ve tanrıların iradesi, genellikle, ister rahiplerin olsun ister hükümdarların, bir tür fikir birliği ile yorumlanır. Ancak, evrim geçirmiş davranışlar, eğer genel olarak çok fazla bir fark yaratmazlarsa tahammül edilebilen aksaklıklara karşı sıklıkla savunmasızdırlar. Dinsel inanç sistemlerinin akıl dışı liderler tarafından harap edilmesi, yalnızca, onların, toplumlarının hayatta kalmasıyla ilgilenenlerin ellerinde ne kadar kuvvetli bir güç olabileceklerini gösterir.

Doğal Kaynakları Yönetmek

Doğurganlığı yönetmek için konmuş bir dizi kural sunan din, bir grup insanın doğal kaynakların kontrolü ve dağıtımı işinde koordine edilmesi gibi diğer yönetsel meselelerde de devreye sokulabilir. Kaynak yönetimi, genellikle, etkilenen

taraflar arasında, toplum yararını özel çıkarların önüne koymak için bir anlaşma yapılmasını gerektirir ve din de, bu hedefi gerçekleştirmek için, ilk toplumlar tarafından kullanılan araç olmuştur.

Avcı-toplayıcılar doğanın cömertliğiyle geçinebilirler, ancak insanlar ilk kez toprağa yerleşip tarım yapmaya başladıklarında, tarımın çok çalışmayı ve işbirliği yapmayı gerektirdiğini keşfetmişlerdir. Bu keşif insan için hiç tanıdık olmayan bir deneyime işaret ediyordu. Yakın Doğulu Natufiler, insanların diğerlerinin çıkarını gözetecek şekilde çalışması sorununa dinsel bir çözüm geliştirmişler, daha önce de bahsedildiği gibi, toplumun davranışlarını denetleyen doğaüstü figürler edinmişlerdir. Denetçiler, insanların kendi ataları-dır. Ataların, onları izlemekte olduğunu herkesin bildiğinden emin olmak için, ölülerin kafatasları süslenmiş ve Natufilerin evlerinin duvarlarında hâkim konumlara yerleştirilmiştir.

İlk toplumlarda, her çatı altındaki insanların, uygun ritüeller aracılığıyla ölü atalarla ve birbirleriyle olan ilişkilerini tasdik etmeleriyle, atalara tapınma, eve ait bir konu gibi görünmektedir. Maya ve Çin'deki Tang hanedanı gibi bazı arkaik devletler, atalara tapınmayı, evin dışında da uygulama düşüncesini tasarlamışlardır. Hükümdarlar, soylarının kurucu atalardan geldiğini söyleyerek, doğaüstü dünyayla yakın bağlara sahip olduklarını iddia etmişlerdir. Daha önce ev tanrılarına yapılan sunumların, kendilerine aktarılmasını ya da en azından kendileriyle paylaşılmasını gerekli kılmışlardır. Böylece, doğal kaynakları yönetmek için olduğu kadar kendi amaçları için de kullanabildikleri, toplumun üretim fazlasının büyük bölümüne erişim sağlamışlardır. Örneğin, Maya hükümdarları, su toplamak ve kuru mevsimde dağıt-

mak için rezervuarlar inşa etmişlerdir. Maya ovaları genelinde, krallığın bir sembolü, yalnızca temiz, durgun suda yetişen ve varlığıyla, hükümdarların depolanan suyu içilebilir tuttuklarını doğrulayan bir bitki olan, nilüfer olmuştur.[270]

İlk tarım toplumları, dini, yalnızca insanların çalışmalarını sağlamak için değil, ayrıca onların etkinliklerini mevsimlerin ritmiyle oldukça hassas bir biçimde koordine etmek için de kullanmışlardır. Bunu yapmamak, toplum için muhtemel ciddi sonuçlarla, ekinlerin yanlış zamanda ekilip hasat edilmelerine yol açmıştır. Uygun zamanlarda yapılan dinsel festivallerin, ilk tarım toplumlarını örgütlemenin etkili bir aracı olduğu anlaşılmıştır. Daha önce belirtildiği gibi, bu tarım festivalleri, daha sonra örgütlenmiş dinler tarafından benimsenmiş ve kutsal metindeki önemli olayları anmak için yeniden atanmıştır; Paskalya, Hamursuz Bayramı ve Roş Aşana'nın tümü, çiftçilerin takviminden alınmıştır.

Modern devletler, insanların etkinliklerini koordine etmek için pek çok yola sahiptirler ve muhtemelen bir zamanlar yaygın olan dinin rolü, artık o kadar belirgin değildir. Dinin örgütleyici güçleri, Endonezya'daki Balililer gibi toplumlarda daha görünürdür. Bali'de, yüksek bir rahip tarafından yürütülen bir tapınak yönetimi sistemi, ada genelindeki su kaynaklarını bölüştürür ve çiftçilerin ekim programlarını, zararlıların istilalarını en aza indirecek şekilde belirler.

Bali'nin sömürge yöneticileri olan Hollandalılar tarafından uzun süre göz ardı edilen bu dikkat çekici sistem, 1980'lerin başında, Bali dinini inceleyen bir antropolog olan Stephen Lansing'in gözünden, Batılıların bilgisine sunulmuştur. O zamanlar, Yeşil Devrim'in bir parçası olan yüksek verimli pirinç türleri, tapınakların rolünden habersiz olan tarım yetkilileri tarafından piyasaya sürülüyordu. Yetkililer,

başlangıçta verimin daha iyi olduğunu, daha sonra, zararlılar ekinleri mahvettiğinde ise, hızla azaldığını keşfettiler.

Lansing, konuyu derinlemesine araştırdığında, Balili çiftçilerin yüzyıllardır, tanrıça Dewi Danu ve onun yüksek rahibinin merkezinde olduğu, ayrıntılı, din tabanlı bir sistem aracılığıyla zararlıları kontrol etmiş olduklarını öğrendi.

Bali adası, merkez kraterinde büyük ve derin bir göl bulunan uzun zaman önce sönmüş bir yanardağdır. Dağın sel yataklarından aşağı akan nehirler, suyu tüneller ve kanalların içine yönlendiren çok sayıda bent olmasaydı, sulama için bir yarar sağlayamazdı. Her kanal, 60 ile 120 arasında çiftçi tarafından dağın etrafında inşa edilmiş teraslı tarlaları sulamak için kullanılmaktadır.

Başlıca mahsul pirinçtir, ancak çeltik tarlaları, aynı zamanda, yılan, kurbağa, balık ve ördek de üretmektedir. Çiftçilerin temel sorunu, tarlaları su bastırarak, bunun yanı sıra, hasat sonrası tarlaları yakarak ve ördeklerin böcek toplamak için çevrede gezinmesine izin vererek sağlanan haşere kontrolüdür. Su bastırmanın etkili olması için, çok geniş bir alanda gerçekleşmesi gerekir, yoksa zararlılar yalnızca bir çiftçinin tarlalarından diğerininkilere göç edeceklerdir.

Büyük ölçekli bir su baskını elde etmek ve su kaynağını yönetmek için, çiftçiler, üyeliği belli bir sulama kanalına bağlı olan herkesi içeren ve *subak* adı verilen birlikler halinde örgütlenmişlerdir.

Sistemin temel birimi, birçok kanala su sağlayan su bendidir. Her bendin yanında bir mabet ve genellikle birkaç kilometre aşağıda, su bendinin hizmet ettiği bütün *subak*ların üyelerine ait olan bir tapınak vardır. Bunlar, büyük örgütlenmelerdir. Bali'nin merkezindeki Ulun Swi tapınağı, 558 hektarlık pirinç tarlalarını eken 1775 üyesi olan 7 *subak*a sahiptir.

Çiftçiler tapınaklarda toplanır ve su bentlerinin hizmet ettiği alanın sulama ve ekim programına karar verirler. *Subak*lar, ekim zamanlarını çakışmayacak şekilde düzenleme ve zararlıların en kötü olduğu tarlaları su bastırma konularında uzlaşırlar.

Yerel tapınakların tümü, Bali'nin merkezindeki Batur Dağı'nın tam ortasındaki gölde yer alan, Krater Gölü Tapınağı'na bağlıdır. Tapınağın, çocukluklarında, bakire bir rahibe tarafından, gölün tanrıçası Dewi Danu'nun ömür boyu hizmetlileri olmak için seçilen 24 rahibi vardır. Jero Gde olarak bilinen yüksek rahip, 11 yaşında bir erkek çocuğu iken, rahibe tarafından bir trans sırasında seçilmiştir. Saçları uzundur ve her zaman, saflığın rengi olan beyaz giyer. Gündüzleri, boyunduruğu altındaki bütün *subak*lar adına, Krater Gölü'nün tanrıçasına kurbanlar sunar ve geceleri, tanrıça rüyalarında onu yönlendirebilir, diye bildirmektedir Lansing.[271]

Tanrıça adına, uçsuz bucaksız arazi üzerindeki su tahsislerine karar veren kişi, Jero Gde'dir. Ayrıca, tapınaklar ile onların üye *subak*ları arasındaki anlaşmazlıkları da denetler. Yalnızca merkezi Bali'yi doğrudan kontrol etmesine rağmen, aslında bütün ada için su kültünün yüksek rahibidir, çünkü bütün sulama sistemlerinin onun gölüne bağlı olduklarına inanılır.

Çiftçiler, Jero Gde'nin egemenliğini kabul ederler, çünkü kendisine bir mabetler hiyerarşisi ve bir dizi ayrıntılı ritüel aracılığıyla bağlıdırlar. Bir çiftçinin sahip olduğu her tarlada, sulama suyunu aldığı köşede, pirinç tanrıçası için bir mabet bulunur. Krater Gölü'nden alınan kutsal su, yerel su tapınaklarındaki törenlerde kullanılır. Sık sık yapılan festivaller ve kurban törenleri, çiftçileri ortak bir dinsel inanç sisteminde birbirine sıkıca bağlar. Jero Gde'nin, adanın hayati önem ta-

şiyan su kaynaklarını yönetme yetkisini elde etmesi, işte bu nedenledir.

Krater Gölü tanrıçasının pratik etki alanı, siyasi sınırların ötesine uzanır. Yeşil Devrim'in ziraat mühendisleri, tanrıçanın sisteminin üstün verimliliğini anlayabildikten sonra, tanrıçanın yüksek rahibi, su dağıtım sistemi üzerindeki kontrolünü, gayrı resmi olsa da, yeniden elde etmiştir.

Bir Savaş Döngüsü

Dinin kaynak yönetimine nasıl uygulanabileceğine dair çarpıcı bir örnek de, Yeni Gine'nin doğusundaki Bismarck Dağlarında çiftçilik yaparak yaşayan Maringlerden gelmektedir. Yaşamları, esasında insan ve evcil domuz nüfusunu, toprağın taşıma kapasitesine göre yeniden ayarlamaya hizmet eden birkaç yıllık bir dinsel döngü tarafından yönetilmektedir.

Maringler, tatlı patates ve diğer ürünlerini yetiştirdikleri, orman açıklıklarındaki geçici bahçeleri ekerler. Cinsiyetler bir şekilde ayrı yaşarlar: Erkekler komünal evlerde oturur ve kadınlar da, çocukları ve domuzlarıyla birlikte, ayrı ayrı evlerde yaşarlar. Her domuzun, evin dışından girilen, kendine ait bir ahırı vardır, ancak okşanmak ya da artıklarla beslenmek için burnunu içeri uzatabilir.

Domuzlar çok hızlı üremezler, çünkü dişileri yaban domuzları tarafından döllenmeye bırakılırken, tüm erkek domuzlar yavruyken hadım edilir. Dişilerin yaban domuzlarıyla karşılaşmaları da zordur, çünkü Maringler, yaban domuzlarının olağan yaşam alanından daha yüksek arazilerde yaşarlar. Ancak, evcil sürü yavaş büyümesine rağmen, domuzlar bir süre sonra çok külfetli hale gelirler. Bir kadın yalnızca 5 ya da 6 hayvan beslemek için yetecek kadar tatlı patates ye-

tiştirebilir ve domuzların, yiyeceklerinin geri kalanını temin etmek için otlamaları gerekir. Otlamaya giden domuzlar, çok geçmeden komşuların bahçelerini yağmalamaya başlayarak, kendi sahipleri ile bahçe sahipleri arasında kavgalara neden olurlar. Kadınlar olayı kocalarına acı acı şikâyet ederler. Toplum içinde gerilim yükselir ve erkekler sonunda bir *kaiko* zamanının geldiğini kabul ederler.

Kaiko, Maringlerin ritüel döngüsünü doruk noktasına getiren bir dizi danstır. *Kaiko* sırasındaki çeşitli aşamalarda, domuzların çoğu, yukarı ormanda yaşayan kızıl ruhlara kurban edilirler ve komşuların son döngüde öldürdüklerinin öcünü almak için de komşulara savaş açılır.

Bu savaşlar ölümcül olaylara dönüşebilir. Maringler, 20 kadar gruba bölünmüş olan, yaklaşık 7000 kişiden oluşur. Antropolog Roy Rappaport, bu gruplardan biri olan ve 200 kadar kişiden oluşan Tsembagaları incelemiştir. Tsembagalar, bir savaşta, 6'sı kadın ya da çocuk olmak üzere, 18 kişi kaybetmişlerdir.

Domuzlar için daha da kötüsü olmuştur. 169 hayvanlık bir sürüden yalnızca 75'i hayatta kalmıştır. Tsembagalar geri kalanları kızıl ruhlar için kurban etmiş, etin üçte birini tüketmiş ve artanı da kendi taraflarında savaşmaya gelen müttefiklere vermişlerdir.

Bir dizi savaştan sonra, savaşan taraflar, *tanket* diye bilinen bir ağacın özel bir türünün, ritüel olarak dikilmesi ve ateşkes zamanlarında özel bir kulübede duran, ancak bir savaşa karar verildiğinde bir direğin tepesine asılan kutsal savaş taşlarının kaldırılması ile bildirilen bir ateşkes ilan ederler.

Filozof Giambattista Vico, tarihin tekerrürden ibaret olduğunu söylemekle hata etmiş olabilir, ancak tezi, Maring

tarihi için mükemmel bir biçimde geçerlidir. Savaş taşları kaldırıldıktan ve *tanket* ağacı dikildikten sonra, Maringler, kalıcı barışı değil, yalnızca döngünün yenilenmesini umabilir. İnsan ve domuz nüfusları yine artmaya başlar ve ortalaması 10 yıl olan, ancak 5 ila 25 yıl arasında değişen bir süre sonra, toprağın taşıma kapasitesi sonunda sınırına doğru dayanır.

Ancak, domuz ve insan nüfusu arttığında Maringler kendilerinde yeniden savaşacak gücü bulabilir. Artık, hem balta savaşlarında yardımlarına gelen müttefiklerine hem de yukarı ormanda yaşayan kızıl ruhlara olan borçlarını domuz kurban ederek geri ödeyebilirler. Kızıl ruhlar, savaşta ölenlerin ruhlarıdır.

Öncelikle savaşı yinelemeye dair konuşmalar başlar. Maringler, savaş taşlarını savaş kül evinden çıkarırlar. Savaş taşları, Maringlerin erkek ve dişi olarak belirlediği çiftler halindedir. Zaman zaman Maring halkının topraklarında yere gömülü halde bulunan bu kutsal emanetler, aslında, uzun süre önce kaybolmuş olan bir kültürün havanları ve havan tokmaklarıdır. Bunlar Maringler için farklı bir öneme sahiptirler: Onları kulübenin direğine asmak, aslında, bir savaş ilanıdır. "Bir grup, savaş taşlarını asarak, gelecek balta savaşındaki yardımları için hem müttefiklere hem de atalara borçlanmış olur," diye yazmaktadır Rappaport.[272]

Tanket ağacı, tercihen onu yıllar önce diken adam tarafından, kökünden sökülür. Daha sonra, erkekler, kendilerini kuş tüyleri ve kabuklarla süsleyerek, bir *kaiko* dansı için hazırlanırlar. Dans birçok amaca hizmet etmektedir. Gelip *kaiko*da dans eden diğer gruplardan insanlar, böylece, yaklaşmakta olan balta savaşı turunda müttefik olmak için söz verirler. Maringlerin hiçbir lideri olmadığı için, dans pistine

bakmak, ev sahiplerinin savaşçı sayısını değerlendirmek için sahip oldukları en iyi yoldur. Bölgenin tüm erkekleri dans pistinde sergilenir ve kur yapmada ilk adımı atan kadınlar, kimden hoşlandıklarına karar verebilirler. Ayrıca, bu kadar çok grubun bir araya toplanması, ticaret için de bir fırsattır.

Savaştan önce, erkekler gecenin çoğunu ilahiler söyleyerek geçirirken, kabilenin şamanları, tütünle sarhoş olmuş halde, duman kadın olarak bilinen, güçlü bir doğaüstü varlıkla iletişim kurarlar. Kendisine, düşmanın en kolay öldürülebilecek adamlarının kimler olduğunu ve kendi üyelerinden kimlerin savunmasız olduğunu sorarlar. Erkeklerden bazıları, öldürmeyi umdukları düşman erkeklerin deri parçalarını ya da tırnak kırpıntılarını içeren, sihirli savaş paketleri taşırlar; bu nesneler, muhtemelen kötü kişilik özelliklerine sahip oldukları ya da bahçıvan olarak fazla başarılı oldukları için, sahiplerinin ortadan kaldırıldığını görmek isteyen düşman köydeki insanlar tarafından gönderilir.

Maringler, balta, ok ve yay ve muazzam kalkanlarla savaşırlar. Özel olarak hazırlanmış bir savaş alanında ve derinlemesine birçok safta sıralanmış biçimde, dikkatle planlanmış bir savaş gerçekleştirirler. Rakipler, hiçbir taktik manevra girişiminde bulunmadan, yakın dövüş pozisyonunda dururlar. Bu ritüel mücadeleler çok ciddi görünmeyebilir. Bazen, bir erkek bir okla devrilir ve rakipler onun işini bitirmek için baltalarla koşarlar. Savaş haftalar boyunca her gün sürdürüldükten sonra bile, kayıplar hafif görünür.

Ancak, bu istikrar aldatıcıdır. Her iki taraf da, savaş alanı gücünü korumak için, her gün ortaya çıkan müttefiklerine güvenir. Er ya da geç, bir ya da diğer taraftaki müttefikler savaştan yorgun düşer ve ortaya çıkmamaya başlarlar. Daha

büyük olan grup, sayısal bir avantaja sahip olduğunu fark eder etmez, kuvvetle saldırır ve bozguna uğrayan taraf pek çok kayıp verir.

Rappaport, Tsembagalar'ın, ritüel döngülerinin işlevini mutlaka anlamalarının gerekmediğini bildirmektedir. Muhtemelen, bunu, yaşayanlar ile ölüler arasında temel bir etkileşim olarak görmektedirler. Ancak, antropologun analizinde, ritüel döngü pek çok esas ekolojik görevi yerine getirmektedir. Domuzlar, insanlar ve onların bahçeleri arasındaki ilişkiyi yeniden bir dengeye kavuşturur. Tarlaların nadasa bırakılmasına izin verir. Döngü sırasında büyük kısmı tabu haline getirilen ve yenilemeyen yabani faunayı korumaya yardım eder. Toprağı, çeşitli gruplar arasında, yeniden bölüştürür. Ayrıca, döngünün büyük bir savaşla sonuçlanmasına rağmen, savaşı uzun bir döngünün tek bir dönemiyle sınırlandırarak şiddetini azaltır.[273]

Eğer Maring halkı, Rappaport'un söylediği gibi, dinlerinin ekolojik etkilerini anlamıyorlarsa, muhtemelen onu, gözlenen işlevleri için tasarlamamışlardır. İnsan ve domuz nüfusunu çevresel kaynaklarla dengeli bir düzeyde tutamayan dinlere sahip olan gruplar sonunda yok olurken, daha etkili bir ritüele sahip olan Maringler hayatta kaldığı için, bu tasarım ortaya çıkmış olabilir.

Maringlerin inancı modern toplumların inançlarından çok farklı görünebilir. Ancak, modern çağa kadar binlerce yıl boyunca, dinin oynamış olduğu rolü anlamak için oldukça uygundur. Maring vakasına ve aslında pek çok diğer ilkel toplum vakalarına bakılınca, dinin rolünün yayılmacı olduğu açıkça anlaşılabilir. Hangi yiyeceklerin tabu olduğundan ne zaman savaşa girilmesi gerektiğine kadar, Maring yaşamının hemen her yönü, ritüelle yönetilir.

Durkheim, dinin, kutsal olan ile dünyevi olanı birbirinden ayırdığını söylemiştir, ancak böyle bir ayrımı yapan yalnızca modern toplumlardır. Başka bir yerde Durkheim, dini, "bireylerin, üyesi oldukları toplumu zihinlerinde canlandırmalarına yardım eden bir düşünceler sistemi" olarak adlandırmıştır ve bu tanım, Maringler için daha uygun görünmektedir.

Maringler'in ritüel uygulamaları tuhaf ve keyfi görünebilir; yukarı ormanda yaşayan kızıl ruhlara kurban edilen domuzlar, yerin üzerindeki fırınlarda pişirilmelidir, ancak başka bir ruhlar kategorisi olan ve bölgenin aşağı taraflarında yaşayan bereket ruhları için kurban edilen domuzlar, yerin altında pişirilmelidir. Ancak, keyfilik önemsizdir. Kuşkusuz, kızıl ruhların ve bereket ruhlarının var olmaları da olmamaları da önemsizdir. Önemli olan, bu ritüelleri gerçekleştirirken, katılımcıların birbirlerine ve ritüellerle meydana getirilen inanç sistemine olan duygusal bağlılıklarını korumaları ya da kuvvetlendirmeleridir. Bunu yaparken, dinlerinin gerektirdiği şekillerde davranmak için kendilerini koşullandırırlar.

Diğer ilkel toplumlarda olduğu gibi, Maringlerde de, muhtemelen toplum açısından gerekli olan bütün eylemler zamanla dinsel uygulamayla birleştirildiğinden, din yaşam için kapsamlı bir rehber haline gelmiştir. Hiçbir şefi ya da başka bir yetki kaynağı olmayan Maringler, herkesin aynı şekilde hareket etmesini ve toplumun ihtiyaçlarını kendi çıkarlarının üstünde tutmasını sağlayan bir ritüeli başarıyla geliştirmişlerdir.

Modern ekonomilerde, devlet şimdi, gençlerin eğitimi, hastaların bakımı ve yoksullara yardım edilmesi gibi, daha önce kilisenin yetkisinde olan pek çok toplumsal işlevi, değ-

şen başarı dereceleriyle gerçekleştirmektedir. Domuzlar, kurban törenleri ve piyasa talebine göre, ruhların kana susamışlıkları olmadan da öldürülmektedir. Çoğunlukla, insanlar, depremler, kasırgalar ya da salgın hastalıklar için artık doğaüstü açıklamalar aramamaktadırlar, çünkü artık hepsi için genellikle daha tutarlı bilimsel açıklamalar bulunmaktadır. Din artık günlük yaşam için kapsamlı bir rehber değildir. Modern toplumlardaki insanlar, Durkheim tarafından da belirtildiği gibi, kutsal ile dünyevi arasında bir ayrım yapmaktadırlar. Zaman ve mekân, kutsal olanın genellikle her ikisinin de küçücük bir köşesine itilmesiyle, artık ağırlıklı olarak laiktir.

Ancak, din, geçmişte olduğundan daha az dikkat çekici olsa bile, önceki rollerinin çoğunu oynamaya devam etmektedir. Yine de, bu rollerin hiçbiri, insanları hayatta kalmak için çok önemli ve özellikle zor bir davranış biçimi olan savaşı sürdürmeye hazırlamaktan daha önemli değildir.

10
DİN VE SAVAŞ

Sonra, Kapı'nın Kaptanı, cesur Horatius dedi ki:
"Bu dünyadaki herkes er ya da geç ölecektir.
Ve insan, korkunç tuhaflıklarla karşılaşmaktan
Nasıl daha iyi ölebilir ki,
Babalarının külleri ve Tanrılarının tapınakları adına?"
— THOMAS BABINGTON MACAULAY[274]

Haydi gidin, Helenlerin oğulları
Kurtarın anavatanınızı
Kurtarın ailelerinizi
Tanrılarınızın sunaklarını
Ve babalarınızın mezarlarını
Şimdi, her şey için savaşma zamanıdır
— *MÖ 480'deki Salamis Savaşı'nda, Pers filosuyla karşılaşmak için yelken açmış giden Yunan savaşçıları tarafından söylenen zafer şarkısı*

Din, savaşa bir tepki olarak gelişmiştir. Grupların, kendilerini ortak bir amaca öyle bir yoğunlukla adamalarına olanak vermiştir ki, insanlar kendi hayatlarını grubun savunması için tereddütsüz feda etmişlerdir. Bu dikkat çekici davranış, insan doğasına işlemiş olduğu için, tarih boyunca insanlar, kendilerinin ve ailelerinin çıkarlarını, daha yüce bir neden olduğunu kabul ettikleri şeye göre ikinci plana atıp kendi dinlerini ve dindaşlarını savunmak için ölmüşlerdir.

Ancak, dinsel davranış savaş tarafından şekillendirilmiş olmasına rağmen, ona ayrılmaz bir biçimde bağlı değildir. Din, eğer gerekirse militan da olabilen ve bir toplumun ya da liderlerinin saldırgan ya da barışçıl bir politikayı desteklemek için kullanabilecekleri, toplumsal bir bağlılık yaratır. Dinin uyum sağlayabilen bir doğaya sahip olduğu, üç tektanrılı dinin her birinin yüzyıllar boyunca savaşa nasıl başvurmuş olduğu göz önüne alındığında, açıktır.

İlk olarak seçilmiş bir halk için vaat edilmiş toprakların saldırgan bir savunuculuğu biçiminde şekillenen bir din olan Yahudiliği düşünün. "Düşmanlarınızla savaşmaya gittiğinizde, atlar, savaş arabaları ve sizden daha kalabalık bir ordu görürseniz onlardan korkmayın," diye öğüt vermektedir, Tesniye kitabının yazarları. "Sizi Mısır'dan çıkaran Tanrınız Rab sizinledir... Ancak, Tanrınız Rab'bın size miras olarak verdiği bu halkların şehirlerinde nefes alan hiçbir şeyi sağ bırakmayacaksınız: Ama onları tamamen yok edeceksiniz; yani, Hititleri, Ammonluları, Kenanlıları, Perizitleri, Arklıları ve Yevusluları, Tanrınız Rab'bın size emrettiği gibi..."[275]

Tam bir etnik temizlik için ilahi emir, daha açık olamazdı. İsrail dininin, MÖ 7. yüzyılın yayılmacı siyasi gündemini desteklemek için tasarlanmış kutsal bir metinle, birbiri ardına gelen kanlı yenilgilere rağmen çoğu kez yaptığı gibi, nüfusu savaşa seferber etmekte fazlaca etkili olduğu ortaya çıktı. İlk İsrailliler, komşuları olan büyük Mısır ve Asur imparatorluklarıyla aralıksız savaştılar. Yahudiler, Roma yönetimine karşı, en az üç kez ciddi biçimde ayaklandılar –Romalılar, MS 132-135'teki Bar Kokba'nın isyanı sırasında bir lejyonunu tamamen kaybetti– ancak Yahudiler için sonuç her zaman felaket oldu.

Yahudiler toprak hırslarını sonunda terk ettiklerinde, Yahudilik, içe dönerek ve olağanüstü bir dönüşüm geçirerek, bir dinin yeni koşullara göre nasıl etkin bir biçimde şekillenebileceğini gösterdi. Odak, Kudüs tapınağında, evcil hayvanların toplu şekilde kurban edilmelerinden, Tevrat okunmasına kaydı. Yahudilik, içsel bağlılık üretmekte, daha önce insanları savaşa teşvik etmekte olduğu kadar güçlü olduğunu kanıtladı. İspanya'dan Hindistan'a kadar yayılmış olan Yahudi diasporası toplulukları, etnik ve kültürel kimliklerini nesiller boyu korudular. Yahudiler, kendilerine ait bir vatanın yokluğunda, kendilerini, inatla sarıldıkları dinleriyle tanımladılar. Akdenizli Yahudi cemaatler, dinleri olmadan, Roma İmparatorluğu'nun genel nüfusu içinde kesinlikle erir ve antik dünyanın pek çok diğer halkı gibi, sessizce tarihten silinirlerdi.

Dolayısıyla, Yahudilerin hayatta kalması, saldırganca meydan okuma halinden, öngörülemeyen ev sahipleriyle iyi geçinmesi gereken, savunmasız halkların tamamen barışçıl dinine ani geçişiyle birlikte, Yahudiliğin uyum sağlama yeteneğine bağlıydı. Yahudilik, 1948'de kurulan, kısa sürede gelişen ve dünyanın en iyi profesyonel ordularından birine sahip olan İsrail devletindeki uygulaması dışında, şiddet içermeyen bir din olarak kalmıştır.

Yahudiliğin aksine, Hıristiyanlık, Romalı yetkililer tarafından aralıklı olarak zulme tabi tutulan küçük bir cemaatte, şiddet karşıtı bir din olarak doğmuştur. "Kılıç çekenlerin hepsi kılıçla ölecek," demiştir İsa, kendini savunmak için silah çeken bir taraftara. İlk kilise, bu direktifi gerekçe göstererek, başlangıçta Hıristiyanların Roma ordusuna katılmalarını yasaklamıştır. Ancak, Konstantin Hıristiyanlığı Roma İmparatorluğu'nun, artık zulme tabi tutulmayan yasal dini ha-

line getirdiğinde, bu yasak değişmiştir. MS 312'deki Milvian Köprüsü Savaşı'ndan bir gece önce, Konstantin'in gökyüzünde bir haç ve εν τουτω νικα "bu [işaretle] fethedin" sözünü gördüğü bildirilmektedir. Bundan sonra Bizans askerleri, kalkanlarının üzerinde, Mesih için bir kısaltmayı imleyen Yunanca chi ve rho harflerini birleştiren bir amblem olan, *labarum*u taşımışlardır.

350 civarında, İskenderiye Patriği Athanasius, öldürme eylemi yanlış olmasına rağmen, bir askerin düşmanı öldürmesinin kanuna uygun olduğunu buyurmuştur. Bir zamanlar barış dolu olan kilise, imparatorluğun sorumluluklarını paylaşmaya başlayınca, devletin çıkarına kuvvet kullanımına alışmıştır.

Kilise uzun süre, en azından piskopos ve rahiplerinin kan dökmemeleri gerektiği konusunda ısrar etmiştir ve bu yasak, pek çok Avrupa kentini idare eden piskoposların, aynı zamanda askeri liderler haline geldikleri ortaçağa kadar sürmüştür. 16. yüzyılın başlarında Papa II. Julius Kuzey İtalya'daki saldırılarda orduları iki kez yönetmiştir. Bununla birlikte, Anabaptistler ve Quakerlar gibi mezhepler, Hıristiyanların öldürmemeleri gerektiğine dair eski görüşü yaşatmışlardır.

Hatta resmi kilise bile, ilk zamanlardaki güçten feragat etme durumunu tamamen unutmamıştır. 1139'daki Lateran Konseyi, ölümcül, yeni bir silah olan tatar yayını ahlak dışı bularak kınamış ve en azından Hıristiyanlara karşı kullanımını yasaklamıştır. Bununla birlikte silah Müslümanlara karşı kullanılabiliyordu.

Katolik kilisesi, geçici güç peşinde koşmaktan vazgeçmeden önce, devlet yönetiminde güç kullanımına hiç de yabancı değildi. 1095'te ilk Haçlı Seferi'ni başlatan, bir Papa olan II.

Urban'dı ve halefleri de bu geleneği devam ettirdi. Venedik dükü tarafından yönetilen 4. Haçlı Seferi, Konstantinapolis ve Ortodoks kilisesine karşı bir saldırıya dönüştürüldü.

Haçlı seferlerinden vazgeçilmesiyle, Hıristiyan şiddeti içe döndü ve Avrupa içinde, Katolik ve Protestan güçler arasında uzun bir dizi savaş başladı. Daha sonra, Hıristiyan devletler, mutlak inançlar adına yapılan savaşların, müzakereyle çözülmelerinin zor olduğuna dair önemli dersi yavaş yavaş öğrendiler. Bu deneyimden, 1555'teki Augsburg Barışı'yla başlayan, kilise ve devletin güçlerini ayırma çözümü ortaya çıktı; *cuius regio, eius religio* formülü altında, her hükümdarın kendi bölgesi için bir din seçmesine izin verildi. Başka bir antlaşma olan, 1648'deki Vestfalya Barışı ile de Avrupa din savaşları sona erdi.

Dini emirlerin kolayca tartışma konusu olmamaları nedeniyle, din adına her kim konuştuysa, savaşa gitme kararında önemli etkiye sahip olmuştur. Laik bir devlette, hükümdarın savaşa daha makul gerekçelerle karar vermesi gerekiyordu. Böylelikle, bir devletteki dinsel ve laik güçleri ayırmak, din ile savaş arasındaki güçlü birliği gevşetmeye yönelik önemli bir adımdı.

Üçüncü tektanrılı dine dönecek olursak, İslam'ın uyum sağlama eğiliminin genel olarak Hıristiyanlıktan biraz daha az olduğu ortaya çıkmıştır. Zulme uğrayan bir cemaat içerisinde doğmamış olan İslam, Müslüman Arapların hükümdar oldukları ve fethedilen halkların ayrımcılığın çeşitli biçimlerine maruz kaldıkları bir imparatorluk dini olarak şekillenmiştir. Yahudiler ve Hıristiyanlara dinlerini uygulama izni verilmiştir, ancak belirli hakları verilse de, yine de onları bir kelle vergisine ve diğer yüklere tabi bırakan, ikinci sınıf

bir "korumalı" statüye razı olmuşlardır; birçoğu da sonunda İslam'a dönmüştür.

Kuran'da yer alan, savaşla ilgili müzakereler, "cennet sevinçleri demek olan dinsel ödüllerin, maddi başarıdan daha önemli olduklarını açık hale getirmişlerdir," diye yazmaktadır tarihçi Hugh Kennedy.[276]

Müslüman egemenliğinin etnik yapısı, Selçuklu Türkleri, daha sonra Moğollar ve sonra da Osmanlı Türkleri, erken dönem Arap halifeliğinin topraklarını işgal ettiklerinde değişmiştir. Ancak işgalciler, işgal ettikleri halkların dinini benimsemişler ve İslam'ın karakterinde önemli ölçüde bir değişiklik olmamıştır.

İslam ülkeleri, din kurumu ile devleti ayırmakta güçlük çekmişlerdir. Bunun nedenlerinden biri, muhtemelen İslam'ın doğasıdır. Yahudilik ya da Hıristiyanlıktaki durumun aksine, İslam'ın kurucu peygamberi, orduları yöneten ve toplumsal politikayı benimseyen, geçici bir hükümdar olarak sunulmuştur. İslam dini İslam devleti içinde ayrı bir din kurumu olmamış, devletle aynı kurum olmuştur. "Herhangi bir grup insanın, herhangi bir türden etkinliğinin ya da insan hayatının herhangi bir bölümünün, herhangi bir anlamda, dinsel hukuk ve yargı kapsamı dışında olduğuna dair düşünce, Müslüman görüşe yabancıdır," diye yazmaktadır, önde gelen bir İslam araştırmacısı olan Bernard Lewis.[277]

Bin yılı aşkın bir süredir, İslam ülkeleri, tek hukuk kaynağı olarak, ilahi vahiyle gelmiş olduğunu kabul ettikleri şeriatı kullanmışlardır. Yalnızca, İslam'ın yayılması sıkı bir biçimde kontrol edilip tersine döndürüldükten sonra, reformcular dini devletten ayırmak için baskı yapmaya başlamışlar, ancak büyük bir dirençle karşı karşıya kalmışlardır. "Liberal demokrasinin Müslüman toplumları etkisi altına almadaki

genel başarısızlığı, 1800'lerin sonundan başlayarak, bütün bir yüzyıl boyunca devam eden ve tekrarlayan bir olgudur. Bu başarısızlığın kaynağı, en azından kısmen de olsa, İslam kültür ve toplumunun Batılı liberal kavramlara düşmanca yaklaşan doğasıdır," diye yazmaktadır siyaset bilimci Samuel Huntington.[278]

1918'de Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşünden sonra, Mustafa Kemal, Türkiye'yi laikleştirmeyi başarmıştır. Daha yakın zamanlarda, Mısır ve Suriye gibi ülkelerde, laik liderler ortaya çıkmıştır, ancak tamamen güvende olmaktan uzaktırlar. Radikal köktendinci hareketler, İslam egemenliğinin yeniden yapılanması için tahrikte bulunmuşlardır. Bu tür hareketler İran'da ve bir süre için Afganistan'da iktidara gelmişlerdir ve Pakistan ile Mısır'daki hükümetlerin istikrarı için ciddi bir tehdit oluşturmaktadırlar.

Yine de, İslam ülkelerindeki hoşnutsuzlukların nedeninin İslam olduğu görüşü, netlikten uzaktır. Şeriat, ilahi kanun olarak sunulmasına rağmen, halifenin mutlak otoritesi üzerinde bir denetim mekanizması olarak yüzyıllarca hizmet eden ve ulema olarak bilinen İslam bilginleri tarafından uygulanmış ve yorumlanmıştır. Ulema, Batı ülkelerinde olduğu gibi, yargısal eleştiriye dair resmi haklara sahip olmamıştır, ancak hükümdara meşruiyet vermişlerdir ve hükümdar da onların desteğine ihtiyaç duymuştur.

Osmanlı reformcuları, Batı tarzı bir yasama meclisi ile ulemanın yerini almıştır, ancak Halife II. Abdülhamit, 1878'de yasama meclisini kaldırmıştır ve halifeliğin kendisi de, 1924'te kaldırılmıştır. İslam ülkeleri, geçen yüzyılın çoğunda, ulema ya da işleyen bir yasama organı tarafından denetlenmeden, mutlakıyetçi modern yöneticiler tarafından idare edilmişlerdir.

Taşlamaları ve kol-bacak kesmeleri içeren ortaçağ ceza yasası ile şeriatı geri getirmek için yapılan çağrılar, Batılı gözlemcileri telaşlandırmaktadır, ancak bu gelişmeler, pek çok Müslüman halkın hukukun üstünlüğünün sağlanmasını ve adaletsiz hükümdarların keyfi gücünün kısıtlanmasını istediğinin bir göstergesidir. "Bu dönemdeki birçok Müslüman devletin belirgin çarpıklıkları, kontrolsüz yürütme organının ürünleriydi," diye yazmaktadır hukuk bilgini Noah Feldman. "Çağdaş İslam siyasetinde, şeriatın yeniden yapılanması için çağrı, önemli bir açıdan, bu anayasal kusura bir tepki olarak görülebilir."[279]

İki önemli istisnada, bilim adamlarının siyasi konulardaki sesi güçlü kalmış, ancak her iki durumda da tamamen mutlu sonuçlar elde edilmemiştir. Suudi Arabistan'da kraliyet ailesi köktendinci bir dini lider olan Abd el-Vahhab'la tarihsel bir ittifaka sahiptir. İlke olarak, Suudi yöneticilerin meşruiyetini koruyan din bilginlerinin, yöneticilerin halka karşı yükümlülüklerini yerine getirmelerini sağlamaları gerekir. Uygulamada, para fışkıran petrol kuyuları, yöneticileri, birçok sıradan siyasi kısıtlamadan kurtarmış ve Vahhabcı ulema kamu yararını gözeterek çalışmak zorunda kalmamıştır, diye savunmaktadır Feldman.

İran'da kontrol tamamen din bilginlerinin elindedir. Şah devrildiğinde, Ayetullah Humeyni, ulemaya, laik bir yöneticiye danışmanlık etmek ve onun yetkilerini sınırlamak olarak tanımlanmış olan eski rolünü geri verebilirdi. Ama bunu yapmak yerine, İran'da o zamana dek hiç görülmemiş bir uygulama başlatıp bir din bilgini-hukukçuyu en üst yönetici olarak atamıştır. "Din bilginlerinin bir sınıf olarak doğrudan yönetmeleri düşüncesinin, İslam tarihinde emsali yoktu," diye yazmaktadır Feldman.[280] İran parlamentosu, din bilginle-

rinden oluşan Anayasa Koruma Konseyi tarafından incelemeye tabi olduğu için, sistem, bir ulema diktatörlüğü olmaya yakındır.

Tüm İslam ülkelerinin çarpıcı bir özelliği, İslam'ın ulusal politikada oynadığı ya da oynamasının beklendiği önemli roldür. İslam ülkelerinin en laik olanı olan Türkiye'de bile, İslamcı sempatileri olan bir parti, meclis çoğunluğu ile güç kazanmıştır. Mesele çok açıktır: Sağlam laik kurumlar geliştirmek için zamanı olmayan ülkelerde, din, otokrasi dışında, insanların dönebileceği genellikle tek örgütleyici ilkedir.

Bütün devlet dinleri savaşı destekleme yeteneğine sahiptir, ancak İslam ülkeleri, görünüşe göre laiklikle ilgili derin rahatsızlıkları nedeniyle olsun ya da olmasın, bazı gözlemciler için, savaşa olağandan daha fazla sıklıkla karışmış gibi görünmektedirler. İslam ülkeleri ile dünyanın geri kalanı arasındaki fay hatları boyunca, çekişme yaygın olmuştur. "Şiddet, aynı zamanda, bir tarafta Müslümanlar ve diğer tarafta, Balkanlardaki Ortodoks Sırplar, İsrail'deki Yahudiler, Hindistan'daki Hindular, Burma'daki Budistler ve Filipinlerdeki Katolikler olmak üzere de görülmektedir," diye gözlemde bulunmuştur Huntington, 1993'te.[281]

Hemen hemen tüm Müslümanların, elbette barışçıl vatandaşlar olmalarına rağmen, Müslüman topluluk üyeleri tarafından, Almanya, İngiltere, İspanya ve Hollanda gibi ev sahibi Avrupa ülkelerine karşı son zamanlarda yapılan terörist eylemler, İslam'ın bir şiddet dini olarak algılanmasına katkıda bulunmuştur. Dinsel davranış, kendi başına, yalnızca toplumsal bağlılık ve amaca teşvik eder, ancak bunlar, Aztek dininde olduğu gibi, liderler tarafından saldırgan amaçlara yönelik olarak şekillendirilebilirler. Birçok Hıristiyanlık olduğu gibi, birçok da İslam bulunmaktadır. Bir mezhebin inançları-

nı şekillendirenler, muhtemelen bir dereceye kadar, mezhebin takipçilerinin mezhep adına yaptıklarından da sorumludurlar. Daha uygun bir deyişle, şiddet, onu meşru kılmak ya da kışkırtmak için kullanılabilecek dine değil, toplumlara atfedilen bir davranıştır.

Dini Savaş İçin Şekillendirmek

Din ile savaş arasındaki ilişki için geriye dönüp baktığımızda, üç tektanrılı dinin her birinin de farklı bir seyir takip etmiş olduğunu görürüz. Yahudilik yayılmacı bir inanç olarak başlamış ve yenilgiden sonra kendini barışçıl bir din haline dönüştürmüştür. Hıristiyanlık şiddetten arınmış olarak başlamış, saldırgan bir imparatorluk dini haline gelmiş ve laik devletlerin ortaya çıkışından sonra da biraz tarafsız hale gelmiştir. İslam bir imparatorluk dini olarak yaratılmış, ancak laik bir devlette genel olarak henüz kolay bir rol bulamamıştır.

Dinin yöneticiler tarafından birçok şekilde kullanılabilecek güçlü bir araç olmasının dışında, din ve savaş arasında hiçbir tutarlı ilişki yoktur. Evrimci bakış açısı dinin ilk insan toplumları arasındaki aralıksız çekişmeden doğduğunu öne sürer. Dinsel davranış, bir toplumu savaş için harekete geçirmeye yardım etmiş, insanları yokluğa katlanmaları için teşvik etmiş ve erkekleri savaşta hayatlarını feda etmeleri için hazırlamıştır. Ancak savaş, dinin bağlayıcı güçlerinin yalnızca bir yönüdür. Eğer bir insan grubu, komşularıyla ya da kendisinden daha güçlü ve büyük bir başka insan grubu içerisinde barış içinde yaşamaya ihtiyaç duyarsa, dinsel davranışı ihtiyaçlarına uyarlayabilir.

Dinsel davranış, kısmen genetikle kısmen de kültürle şekillenir. Her iki bileşen de zaman içinde değişebilir, ancak dinin kültürel bileşeni, daha hızlı değişebilir. Bir dinin şartları-

nın yorumlanmasında meydana gelen kültürel değişimler aracılığıyla, koşullara hangi strateji uyarsa, bir toplum kendi davranışını ya da bir ülke dış politikasını ona uygun hale getirebilir. Böylece, dinler, değişmez ilahi vahiy emirlerini yansıttıklarına dair iddialarından beklenebileceğinden daha büyük ve önemli bir esnekliğe sahiptirler. Esnek olmayan dinlerin kısa zaman sonra toplumlarını yıkıma götürecekleri göz önüne alındığında, dinsel doktrinin yumuşak olması o kadar da şaşırtıcı değildir.

Yine de, dinler, nesiller boyu devam edebilecek belli bir atalete sahiptir. İlahi bir kurucudan türetilmiş doktrin, fazla açık ya da hızlı bir şekilde değiştirilemez. Ayrıca, bazı toplumlarda liderler, değişim ihtiyacını göremeyebilir ya da onu uygulamaktan korkabilir. Bu tür nedenler, Hıristiyan mezheplerinin sürekli fire vermesinin aksine, İslam'ın yüzyıllar boyunca süren göreli istikrarını açıklayabilir.

Devletler genellikle dünyevi nedenlerden ötürü savaşır. Bu durumda dine hızla başvurulabilir, ancak bunun nedeni yalnızca, onun bir toplumu harekete geçirmek ve askerleri motive etmek için kullanılabilecek çok güçlü bir araç olmasıdır. Genellikle din ile silahlar birbirine çok benzer; savaşa yol açmazlar, sadece savaşta kullanılırlar, her ikisi de başlıca savaş araçlarıdır. Savaşın resmi nedeni dinsel terimlerle ifade edildiğinde bile, altta yatan gerekçeler genellikle dünyevidir.

Örneğin, İngiltere ile İskoçya arasındaki Birinci ve İkinci Piskopos Savaşları, I. Charles 1637'de İskoç Kilisesi'ne, Anglikan dua kitabının bir versiyonunu dayatmaya karar verdiğinde başlamıştır. İskoç soyluları ve Presbiteryenler de, kral tarafından atanan piskoposları reddetmek için ortak bir neden bulmuşlardır. Bu olaylar sırasında, İskoçya, Anglikan İngiltere'yle farkını açıkça dile getirerek, kendini Presbiteryen

bir ulus olarak ilan etmiş ve piskoposların kral tarafından atanmalarının ilahi yasaya aykırı olduğunu duyurmuştur. Kraliyet ayrıcalıklarına ve kralların mutlak monarşiler yoluyla ilahi bir yönetme hakkı olduğu iddiasına bu körü körüne meydan okuma, İkinci Piskoposlar Savaşı'na, İngiliz parlamentosunun kralın kendi siyasal iktidarını güçlendirme girişimine karşı Büyük Protesto'suna, İngiltere'de kral ile parlamento arasında iç savaşın patlak vermesine ve 1649'daki önemli olayla kralın idamına yol açmıştır.

Ancak, bu olaylar, aynı zamanda, İngiltere ve İskoçya arasında bir mücadele olarak da kabul edilebilir. Bu mücadeleyi, İngiltere'de bir iç savaş izlemiştir ve her ikisinde de, savaşan taraflar dini takipçilerini harekete geçirmek için kullanmışlardır. Her iki Piskoposlar Savaşı'nın motivasyonu da, ilk önce İskoçya'nın ve daha sonra da İngiliz Parlamentosu'nun, kralın gücünü azaltma arzuları olmuştur; her ikisi de, krala karşı dine başvurmayı yararlı bulmuştur.

Doyumsuz Bir Askeri Güç

Dinin, savaşın başlıca nedeni olmaya daha yakın göründüğü bir durum, Aztek İmparatorluğu'nun komşularıyla mücadele ettiği kanlı seferlerdir. Aztek İmparatorluğu, MS 14. yüzyılda, kendisi için yeni ve korkunç bir din şekillendirerek yükselmiştir. Aztek ittifakının, diğer adıyla Meksika birliğinin, başlıca üyeleri, dinlerini eski bir Orta Amerika insan kurban etme geleneğine dayandırarak, koruyucu tanrıları olan güneş tanrısı Huitzilopochtli'nin, yaşam gücünü yenilemek için insan kanına ihtiyaç duyduğu inancını ileri sürmüşlerdir.

Antropolog Geoffrey Conrad ve Arthur Demarest, "Emperyal kozmoloji, Meksika'nın savaşta acımasızca esirler alması ve onları kurban etmesi gerektiğini savunmuştur," diye

yazmaktadırlar. "Kurban edilmiş düşman savaşçıların manevi gücü güneşi güçlendirecek ve onun karanlık güçler tarafından kaçınılmaz imhasını bertaraf edecektir. Böylece, evreni günlük imha tehdidinden korumak özellikle Meksikaların kutsal görevidir."[282]

Büyük festivallerde zaman zaman insan kurban etmek yerine, Azteklerin artık insanları büyük gruplar halinde rutin olarak katletmeleri gerekiyordu. Bütün toplum kendini, komşu devletlerden hem olabildiğince çok kurbanlık esir hem de haraç istemek gibi çılgınca bir hedefe adamıştı.

Aztek rahipleri olağanüstü bir zulme imza atarak insanları canlı canlı kesip kalplerini çıkarırlardı ve vücudun geri kalan parçaları da daha sonra bir yamyamlık şöleninde yenirdi. 1519'da, Hernán Cortés'in işgal kuvvetine eşlik eden bir İspanyol rahibe göre, "Bu toprakların yerlileri, tepede bir ibadet evine ve evin hemen önünde, tanrılara kurban edilecek erkek ya da kadınların sırt üstü yatırıldıkları ve kendi istekleriyle tamamen hareketsiz kaldıkları, yaklaşık diz yüksekliğinde, girişe yakın alçak bir taşı olan çok büyük tapınaklara sahiplerdi. Daha sonra, elinde bir mızrak başına benzeyen, ancak neredeyse kör bir taş bıçakla bir rahip ortaya çıkar ve kurban edilen kişi tek bir sözcük bile söylemeden, bu bıçakla kalbin olduğu kısmı açar ve kalbi dışarı çıkarırdı.

"Daha sonra, bu yöntemle öldürülen erkek ya da kadın basamaklardan aşağı atılır ve vücut buradan alınıp en acımasız biçimde parça parça edilir, sonra da kil fırınlarda kavrulup nefis bir yiyecek gibi yenirdi; işte, tanrılarına bu yöntemle kurban verirlerdi."[283]

Genel Aztek uygulaması, esir alan savaşçının, özenle hazırlanmış bir insan yahnisinin ikram edildiği bir ziyafet düzenlemesiydi.[284]

Arkaik bir devletin kaynakları göz önüne alındığında, bu ürkütücü işlemin ölçeği çok büyüktü. Azteklerin kendileri, 1487'de, imparator Ahuitzotl'un hükümdarlığı sırasında, 4 günlük bir festival boyunca, 80.400 mahkûmu kurban ettiklerini iddia etmektedirler. Tarihçiler bu sayıyı abartılı bulmaktadırlar, çünkü Aztekler bu lojistiği başarmış olamazlardı. Yine de, tahminler, Orta Amerika'da, yüzlerce ya da binlerce insanın tek bir törende katledilmesiyle, yılda en az 15.000 kişinin kurban edildiği yönündedir.

Yeni din, Azteklere, esir ve haraç almak amacıyla komşularına sürekli savaş açmaları için bir bahane sağlıyordu. Bütün soylular ve sivillerin beyni tanrıların kana susamışlıklarının bitmek bilmediği düşüncesi ve imparatorluk kültü ile yıkanmıştı. İmparatorlukları hızla genişlemişti. Bir yüzyıl boyunca, Meksika ve müttefikleri, Orta Amerika'nın neredeyse tümüne egemen olmuşlardı.

Aztek askerleri fanatik bir biçimde savaşıyorlardı, çünkü eğer esirleri eve getirirlerse, zenginlik ve prestij kazanıyor ve eğer savaşta ölürlerse kendilerine ölümsüzlük vaat ediliyordu. Rahipler tanrıların heykellerini taşıyarak askerlere savaş alanına kadar eşlik ediyor ve orada ilk esiri törenle kurban ediyorlardı.

Aztek İmparatorluğu'nun hızlı yükselişi, dinsel bir ideolojinin, ne kadar akıl dışı olursa olsun, toplumu tek bir amaç etrafında örgütlemek ve savaşta ona üstünlük kazandırmakta korkunç bir güce sahip olduğunu göstermişti. Din, devletin askeri seferlerine rehberlik etmekten, savaşçıları bireysel ölçekte motive etmeye kadar, toplumun her düzeyinde faaliyet göstermişti. Ancak, Azteklerin yaratmış olduğu dinsel ideoloji, tasarımcılarının ve onların haleflerinin düzeltemedikleri ölümcül bir kusura sahipti.

İmparatorluğun iki temel amacı, tanrıları beslemek için kan dökmek ve devletin hazinesini doldurmak için haraç toplamaktı. Ancak, Aztekler insan kanı dökmekte öylesine açgözlü davranmış ve çevresindeki köle devletlerin işgücünü o kadar fazla tüketmişti ki, kısa süre sonra tarlalarda çalışacak insan kalmamıştı. Haraç gelirleri düşmüş ve bu da soylu ve savaşçı sınıfları üretken işgücüne göre hayli kalabalıklaşmış olan Aztek yönetimi için ciddi bir tehdit oluşturmuştu.

Diğer toplumlarda din, doğal kaynakları yönetmek ya da ekolojik dengeyi korumak için faaliyet göstermiştir. Ancak, dinler yalnızca, tasarımları ve faaliyetleri içine yerleştirilen düşünce kadar iyidirler. Aztek devletinin stratejisi sonunda sürdürülebilir olmaktan çıkmıştır, çünkü dinsel ideolojisinin iki amacı –kurban ve haraç– aslında birbiriyle çelişmektedir.

Kurban arayan Aztek ordularının, lojistik yeteneklerini zorlayarak ve birçok yenilgiye yol açarak uzak yerlere seferler yapmaları gerekmiştir. Aztek imparatorları, kanlı kültlerine inanmış ve esir kaynağı kurumaya başladığında, tanrıların gazabından korkmuş gibi görünmektedirler. Tanrıların destek ve güvencesi olmadan, "imparatorluk ordularının şevk ve özgüveni büyük ölçüde azalmıştır," gözleminde bulunmaktadırlar Conrad ve Demarest.[285]

Cortés ve fatihleri, imparatorluğun askeri güçlerinin başarısızlığa uğramaya başladığı ve Azteklerin bu kadar uzun zamandır sömürdükleri komşu devletlerin büyük nefretini kazandıkları bir zamanda, 1519'da tarih sahnesine çıkmışlardır. Aztek İmparatorluğu, birkaç yüz İspanyol askeri ve on binlerce hevesli Kızılderili müttefikin saldırısı altında dağılıp Cortés'in eline geçmiştir.

Aztek savaşları, güneş tanrılarının kurban kanına aşırı susamışlığı ile resmen teşvik edilmiş ise de, Aztek toplumunun

ve liderlerinin böyle zalim ve savurgan bir inancı neden kucakladıkları sorusu akla gelmektedir. Muhtemelen Aztek hükümdarları, kendi inançlarının şartlarının devletin çıkarlarına uygun olduğuna inanıyorlardı ve gerçekten de sürekli yeni kurbanlara ihtiyaç duymasalardı, Aztekler kendilerini sonunda düşmanlarının sunaklarında bulabilirlerdi.

Conrad ve Demarest, "Meksikaların kurban kozmolojisi, kendilerine, bu tür zaferler için gerekli rekabet üstünlüğü olan fanatizmi sağlamıştır," diye yazmaktadır. "Tanrıların aynı anda pek çok insan kurban edilmesi beklentisi içinde olması ve doymak bilmemesi, en inatçı rakiplerini bile yıpratan Meksika ordularının yorulmak bilmez dinamizmini üretmiştir."

Azteklerin hatası, devletlerinin uzun süre hayatta kalmasına yönelik bir bakış açısıyla, böyle kana susamış bir inancı benimsemekten çok, koşullar gerektirdiğinde onu yumuşatamamalarıydı. Din etkili bir hayatta kalma aracıdır, ancak bir toplumun yalnızca ortak bilgeliğini içerir ve bu bilgelik yetersiz olduğunda, din kurtuluş değildir.

Eğer din modern devletler arasındaki savaşlarda biraz daha önemsiz bir rol oynuyorsa, bunun nedeni, kısmen, kilise ve devletin ayrılığıdır. Savaş ilan etme yetkisi, bir rahip-krala değil, laik liderlere aittir. Ancak, dinin savaştan ayrılması için, başka bir neden daha vardır: Modern devletler askeri eğitim için artık dine bağlı değildirler, çünkü dinsel teknikleri nasıl ödünç alıp laikleştireceklerini öğrenmişlerdir.

Savaş Eğitimi

Genellikle sorgulanmadan kabul edilse de, laik devletin en şaşırtıcı başarılarından biri, herhangi açık bir dinsel teşvik ol-

madan, insanları savaşta kendi yaşamlarını feda etmeye ikna edebilmesidir.

İlkel toplumlarda ve arkaik devletlerde, dinsel telkin, askerlerin savaşmalarını sağlamanın başlıca yoluydu. Erkek çocukların, savaşçı olarak sertleştirilmeleri amacıyla, acı çektiklerini göstermeden, acı verici kabul törenlerine dayanmaları beklenirdi. Duygusal dayanıklılıkları da, uzun ve korkunç eziyetler aracılığıyla test edilirdi. Dayanışmayı teşvik etmek için, genellikle, akranlarıyla birlikte eğitilirlerdi. Nuerler gibi, Nil yöresine ait, Doğu Afrikalı halklar arasında, kabul töreninden geçen genç erkekler her zaman savaşa gitmeye hazır askeri birlikler olarak hizmet ediyorlardı ve bu örgütlenme Nuerlerin savaşa daha az hazırlanmış olan komşuları üzerinde egemenlik kurmalarına olanak sağlıyordu.

Erkek kabul törenleriyle ilgili kültürlerarası bir araştırmada, sosyolog Richard Sosis ve meslektaşları, sünnet, diş çekme, dövme yapma, deri kazıma ve kulak, kaş, dudak delme gibi, 19 ritüel uygulamanın varlığının ya da yokluğunun sayımını yapmışlardır. En sık savaşa giden toplumların, en acı verici kabul törenlerine sahip olduklarını bulmuşlardır. Muhtemelen toplum ne kadar çok militarist olursa, gelecekteki savaşçılarının kabul törenlerini o kadar zorlu kılmıştır.

Bu ritüellerle ilişkili olan acı ve korku, katılımcıların duygusal olarak yükselmelerini sağlayan, dans ve müzik gibi dinsel törenlerin olumlu etkilerine, ilginç bir biçimde zıttır. Sosis ve meslektaşları, şunu ileri sürmektedirler: "Dinsel semboller, korkutucu ve acı verici dinsel törenler aracılığıyla, deneyimi paylaşan bireyleri daha sonra bir araya getiren derin bir duygusal öneme sahip olabilirler." Erkek çocuklar, kabul törenlerinden uzun yıllar sonra dahi savaşa gidemeyecek bile olsalar, kabul töreninin duygusal etkisi kalıcıdır. Araştır-

macılar, acı verici ritüeller, "erkekler arasında dayanışma yaratarak ve grup bağlılığının güvenilir göstergeleri biçiminde hizmet ederek, erkeklerin bir savaş olduğunda savaştan kaçma olasılıklarını azaltır," sonucunu çıkarmaktadır.[286]

Kabul törenlerinin bağlayıcılığının yanı sıra, ilk toplumlar, savaştan önce bir bağlılık duygusu yaymak için, ritüel dansa ağırlık vermiş gibi görünmektedirler. Dinsel savaş dansları, Zulular, Svaziler ve diğer pek çok halk tarafından kullanılmıştır. Aztekler, erkek çocukların ailelerinden ayrı yaşamalarını ve ateş ışığında gece danslarıyla eğitilmelerini gerekli kılmışlardır. Aztek başkenti Tenoçtitlan'da, savaştan önceki gece, İspanyollar savaş müziğinin sesiyle alarma geçmişlerdir. Kurtulan bir İspanyol'a göre, "O gece, binden fazla şövalye tapınakta toplandı, davulların, kulak tırmalayıcı trompetlerin, kornetlerin ve çentikli kemiklerin çok yüksek sesleri duyuluyordu... Bir çember oluşturmuş, birbirlerinin ellerini tutarak, sıralar halinde ve müzisyenler ile şarkıcıların ezgisine tempo tutarak... çıplak halde dans ediyorlardı."[287]

Bireysel hayatta kalma bakış açısından, insanın savaşta hayatını feda etmesi, akıldışı bir harekettir. Ancak, milyonlarca sayısız erkek böyle yaparak, insanın savaşta hayatını tehlikeye atmasının, insan doğasının bir parçası olduğunu kanıtlamıştır. Yine de, kendini korumak için var olan güçlü biyolojik içgüdü geçersiz kılınmadığı sürece, bu davranış hâkim olamaz.

Erkeklerin savaşçı olmaları için, kendilerine birçok önemli tutum aşılanmış olmalıdır. Güçlü bir grup bağlılığı geliştirmek, düşmandan korkularını yok etmek, zaferin mümkün olduğuna, kahramanlıklarının ödüllendirileceğine, hakkın kendi taraflarında olduğuna inanmak ve gerekirse hayatlarını feda etmek için eğitilmelidirler.

Evrimci biyolog Dominic Johnson, dinin bütün bu problemlere bir yanıt sağladığını belirtmektedir. Kabul törenleri grup bağlılığını telkin eder, kişinin kendi kabilesinin tanrısına inancı, zafere duyulan güveni teşvik eder, dine dayanan ahlak, savaşçının tarafını iyi ve düşmanın tarafını kötü olarak tanımlar ve dinler, savaşa girenlere ödüller ya da savaştan kaçanlara cezalar vaat edebilirler.

"Dinin, onu savaş için mükemmel bir uyarlama haline getiren pek çok özelliğe sahip olduğu ortaya çıkmıştır," demektedir Johnson. "Belki de, bu bir rastlantıdır. Alternatif olarak, belki de tam olarak bu amaç için tasarlandığı için, bu kadar etkilidir."[288]

Peki, o zaman, modern ordular, kabul törenlerinin duygusal teşvikleri, danışman kâhinler, savaş dansları ya da cennet vaadi olmadan, insanları savaşmaya nasıl ikna edebilmektedirler?

İlk olarak, modern ordulara askeri ritüeller aşılanmıştır. Johnson'ın gözlediği gibi, "Ritüeller yalnızca savaşın kendisine değil, kendi bütünlükleri içinde askeri kurumlara da egemen olurlar: Kabul törenleri, bağlılık yeminleri, rütbeler, görev eğitimi, talim, geçit törenleri, telkin, standart operasyon yöntemleri, savaş taktikleri, ölüler için anıtlar ve savaştan önce ya da zaferden sonra tanrılara adaklar."[289] Din, artık savaşta merkezi bir role sahip değildir, ancak eylem sahnesinin çok uzağına da sürgün edilmemiştir. Modern orduların, asker din adamları vardır.

İkinci olarak, ilk toplumlardaki insanlara göre, modern toplumlardaki insanları disipline etmek ve onlara, birbirine bağlı bir savaş gücü şeklini vermek muhtemelen daha kolaydır.

Modern toplumların, eski dinsel yöntemlere dayanmadan, askerleri eğitebilmelerinin üçüncü bir nedeni de, aslında, savaş için dinsel eğitimin başlıca bir özelliği olan müzik ve dansı ödünç alınış ve yapılarını onun üzerine inşa etmiş olmalarıdır.

Tarihçi William McNeill, Spartalılar gibi ilk orduların nasıl müzikle uyum içinde yürüdüklerinin ve hassas manevralar yürüterek, flüt sesleriyle savaşa girdiklerinin izini sürmüştür. Uyum içinde hareket etmenin önemi, 1585'ten 1625'e kadar Hollanda'nın başkomutanı olan Nassau Prensi Maurice tarafından, antik Roma kaynaklarında yeniden keşfedilmiştir. Kuzeni, Nassaulu Johann, bir fitilli tüfeği yeniden doldurmak için gerekli hareketleri analiz etmiş ve 42 duruşun gerekli olduğunu bulmuştur. Maurice, askerlerini, bu eylemlerin her biri boyunca uyum içinde hareket etmeleri için eğitmiş ve sayısız uygulamadan sonra, ritmik koordinasyon aracılığıyla, düşmana çok daha fazla kurşun atılabileceğini bulmuştur.

Eğitim, talim ve uyum içinde hareketin, en kaba sınıfları bile asker haline getirmekte çok etkili oldukları ortaya çıkmıştır. "Bu adamların düşman üzerinde ne tür bir etkiye sahip olacaklarını bilmiyorum, ama, Tanrım, beni dehşete düşürüyorlar," demiştir Wellington Dükü, 1809'da İspanya'daki Yarımada Savaşı sırasında, kendisine gönderilen İrlandalıları askere alırken.

Maurice, yaygın bir biçimde kopyalanan yöntemlerini hiç de sır gibi saklamamıştır. McNeill'a göre, hem Avrupa'da hem de bağımsız olarak Çin'de, "Uzun süreli talim, önceki kimliklerin yerini alan ve onları dış etkilerden yalıtan bir birlik duygusu ile, itaatkâr, güvenilir ve etkili askerler yaratmış-

tır. Bu nedenle, ister Çinli ya da Avrupalı olsun, iyi talimli, yeni model askerlerin, vatanlarından yüzlerce, hatta binlerce mil uzakta savaşırken bile, subaylarına, doğru ve öngörülebilir bir şekilde itaat edeceklerine güvenilebilmiştir."[290]

Bu modern ordular, diğer Avrupa devletleriyle savaşırlarken kabul edilebilir oldukları halde, savaş kahramanlığı bakımından, savaşçılarını tamamen dinsel yöntemlerle eğiten ilkel toplumların askeri güçleri kadar iyi olamamışlardır. Teknolojik üstünlüklerine rağmen, Avrupalı ordular, her zaman zafer kazanamamışlardır. 1879'da, Güney Afrika'daki İngiliz ordusu, Zulular tarafından, Isandlvana, Myer Geçidi ve Hlobane savaşlarında, bir kez değil, tam üç kez yenilgiye uğratılmışlardır. Zulular, sayıca üstün olmakla birlikte, İngilizlerin topları ve mitralyözlerine karşı yalnızca mızraklar ve öküz derisinden yapılmış kalkanlarla savaştılar.

ABD Ordusu, Kızılderililerle savaşlarında, 1834'te Seminollerle ve 1876'da Little Bighorn'da Lakota ve Cheyennelerle girdiği çarpışmalarda olduğu gibi, açıkta yakalandığında genellikle yenilmiştir. Güneyli Sanlar ya da Güney Afrika'daki Sneeuberg Dağlarında yaşayan Bushmanlar silahlı ve atlı Boerlerin ilerlemesini 30 yıl boyunca durdurmuşlardır.

Batılı ordular sonunda zafer kazanmıştır, ancak askerleri daha iyi savaşçılar oldukları için değil, daha kalabalık ve daha etkin lojistiğe sahip oldukları için. Dinin ilkel savaşçıları savaşa bu kadar iyi hazırlamış olması dikkate değerdir ve eşit derecede dikkate değer olan bir başka şey de, Avrupalı ülkelerin, bütün insan davranışları içerisinde en tuhaf ama en gerekli davranış olan, insanın kendi hayatını savaşta feda etmeye istekli olmasını sağlamanın laik bir alternatifini oluşturmayı başarmalarıdır.

Din ve Savaş Nedenleri

Eleştirmenler bazen dine bir savaş ve çatışma kaynağı olarak işaret ederler. "Gerçekten de, din, geçmişte herhangi bir zamanda olduğu kadar, bugün de, şiddetin canlı bir kaynağıdır," diye yazmaktadır filozof Sam Harris, Filistin, Balkanlar, Kuzey İrlanda, Keşmir, Sudan, Etiyopya, Eritre, Sri Lanka, Endonezya ve Kafkasya'daki dinsel olarak tanımlanmış gruplar arasındaki savaşları sıralayarak. "Bu yerlerdeki din, son on yılda, kelimenin tam anlamıyla milyonlarca ölümün açık nedeni olmuştur... Kitle imha silahlarını bu şeytani saat düzeneğine eklediğinizde, uygarlığın çöküşü için bir reçete bulmuş olursunuz," demektedir.[291]

Tüm bu çatışmalarda dinin canlı varlığı, eğer din var olmasaydı, bu çatışmalardan bazılarının azaltılıp önlenmiş olup olamayacağı sorusunu gündeme getirmektedir. Ancak, asıl mesele göründüğü kadar basit değildir.

Modern devlet laikleştirilmeden önce, din, politika ve savaş çok daha iç içe geçmişti ve birçok durumda onları ayırmak neredeyse mümkün değildi. Maring ritüel savaşları, domuz nüfusunun artışıyla yönetiliyordu; domuzlar kurban edilip kutsal *tanket* ağacı kökünden sökülünce savaş döngüsü başlıyor ve kaçınılmaz olarak devam ediyordu. Ancak, Maringlerde bile din, savaş döngüsünü sürdürmesine rağmen, Maringler bunun farkında olsun olmasın, girdikleri her savaşın işlevi, domuzların ve insanların nüfusunu toprağın taşıma kapasitesine göre yeniden ayarlamaktı.

Azteklerin kana susamış tanrılarına kurban edecek esirler bulmak için komşularına saldırdıkları göz önüne alındığında, din, Aztek savaşlarının başlıca güdüleyicisi olarak görünmektedir. Ancak, daha derin bir analiz, Aztek dininin, Azteklerin komşularının egemenliği altına girmek yerine komşula-

rını egemenlikleri altına almalarını sağlayan yayılmacı bir kültür yarattığını göstermektedir. Aztek İmparatorluğu hayatta kalma mücadelesi veriyordu ve din yalnızca bir araçtı.

"Aslında, Azteklerde din, politika ve savaşın tuhaf şekilde birleşmesi, insan normlarına, din ve politikanın alışık olduğumuz biçimde ayrılmasından muhtemelen çok daha uygundu," diye yazmaktadır McNeill.[292]

Politika ve dinin ayrılmaz birleşimi, Kudüs'ü Müslümanlardan geri almaya yönelik, görünüşe göre tamamen dinsel amaçla başlayan ilk haçlı seferinde açıktır. Ancak, başka bir güdü daha vardı. Kilisenin, tüm Avrupa'da kilise yetkililerini rahatsız eden dinsel histeri patlamalarıyla başı dertteydi. Kendini kırbaçlayan kalabalıklar, rahiplerinin liderliğinde, çılgın bir biçimde, kasabadan kasabaya yürüyorlardı. Fanatiklik kaçınılmaz bir biçimde hizipleşmeye yol açar ve herhangi kurulu bir din için, sürekli bir tehdit oluşturur. Ultrainançlı kitleler ile, çok azının geri döneceği beklentisiyle, onları inanılmayacak kadar uzun bir yoldan geçirerek Yakın Doğu'nun güneşten kavrulmuş çöllerine yürütmekten daha iyi nasıl başa çıkılırdı?

"Aslında, haçlı seferlerini, yalnızca Hıristiyan Avrupa ve Müslüman Doğu arasında bir çatışma olarak görmek, yanıltıcı bir biçimde, durumu aşırı basitleştirmektir," diye yazmaktadır Paul Johnson. "Kurumsal kilisenin asıl sorunu, her zaman, dinsel coşkunun belirtilerinin nasıl kontrol edileceği ve onların ortodoks ve yapıcı kanallar içine nasıl yönlendirileceği olmuştur. Sorun, çok sayıda insan dahil olduğunda, fazlasıyla büyümüştür... Bazen, Müslümanlar gibi şeytan olarak görülen, ancak daha erişilebilir olan Yahudilere saldırmışlardır. Ancak, eğer hiç Yahudi ya da Müslüman yoksa, neredeyse her zaman, er ya da geç, Hıristiyan din adam-

larının aleyhine dönmüşlerdir. Dolayısıyla da Kudüs'e gönderilmişlerdir."[293]

İngiltere'deki Bradford Üniversitesi'nde araştırmacılar, 73 büyük savaşı, içlerinde dinin oynadığı rol adına değerlendirmişler ve yalnızca 3'ünde, dinin son derece büyük bir rol oynadığı sonucuna varmışlardır: 632-732 Arap fetihleri, 1091-1291 haçlı seferleri ve Reform dönemindeki Protestan-Katolik savaşları. Savaşların %60'ında, dinin hiçbir rol oynamadığını bulgulamışlardır. Savaşlar, dinin ulusları savaş için seferber edip etmediği, siyasi liderlerin dinsel bir motivasyondan söz edip etmedikleri ve bir tarafın amacının, diğerini kendi dinine döndürmek olup olmadığı gibi faktörleri içeren, 6 puanlı bir listeye göre puanlanmışlardır. "Son 100 yılda, gerçekten çok az dinsel savaş olmuştur," demektedir araştırmacılar.[294]

Din, birçok modern savaşta, daha az merkezi rol oynayabilir ve laik güçler, herhangi bir resmi dinsel kaynak göstermeden, birçok savaşı yönetebilirler. Ancak dine, modern ülkelerde bile, askerleri savaşa hazırlamaktaki sahne arkası rolüne ek biçimde, bir toplanma çağrısı olarak da başvurulur. Yahudiler ile Filistinli Araplar arasındaki mücadele öncelikle toprak ile ilgilidir, ancak her iki taraf da, kendi dinlerinin zorunluluklarını gerekçe göstererek, kendi iddialarını ve kendi nüfuslarını güçlendirmeyi amaçlamaktadır.

Bu gibi bağlamlarda, din, savaş amacı olmaktan çok, savaş aracı gibi görünmektedir ve nedenselliğe katkısı, silahların katkısına çok benzemektedir. Eğer bir ülkenin silah gücü, düşmanı tarafından dayanılmaz bir tehdit olarak görülürse, silahlar savaşı kışkırtabilir. Ancak, genel olarak, silahlar nadiren bir savaşın başlıca nedeni olarak kabul edilir ve bu durum din için de geçerlidir.

Ancak din, saldırgan ya da barışçıl politikaları desteklemek adına şekillenebilir. Savaşı kışkırttığı için dini eleştirenlerin örtük öncülü, bütün savaşların yanlış olduğudur. Ancak, elbette, durum böyle değildir. Bazı savaşlar haklıdır; Amerikalıların çoğu, savaşlarının büyük kısmının, özellikle Bağımsızlık Savaşı ve İkinci Dünya Savaşı'nın böyle olduğunu söyleyeceklerdir. Pek çok savaş, en azından saldırıya uğrayan ülke tarafından, savunma amaçlı olarak kabul edilir. Pek çoğu, özellikle yayılmacı bir gücün komşuları için, kaçınılmazdır. Dinin haklı ve savunma amaçlı savaşlara katkısı, kesinlikle olumlu olarak kabul edilmelidir.

Bu nedenle, din ve onun savaşa olumlu ya da olumsuz katkıları için bir puan tablosu hazırlamak, boşa harcanmış bir çaba olabilir. Daha önceki bir bölümde savunulduğu gibi, dinsel davranış, toplumsal bağlılığı teşvik etmek ve böylece, iki temel toplumsal insan davranışı olan, bir toplum içinde kendine hâkim olmak ve eğer gerekirse, diğer toplumların üyelerine yönelik saldırganlığı yönetmek için evrilmiştir. Dinsel davranış tehlikeli bir dünyada, komşularına saldırıp bazen de yok etmekte tereddüt etmeyen avcı-toplayıcı toplumların ortasında evrilmiştir. Üyeleri birbirleriyle en güçlü duygusal bağları geliştiren gruplar, komşularına egemen olmayı en iyi başaranlardı. Dinsel eğitim ve ritüelle biçimlendirilmiş bu bağlar, insan doğasına, kendisiyle çelişkili nitelikler olan, kendine hâkim olma ve saldırganlığı yerleştirmiştir.

Günümüzün insanları, bu aralıksız mücadelelerde kaybedenlerin değil, galip gelenlerin torunlarıdır. Atalarımızdan, bizi tehdit edenlere karşı aşırı düşmanlık, zulüm, hatta soykırım yetenekleriyle birlikte, kendi topluluğumuzun üyeleri-

ne yönelik sadakat, sevgi ve güven yeteneklerini miras aldık. İşte bu nedenle, insan doğası, kısmen melek ve kısmen de canavardır. Bir birey bunlardan biri ya da diğeri olabilir, ancak toplumlar ve uluslar, ayrılmaz bir biçimde her ikisidir.

11
DİN VE ULUS

> Din ve savaşın, ulusların şekillenmesindeki önemi, tartışılabilir bile olmamalıdır. Geçmişte 16. ve 17. yüzyıllarda, onlar, dünya meselelerinin başlıca araçları olmuşlardır. İngiliz ve daha sonra Britanya ve Amerikan milliyetçiliğinin de başlıca araçları olmuşlardır. 16. yüzyılda Protestanlığın doğumundan başlayarak, kaderlerinin Tanrı'nın krallığı olduğunu iddia etmekte, hiçbir Batılı ulus, İngilizce konuşan halklarla yarışamamıştır... İngilizler, yeni Seçilmiş Halk'tı. Daha sonra, Boston minberlerinden, Virginia tütün çiftliklerine kadar, Yeni İsraillerin, Mississippi'ye ya da hatta Pasifik'e kadar uzanacağını güvenle öngören 18. yüzyıl Amerikan sömürgecileri gelmiştir.
>
> — KEVIN PHILLIPS, *Kuzenlerin Savaşları*[295]

Krallar ilahi hakla yönettikleri sürece, din ve siyaset, aslında bir ve aynı olmuştur. Kralın hükümleri, Tanrı'nın onayına sahipti ve Tanrı'ya karşı herhangi bir muhalefet yoktu. Modern toplumlarda, kilise ve devletin ayrılmasıyla, din ve siyaset, ayrı alanları işgal etmeye başladı. Birçok Avrupa ülkesi, dini, kendi iç siyasetinin büyük ölçüde dışında tutmaktadır. Uluslararası ilişkilere gelince, uluslar, genellikle, devlet işlerinde dine hiçbir belirgin rol bırakmadan, kendi çıkarlarını soğukkanlılıkla hesaplar. Henry Kissenger'ın kitabı *Diplo-*

masi'nin dizininde, *reel politikaya* 49 atıf bulunurken, dine hiç atıf yoktur.[296]

Batılı ülkelerin çoğunda, laikleşmenin istikrarlı gelişimi, dinsel otoritelerin siyasal egemenliğini aşındırmıştır. 20. yüzyılın başlangıcında, sosyologlar, dinin sonunda kaybolacağı öngörüsünde bulunmuşlardır ve sonunda, *The Economist* dergisi, Tanrı'nın ölüm ilanını yayımlamıştır.[297] Laiklik, gerçekten de, özellikle Avrupa'da, eğitim, modernlik ve siyasi güvenlikle paralel olarak ilerlemiştir. Yine de din hâlâ siyasi bir güçtür. Dinsel davranış, kabileden uygarlığa kadar, bütün insan gruplarının başlıca birleştiricisi olmaya devam etmektedir. Din, kültürün tanımında en önemli yeri tutmaya devam etmektedir ve dünyanın en büyük uygarlıkları arasındaki fay hatlarını oluşturan da kültürdür.

Din, grupların bağlılığının ve dolayısıyla da, güçlerinin ve aralarındaki rekabet ilişkilerinin ayrılmaz bir parçasıdır. Avcı-toplayıcı toplumlarda, din, birçok diğer güçlü toplumsal birleştiriciler, özellikle de, akrabalık, etnik köken, dil ve kültürle uyumlu hale getirilmiştir. İnsanlar toplayıcılığı terk edip yerleşik hayata geçtikten sonra, toplulukları çok daha büyümüştür. Akrabalık derecesi, bu kalabalık toplumlarda, çok daha azalmıştır, ancak din, ata kültleri şeklinde, ortak bir köken düşüncesini aşılamış olabilir.

Dinsel davranış, diğer toplumsal birleştiricilerden daha güçlü olabilir, çünkü duygusal düzeyde bağlar oluşturur. Menzili, dil ve etnik kökeninkinden daha geniştir, çünkü pek çok farklı dil ve milliyetten insanları bir araya toplayabilir. Ulus devlet –aynı bölgede yaşayan, aynı dil, etnik köken ve dine sahip insanlar– Soğuk Savaş'ın ardından, yeniden revaçta olabilir: Çekoslovakya, Çek Cumhuriyeti ve Slovakya olarak bölünmüştür; Doğu ve Batı Almanya, farklı ideolojile-

re sahip olmalarına rağmen yeniden birleşmişlerdir. Ancak, tarihin çoğu kısmında, birçok insan, Eski Roma, Kutsal Roma İmparatorluğu ya da Çin İmparatorluğu gibi büyük, çokdilli imparatorluklar içinde yaşamışlardır.

Din, bu yapılarda, iki yanlı olsa da, merkezi bir rol oynamıştır, çünkü hem birleştirebilir hem de bölebilir. Roma dininin, emperyal bir inanç olarak, zorlayıcı olmadığı anlaşıldığında, Konstantin ve halefleri, imparatorluğun birleştirici gücü olarak, onun yerini almak üzere Hıristiyanlığı seçmişlerdir. Öte yandan, Martin Luther ve Reform tarafından, içinde ateşlenen dinsel bölünmelerle, Kutsal Roma İmparatorluğu'nun ölümü hızlandırılmıştır.

Bugün, Amerika Birleşik Devletleri'nden başka hiçbir ülkede, din daha karmaşık bir siyasi role sahip değildir. Avrupalılar, toplumların en materyalisti olarak gördükleri bu toplumun, kendilerinden çok daha dindar kalmasına sürekli hayret etmektedirler. Ancak, Amerika Birleşik Devletleri'nde dindarlığı sağlayan, İrlandalılar ya da İtalyanların Katolikliğe bağlılıklarında olduğu gibi, tek bir kiliseye bağlılıkları değildir. Genellikle birbiriyle sıkı rekabet halinde olan, birçok güçlü inanç uygulanmaktadır. Din, Amerikan toplumunda nasıl işlemektedir? Avrupa ülkelerinin nüfusları giderek dinden uzaklaşırken, neden Amerikalılar kiliseye bu kadar düzenli giden insanlar olarak kalmışlardır?

Püriten Kuruluşu

Dinsel hizipleşmelerin en önemli sebebi genellikle dinsel doktrindeki farklılıklar değildir. Yeni bir doktrinin savunucuları, gerçekten de ilahi bir dava peşinde koştuklarına inanabilirler, ancak yeni taraftarlar kazanıldıkça, doktrin, bir etki kaynağı, birçok nedenden dolayı kurumdan memnun ol-

mayan herkes için bir toplanma çağrısı halini alır. Birbirlerinden birçok şikâyeti olan gruplar, hiçbir şeyin, şimdi ellerinin altında olan dinsel farklılık kadar büyük bir dava olmadığını fark edebilirler. Din, mücadele eden tarafları, herhangi başka bir nedenden çok daha etkili şekilde kutuplaştırabilir, çünkü kişinin arkadaşlarıyla birleşmesi ve kişinin düşmanlarına karşı çıkması ya da onları öldürmesi için duygusal dürtüleri harekete geçirir.

Reform, Protestan ve Katolik güçler arasında, 1,5 yüzyıl süren savaşları başlatarak, Avrupa'da çok büyük bir etkiye sahip olmuştur. Bu anaforda küçük bir girdap, daha büyük Katolik uluslar olan İspanya ve Fransa tarafından tehdit edilen, Katolik olmayan bir ülkeyi, Tudor İngiltere'sini sarmıştır. Tudorların haleflerinden biri olan, Stuart kralı I. Charles, kendisini iktidarda tutmak için, parlamentoyu göz ardı ederek ve Fransa'daki Katolik otoritelerle flört ederek, ülkeyi kutuplaştırmıştır. Dinsel ayrılık, bu siyasi farklılıklar için bir odak noktası haline gelmiş ve İngiliz Protestan hareketi içindeki özellikle ateşli bir mezhep, Anglikan kilisesini Katolikliğe olan eğilimlerinden arındırmaya çalışmıştır.

Bir başka deyişle Püritenler olarak bilinen bu arıtıcılar, Roma ve onun piskoposlarının değil, İncil'in, dinsel otoritenin tek kusursuz kaynağı olduğuna dair ana Protestan inancı paylaşmışlardır. Katolik kilisesi, çok da haksız sayılmayacak bir nedenle, insanlar onu nasıl yorumlayacaklarına dair kendi düşüncelerini geliştirmesinler ve metin, bir ayrılık kaynağı haline gelmesin diye, uzun süre İncil'in tercüme edilmemesi için çalışmıştır. İngiliz Püritenler, İncil'i okuduklarında, İngilizlerin ve özellikle de kendilerinin, Tanrı'nın seçilmiş halkı oldukları düşüncesini elde etmişlerdir. Bu inançlar, onları büyük oranda, Doğu Anglia'dan, doğal olarak

New England ismini verdikleri, Vaat Edilmiş Topraklara göç etmeye teşvik etmiştir.

"İngilizlerin Seçilmiş Halk olduklarına dair inanç, özellikle güçlüydü ve kendilerini bu seçkin zümre arasında sayanlar, sürekli olarak, bazı eksikliklerini, özellikle de ahlak devrimini geliştirememeleri nedeniyle, Tanrı'nın lütfundan mahrum kalacakları konusunda endişe duyuyorlardı," demektedir siyaset yazarı Kevin Phillips.[298]

Püritenlerin dinsel görüşleri, onları göçe karar vermeye iten tek faktör değildi. Kötü hasatlar ve salgın hastalıklar, bu sıra dışı göç için uyarıcı unsurlardan biriydi. Yerel kumaş sektöründeki zor günler de bir diğeriydi. Püritenler üzerindeki zulüm, 1633'de Canterbury Başpiskoposu ve güçlü bir din adamı olan William Laud tarafından başlatılmıştı. Ancak, tüm bu faktörleri, alışılmadık bir eylem akışına dönüştüren, dindi: 1620 ve 1640 arasında, nüfusun %2'sini oluşturan 80.000 kadar İngiliz, Karayipler ya da Hollanda'ya göç etmenin risklerine göğüs gerdi. Yaklaşık 20.000 kadarı da, New England'ın payına düştü.

Püritenlerin ateşli inançları, onları yeni vatanlarında da bağlamaya ve motive etmeye devam etti. Hâlâ Seçilmiş Halk idiler ve Vaat Edilmiş Toprakların da, batıya doğru, mükemmel bir şekilde genişletilebilir olduğu ortaya çıktı. Hudson Nehri'ni Büyük Göllere bağlayan Erie Kanalı 1825'de tamamlandığında, torunları, Midwest yerleşimine öncülük ettiler. "İlk İngiliz yerleşiminden başlayarak, Amerikalılar kendilerini büyük kurtuluş tarihinin akışı içinde görmüşlerdir: Protestan reformunu tamamlamaya tamamen bağlı bir Yeni Dünya halkı," diye yazmaktadır tarihçi Frank Lambert. "Amerikalıların en güçlü ve kalıcı efsanelerinden biri, Tanrı'nın Amerika'nın vahşi doğasını, lütfun özel bir şekilde

bahşedildiği bir yer olarak seçtiğidir. Massachusetts'in, Tanrı'nın, onlar emirlerine uyduğu sürece nimetlerini vaat ettiği bir anlaşmaya girdiği seçilmiş bir halkla, New Israel'den aşağı kalır yanı yoktu." Katoliklere karşı bir Protestan zaferi olarak yorumlanan 1754-1763'teki savaşta, Fransızlara ve onların Kızılderili müttefiklerine karşı kazanılan İngiliz zaferinde, bu inancın kanıtı fark edildi.[299]

Püriten coşkusu, yavaş yavaş olgunlaşarak, onu izleyen Protestanlığın, Kongregasyonalizm ve Presbiteryenlik gibi daha ılımlı versiyonları haline geldi. Püritenlerin Massachusetts cadı avları ve diğer mezheplere eziyet etme gibi aşırılıklarının kendilerine hiçbir faydası olmadı. Ancak, hareketleri ivme kaybetse bile, düşüncelerinin çoğu Amerikalıların siyasi ve kültürel bakış açılarının içine işledi. Bunlar arasında, Amerikalıların ayrıksı bir halk olduğu; ulusun kaderinin Tanrı'nın lütfuna bağlı olduğu ve ulus ile Tanrı arasında, ulusun doğru davranışları karşılığında Tanrı'nın inayetini kazanacağını garanti eden bir antlaşma olduğu inancı bulunmaktadır.

Evrimci bir bakış açısıyla, New England Püritenlerinin dünyadaki pratik misyonlarına dair görüşleri yeni topraklara yayılma ve hayatta kalmaya çok uygundu. Dinleri, yeni topraklara yayılmak için ilahi bir gerekçe sağlıyordu. Sapkınları cezalandırarak, üyeleri birbirlerine sıkı sıkıya bağlı bir topluluk elde etmişlerdi. Kısırlık nedeniyle sona eren evlilikler gibi doğum taraftarı dinsel politikalar, elverişli iklim koşullarıyla birlikte, yayılmanın önemli bir aracı olan nüfus artışını teşvik etti. New England 1642'den sonra daha az yeni göç almasına rağmen, nüfusu 1700'e kadar çoktan 120.000'e ulaşmıştı ve büyümeye devam ediyordu. Din ve siyaset, Püritenlerin içinde kendilerini buldukları koşullara

mükemmel bir biçimde uyuyor ve bir zamanlar zulüm gören bir mezhebin güçlü bir biçimde genişlemesine ve uzun süre hayatta kalmayı güvence altına almasına izin veriyordu.

Din Pazarı

Püriten coşkusu sönüp Kongregasyonalizm'e dönüşünce, onun ardından diğer Protestan tarikatları ortaya çıktı. Metodistler, ülke çapında uyanışçı toplantılar düzenleyen bir ateşli vaizler kadrosuyla öne çıktılar. Ancak, daha sonra Metodistler zenginleştiler ve papazları bir topluluğu galeyana getirmekten çok, teolojiye ilgi duymaya başladı ve toplantıları daha sakin hale geldi. "Din adamları, bu dünyanın zevklerini hoş görmeye ve günah, cehennem ateşi ve lanete daha az vurgu yapmaya giderek daha istekli hale geldiler... Bu, elbette, tarikatları mezheplere dönüştüren ve böylece ilk etapta başarılı olmalarını sağlayan güçlerini ve coşkulu inançlarını kaybettiren temel dinamiktir," diye belirtmektedirler sosyologlar Roger Finke ve Rodney Stark.[300]

1776 yılından itibaren istikrarlı bir şekilde zenginleşmeye başlamalarından sonra, Metodistlerin sayıları 1850 civarında zirve yaptı. Baptistler ve din pazarında yeni bir rakip olan Katolikler, onlara yetişip geçtiler. Katolik nüfusu yeni göçmenler sayesinde artmakla kalmadı, ayrıca Amerikan Katolik kilisesi de, Avrupa ülkelerindekinden çok daha saldırgan hale geldi. Gerçekten de, Amerikalı piskoposlar, Avrupalı meslektaşlarının zayıf öğretim çalışmalarından şikâyet ediyorlardı. "Papa'ya, ülkesinden buraya gelen örneklerin nasıl da gerçekten tümüyle inançsız olduklarını söylemek, çok hassas bir konudur," diye yazmıştı, Wilmington, Delaware piskoposu Thomas Becker, 1883'te. "Dinlerini bilmemeleri ve

bizim henüz çok az bildiğimiz derin ahlak bozuklukları, onların belirgin özellikleridir."[301]

Buna karşılık, Katolikler, kaçınılmaz olabilecek, ancak bazı eleştirmenlerin 1962'deki İkinci Vatikan Konseyi tarafından başlatılan, düşünülmeden yapılmış reformlarla hızlandırıldığını söyledikleri bir düşüş ile bocalamaya başlamışlardır. Amerikalıların %31'i Katolik inancıyla yetiştirilmesine rağmen, bugün yalnızca %24'ü kendilerini Katolik olarak tanımlamaktadır ve bu rakam, tüm dinlerin yaşadığı üye kayıpları arasında en büyüğüdür.[302]

Kurulu bir kilisesi olan ülkelerde, mezhepler baskı altında tutulmaktadır ve muhalif başrahipler, nadiren piskopos haline gelirler. Amerikan dinsel yaşamının çalkantılı arenasında, tarikatların mezheplerin yerini aldıkları, zamanla coşkularını kaybedip kendileri kurulu yapılar haline geldikleri ve sonunda daha güçlü yeni tarikatlar ürettikleri dinamik bir döngü dışında hiçbir şey sabit görünmemektedir. 1940'tan 2000'e kadar olan dönemde, tarikatlar, genel kilise üyeliği payları ölçüldüğünde, Metodistlerin %56, Presbiteryenlerin %60, Episkopalistlerin %51 ve Kongregasyonalistlerin %66 azalmasıyla, ağır kayıplar yaşamışlardır. Din pazarında kazananlar, Evangelist mezhepler, Mormonlar ve Yehova Şahitleri olmuşlardır.[303] Eğer bu model devam ederse, bu hareketler de sonunda ivme kaybedecek ve pazar paylarını asi tarikatlara terk edeceklerdir.

Amerikan dinsel sahnesi, herhangi bir başka ülkeninkine benzememektedir. Özel niteliğinin büyük kısmını, Birinci Anayasa Değişikliği'nde belirtildiği gibi, hükümet destekli resmi bir dinin bulunmamasına borçludur. Bu durum, bir ekonomistler ve sosyologlar ekolü tarafından başvurulan bir benzetmeyle, din için bir "serbest piyasa"nın gelişimine izin

vermiştir. Bu ekonomist ve sosyologlar, firmaların pazarda yükselişi ve çöküşünü yöneten ekonomik kanunların, bir yere kadar dinler için de geçerli olduğuna inanmaktadırlar.

Bu sav, kurulu kiliseleri olan uluslarda, din adamlarının maaşlarının garanti altına alındığı ve resmi dinin bir tekele ya da en azından tartışmasız hâkimiyete sahip olduğu yönündedir. Bu nedenle, rahipler, markayı geliştirmek ya da kendi ürünlerinin pazar payını artırmak için çok az teşvike sahiptir. Sonuç, İngiltere, İsveç ve diğer Avrupa ülkelerinin çoğunda, kiliseye devamda istikrarlı bir düşüş olmuştur.

Amerika Birleşik Devletleri'nde ise, bunun tersine, dinler hayatta kalmak için Hıristiyanlığa dönmelidir, yoksa rakipler, kendi sürülerinden üyeleri cezbedip kaçıracaklardır. Dinsel ürünler pazarının genel büyüklüğü, aksi takdirde olacağından çok daha büyüktür, çünkü tüketicilerin talebi, farklı dinsel markalar arasındaki aralıksız rekabet tarafından uyarılmaktadır, diye savunmaktadırlar sosyologlar Finke ve Stark. Sonuç olarak, gerçekten bir kiliseye ait olan Amerikalıların sayısı –onlara dinsel bağlılıklarını sormaktan daha iyi bir inanç ölçüsü– Amerikan tarihi boyunca sürekli artmıştır. Finke ve Stark'ın derlediği rakamlara göre, 1776'da nüfusun yalnızca %17'si kilise üyesiydi, bu oran oldukça istikrarlı bir biçimde yükselerek, 1980'de %62'lik bir zirveye ulaştı ve 2000'de de, rakam aynıydı.[304]

Din pazarı tezi, diğer ülkelerdeki dinsel katılımın ölçüsünü açıklamadığı gerekçesiyle eleştirilmiştir. İrlanda, İtalya, Polonya, Kolombiya ve Venezüella gibi ülkelerin hepsi, her birinde dinsel bir tekelin –yani Katolikliğin– hâkim olmasına rağmen, yüksek düzeylerde kilise katılımına sahiptir. Siyaset bilimciler Pippa Norris ve Ronald Inglehart, birçok, faal dine sahip modern ülkeyi incelemişler ve "dinsel çoğulculuk ile

katılım arasında önemli bir bağ bulunduğuna dair iddiaya hiçbir destek" bulamamışlardır.[305]

Norris ve Inglehart, bunun insanların yetişme çağlarındaki güvensizlik duygularıyla ilişkili olduğunu ileri sürerek, bir ülkedeki dindarlık ölçüsü için alternatif bir açıklama önermektedirler. Önerme, Marx'ın dinin halkın afyonu olduğu şeklindeki düşüncesiyle ilişkilidir. Norris ve Inglehart eğer insanlar kendilerini hem siyasi hem de ekonomik açıdan güvende hissetmelerini sağlayan koşullarda büyürlerse, bir kiliseye ait olmaya daha az ihtiyaç duyacaklardır görüşünü ileri sürmektedirler. Din pazarı teorisinin aksine, yüksek yoksulluk ve siyasi huzursuzluğa sahip yoksul ülkelerde, din için talep daha yüksek olmalıdır ve cömert ve güvenilir bir refah sistemine sahip istikrarlı ülkelerde ise daha düşük olmalıdır, düşüncesini savunmaktadırlar.

Norris ve Inglehart'ın önermesi, İsveç ya da İngiltere gibi, güçlü bir refah sistemine sahip, siyasi açıdan istikrarlı ülkelerde kiliseye gitme oranının düşük oluşunu, oldukça makul bir biçimde açıklamaktadır. Ancak, Amerika Birleşik Devletleri gibi müreffeh bir ülkede, dindarlık neden bu kadar yüksektir? Norris ve Inglehart, refah sisteminin verimsiz doğası göz önüne alındığında, Amerika'daki yoksullar için yaşamın aslında oldukça güvensiz olduğunu ve Amerikalılar, Avrupalılardan daha büyük ekonomik belirsizliklerle karşı karşıya oldukları için, onların, dine döndüklerini savunmaktadırlar.

Tezleri, diğer ülkelerdeki kiliseye katılım ölçüsünü makul bir biçimde açıklayabilir. Ancak, Amerika Birleşik Devletleri için, din pazarı teorisi daha iyi bir açıklama gibi görünmektedir. Tezin, dinler arasında, pazar payı için zorlu bir rekabet olduğuna dair merkezi öncülü, son zamanlarda yapılan ve Amerikalıların şaşırtıcı bir sıklıkla din değiştirdikle-

rini bildiren bir çalışmayla desteklenmektedir: İnsanların %44'ünden fazlası, yetiştirildiklerinden farklı bir dine yakınlık duymaktadırlar. (Bu istatistik, aynı mezhebin dalları arasında geçişleri de içermektedir; ör. Protestanlığın bir türünden diğerine.)[306]

Amerika Birleşik Devletleri, bazı açılardan, kendisini din incelemesi için iyi bir laboratuar haline getirmiştir. Dinsel değişim, devlet müdahalesinden muaf serbest rekabet nedeniyle, yeni mezheplerin on yıllar içinde öne çıkıp neredeyse aynı hızla kaybolmalarıyla, her zamankinden daha canlı bir oranda devam eder gibi görünmektedir.

Mormonluğun yükselişi, belirgin birçok dezavantaja rağmen, özellikle hızlı olmuştur. Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslam'ın tümü, yüzyıllar boyunca gelişmiş ve kendi kurucu efsaneleriyle kutsal metinlerini, uzak geçmişin göreceli belirsizliğinde şekillendirebilmişlerdir. Ancak, Joseph Smith, iyi belgelenmiş bir tarihsel dönem olan 19. yüzyılda yaşamıştır ve kutsal metinleri, onu ziyaret eden bir meleğin emriyle yazdığına dair iddiası, hiç de mantıklı bir beyan değildir. Ayrıca, geleneksel Yahudi-Hıristiyan inançlarına eklemiş olduğu tuhaf öğeler göz önüne alındığında, görünüşe göre Mormonluk, din değiştirmesi en olası Hıristiyanlar tarafından da iyi görülen bir inanç değildir.

Bununla birlikte, Mormonluk, gelişimi ve bağlılık gücü açısından, son derece başarılı olmuştur. İlk zamanlarındaki kilise zulmü, hayatta kalanların kararlılık ve bağlılıklarını kuşkusuz güçlendirmiştir. Katılığı, muhtemelen başarısının bir başka bileşenidir. Üyelerinden çok az talepte bulunan pek çok liberal ana mezhebin aksine, Mormonluk, üyelerinin yalnızca gelirlerinin onda birini değil, aynı zamanda zamanlarının da onda birini kiliselerine bağışlamalarını gerektirir.

Daha önce açıklanan rasyonel seçim teorisine göre, yüksek bir giriş bedeli, aksi takdirde, bir topluluğun mevcut üyelerinin sahip olduğu avantajların azalmasına yol açacak olan beleşçileri caydırır. Ayrıca, topluluğa çok zaman adamak, üyelerin dışarıdakilerle ilişki kurmaları için kendilerine çok az zaman bırakır.

Mormonluğun başarısı, bir dinin, bir grubun hayatta kalma çabasını nasıl etkili bir biçimde teşvik edebileceğini göstermektedir. Bir başka örnek, İç Savaş'tan sonra kurulan zenci kiliseleridir. Kiliseler, Afrikalı-Amerikalıların kontrol ettikleri tek kurumdu. Çoğu, beyaz kiliselerinden daha fazla siyasi liderlik sağlamak için istekli olan din adamları, belirli bir etnik grup için avantajlar elde etmek adına çalışmış, ancak bunu büyük ölçüde bölücülüğü hortlatmadan yapmışlardır. Zenci papazlar ve kiliseleri, Vatandaşlık Hakları hareketine öncülük etmişlerdir. Dinsel bir motivasyona sahip olmasa bu hareketin şiddete başvuracağını tahmin etmek zor değildir ve şiddetten kaçınması da zaten hareketin başarısının anahtarı olmuştur.

Amerikan Kamu Dini

Kuzey İrlanda ya da Bosna gibi ülkelerde yaşanan acılar, dinle körüklenen savaşlar göz önünde tutulduğunda, nasıl olmuş da, Amerika Birleşik Devletleri'ndeki rakip kiliseler mücadelelerindeki barışçıllığı bu kadar koruyabilmişlerdir? İstisnalar, yekün olarak, küçük olmuştur. İç Savaş'ta, Kuzey ve Güney arasındaki dinsel farklılıklar su yüzüne çıkmıştır, ancak savaşın başlıca nedeni değildirler. Bazı dinler, kendi ibadet şekillerine tanınan özgürlüğe rağmen, kendi doktrinlerini diğerlerine dayatmaya çalışmışlardır. Bariz bir istismar, Katolik alkol kullanıcılarını cezalandırma amaçlı, bü-

yük ölçüde bir Protestan girişimi olan İçki Yasağı olmuştur. Bazılarının diyebileceği gibi, bir diğeri de, diğerlerini kendi görüşlerine zorlamak için, büyük ölçüde Katolik ve Evanjelik bir hareket olan, kürtajı yasaklama kampanyasıdır.

Zaman zaman farklar olmasına rağmen, Amerikan dinsel siyaseti şimdiye kadar şaşırtıcı bir biçimde birleşik kalmıştır. Ulusları bir arada tutan her zamanki birleştiriciler, tek bir egemen din, dil, etnik köken ve kültürdür. 1850 civarına kadar, Amerika Birleşik Devletleri, özünde bir Anglo-Protestan kültür olarak, bu kalıba uymuştur. Halkının çoğunluğu, İngiltere, İskoçya ya da Kuzey İrlanda kökenlidir ve diğer Avrupalılar, Anglo-Protestanlığın en azından dilini benimseyerek, Amerikalı olmuşlardır. De Tocqueville, 1830'larda, nüfustan "Anglo-Amerikalılar" diye söz etmiştir.

Bugün durum biraz farklıdır. Amerika Birleşik Devletlerinde birçok farklı altkültür vardır, hiçbir etnik köken egemen değildir ve İspanyolca konuşan büyük yerleşim bölgeleri İngilizcenin evrenselliğine meydan okumaktadır. Dinsel yakınlığa gelince, hiçbir mezhep hâkim değildir. 2008'de yayımlanan bir ankete göre, yetişkinlerin %78 kadarı kendilerini Hıristiyan olarak tanımlamaktadır, %5'i diğer dinlere üyedir (Yahudi olan yaklaşık %2 de dahil olmak üzere) ve %16'sı hiçbir dine bağlı olmadığını belirtmektedir. Hıristiyan grubu içinde, Amerikalıların %51'i kendilerini Protestan, %24'ü Katolik ve %2'nin altı da Mormon olarak tanımlamaktadır. Ancak, büyük gruplar olan Evanjelik kiliseler (ABD nüfusunun %26'sı), ana tarikatlar (%18) ve zenci kiliseleri (%7) olmak üzere, Protestanlar birçok farklı mezhebe ayrılmışlardır.[307]

Eğer dinsel davranışın evrimsel rolü toplumsal bağlılığı sağlamaksa, bu farklı inançlar bolluğu, eğer ki bağlıyorsa, Amerikalıları ne ölçüde birbirine bağlamaktadır? Ayrıca,

eğer ne din ne de etnik köken ortak bağlar sağlamıyorsa, gerçekten sağlayan bir şey var mıdır?

Bazı gözlemciler, gerçekten de Amerikalıları birleştiren, kapsayıcı bir inanç olduğuna inanmaktadırlar. Bu inancın hiçbir kilisesi ya da papazı yoktur ve hiç kimse onun kendi kişisel dini olduğunu iddia etmez. Amerikan kamu hayatındaki varlığına her zaman her yerde öyle sık rastlanır ki, hiç kimse onun hakkında tereddüt etmez. Bu gizemli yüce inanca, ilk defa, 1967'de sosyolog Robert Bellah ciddi bir biçimde dikkat etmiştir. Onun dediği gibi, Amerikan Kamu Dini'nin başlıca töreni, bir başkanın göreve başlama törenidir. Kutsal metinleri, Kennedy'nin başkanlık konuşması ve Lincoln'un Gettysburg Hitabesi gibi, bazı başkanlık hitabelerini içerir. Yıllık ritüelleri, Anma Günü ve Şükran Günü'nü içerir. "Tanrı'ya Güveniyoruz" sloganı, para birimi için manevi bir destek sağlar. Öğrenciler tarafından okunan bağlılık sözü, cumhuriyeti, "Tanrı altında tek millet" olarak tanımlar. Amerikan Kamu Dini'nin başrahibi devlet başkanıdır. Devlet başkanının dinsel görevi, mezheplere başvurmayı önlemek ve ilaha genel dualara sadık kalmaktır.

Diğer ulusal dinlerde de olduğu gibi, Amerikan Kamu Dini'nin yinelenen bir teması, Amerika Birleşik Devletleri'nin Tanrı'nın gözünde özel bir ayrıcalığa sahip olduğu ya da eğer eylemleri haklı olursa, sahip olacağıdır. "Temiz bir vicdanı tek kesin ödülümüz ve tarihi işlerimizin nihai yargıcı kabul ederek, O'nun nimetlerini ve O'nun yardımlarını isteyerek, ancak burada dünya üzerinde Tanrı'nın işinin gerçekten bizim işimiz demek olması gerektiğini bilerek, sevdiğimiz topraklara liderlik etmek için ilerleyelim," demiştir John F. Kennedy, başkanlık konuşmasını tamamlarken.

Bellah, bu aktivist dinsel görev anlayışının, tarih boyunca Protestan teolojisi ile ilişkili olduğunu belirtmiştir. Bunun, ulusun ilk Katolik başkanı tarafından dile getirilmesi, "bu durumun, Amerikan bakış açısında, ne kadar derinden kurulu olduğunun altını çizer gibi görünmektedir."[308]

Anayasa kurulu bir kiliseyi yasaklamasına rağmen, başkaları da Amerikan Kamu Dini'nin var olduğunu kabul etmektedirler. "Her ulus bir tür inanca, kendi içinde bir inanışa, bir kamu dinine sahiptir ve Amerika Birleşik Devletlerinde de, Tanrı'nın Amerikalılara özel nimetler sağladığına dair bir duygu, bu kamu dinine derinden aşılanmıştır," demektedir siyaset bilimci Robert Fowler ve meslektaşları.[309]

Ancak, Amerikan Kamu Dini'nin gerçek doğasıyla ilgili bir anlaşmazlık vardır. Bazı bilim adamları, onun, İsa'ya herhangi bir atıftan kaçınarak kılık değiştirmiş, yalnızca Protestan ya da Püriten bir inanç olduğunu söylemektedirler. "Amerikan İnancı, muhalif bir Protestan kültürün benzersiz yaratımıdır," demektedir siyaset bilimci Samuel Huntington. Kaynakları arasında, çeşitli Aydınlanma temaları ve İngilizlerin hakları ile hükümet otoritesinin sınırları gibi, uzun zamandır var olan İngiliz düşünceleriyle Anglo-Protestan kültürü bulunmaktadır.

Huntington'ın görüşüne göre, Amerikan Kamu Dini, 4 önemli öğeye sahiptir. Birincisi, bir yüce varlık varsayımıdır; Başkan Eisenhower'ın dediği gibi, "Tanrı olmadan, ne bir Amerikan hükümet biçimi ne de bir Amerikan yaşam tarzı olamazdı." İkincisi, Amerika'nın yeni İsrail olduğu ve ilahi olarak karar verilmiş bir kadere sahip olduğu inancıdır. Üçüncüsü, başkanların geleneksel olarak görev yeminlerine ekledikleri (bu sözler yeminin Anayasa versiyonunda yoktur) "Bu yüzden, yardım et bana Tanrım," ifadesi gibi, kamu

yaşamında Tanrı'ya sık sık atıfta bulunmaktır. Dördüncüsü, ulusal bayramlar ve Bağımsızlık Bildirgesi ile Martin Luther King'in "Benim bir rüyam var" konuşması da dahil olmak üzere, ulusal kimliği tanımlayan bazı kutsal metinlerdir.

"Kısacası, Amerikan İnancı, Tanrı'sız Protestanlık ya da 'bir kilise ruhuna sahip olan ulus'un laik amentüsüdür," diye yazmıştır Huntington.[310]

İnancı yalnızca Protestan olarak değil, ancak, daha özellikle Püriten olarak gören tarihçi George McKenna, benzer bir sonuca ulaşmıştır. "Kaybedecek çok şey olduğu, ancak yapılacak hiçbir şey olmadığı zaman, Amerikalı siyasi liderler, Püritenlerin anlatısına, hatta diline geri dönerler; bunu özellikle o zaman yapmalarının nedeni, Amerikalıların bunu özellikle o zaman duymayı istemeleridir. Anayasa'da ya da hatta Bağımsızlık Bildirgesi'nde bile bulunmayan bir dille, lütuf, kutsama ve takdis hakkında konuşmaya başlarlar. Bu İncil'e ait, peygamberce bir dildir, vaazların ve mersiyelerin dilidir. Ne zaman ulus aklını toplayacak, zihnini yoğunlaştıracak ve yaşamına yönelik tehdit unsurlarının üstüne atılacak olsa, yeniden ortaya çıkar: yabancı bir düşman, bir iç isyan, bir Büyük Buhran, bir terör komplosu."[311]

Adil yasalar, genellikle müreffeh bir ekonomi ve makul derecede adil bir servet dağılımının hepsi, üyeleri birbirlerine sıkıca bağlı bir toplumun önemli unsurlarıdır, ancak Amerika Birleşik Devletleri gibi çok çeşitli öğelerden oluşan bir ulusun şaşırtıcı toplumsal huzurunu, muhtemelen tam olarak açıklamamaktadırlar. Ancak, Amerikan Kamu Dini, her tür inanca sahip bütün insanlar arasında duygusal bir bağ sağlar. Belki daha da can alıcı olanı, ırklar arasında sağladığı köprüdür. Etnik düşmanlık ve onun köklü kabile bağlılıklarını uyarıcı unsurundan başka hiçbir şey toplumsal do-

ku için daha zararlı değildir. Zenci tarikatlarının tüm diğerleriyle eşit bir duruşa sahip oldukları ve Martin Luther King'in aşkın ahlaki otoritenin ulusal bir figürü olarak yaygın bir biçimde kabul edildiği gerçeği, Afrikalı Amerikalıların da buna dahil edildiklerine dair güçlü bir işaret sağlamaktadır.

Amerikan Kamu Dini hakkında yerinde bir soru, bu üstinancın, giderek birbirinden farklı hale gelen bir ulusu ortak ahlak standartları ve ortak bir savaş amacıyla birbirine bağlamak için gerekli bağlayıcı güce sahip olup olmadığıdır. Etnik kökeni daha az İngiliz ve Avrupalı hale gelen Amerika Birleşik Devletleri, dil dışında çok az bağlılık kaynağına sahiptir ve bazı bölgelerde, ortak dili bile İspanyolcanın tehdidi altındadır.

Muhafazakârlar, dinsel değerlerin çürümesi nedeniyle, toplumsal dokunun zarar göreceğinden korkmaktadırlar. Amerika Birleşik Devletlerinde bir zamanlar birleştirici kültür olan Anglo-Protestanlığın Anayasa'da vaat edilen bireysel hakları bölücü şekilde değerlendiren çeşitli türde grup hakları savunucularının, laiklik yanlılarının ve çok-kültürlülük sevdalılarının baskıları nedeniyle sürekli erozyona uğradığını düşünmektedirler. Bağlılığı güçlendirmenin bariz bir yolu, herkesin ortak olarak sahip olduğu tek büyük deneyim olan, okul yıllarındaki dinsel eğitim olacaktır. Ancak, Anayasa'yı hazırlayanları kuşkusuz hayrete düşürecek bir olay olarak, din, Amerikan devlet okullarından büyük ölçüde çıkarılmıştır. Anayasa'yı hazırlayanlar, Kongre'yi, herhangi bir din kuruluşuna saygı gösterecek hiçbir kanun yapmamaları için yönlendirmişlerdir, ancak bunun nedeni laik olmaları değildir. Bunun nedeni, herhangi bir Hıristiyan mezhebin

üyelerinin, başka bir mezhebi desteklemek üzere vergilendirilmelerini istememiş olmalarıdır.

18. yüzyılda Amerikan nüfusunun %95 kadarı herhangi bir Protestan tarikatına üyeydi. Hemen herkes, ahlakın din yoluyla öğretilmesi ve dinin de okullarda öğretilmesi gerektiğini kabul ediyordu. O zamanlar, kilise-devlet konularının tarihi hakkında yazan bir hukuk bilgini olan Noah Feldman'ın sözleriyle, "Çocuklara ahlakı, din içermeyen bir yöntemle öğretme kavramı, Amerikan zihnine neredeyse hiç giremezdi. Öyle anlaşılıyordu ki, ahlak dinden türemişti ve 1820'ler ve 30'larda kuzeydoğulu seçkinleri oluşturan Protestanların en liberalleri için bile, bu, ahlakın İncil'den, özellikle de dört İncil'den geldiği anlamına geliyordu. Din olmadan, dürüstlük ve takip eden kuraldan oluşan temel değerleri dayandıracak hiçbir temel taşı olamazdı. Yeni ortak okulların hiçbir kuramcısı, dini sınıftan uzak tutmayı savunmadı. Hiç din olmaması, hiç ahlak olmaması anlamına gelirdi ve hiç ahlak olmaması da, okulların toplumu şekillendirme işlevini başaramayacağı anlamına gelirdi."[312]

Kurucuların ve onlardan hemen sonra gelen haleflerinin vardıkları siyasi çözüm, mezhepsizlikti. Mezheplerin bütün türleri tarafından kabul edilen ve İncil'in Kral James Versiyonu'nu okumaya dayalı olan Protestanlığın genel bir formunu, okullarda öğretmekten oluşuyordu. Mezhepsizlik, 1820'lerde başlayan Katolik göç dalgasına kadar işe yaradı.

Katolikler, dini rahiplerin yorumlarından değil, İncil'den öğrenmenin bir Protestan düşüncesi olduğunu ve kullanamayacakları okulları desteklemek için vergilendirildiklerini söyleyerek, itiraz etmeye başladılar. Aslında, Protestan çoğunluk, bunun talihsizlik olduğunu söylüyordu. Bu iki Hıristiyan mezhebinin uzlaşamaması, onları bir yüzyıl sonra,

Feldman'ın yasal laiklik adını verdiği bir harekete karşı savunmasız bıraktı. Yasal laikler, dini açık bir biçimde ortadan kaldırmayı değil, yalnızca dinsel azınlıkları koruma resmi amacıyla, kilise ve devlet arasında bir ayrım duvarı inşa etmeyi istediler. 1950'lerin yasal gelişmelerindeki baş azınlık, Katolikler gibi, faydalanmadıkları dinsel eğitim hizmeti için ödeme yapmayı hoş karşılamayan Yahudilerdi. "Amerikalı Yahudiler, savaş sonrası dönemde başlayan yasal laiklik stratejilerinin gelişmesinde, giderek önemli bir rol oynamaya başladılar," diye yazmaktadır Feldman.[313]

Hıristiyan kiliseleri 1950'lerde kendilerini güvende hissettiler ve yasal laiklere karşı çıkmadılar, ta ki iş işten geçinceye kadar. Yasal laiklik, onu kuşkusuz reddedecek olan seçmenlere değil, yalnızca laiklerin savlarına uyumlu bir kültürel yapıya sahip seçkin bir grup olan Yüksek Mahkeme'ye hitap ediyordu. "Yasal laikliği benimsemek, Mahkeme için, aydın vatandaşların ve eğitimli hukukçuların karakteristik bir özelliği olan bir dizi liberal değerle bağlantılı bir tavırdı," diye yazmaktadır Feldman.[314] Sonuç, Hıristiyanlığın okul sınıflarından dışarı çıkarılmasıydı.

Amerikalıların %95 kadarı ya Hıristiyandır ya da hiçbir dinin üyesi değildir. Yahudileri, Budistleri, Müslümanları ve Hinduları içeren azınlıkların tümü, %5'ten azını oluşturur. Nüfusun %95'ine dinsel eğitimi yasaklayarak, %5'lik bir azınlığın haklarını korumak, avukatların yanı sıra yalnızca birkaç kişi için tatmin edici görünebilecek bir çözümdü. Dinsel eğitim üzerindeki anlaşmazlıklar, özellikle evrim öğretimine yapılan saldırılar devam ettikçe, bu, tam olarak kabul edilmiş ya da sağlam bir çözüm olmayacaktır.

Konuya toplumsal bağlılık bakış açısıyla yaklaşan herkes için, ahlak, çeşitlilik ve azınlık istisnaları açısından farklı sa-

kıncaları olan bir konudur. Eğitim yıllarının, aksi takdirde farklı ve heterojen olacak bir nüfusta, ortak bir ahlaki referans çerçevesi telkin etmek için eşsiz ve paha biçilmez bir fırsat olduğu savunulabilir.

Ancak, birçok liberal, Amerika Birleşik Devletleri'nde ulusal bağlılığın bir kaynağı olarak dini güçlendirmeye hiç gerek görmemekte ve mezheplerin zaten çok fazla siyasi güç kullandıklarını kabul etmektedirler. Muhafazakârlar, Amerika Birleşik Devletlerindeki din pazarı canlı bir atmosfere sahip olması rağmen, genel olarak dinin, çoğu Avrupa ülkesinde kiliseye giden insan sayısını çoktan azaltmış güçlü laiklik akımlarına sonunda teslim olmasından korkmaktadırlar.

Laiklik ve Kutsal Metinler

Dinsel inanca ya da en azından metne dayalı üç tektanrılı dine iki ciddi saldırı, özellikle evrim teorisinin de dahil olduğu bilimsel bilginin yükselişi ve Julius Wellhausen gibi, 19. yüzyıl Alman bilim adamlarının öncülük ettiği İncil analiziyle gelen, "tarihsel eleştiri" olmuştur.

Bilim, maddi dünya için, evrenin kökeni ve dünya üzerindeki yaşamın kökeni gibi tekil olaylar dışında, ayrıntılı olarak değilse bile ilke olarak artık büyük ölçüde tamamlanmış, giderek daha kapsamlı hale gelen bir açıklama sağlamıştır. Akılcı zihnin yüce bir zaferi olan bu bilgi, 17. yüzyıldan itibaren, dinsel inancın büyük bir düşünsel temeli olan dinin, doğal dünyayı açıklama iddiasını erozyona uğratmıştır.

Dinsel inanca ikinci bir meydan okuma, ilahi esinin hatasız bir ürünü olmaktan uzak olan kutsal kitapların daha önce de işaret edildiği gibi, çok bariz eklemeler yapılarak birçok farklı insanın eliyle kabaca birleştirilmiş olduğunu gösteren, 19. yüzyıl tarihsel eleştirmenlerinden çıkmıştır.

Tarihsel eleştiri süreci, özellikle Protestan inançları için sancılı olmuştu. Katoliklik ve Yahudilik, metnin kendinden çok, her zaman onun kendi resmi yorumlarını vurgulamışlardı. Ancak, Reform'un önemli bir öğesi, Püritenler tarafından sağlam bir şekilde onaylanan bir ilke olan, İncil'in değişmez bir gerçek olduğuna dair Luther'in inancıydı.

Katolikler ve Yahudiler, ilk şok geçtikten sonra, kutsal metinlerinin bazı kısımlarını mecazi şekilde yorumlayarak, tarihsel eleştiri ve bilimin meydan okumalarına adapte oldular. Onları liberal Protestanlar izledi. Ancak Protestan hareketin muhafazakâr kanadı, bütün bu yeni bilgilerin ışığında, değişmez gerçeğe olan bağlılığını korumak yerine, daha küçük oynamayı seçti. Köktendinciler, isimlerini, Kaliforniya'daki Union Oil Company'nin başkanı olan Lyman Stewart'tan alınan büyük bir hibe yardımıyla 1910-1915 arasında yayımlanan *Esaslar: Gerçeğin Bir Temeli* isimli bir dizi denemeye borçludurlar. Bu düşüncenin beş temel ilkesi, Kutsal Kitap'ın hatasızlığı, bakire doğumu ve İsa'nın ilahi doğası, kefaret doktrini, diriliş ve İsa'nın mucizelerinin özgünlüğüydü.[315]

20. yüzyılın başlarında, pek çok aydın için, Avrupa ve Amerika gibi endüstriyel toplumlar, kaçınılmaz olarak daha laik hale gelecekler ve dinin rolü sönüp yok olacak gibi görünüyordu. Bu tahminin yalnızca kısmen doğru olduğu ortaya çıktı.

İbadethaneye gitme alışkanlığı ve dinin önemiyle ilgili sorularla ölçülen dindarlık, tutarlı bir şekilde, tarım ülkelerinde en yüksek (Uganda ve Peru gibi), gelişmekte olan endüstriyel ülkelerde daha düşük (Meksika ve Türkiye gibi) ve gelişmiş endüstriyel ülkelerde daha da düşüktür (Fransa ve Yeni Zelanda gibi). Bu, ülkeler modernleştikçe, dinin zayıflama eğiliminde olduğu görüşünü doğrulamaktadır.

Kiliseye haftada bir kez ya da daha fazla gittiğini söyleyen insan sayısıyla ölçülen, Avrupa'daki kiliseye devam oranları, daha da fazla doğrulama sağlayabilir. Fransız nüfusunun %22 kadarının 1975'teki dinsel davranışı budur ve bu oran 1998'e kadar %5'e kadar gerilemiştir. İrlanda'daki kiliseye devam oranı aynı dönemde %93'ten %65'e, Almanya'da %26'dan %15'e düşmüştür.[316]

Tanrıya inananların sayısı da azalmıştır, ancak kiliseye devam edenler kadar azalmamıştır. Tanrı'ya inandıklarını söyleyen insanların oranı İsveç'te 1947'de %80'den, 2001'de %46'ya düşmüştür. Fransa'da aynı dönemde düşüş, %66'dan %56'ya olmuştur. Tek istisna olarak, Amerika Birleşik Devletleri'nde, 1947'de nüfusun %94'ü Tanrı'ya inandığını söylemiştir ve 2001'de de, tam olarak aynı oran aynı beyanda bulunmuştur.[317]

Bu dalgalanmalar, dinsel davranış kapasitesinin insan doğasında olduğuna dair, burada sunulan teze göre kolayca açıklanabilir. Kapasitenin varlığı, her zaman tam olarak kullanılacağı anlamına gelmez. İnsanlar, Norris ve Inglehart'ın önerdiği gibi, savaş tehdidiyle karşı karşıya olmayan ve yüksek refah sistemlerine sahip İskandinav tarzı devletlerde yetiştiklerinde, dinsel etkinliğe katılmaya çok daha az ihtiyaç duyarlar.

Diğer taraftan, şiddetli baskıya katlanmak zorunda kalan toplumlarda ve mezheplerin taraftar kazanmak için birbirleriyle kıyasıya yarıştığı Amerika Birleşik Devletleri gibi ülkelerde dinsel etkinliklere katılım daha çok olacaktır.

Dalgalanmalara rağmen, dinsel davranış eğilimi insanın sinir sistemine genetik olarak gömülü olduğu sürece, dinsel etkinliğin yok olması muhtemel görünmemektedir. Ayrıca, nüfusun yalnızca küçük bir bölümü son derece dindar olsa

bile, değerleri yine de diğer insanların çoğunluğuyla ortak olabilir ve ulusal kültürün içine yerleşebilir. "İsveç halkının yaklaşık yalnızca %5'i her hafta kiliseye gitmesine rağmen, İsveç halkı, bir bütün olarak, tarihsel anlamda Protestan olan diğer toplumların vatandaşlarıyla ortaklaşa sahip oldukları, farklı bir Protestan değerler sistemi ortaya koyarlar. Günümüzde, bu değerler, öncelikle kilise tarafından değil, eğitim sistemi ve kitle iletişim araçları tarafından iletilirler," diye yazmaktadırlar Norris ve Inglehart. Sonuç, örneğin Hollandalı Katoliklerin değerlerinin, Fransız ya da İspanyol Katoliklerinkilerden çok, Hollandalı Protestanlarınkilere benzemeleriyle, değerlerin, bir ülkedeki farklı dinler çapında homojenleştirilmeleridir.[318]

Kiliseye düzenli olarak giden insan sayısı azalmaktaysa da, grubu dış tehditlere karşı savunmak adına grup üyelerini birbirine bağlamak anlamına gelen dinsel davranışın eski işlevinin devam etmesi muhtemel görünmektedir. Ayrıca, aynı dinin farklı dalları arasındaki değerlerin yakınlaşmasıyla da, toplumun grup içi / grup dışı kutuplaşması, kabile ya da ulus devleti aşan ve bütün bir uygarlığa ulaşan bir ölçekte meydana gelebilir.

Din ve Uygarlıklar Arasındaki Fay Hatları

20. yüzyılın küresel siyasetine, uzun süre, Sovyetler Birliği ile Batı arasındaki rekabet egemen olmuştu. Bu ideolojik mücadelenin çöküşüyle, yeni bölünmeler, özellikle de İslam ve Batı arasındaki farklılıkların tekrar alevlenmesi ve yeniden dirilen bir güç olan Çin ile komşuları arasında giderek önem kazanan bir gerginlik su yüzüne çıktı.

İlk bakışta, sanki insan toplumlarının bu eski koordinatörünün, rasyonel kişisel çıkar arayışı üzerine kurulu küresel

bir ekonomik düzende hiçbir rolü yokmuş gibi, bu küresel fay hatlarının da dinle hiçbir ilgisi yok gibi görünür. Ancak aslında dinin, bazı gözlemcilerin görüşüne göre, en büyük siyasal gruplaşmaları şekillendirmekte ekonomi ya da ideolojiden çok daha fazla önemli rol oynadığı ortaya çıkmıştır.

Foreign Affairs'de 1993'te yayımlanan bir makalede, Samuel Huntington, dünyadaki başlıca siyasi bölünmelerin, uygarlık sınırlarıyla örtüşeceğini öngörmüştür. Kilise ile devleti ayıran Vestfalya Barışı'ndan bu yana Batılılar, ulus devletleri dünya sahnesindeki baş aktörler olarak düşünmeye alışmışlardır. Huntington, artık gerilimlerin, aslında uygarlıklar yani çok daha büyük gruplaşmalar çapında meydana geldiğini savunmuştur. Bir uygarlık, kendilerini ortak bir kültüre ait olarak gören insanlardan oluşur ve uygarlık, ulusların olağan iki bağlayıcı gücü olan dil ve etnik kökeni aşar. Aşmadığı ve dolayısıyla da kendisi için en önemli bağlayıcı güç, dindir.

"Din, uygarlıkların çok önemli bir belirleyici özelliğidir," diye yazmaktadır Huntington.[319] Dünyayı, 7 ana uygarlığa ayrılmış olarak görmektedir: Batı (Avrupa ve Amerika Birleşik Devletleri), Konfüçyüs (Çin), Japon, İslam, Hindu (Hindistan), Slav-Ortodoks (Rusya) ve Latin Amerika uygarlıkları. Huntington bu uygarlıklar, "birbirinden, tarih, dil, kültür, gelenek ve en önemlisi dinle ayrılmaktadır," demektedir.[320]

Bu farlılıklar, uzun solukludur ve politik farklılıklardan çok daha temeldir. Batı Hıristiyanlığını Ortodoks Hıristiyanlığından ayıran fay hattı, 1054 büyük bölünmesine kadar uzanır. İslam ve Batı Hıristiyanlığı, 1300 yıl boyunca, zaman zaman savaşmışlardır. Huntington, "Bir sonraki dünya savaşı, eğer olursa, uygarlıklar arasında bir savaş olacaktır," diye yazmaktadır.

Huntington, batı kültürünü tanımlayan 8 özellik listeler. Bunlar, Yunan ve Roma uygarlıklarının mirası, iki ana dalı Katoliklik ve Protestanlık olan Batı Hıristiyanlığı, Avrupa dilleri, kilise ile devletin birbirinden ayrılması, hukukun üstünlüğü, toplumsal çoğunlukçuluk, temsil organları ve bireysel bir hak ve özgürlükler geleneğidir.

Slav-Ortodoks uygarlığı neden bu kadar farklıdır? Çünkü, klasik miras dışında, bu özelliklerin hiçbiri ona tanıdık değildir ve klasik miras bile onlara, Bizanslılardan farklı imalarla miras kalmıştır. Sekiz batılı özellik, diğer uygarlıklara, aynı zamanda, özellikle de, cemaat ile devlet arasında ayrım gözetmeyen İslam'a yabancıdır.

Batı uygarlığı ile diğerleri arasındaki derin farklılıklara rağmen, Amerikalılar genellikle demokrasi, çoğulculuk ve bireysel haklara dair kendi politik değerlerinin evrensel olduğunu varsayar ve her yerde kabul edilmesi için, bunu zorlarlar. "Batı için evrensellik olan, geri kalanı için emperyalizmdir," gözleminde bulunur Huntington.[321] Yedi uygarlığın ikisi ya da daha fazlası arasında savaşın kaçınılmazlığı, uzak bir ihtimaldir, ancak din tabanlı kültürlerin kutuplaştırıcı etkisi, uygarlıklar arasında gerginlikler oluşturarak, pek çok gerilimin ortaya çıkmasına neden olur.

Önceki sayfalarda geliştirilen savlar göz önüne alındığında, bu yapılar içinde dinin bu denli önemli yer tutması hiç de şaşırtıcı değildir. İnsan toplumları çeşitli türlerde bağlara sahiptir, ancak din, kimlerin ortak değerlere sahip olduğunu ve kimlerin değerlerinin yabancı olduğunu işaret ederek, insanları duygusal bir düzeyde birbirine bağlayan tek bağ türüdür. Dil ve hatta etnik köken bile bölünebilir –bir kişi iki dilli ya da yarı Fransız yarı Hollandalı olabilir– ancak din, bölünmez bir kimlik sağlar; yarı Katolik yarı Müslüman olmak zordur.

Her toplum, dinini kendi ihtiyaçlarına göre uyarlar, bu yüzden dinin, her uygarlıkta aynı lider rolü oynamaması şaşırtıcı değildir. Çin'de, Hıristiyan ya da İslam dünyasının aksine, tek bir etnik grup, Hanlar, nüfusun çoğunluğunu oluşturur ve tüm diğer etnik gruplara egemendirler. Hanlar arasında etnik bağlılık güçlüdür ve hiçbir özel din ya da ideolojiyi paylaşmıyor olmaları daha az önemlidir. Aslında, resmi olarak ateist olan Çin hükümeti, uzun süre, dinleri potansiyel muhalefet kaynağı olarak görmüş ve gerekli her tür araçla onları kontrol altına almakta tereddüt etmemiştir. Budist tonları taşıyan ahlak kuralları ve nefes egzersizlerinin bir birleşimi olan Falun Gong hareketi, 1990'ların ortalarından bu yana, Pekin tarafından ağır zulme uğratılmıştır. Çin'de komünizmin sönmesi bile, şimdiye kadar, istikrar için açık bir tehdit oluşturmamışken, aynı ideolojinin Sovyetler Birliği'nde erozyona uğraması, imparatorluğun, etnik köken, dil ve dinden oluşan geleneksel bağlayıcı güçler tarafından şekillendirilen birimlere bölünüp dağılmasına yol açmıştır.

Dinin bağlayıcı güçleri, Avrupa ve Amerika Birleşik Devletleri gibi, diğer türlerdeki toplumsal bağların aşındığı uluslar ve uygarlıklar için özellikle önemli olmalıdır. Avrupa, yüzyıllardır birbiriyle savaşmış olan ulusları, ciddi iç savaşları daha az muhtemel kılacak bir yapıda birleştirmek gibi cesur bir deneyim yaşamakla meşguldür. Hıristiyanlığın ortak mirası, ortak bir bağ olacaktır. Ancak, modernitenin dini küçümseyen tavrı, bütün üye ülkelerin tarihsel inancı ve kültürü ile tarihlerinin silinmez bir parçası olan Hıristiyanlıktan söz bile etmeyen Avrupa Birliği'nin yeni anayasasında açıktır.

Tamamen mutlu bir biçimde olmasa da, din, İslam dünyasında merkezi bir rol oynamaya devam etmektedir. İslam bir imparatorluk dini, bir peygamber-hükümdar için kusur-

suz bir yetki ağı olarak başlamıştır ve tarihinin çoğu boyunca, son derece başarılı bir din olmuştur. Ancak, son yüzyıllarda, Müslüman ulusların çoğu, farklı güç merkezlerinin aynı devlet içerisinde birbirleriyle rekabet etmesi için daha verimli bir ortam sunan Avrupa devlet modeline uyum sağlamayı başaramamışlardır.

Rönesans'a kadar bilim, askeri güç, ekonomik güç ve dinsel hoşgörüde Avrupa'yı aşan bir uygarlık olan İslam dünyası için, gerileme, sürekli ve acı verici olmuştur. "Modern dünyada önemli olan tüm standartlara göre –ekonomik kalkınma ve iş yaratma, okur-yazarlık ve eğitimsel ve bilimsel başarı, siyasal özgürlük ve insan haklarına saygı– bir zamanlar kudretli olan bir uygarlık, gerçekten de çökmüştür," diye yazmaktadır İslam bilgini Bernard Lewis.[322]

Pek çok kişi, bu gerilemenin bir kısmı için İslam'ın kendisini suçlayacaktır. Dinin hukuk ve siyaset üzerindeki egemenliği çok az modernleştirilmiştir. Kadınlar çoğu İslam ülkesinde aşağı bir konuma sürülmüşlerdir.

Ancak, Lewis, sorunun İslam'ın kendisinde olmadığını savunmakta ve şunu sormaktadır: "Eğer İslam, özgürlük, bilim ve ekonomik kalkınma için bir engelse, nasıl olmuş da, Müslüman toplum, geçmişte her üçünde de öncü olmuştur ve bu durum, Müslümanların, inançlarının kaynakları ve ilhamına, zaman olarak, şimdi olduğundan çok daha yakın oldukları bir zamanda olmuştur?"

Ancak, eğer din, Huntington'ın iddia ettiği gibi, "uygarlıkların çok önemli bir belirleyici özelliği" ise, İslam'ın ya da onun yorumlanma biçiminin, İslam'ın çöküşüyle bir ilgisinin olması muhtemel görünmektedir. Bu kesinlikle, hatanın, dinin 7. yüzyıldaki uygulanma şeklinden ayrılmak olduğuna inanan İslamcı köktendincilerin analizidir. Türkiye Cumhu-

riyeti'nin devrimci kurucusu olan Mustafa Kemal de, dini, bütün geri kalmışlığın kaynağı ve Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşünde önemli bir faktör olarak görmekle beraber, İslam'ın önemli bir rol oynadığına da inanmıştır. İslamcı köktendinciler ve M. Kemal, dinin toplum üzerindeki etkisinin niteliği konusunda birbirlerine tamamen zıt fikirlere sahip olmakla birlikte bu etkinin niceliği ya da büyüklüğü konusunda aynı fikirdedirler.

Kabileden ulusa ve daha sonra da uygarlığa ilerleme sürecinde, bütün toplumsal bağlayıcı mekanizmalar arasında, din, en temel ve en farklı mekanizma olarak kalmıştır. Akılcılık ve güvenlik, dinsel davranışın dışavurumunu yumuşatabilir. Savaş ve belirsizlik, kilise sıralarını doldurabilir. Din, insanları dayanışmaya iten, düşmanlara karşı birleştiren en temel araç olarak kalmıştır.

12
DİNİN GELECEĞİ

> Din, insan doğasından hiçbir zaman kaldırılamaz. Dini ortadan kaldırmaya yönelik bir girişim, yalnızca eski dinlerden yeni dinlerin doğmasına yol açacaktır ve bu işe kalkışanlar da saygınlık kazanmak isteyen türden kişiler olacaktır.
>
> — THOMAS HOBBES[323]

Din, bir toplumun hayatta kalma şansını artırmak için, üyelerinin en iyi ne şekilde davranmaları gerektiğine dair, toplumun geçmişteki ve günümüzdeki ortak aklının ifadesidir. Modern insanların, Kuzeydoğu Afrika'daki atalarının anavatanını terk etmelerinden bu yana geçen 50.000 yıl boyunca, din, insanların eylemlerine, hemen hemen her fırsatta rehberlik etmiştir. Avustralyalı Aborjinlerin bir ay boyunca süren törenleri, neredeyse her boş vakitlerini doldurmuştur. Rahip krallar tarafından yönetilen arkaik devletlerde, din ve devlet ayrılmaz bir bütün olmuştur. Daha sonraki Roma İmparatorluğu'nun siyasetinde, kilise öncü bir rol oynamıştır. Batı uygarlığını Karanlık Çağ boyunca korumuş ve 17. yüzyıl ve ötesine kadar, Avrupa siyasetinde ön planda yer almıştır.

Yalnızca, son 350 yıl civarında, modern insanların son %0,7'si, laik devletlerin kurumlarına teslim olmasıyla ve ba-

zı öncüllerinin modern bilgi tarafından erozyona uğratılmasıyla birlikte dinin gücünün duraksamaya başladığını görmüştür.

Dinin tahttan indirilmesi, modernliğin gerekli bir sonucu olmuştur. Siyasal liderlerden daha iyi olmayan dinsel liderler, muhaliflere eziyet etmek ve soru sormayı önlemek için, bazen güçlerini kullanmaktan çekinmemişlerdir. Eğer kilise ile devlet ayrı olmasaydı, Batılı uluslar işlev göremezdi. İran gibi teokratik rejimlerin modern dünyada ciddi bir yeri olmayacak gibi görünmektedir.

Kilisenin doğrudan politik gücünü kaybetmesinden daha az hoş karşılanan, ahlaki otoritesinin zayıflaması olmuştur. En alaycı din eleştirmenleri bile, dinin toplumun ahlaki yapısının sürdürülmesindeki rolünü kabul etmişlerdir. "Roma dünyasında egemen olan çeşitli ibadet biçimlerinin tümü, insanlar tarafından doğru, filozoflar tarafından yanlış ve sulh yargıçları tarafından yararlı kabul ediliyordu," diye bildirmiştir tarihçi Edward Gibbon.

Dinsel inanç, birçok ülkede, özellikle en eğitimli sınıflar arasında, azalmaktadır. Birçok modern devlet laiktir ve özellikle Avrupa'da, kutsal değerler, görünüşe göre sınırlı bir ilişkiye sahip olunan ayrı bir dünya içine hapsedilmiştir. Ritüel ve inanç için kalıtsal eğilim olan dinsel içgüdü, insan zihnine her zaman olduğu kadar işlenmiştir, ancak pek çok insan, ya öyle yapmayı tercih etmedikleri ya da dinsel eğitimden yoksun oldukları için, bunu kullanmazlar. Çoğu, aşkın anlamı ya da maneviyatı başka yollarla aradığından, boşluk duygularıyla dürtülür ve dinsel davranışın bağlayıcı güçlerini ortaya koyduğu biçim olan, örgütlü dine katılımda bulunmazlar. Dinin Avrupa ülkelerinde yaşadığı gerileme

onun Amerika Birleşik Devletleri'nde bile gerileyeceğinin pekâlâ habercisi olabilir.

Dinsel davranış, modern laik devlette gerçekten de gereksiz midir? Tanrılara uzun vesayetleri için teşekkür edip veda mı etmeliyiz? Eğer tarih laiklikle bitmiyorsa, dinin geleceği nedir?

Evrimci bir bakış açısıyla, dinsel bilginin temel unsuru, teoloji değil, bir toplumun hayatta kalmasını güvence altına alması en olası yol gösterici ilkeler olarak, geçmişteki ve bugünkü liderlerin damıtılmış ortak aklı olan ahlak, askerlik ve üreme davranışlarının pratik kurallarıdır. Tanrılarla müzakere edilmiş olan bu kurallar, bazen bariz biçimde, bazen de yalnızca bir metin ya da törenin yorumlanma şekliyle açık hale gelen kutsal bir ritüel ya da anlatıya gömülü olabilirler. Kanun kitaplarındaki kurallardan oldukça farklıdırlar, çünkü yalnızca düşünsel değil, duygusal bağlılığa da hükmederler. Bir topluluğun ya da ulusun üyeleri, bu kuralları içinde barındıran dini uygulamaları gerçekleştirirken, birbirlerine ve toplumlarının nasıl işlemesi gerektiğini anlatan ortak vizyona olan bağlılıklarını gösterirler.

Bu, bir dua ya da bir tutam tütsüyle güvence altına alınan ve insan toplumlarının dokusunu yüzyıllar boyunca korumuş olan davranıştır. Birdenbire, artık oynayacak yararlı bir rolünün kalmaması muhtemel görünmemektedir.

Din, toplumsal dokunun makul bir biçimde sağlam göründüğü güvenlik ve refah dönemlerinde o kadar gerekli görünmeyebilir. Sınav, ister savaş ister ekonomik felaket olsun, kriz zamanlarında ortaya çıkar. Belli bir stres noktasını geçen toplumsal düzen, hızla çökebilir.

Toplumsal dokuyu güçlendirmekteki rolünün ötesinde, din, öyle derin bir kültürel etki ortaya koyar ki, aslında ken-

disi dünyanın en büyük uygarlıklarının belirleyici bir faktörü haline gelir. En laik ülkelerde bile, din, insanların kendilerini tanımlama yöntemlerini güçlü bir biçimde etkiler. Bir dinin niteliği ya da doğası, kültürü şekillendirmesi yoluyla, herkesi etkiler. Ayrıca, toplumbilimcilerin onu ölçememelerine ve ekonomistlerin onu büyük ölçüde görmezden gelmelerine rağmen, kültür, kesinlikle bir fark yaratır. "İnsanın sadece şunu sorması gerekir," diye yazmaktadır Samuel Huntington, "Eğer Amerika'ya, 17. ve 18. yüzyıllarda, İngiliz Protestanlar değil de, Fransız, İspanyol ya da Portekizli Katolikler yerleşmiş olsaydı, Amerika bugünkü Amerika olur muydu? Yanıt, hayırdır. Amerika olmazdı; Quebec, Meksika ya da Brezilya olurdu."[324]

Eğer dinin oynayacağı önemli roller hâlâ varsa, o zaman dinsel liderler, onun temellerini, laiklik gelgitleri tarafından erozyona uğratılmaktan nasıl koruyabilirler?

Üç tektanrılı dinin karşı karşıya kaldığı önemli bir sorun, onların tarihsellik iddialarından kaynaklanmıştır. Dinlerin gelişmeye başladığı sıralarda, bu iddialar yeni insanların davaya kazanılmasına yardım etmişlerdir. Ancak, 19. yüzyıldaki metin analizcileri, kutsal metinlerin bileşik doğasını ortaya çıkardıkları ve Darwin'in kuramı dinin hayatın doğasına ilişkin mesajlarına zarar verdiği zaman, bedel ödenmeye başlanmıştır. Wellhausen gibi bilim adamları, Eski ve Yeni Ahitlerin, pek çok insanın elinden çıkmış eserler olduğunu ve ilahi bir esin kaynağına sahip olmaları olasılığının daha düşük olduğunu göstermişlerdir. Modern arkeoloji, Mısır'dan hiç göç olmadığını ve vaat edilmiş toprakların hiç fethedilmediklerini gösteren sağlam kanıtlar sağlamıştır: İsrailliler her zaman Kenan'da yaşamışlardır. İsrail'in büyük patrikleri tarihsel değil, efsanevi kişilerdir. İsa tarihsel bir figür-

dür, ancak yeni bir din kurmayı değil, muhtemelen Yahudiliği yeniden düzenlemeyi isteyen, ortodoks bir Yahudidir; Hıristiyanlık, takipçileri tarafından, Yahudiliğin ve Roma dünyasından sızan gizem kültlerinin ustaca birbirlerine eklenmesiyle geliştirilmiştir.

Bu üç tektanrılı dinin her birinin, metinsel ve arkeolojik gerçeklerle tamamen uyumlu olmayan, tarihsel bir temel iddia etmesi önemli midir? Pek çok açıdan, önemli değildir. Din, sembolik iletişim ile ilgilidir. Üç tektanrılı dinin kutsal metinleri, her dinin değerlerini ve geleneklerini sembolize eden temalar içerir. Uzun ömürlü olmaları, etraflarında inşa edilen uygarlıklar için duygusal gerçeklikleri ve kalıcı değerlerinin bir kanıtıdır.

Ancak, başka açılardan, tarihsellik iddiaları bir sorun oluşturur, çünkü tektanrılı dinlerin her biri için, değişen zaman ve ihtiyaçlara uymayı çok daha zorlaştırır. Bir dinin kutsal metinleri bir kez tamamlandığında, o din, kutsal kitabı tarafından belirlenen çerçeve içinde yaşamalıdır. Hıristiyanlık ve İslam'ın sabit metinleri, her iki dinin de güncellenmesini güçleştirmiştir ve bu da, sonuçta, modernlikle çatışmalarına yol açmıştır. Uzun vadede öyle görünmektedir ki, ya her iki din de yeni bilgiye uyum sağlamak zorunda kalacak ya da ondan zarar görecektir.

Din, çoğu zaman, sabit ve değiştirilemez ve yalnızca gizemli iç yasalarına duyarlı olarak kabul edilir. Ancak acaba, bağlayıcı özelliklerini destekleyen ve modernlik ve akılcılıkla çatışmalarını azaltan bir yöntemle değiştirilebilir ya da yeniden şekillendirilebilir mi? Eğer dinler, yukarıda savunulduğu gibi, yansıttıkları toplumun ürünüyseler, olabildiğince çok insanın, kendilerinin ve toplumlarının yararı için, doğuştan gelen dinsel içgüdülerini kullanabilecekleri şekilde, neden yeniden ele alınmasınlar ki? Özellikle Yahudilik, her-

hangi bir tanrıya inanmayan, ancak kültürlerinin bir parçası olduğu ve onların bir halk olarak kalmalarını sağladığı için inançlarını gözeten laiklerle bağlarını korumakta oldukça başarılı olmuştur.

Tanrılar olmadan din olabilir mi? Budizm resmi olarak hiçbir tanrıya sahip değildir, ancak pratikte çoğunu kendine eklemiştir. Etik kültür hareketi, yalnızca etik etrafında bir din inşa etmeyi ister, ancak çok az taraftarı vardır. 19. yüzyıldaki New England Transandantalistleri, Kant'ın felsefesi ve sosyalizmin bir karışımı üzerine bir din inşa etmeyi istemişlerdir. Bilim adamları, zaman zaman, doğal dünyaya ve bilimin harikalarına hayranlığın, yeni ve tanrısız bir din için uygun bir odak olacağını ileri sürmektedirler. Bu tür düşünceler hiçbir yere ulaşmaz, çünkü dinsel davranışın bütün yönlerini, özellikle de köklü duygulara başvuruşunu yakalamaktan uzaktırlar. Hiçbir dinin, dinsel davranışın genetik olarak belirlenmiş özelliklerinin tümünü ya da çoğunu akla getirmediği sürece, başarılı olması muhtemel değildir.

Ancak –bugünün son derece eğitimli toplumlarındaki birçok insan için bir engel olan– doğaüstü bir güce inanç, dinin olmazsa olmaz bir özelliği midir? Tek bir ilah merkezli üç tektanrılı dinin herhangi birine bağlı olarak yetişmiş olanlar için, tanrısız bir din, kendi içinde çelişkili görünmektedir. Ancak, modern toplumların, savaşçıları eğitmek ve motive etmekte dinin eski rolünün laik bir versiyonunu nasıl ustaca geliştirmiş olduklarını düşünün. İlah, insanların savaşa gitmelerini sağlamak için artık şart değildir.

Tanrıların, etkili bir kilise için her zaman şart olmayabileceği çıkarımında bulunmak için bir başka neden, dinin, bir toplumun, kendisini ahlaki olarak kavrayışını içerdiğine dair Durkheim'ın analizinden çıkarılabilir. Eğer tanrılar bu an-

layışta, esas olarak sembolik bir rol oynuyorlarsa, muhtemelen rolleri, laik askeri eğitimde yapıldığı gibi, bir dindeki diğer öğelere başarıyla devredilebilir.

Taoizm, Konfüçyüsçülük ve Budizm gibi Doğu Asya dinlerinin tümü, tanrılara da tapan taraftarlara sahip olmalarına rağmen, en azından kendi felsefi çekirdeklerinde, tanrısızdırlar. Çin'deki Falun Gong hareketi, doğaüstünün hiçbir önemli rol oynamadığı, etik ve egzersiz merkezli, yeni bir dindir. Egzersizler sağaltıcı olarak sunulmuşlardır, ancak, hep birlikte, uyum içinde yapıldıkları için, beraberlik duygularını teşvik etmek için gereken potansiyele açıkça sahiptirler. Falun Gong, Çinliler için tanıdıktır, çünkü Budist geleneklerden yararlanır, ancak, muhtemelen evrensel etik ilkeleri vurguladığı, egzersizleri çekici olduğu ve belirli bir teolojiden yoksun olduğu için, birçok diğer kültürden de taraftarı vardır.

Tanrıları olmayan bir Batılı din, muhtemelen insan durumu ile ilgili bilimsel bilgiyle uyumlu hale getirilebilirdi. Ancak o zaman, böyle bir din, insanlara, kendi yaşamlarının maddi varlığın ötesinde bir öneme sahip olduğunun ve doğum, üreme, ölüm döngüsünü aşan, daha da büyük bir amaç olduğunun güvencesini nasıl verebilirdi?

İlk bakışta, bilimin bu açıdan sunacak hiçbir şeyi yoktur. Evrim, mutasyon, sürüklenme ve seçilimden oluşan üç güce dayanır ve bunlardan ilk ikisi rasgele, üçüncüsü ise kör ve amaçsızdır. Ancak, muhtemelen izleri ancak şimdi görünür hale gelmekte olduğu için, insan evrimi içinde, henüz hakkı verilmemiş, iş başında olan bir başka güç daha vardır.

Bu güç, insan seçimidir. İnsanlar, içinde yaşadıkları toplumların ve ekonomilerin doğasını, büyük ölçüde seçerler. Nesiller boyunca, insanlar toplumsal çevrelerine genetik ola-

rak uyum gösterdikçe, kültürel değişimler, belirli davranışları ve bunların altında yatan genler ile sinir sistemini kayırarak, bir doğal seçilim gücü gibi işlev görürler. Böylece, kültür de insan genomuna geri beslemede bulunur ve onu şekillendirir. Şimdiye kadar en iyi belgelenmiş olay, iyi bir beslenme detayıdır. 5000 yıl önce, Kuzey-Orta Avrupa'daki sığır otlatma kültürü içinde laktoz toleransı ortaya çıkmıştır. Burada, kültürel bir uygulama –sığır besleme ve çiğ süt içme– Avrupalılara, sütü erişkinlik döneminde sindirmeye dair alışılmadık genetik yeteneği vererek, insan genomunda değişikliklere yol açmıştır.[325] Kültüre karşılık olarak meydana gelen genetik değişikliklerin pek çok diğer örneği, insan doğasıyla ilgili olan bazıları da dahil olmak üzere, kuşkusuz gün ışığına çıkacaktır.

İnsan evrimini şekillendirmekte insan seçiminin rolü, kültürün genomu geri besleyebileceği, kısmen yalnızca son zamanlarda fark edildiği için, anlaşılmış olmaktan uzaktır. Ancak, toplumun doğası ile ilgili insan tercihleri, insanlar ile yaşayan en yakın kuzenleri olan şempanzeler arasındaki büyük farkın en azından bir kısmını da açıklayan, önemli bir evrimsel rol oynamış olabilir.

Gerçekten de, son 50.000 yıl içerisinde gerçekleşen insan evrimine geri dönüp bakıldığında, bugünkü toplumların hangi bakımlardan daha eski toplumlara tercih edildiğini anlamak zor değildir; çağdaş toplumlar eski toplumlara oranla daha nazik, daha müreffeh, daha az savaşçı, çevreye daha duyarlı ve çok daha bilgilidirler. Tarihçiler bu sözcüğü kullanmakta epey tereddüt etseler de, bu özellikler büyük *ilerleme* işaretleridir.

Böyle önemli ve oldukça istikrarlı bir ilerleme, insan refahına en ufak bir ilgi göstermeyen, kör ve büyük ölçüde rast-

gele bir süreç olan evrim tarafından yönetilmiş olamaz. İlerlemenin kesinlikle tek olası kökeni, insan seçimidir. Çünkü nesilden nesile, insanlar tutkuyla, kendileri, aileleri ve toplulukları için daha iyi olan yolu aramışlar ve birçok çıkmaza ve geri dönüşe rağmen, genel olarak onu elde etmişlerdir.

Bir toplumun nasıl davranması gerektiği ile ilgili bu ortak seçimler, insan genomu üzerinde bir ya da –her toplumun koşullarına bağlı olarak– daha çok iz bırakmış olabilir. Eğer insanlar ilgilerini savaşa adamayı tercih ederlerse, o zaman, Yanomamolar arasında olduğu bilindiği üzere, savaşçıların daha çok çocuk sahibi olmaları muhtemeldir ve böylece hem bu genetik yapı hem de şiddet kültürü, böylece daimi hale gelecektir.[326] Ancak, uzlaşma ve ticareti daha iyi bir seçim olarak gören toplumlarda, zenginlik yaratanlar geride daha çok döl bırakacaklar ve toplumun karakteri buna göre değişecektir.

Böylece, son 50.000 yıl ya da daha uzun zaman içinde gerçekleşen insan evrimi sürecine, insana yararlı bir yön verilmiş olduğunu, bu sürecin insan seçimi tarafından, bir kuvvet kullanılarak belirlenmiş olduğunu ve bileşenlerinden biri olarak, bu uygun vektörün, dinsel davranış için evrilmiş eğilime sahip olduğunu savunmak, kesinlikle mümkündür. Teolojik bir bakış açısıyla, bu, eylem halindeki ilahın eli olarak tanımlanamaz mı? Belki de, evrim teorisiyle ilgilenen dinsel liderler, bu olasılığı kullanmanın bir yolunu görebilirler.

Toplumun, insan genomunu biçimlendirip değiştirdiğinin keşfedilmesini, Durkheim kesinlikle takdir ederdi. Dinler yalnızca toplumun ahlaki otoritesini içermezler, ancak tanrılar, insan toplumlarını kendi görüntülerinde şekillendirmiş olabilirler, derdi. Bizler, yalnızca kör ve rastgele bir sürecin ürünü değil, daha fazlasıyız; binlerce nesildir tüm atalarımızın ortak seçimleri tarafından iyi ya da kötü yönde şekillen-

dirilmiş yaratıklarız. Sonuçta, atalara tapmak için metaforik bir geçerlilik var mıdır? Yeni dinler yalnızca eskilerinden ortaya çıkabilirler, ancak belki yeni bir mezhebin yaratıcısı, dinlerin nasıl işlev gördüğüne dair Durkheim'ın analizinden nasıl ilham alacağını bir gün görebilir.

Binlerce yıldır, insanlar doğaüstü güçlerle dua ve kurban aracılığıyla müzakere etmişlerdir ve böylece yarattıkları dinler, halklarının ortak bilgi ve arzularını yansıtarak, her toplumun ahlaki doğasını şekillendirmiştir. Azteklerinki gibi zalim ve gaddar dinler, sonunda kendi toplumlarını felakete sürüklemişlerdir. Toplumlar arasındaki Darwinci mücadelenin kazananları, şaşırtıcı bir biçimde, en acımasız ve saldırgan inançlar değil, savaş ve uzlaşma arasında daha sürdürülebilir bir dengeyi seçmiş olanlardır.

Din eşsiz bir yaratı değildir. Duyguları uyandıran, sözsüz anlam ileten ve zihni farklı bir düzleme yükselten başka bir kültürel yaratı daha vardır. Dinin bu tuhaf benzeri, müziktir. Dinsel davranışa eğilim duymak gibi müzik yapmak da evrensel bir insan yeteneğidir. Din gibi, müzik de, kişisel olarak da takip edilebilmesine rağmen, öncelikle toplumsal bir etkinliktir. Din gibi, müzik de insanları bir araya getirir. Ayrıca, din elbette, belki de bir zamanlar içinden çıktığı müzikten çok fazla yararlanır.

Bugün dinlere başkanlık edenler, opera yazarlarının görevine benzer bir göreve sahiptirler. Her ikisi de, müzik ve bir librettonun söylenmesini içeren, halka açık performansları sahneye koyarlar. Ancak, piskopos, opera yönetmeninden daha az özgürlüğe sahiptir. Hiç kimse operaların konularının saçma olmasına aldırmaz; tek amaçları, konuşarak söylenemeyecek kadar derin olan duygular için bir bağlam sağlamaktır. Ancak, kiliselerde söylenen librettolar, kutsal gerçek-

leri ifade ederler; kilise, toplumdaki değişikliklere ve bilgideki gelişmelere aldırmadan, yüzyıllar boyunca, kutsal metne sadık olmalıdır.

Muhafazakârlık kendi erdemlerine sahiptir. İnsanlar, kendi dinlerinin, değişmeyen ya da teslim olmayan değerleri ve ilkeleri içermesini severler. Ancak, kültür, üç tektanrılı dinin ortaya çıkmasından bu yana, büyük ölçüde değişmiştir. Laiklik ilerlemektedir, çünkü dinler, kutsal anlatılarının çerçevesi içinde, insanların inancı üzerindeki denetimlerini kaybetmektedirler. Hâlâ varlıklarını sürdürmektedirler, çünkü onların tarihsel iddialarının akla yakınlığından ziyade, insanlar bir şeye inanmak istemektedirler. Dini, modern çağ için daha uygun olan versiyonlara dönüştürmenin bir yolu yok mudur? Üç tektanrılı din, yüzyıllar önce var olan toplumlardaki koşulları karşılamak için yaratılmışlardır. Bu kadar uzun süre devam etmiş olmaları gerçeği, sonsuza kadar sürecekleri anlamına değil, yalnızca insanların tekrar tekrar dinlemekten mutluluk duydukları, sevilen bir Mozart operası haline gelmiş oldukları anlamına gelir. Ancak, müzik dünyası, Mozart'la nihai mükemmel haline ulaşmamıştır.

Bir bakış açısıyla, din, yaratıcılığın yüksek bir formu olarak görülebilir. Müzik beynin işitsel kısmına, şiir dil yeteneğine, dans ritim ve hareket merkezlerine ve resim de görsel kortekse başvurur. Din, bütün bu yeteneklerden yararlanır ve onlar aracılığıyla, insanlara, kendi toplum, kültür ya da uygarlıklarının sağlığı ve hayatta kalması gibi, daha çok değer verebilecekleri bir şeyi, kendi kişisel çıkarlarının ötesinde tutmaları için ilham sağlayarak, zihnin sahip olduğu en derin duyguları uyandırır.

İnsan kültürünün bir ürünü olarak, üç tektanrılı din, insan toplumlarının artan karmaşıklığı ve örgütlü bilginin bü-

yük gelişiminin gerisinde kalmış, gelişimlerinin sınırlarına çok önce ulaşmış gibi görünmektedirler. İnsanların çoğu, insan doğasının önemli bir bileşenini atıl halde bırakarak, artık dinsel davranış için doğuştan gelen eğilimlerini geliştirmemektedirler. Bu kendi hataları mıdır, toplumun hatası mıdır ya da belki, günümüzdeki, değişmeyen dinlerin hatası mıdır?

Dinsel davranış tek bir nedenle evrilmiştir: insan toplumunun daha fazla hayatta kalması. Dinleri yönetenler, onların değiştirilemeyeceklerini sanmamalıdırlar. Aksine, dinler, bir toplumun ihtiyaçlarına göre fazlasıyla ayarlanabilen, Durkheimcı yapılardır. Toplumun çıkarlarını desteklemek için, bunun üzerine talimatlar veren doğaüstü güçlerle örtük müzakerede şekillenmişlerdir. Çoğunluğu, elbette, müzakerecilerin hünerine ve ilhamına bağlıdır. Ancak, öncelikle, müzakerenin mümkün olduğunu anlamak gereklidir.

Belki de, dinin, kapsam olarak, avcı-toplayıcı dinden yerleşik toplumların dinine geçişe benzer, ikinci bir dönüşümden geçmesi gereklidir. Bu yeni yapılandırmada, din, ister ahlak için olsun ister savunma, insanları ortak bir amaç için bir araya toplamak adına bütün eski güçlerini elinde tutacaktır. Bütün duyulara hitap edecek ve zihni yükseltecektir. Benliği aşacaktır. Ayrıca, hem duygulara, hem akla, hem birbirimize ait olma gereksinimimize ve hem de sorgulama yoluyla insanlık durumu hakkında edindiğimiz bilgilere aykırı düşmemenin bir yolunu bulacaktır.

TEŞEKKÜRLER

Bu kitap, daha önceki bir kitaptan, insan genomu hakkındaki yeni keşiflerin ışığında, insan evriminin son 50.000 yılını inceleyen *Şafaktan Önce*'den doğmuştur. O kitabı yazarken, dinsel davranışın, insan toplumlarını biçimlendirmede, o zaman tanımlanabildiğinden çok daha büyük bir evrimsel rol oynamış olduğunu açıkça anladım. *İnanç İçgüdüsü*, bu ihmali telafi etmek için yapılmış bir girişimdir.

Sterling Lord Literistic'den Peter Matson'a kitap fikrini biçimlendirmeme yardım ettiği için ve Penguin Press editörü Vanessa Mobley'e beni pek çok biçimde teşvik ettiği ve tavsiyeler verdiği için teşekkür ederim. Kitabın ikinci editörü Laura Stickney'e, ince eleştirileri ve pek çok öneri ve düzeltmesi için minnettarım.

Hem cömert hibesi hem de anahatlar ve ilk taslak aşamalarında projeyi dikkatle inceleyen uzman değerlendirmecilerin tavsiyeleri için, Templeton Vakfı'na minnettarım. İsmini öğrenmeme izin verme inceliğini gösteren, Güney Kaliforniya Üniversitesi'nden Christopher Boehm dışında, değerlendirmecilerin kimlikleri gizli tutulduğu için, kendilerine isimleriyle teşekkür edemiyorum. Sn. Boehm ile konuşmalarımız, kitapta tartışılan savlardaki birçok önemli kavramsal boşluğu kapatmama izin vermiştir.

Kitabın ilk taslaklarını okuyan ve beni birçok hata, belirsizlik ve yersizlikten kurtaran arkadaşlarımın tavsiyelerin-

den büyük ölçüde faydalandım. Bu kişiler arasında, Caleb Crowell, Nicholas W. Fisher, David H. Levey, Jeremy J. Stone, Richard L. Tapper ve eşim Mary V. Wade bulunmaktadır. Kitabın geliştirilmesine önemli ölçüde yardım ettikleri için kendilerine teşekkür ederim. Ayrıca, ahlak ile ilgili bölümü gözden geçirdiği için, Virginia Üniversitesi'nden Jonathan Haidt'e de minnettarım.

Boston Üniversitesi'nden Erica Haris ve Prometheus Press, basım öncesi, önemli kitaplara ulaşmama olanak sağlama nezaketini gösterdiler.

Dinsel eğitimimi, 1440'da yoksul bilginler için bir okul kurmuş olan VI. Henry'ye borçluyum. Kendisi, Eton'daki okul yıllarımda her gün bir kez ve pazar günleri iki kez ayinlerine katıldığım, İngiltere'nin en güzel şapellerinden birini inşa etmiştir.

NOTLAR

1. Edward O. Wilson, *Uyuşma* (New York: Vintage, 1999), 281.
2. Karen Armstrong, *Tanrı'nın Tarihi* (New York: Knopf, 1993), xix.
3. Roy Rappaport, *İnsanlığın Gelişmesinde Ritüel ve Din* (Cambridge, UK: Cambridge University Press, 1999), 1.
4. Roy Rappaport, "İnsan Evriminde Kutsal Olan," *Ekoloji ve Sistematik Yıllık Dergisi* 2 (1971): 23-44.
5. William James, *Dinsel Deneyimin Çeşitleri* (New York: Penguin Books, 1982 [ilk basım 1902]), 31.
6. Émile Durkheim, *Dinsel Yaşamın Temel Biçimleri*, çev. Karen E. Fields (New York: Free Press, 1995), 227.
7. A.g.e., 44.
8. John Henry Blunt, *Açıklamalı Ortak Dua Kitabı* (Londra: Rivingtons, 1885), 455.
9. Bronislaw Malinowski, *Büyü, Bilim ve Din* (Prospect Heights, Illinois: Waveland Press, 1992 [1948 basımının tekrar basımı]), 54.
10. Peter Carr'a mektup, 1787.
11. Edward O. Wilson, *Sosyobiyoloji* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 2000 [ilk basım 1975]), 562.
12. Edward O. Wilson, *Uyuşma* (New York: Vintage, 1999), 290.
13. A.g.e., 272.
14. A.g.e., 277.
15. Jonathan Haidt, "Duygusal Köpek ve Onun Rasyonel Kuyruğu: Ahlaki Yargıya Toplumsal Sezgici Bir Yaklaşım," *Psikoloji Dergisi* 108 (2001): 814-834.

16. Jerome Kagan, "Ahlak ve Gelişimi," *Ahlaki Psikoloji*, ed. Walter Sinnott-Armstrong, cilt 3 (Cambridge, Mass.: MIT Press, 2008), 299.
17. en.wikipedia.org/wiki/Phineas_Gage/.
18. Nicholas Wade, "Doğru ve Yanlışın Evrimsel Bir Kuramı," *New York Times*, October 31, 2006, F1.
19. Nancy Howell, *Dobe !Kung'un Demografisi* (Londra: Academic Press, 1979), 119.
20. Bronislaw Malinowski, *Kuzeybatı Melanezya'daki Yabanılların Cinsel Yaşamı* (Londra: Routledge, 1932), 219.
21. Marc Hauser, *Ahlaki Zihinler* (New York: HarperCollins, 2006), 128.
22. Fiery Cushman, Liane Young ve Marc Hauser, "Ahlaki Yargılarda Bilinçli Akıl Yürütme ve Sezginin Rolü: Zararın Üç İlkesini Test Etmek," *Psikoloji Bilimi* (17, no. 12 (2006): 1082-89.
23. Charles Darwin, *İnsanın Türeyişi*, 2. basım (New York: Appleton and Company, 1898), 105.
24. George Williams, alıntı yapan Frans de Waal *Primatlar ve Filozoflar* (Princeton, N.J.: Princeton University Press, 2006), 9.
25. George C. Williams, *Adaptasyon ve Doğal Seçilim* (Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1966).
26. Lawrence H. Keeley, *Uygarlık Öncesi Savaş* (New York: Oxford University Press, 1996).
27. Frans de Waal, *İyi Huylu* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1996), 18.
28. Richard D. Alexander, *Ahlak Sistemlerinin Biyolojisi* (Hawthorne, NY: Aldine de Gruyter, 1987), 142. Alexander pek çok türde de, en önemli tehdidin diğer kolonilerden olduğunu muhtemelen kabul etmiş olmalıdır.
29. de Waal, *İyi Huylu*, 61.
30. Sarah F. Brosnan and Frans B. M. de Waal, "Maymunlar eşitsiz ödemeyi reddediyorlar," *Doğa* 425 (2003): 297-299.
31. Jessica C. Flack ve Frans B. M. de Waal, " 'Hangi Hayvan Olursa Olsun': Kuyruklu ve Kuyruksuz Maymunlarda Ahlakın Darwinci Yapı Taşları," *Ahlakın Evrimsel Kökenleri*, ed.

Leonard D. Katz (Thorverton, UK: Imprint Academic, 2000), 69.

32. Donald E. Brown, *İnsan Evrenselleri* (New York: McGraw-Hill, 1991), 108.
33. Hauser, *Ahlaki Zihinler*, 48.
34. Edward O. Wilson, *Uyuşma* (New York: Knopf, 1998), 286.
35. Birçok gözlemci, dinsel davranışın evrensel öğelerini belirleme girişiminde bulunmuştur, ancak bileşenlerine dair farklı düşünme eğilimindedirler. Bu muhtemelen beklenebilir bir şeydir. Genetik temelli insan davranışlarının çoğu belirleyici değil, esnek olduğundan, bir davranışın genetik bir temele sahip olduğunun kabul edilmesi için, bilinen her toplum tarafından sergilenmesinin gerekmesi muhtemelen gerçekçi değildir. Örneğin, ensestten kaçınma, neredeyse kesinlikle genetik etki altındadır, ancak yine de ensest vakaları meydana gelmektedir. Eğer bir davranış eskiyse ve toplumların çoğunda varsa, onun genetik bir temele sahip olmasının muhtemel olduğunu düşünmek için, bu yeterlidir. Dinsel davranış, genel olarak, açık bir biçimde evrenseldir ve gözlemcilerin evrensel olarak bulunan şeyin tanımlarında bir bakıma farklılaşmalarına yol açarak, eğer çeşitli bileşenleri, çeşitli toplumlarda farklı derecelerde ifade ediliyorsa, bu şaşırtıcı olmamalıdır. Aşağıda, iki antropolog tarafından derlenen, evrensel dinsel davranış listeleri bulunmaktadır:

    Dinsel ya da doğaüstü inançlar
    Grup içi/ grup dışı karşıtlıklar etrafında yapılandırılmış çatışmalar
    Kehanet
    Geçiş ayinleri de dahil olmak üzere ritüeller
    Rüya yorumu
    Dans ve müzik
    Bazı ifadeler ve yiyeceklerle ilgili tabular
    (Donald E. Brown, *İnsan Evrenselleri* [New York: McGraw-Hill, 1991], 139-40).
    Ahiret

Özel güçlere sahip varlıklar
Belirtiler ve alametler
Ruha sahip olma
Ritüeller
Kutsal olan
Saygı
Ahlaki zorunluluk
Ceza ve ödül
(Harvey Whitehouse *Dinin Evrimi*, ed. Joseph Bulbulia vdl. [Santa Margarita, California: Collins Foundation Press, 2008], 32).

Aşağıda, dinsel davranışın evrensel yönleriyle ilgili çeşitli yetkililerden bazı ifadeler bulunmaktadır:

"[Dinin] psikolojik temeli, insan nüfusları arasında evrensel, ancak çok esnektir. Yerel dini ve diğer yerel bağlılık araç ve işaretlerini öğrenmeyi kolaylaştıran insan zihni unsurlarından oluşur." (William Irons ed., *Dinin Evrimi*, 55).

"Tüm dünyada, 'din öğrenimi' için en uygun olduğu kabul edilen gelişim dönemi, ergenliktir. Ergenlikteki geçiş ayinleri, dünya toplumlarının %70'inde bulunmaktadır ... hepsi ortak bir yapıya sahiptir ve hepsi ortak bir öğe olarak müzik içermektedir." (Candace S. Alcorta, a.g.e., 265).

"Tüm insan kültürlerinde, insanlar, ruhun ölümden sonra yaşadığına, ritüelin fiziksel dünyayı değiştirebileceğine ve gerçeğin kehanetinde bulunabileceğine ve hastalık ile talihsizliğin, çeşitli, görünmez, insan gibi varlıklardan kaynaklandığına ve yine onlar tarafından ortadan kaldırıldığına inanırlar." (Steven Pinker *Tanrı ile Dinin Karşılaştığı Yerde*, ed. Patrick McNamara [Westport, Connecticut: Praeger, 2006], 1).

"Bütün dinlere eşlik eden ritüeller, neredeyse her zaman müzik ve diğer türlü gönüllü ritmik uyarılar içerirler... Bütün dinlerdeki dualar, aynı teslimiyet jestlerini içerirler: Göğsün ve boğazın açıkta bırakılmasıyla uzatılmış kollar, diz çökme, secde vb." (Scott Atran a.g.e., cilt 1, 183).

"Dinin bu üç yapısal özelliği –doğaüstü varlıklara inanç, müzik temelli ortak ritüel ve kutsal olanın duygusal önemi– bü-

tün dinlerde ortak öğelerdir." (Candace S. Alcorta a.g.e., cilt 2, 63).

36. Henri Hubert and Marcel Mauss, *Kurban: Doğası ve Fonksiyonu* (Chicago: University of Chicago Press, 1964), 101.
37. E. E. Evans-Pritchard, *Nuer Dini* (New York: Oxford University Press, 1956), 283.
38. Edmund Leach, *Kültür ve İletişim* (Cambridge, UK: Cambridge University Press, 1976), 92-93.
39. Steven C. Schachter, "Din ve Beyin: Temporal Lob Epilepsisinden Kanıtlar," Patrick McNamara, ed., *Tanrı ile Dinin Karşılaştığı Yerde*, cilt 2 (Santa Barbara, California: Praeger, 2006), 171-88.
40. Brian D'Onofrio vdl., "Dinsel Eğilimler, Tutumlar ve Davranışlar Üzerinde Biyolojik ve Toplumsal Etkileri Anlamak: Davranış Genetik Bir Bakış Açısı," *Kişilik Dergisi* 67, no. 6 (1999): 953-84.
41. Laura B. Koenig vdl., "Dindarlık Üzerinde Genetik ve Çevresel Etkiler: Retrospektif ve Güncel Dindarlık Değerlendirme Bulguları," *Kişilik Dergisi* 73, no. 4 (2005): 1219- 1256.
42. Charles Darwin, *Otobiyografi* (New York: Norton, 1969), 93.
43. Roy Rappaport, *Atalar İçin Domuzlar* (Long Grove, Illinois: Waveland Press, 2000 [ilk basım 1984]), 131.
44. Christopher Boehm, *Ormandaki Hiyerarşi* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 2001), 69.
45. Lawrence H. Keeley, *Uygarlık Öncesi Savaş* (New York: Oxford University Press, 1996), 25.
46. A.g.e., 93.
47. A.g.e., 174.
48. Thomas Hobbes, *Leviathan* (New York: Pearson Longman, 2008), 83.
49. Raymond C. Kelly, *Savaşsız Toplumlar ve Savaşın Kökeni* (Ann Arbor: University of Michigan Press, 2000), 160.
50. A.g.e., 159.
51. Steven A. Le Blanc, *Sürekli Savaşlar* (New York: St. Martin's Press, 2003), 8.

52. Keeley, *Uygarlık Öncesi Savaş*, 158.
53. Boehm, *Ormandaki Hiyerarşi*, 69.
54. Evans-Pritchard, *Nuer Dini*, 18.
55. Karınca savaşlarıyla ilgili bu gerçekler ve Forel'dan alıntı, Bert Hölldobler ve Edward O. Wilson, *Karıncalar* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1990), 392-418'den alınmıştır.
56. Kelly Bulkeley, *Dünya Dinlerinde Rüya* (New York: New York University Press, 2008), 3.
57. Harvey Whitehouse, "Bilişsel Evrim ve Din; Biliş ve Dinsel Evrim," *Dinin Evrimi*, ed. Joseph Bulbulia vdl. (Santa Margarita, California: Collins Foundation Press, 2008), 31.
58. Jesse M. Bering ve Dominic D. P. Johnson, "Tanrım... Sen Benim Düşüncelerimi Uzaktan Algılıyorsun: Doğaüstü Varlığın Özyinelemesi ve Evrimi," *Biliş ve Kültür Dergisi* 5.1-2 (2005): 118-42.
59. Mezmurlar 139:1-2, 23-24.
60. Laurence R. Iannaccone, "Sıkı Kiliseler Neden Güçlü," *Amerikan Sosyoloji Dergisi* 99 (1994): 1180-1211.
61. A.g.e., 1204.
62. William Irons, "Bağlılığın Taklit Edilemez Bir İşareti Olarak Din," *Evrim ve Bağlılık Kapasitesi*, ed. Randolph M. Nesse (New York: Russell Sage Foundation, 2001), 293.
63. Richard Sosis, "Dinsel Davranışlar, Armalar ve Beyannameler: İşaret Kuramı ve Din Evrimi," McNamara, ed., *Tanrı ile Bilimin Karşılaştığı Yerde*, cilt 1 (Westport, Connecticut: Praeger, 2006), 61-86.
64. Scott Atran, *Tanrılara Güveniyoruz* (New York: Oxford University Press, 2002), 267.
65. Pascal Boyer, "Beyin İşlevinin Yan Ürünleri Olarak Dinsel Düşünce ve Davranış," *Bilişsel Nörobilimde Eğilimler* 7 (2003): 119-24.
66. Steven Pinker, "Dinin Evrimci Psikolojisi," McNamara, ed., *Tanrı ile Bilimin Karşılaştığı Yerde*, cilt 1, 1-9.
67. Richard Dawkins, *Tanrı Yanılgısı* (Boston: Houghton Mifflin, 2006), 161-207.

68. Darwin, *Otobiyografi*, 135.
69. David Sloan Wilson ve Edward O. Wilson, "Sosyobiyolojinin Kuramsal Temelini Yeniden Düşünmek," *Üç Aylık Biyoloji Dergisi* 82 (2007): 327-48.
70. Dan Levin, "Tehditkâra Dönen Bir Onaylamama Sunumu," *New York Times*, 16, Aralık, 2007, 49.
71. Samuel Bowles, *Mikroekonomi: Davranış, Kurumlar ve Evrim* (Princeton, N.J.: Princeton University Press, 2004), 467.
72. Samuel Bowles, "Grup Rekabeti, Üreme Düzeylemesi ve İnsan Fedakârlığının Evrimi," *Bilim* 314 (2006): 1569-72.
73. David Sloan Wilson, *Darwin'in Katedrali* (Chicago: University of Chicago Press, 2002). Kuram, 51. sayfadaki Tablo 2-2'de, özet biçiminde sunulmuştur.
74. David Sloan Wilson, *Herkes İçin Evrim* (New York: Delacorte Press, 2007), 256.
75. Owen Chadwick, *Bir Hıristiyanlık Tarihi* (New York: Thomas Dunne Books, 1998), 219.
76. William H. McNeill, *Zaman İçinde Birlik Olmak* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1995), 2.
77. A. R. Radcliffe-Brown, *Andaman Adalılar* (New York: The Free Press of Glencoe, 1964), 251-52.
78. Bruno Nettl, "Bir Etnomüzikolog Müzik Sesi ve Müzik Kültüründeki Evrenselleri Düşünüyor," *Müziğin Kökenleri*, ed. Nils L. Wallin vdl. (Cambridge, Mass.: MIT Press, 2000), 466.
79. Amy Waldman, "Kelimesi Kelimesine / Tabu Cennet," *New York Times*, 2, Aralık, 2001.
80. Charles Darwin, *İnsanın Türeyişi*, 2. basım (New York: Appleton, 1898), 582.
81. Barbara Ehrenreich, *Sokaklarda Dans* (New York: Holt, 2007), 15.
82. Charles Darwin, *Beagle Yolculuğu* (New York: Collier, 1909), 475.
83. Darwin, *İnsanın Türeyişi*, 585.
84. Steven Pinker, *Zihin Nasıl Çalışır* (New York: Norton, 1997), 534.

85. Sandra Trehub, "Müzikalitenin Gelişimsel Kökenleri," *Doğa Nörobilim* 6 (2003) 669-73.
86. Geoffrey Miller, "Cinsel Seçim Yoluyla İnsan Müziğinin Evrimi," Wallin, vdl., editörler, *Müziğin Kökenleri*, 331.
87. A.g.e., 351.
88. W. Tecumseh Fitch, "Müziğin Biyolojisi ve Evrimi: Karşılaştırmalı Bir Yaklaşım," *Biliş* 100 (2006): 173-215.
89. Rodney Needham, "Perküsyon ve Geçiş," *İnsan* 2 (1967): 606-14, yeniden basım, *Karşılaştırmalı Din Okuru* 4. basım, ed. William A. Lessa ve Evon Z. Vogt (New York: HarperCollins, 1979), 311-17.
90. Lorna J. Marshall, *Nyae Nyae !Kung İnançları ve Ayinleri*, Peabody Müzesi Monografları No. 8 (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1999), 79.
91. Darwin, *İnsanın Türeyişi*, 585.
92. Konuya, Fitch, "Biyoloji ve Müziğin Evrimi," 198'nde işaret edilmiştir.
93. Bu öneri, bir tür "nörolojik değişim"in, davranışsal olarak modern insanlara Neanderthaller ve diğerleri üzerinde adaptif bir avantaj sağladığını savunan paleoantropolog Richard Klein tarafından ileri sürülmüştür; bkz. Richard G. Klein, *İnsan Mesleği*, 2. basım (Chicago: University of Chicago Press, 1999), 452.
94. Erika Bourguignon, "İyelik ve Trans," in *Tıbbi Antropoloji Ansiklopedisi*, ed. Carol R. Ember ve Melvin Ember (Philadelphia: Springer, 2004), 137-45.
95. Gilbert Rouget, *Müzik ve Trans* (Chicago: University of Chicago Press, 1985), 14.
96. A.g.e., 175.
97. Mickey Hart, *Büyünün Yanında Davul Çalma* (New York: HarperCollins, 1990), 176.
98. E. E. Evans-Pritchard, *Azande Halkı Arasında, Cadılık, Kehanet ve Büyü* (Oxford: Oxford University Press, 1937), 162.
99. McNeill, *Zaman İçinde Birlik Olmak*, 42.
100. William J. Broad, *Kehanet* (New York: Penguin Press, 2006), 173.

101. Rick Doblin, "Pahnke'ın 'Kutsal Cuma Deneyi': Bir Uzun Dönem İzlem ve Metodolojik Eleştiri," *Benötesi Psikoloji Dergisi* 23 (1) (1991): 1-28.
102. David E. Nichols ve Benjamin R. Chemel, "Dinsel Deneyimin Nörofarmakolojisi: Halüsinojenler ve İlahi Deneyim," in *Tanrı ile Bilimin Karşılaştığı Yerde*, cilt 3, ed. Patrick McNamara (Santa Barbara, California: Praeger, 2006), 1-33.
103. Bronislaw Malinowski, *Büyü, Bilim ve Din* (Prospect Heights, Illinois: Waveland Press, 1992), 39.
104. Lars Fogelin, "Dinsel Ritüelin Arkeolojisi," *Yıllık Antropoloji Dergisi* 36 (2007): 55-71.
105. Nicholas Wade, *Şafaktan Önce* (New York: Penguin Press, 2006), 67-69.
106. Lorna J. Marshall, *Nyae Nyae !Kung İnançları ve Ayinleri*, Peabody Museum Monographs No. 8 (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1999), 63-90.
107. Megan Biesele, "Din ve Folklor," in *Ormancılar: Güney Afrikalı San Avcıları ve Çobanları*, ed. Phillip V. Tobias ve Megan Biesele (Cape Town: Human and Rousseau, 1978); Yosef Garfinkel, *Tarımın Şafağında Dans* (Austin: University of Texas Press, 2003), içinde, 69.
108. Wade, *Şafaktan Önce*, 87.
109. A. R. Radcliffe-Brown, *Andaman Adalılar* (New York: The Free Press of Glencoe, 1964), 250.
110. A.g.e., 253.
111. A.g.e., 328.
112. Georgi Hudjashov vdl., "Y Kromozomu ve mtDNA Analizi ile Prehistorik Avustralya Yerleşiminin Açıklaması," *Ulusal Bilimler Akademisi Bildirisi* 104 (2007): 8726-30.
113. Baldwin Spencer ve F. J. Gillen, *Orta Avustralya Yerli Kabileleri* (New York: Dover, 1968 [orijinal baskı 1899]), 272.
114. A.g.e., 271.
115. A.g.e., 321.
116. A.g.e., 381.
117. Ronald M. Berndt, "Avustralyalı Bir Aborjin Dini Aracılığıyla İfade edildiği Gibi Geleneksel Ahlak," *Aborjin Avustralya'da*

Din, ed. Max Charlesworth vdl. (Queensland, Australia: University of Queensland Press, 1984), 207.

118. Baldwin Spencer ve F. J. Gillen, *Orta Avustralyalı Kuzey Kabileleri* (ilk basım 1904), yeniden basım Charlesworth vdl., ed., *Aborjin Avustralya'da Din*, 277-78.
119. Robert N. Bellah, "Dinsel Evrim," *Amerikan Sosyoloji Dergisi* 29(3) (1964): 358-74, yeniden basım *Robert Bellah Okuru*, ed. Robert N. Bellah ve Steven M. Tipton (Durham, N.C.: Duke University Press, 2006), 33.
120. Robert Tonkinson, "Batılı Bir Çöl Kültüründe Spermaya Karşı Ruh-Çocuk," Charlesworth vdl., edl., *Aborjin Avustralya'da Din*, 118.
121. W. E. H. Stanner, "Rüya Görme," in *Australian Signpost*, ed. T. A. G. Hungerford ve F. W. Cheshire (Melbourne: F. W. Cheshire, 1956); *Karşılaştırmalı Din Okuru*, ed. William A. Lessa ve Evon Z. Vogt (Evanston, Illinois: Peterson, 1958), 515'in yalnızca ilk basımında yeniden basım.
122. Spencer ve Gillen, *Orta Avustralya'nın Yerli Kabileleri*, 93.
123. A.g.e., 98.
124. E. E. Evans-Pritchard, *İlkel Din Kuramları* (Oxford: Oxford University Press, 1965), 108.
125. A.g.e., 104.
126. E. E. Evans-Pritchard, *Nuer Dini* (New York: Oxford University Press, 1956), 313.
127. Daniel L. Pals, *Dinin Yedi Kuramı* (New York: Oxford University Press, 1996), 200.
128. Evans-Pritchard, *İlkel Din Kuramları*, 73.
129. Talcott Parsons, Max Weber, *Din Sosyolojisi* (Boston: Beacon Press, 1963), xxxvii'de.
130. Franz Boas, *Antropoloji ve Modern Yaşam* (Mineola, NY: Dover, 2004 [ilk basım 1928]), 111.
131. Steven Pinker, *Boş Yazı Tahtası* (New York: Viking, 2002), 23.
132. Carl Degler, *İnsan Doğasını Arama* (New York: Oxford University Press, 1992), 84. Alıntı, kaynak belirtilmeden alınmıştır.
133. Christopher Boehm, *Orman Hiyerarşisi* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 2001), 42.

134. Yosef Garfinkel, *Tarımın Şafağında Dans* (Austin: University of Texas Press, 2003), 100.
135. Roy Rappaport, "İnsan Evriminde Kutsal Olan," *Yıllık Ekoloji ve Sistematik Dergisi* 2 (1971): 23-44.
136. Joyce Marcus ve Kent. V. Flannery, "Ritüel ve toplumun eş evrimi: Eski Meksika'dan yeni 14-C tarihleri," *Bilim* 101 (2004): 18257-61.
137. Kent V. Flannery ve Joyce Marcus, "Savaşın Kökeni: Eski Meksika'dan yeni 14-C tarihleri," *Bilim* 100 (2003): 11801-05.
138. Peter M. M. G. Akkermans ve Glenn M. Schwartz, *Suriye Arkeolojisi* (Cambridge, UK: Cambridge University Press, 2003), 96.
139. Garfinkel, *Tarımın Şafağında Dans*, 100.
140. I. M. Lewis, *Esrik Din*, 3. basım (London: Routledge, 2003), 118.
141. E. R. Dodds, *Yunanlılar ve İrrasyonel* (Berkeley: University of California Press, 1951), 270-82.
142. 1 Samuel 10:1-11.
143. 2 Samuel 6:12-20.
144. Wayne A. Meeks, *İlk Kentli Hıristiyanlar*, 2. basım (New Haven, Conn.: Yale University Press, 2003), 149.
145. Barbara Ehrenreich, *Sokaklarda Dans* (New York: Holt, 2006), 76.
146. Paul Johnson, *Bir Hıristiyanlık Tarihi* (New York: Simon & Schuster, 1995), 105.
147. William H. McNeill, *Zaman İçinde Birlik Olmak* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1995), 75-77.
148. Johnson, *Hıristiyanlık Tarihi*, 249-50.
149. Frank Lambert, *Amerikan Siyasetinde Din* (Princeton, N.J.: Princeton University Press, 2008), 172.
150. McNeill, *Zaman İçinde Birlik Olmak*, 79.
151. A.g.e., 94.
152. E. E. Evans-Pritchard, *Nuer Dini* (New York: Oxford University Press, 1956), 203.

153. David N. Keightley, "Shang: Çin'in İlk Tarihsel Hanedanı," *Cambridge Eski Çin Tarihi* (Cambridge: Cambridge University Press, 1999), 232-91.
154. Geoffrey Hill, "Yaratılış," 37-43. satırlar, *Günaha Düşmemiş İçin* (London: Andre Deutsch, 1959) içinde, 16-17.
155. Jonathan K. Pritchard vdl., "İnsan Y Kromozomlarının Nüfus Artışı: Y Kromozomu Mikro-Uyduların Bir İncelemesi," *Moleküler Biyoloji ve Evrim* 16 (1999): 1791-98.
156. Roy A. Rappaport, *İnsanlığın Gelişiminde Ritüel ve Din* (Cambridge: Cambridge University Press, 1999), 337.
157. A.g.e., 490-91'den alıntılanmıştır.
158. Bronislaw Malinowski, *Büyü, Bilim ve Din* (Prospect Heights, Illinois: Waveland Press, 1992), 39.
159. William G. Dever, *Tanrı'nın Karısı Var mıydı?* (Grand Rapids, Michigan: Eerdmans, 2005), 267-69.
160. A.g.e., 263.
161. A.g.e., 295.
162. 2 Krallar 22.
163. James L. Kugel, *İncil'i Nasıl Okumalı* (New York: Simon & Schuster, 2007), 74-79.
164. Yaratılış 8:21.
165. Yaratılış 7:1-2.
166. Yaratılış 7:15-16.
167. Israel Finkelstein ve Neil Asher Silberman, *Gün Işığına Çıkarılan İncil* (New York: Simon & Schuster, 2001), 37.
168. William G. Dever, *İlk İsrailliler Kimdi ve Nereden Geldiler?* (Grand Rapids, Michigan: Eerdmans, 2003), 228.
169. A.g.e., 235- 6.
170. A.g.e., 167.
171. Kugel, *İncil'i Nasıl Okumalı*, 381-82.
172. Finkelstein and Silberman, *Gün Işığına Çıkarılan İncil*, 249.
173. 2 Krallar 22:20.
174. Paul Johnson, *Bir Hıristiyanlık Tarihi* (New York: Simon & Schuster, 1976), 43.
175. A.g.e., 12.

176. Rodney Stark, *Hıristiyanlığın Yükselişi* (Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1996), 63.
177. A.g.e., 7. Bu basit hesaplamayla elde edilen sayılar, çeşitli tarihçiler tarafından bağımsız olarak yapılan tahminlerle iyi uyuşmaktadırlar.
178. A.g.e., 160.
179. Sarah B. Pomeroy, *Tanrıçalar, Fahişeler, Eşler ve Köleler: Klasik Antik Dönemde Kadın* (New York: Schocken, 1995), 49.
180. Stark, *Hıristiyanlığın Yükselişi*, 128.
181. Henry Chadwick, *Erken Kilise* (New York: Penguin Books, 1993), 127.
182. A.g.e., 72.
183. Matta 5:17.
184. E. P. Sanders, *Tarihsel İsa Figürü* (New York: Penguin Press, 1993), 224.
185. Matta 10:5-6.
186. Matta 28:19.
187. Sanders, *Tarihsel İsa Figürü*, 192.
188. Barrie Wilson, *İsa Nasıl Hıristiyan Oldu*, (New York: St. Martin's Press, 2008), 167.
189. Galatyalılar 1: 11-12.
190. Bart D. Ehrman, *Kayıp Hıristiyanlar*, (New York: Oxford University Press, 2003), 23.
191. Peter Brown, *Geç Antik Dönem Dünyası* (New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1978), 143.
192. James Frazer, *Altın Dal*, (kısaltılmış, New York: Oxford University Press, 1994), 389.
193. Chadwick, *Erken Kilise*, 24.
194. Frazer, *Altın Dal*, 346-52.
195. Levililer 17'ye göre, Yehova'nın kendisi, Musa'ya, "etin yaşamı kandadır" ve kan hiçbir zaman yenmemelidir, demiştir. "İsrail halkından ya da aralarında yaşayan yabancılardan kim yakmalık adak veya kurban sunarsa ... halkın arasından atılacaktır."
196. Apostolik Pederler: *Erken Dönem Hıristiyan Yazıları* (New York: Penguin Books, 1987), 194.

197. Yeni Ahit'te Pavlos'a atfedilen 14 mektuptan 7'sinin genel olarak özgün olduğu kabul edilmektedir. Olası yazım sırasıyla, tahmin edilen tarihleri şunlardır: 1 Tesalonyalılar (MS 46 ya da 49), 1 Korintliler (MS 49 ya da 52), 2 Korintliler (MS 50 ya da 53), Filipililer, Philemon, Galatyalılar, Romalılar (MS 51-52 ya da 54-55). Filipililer, Philemon ve Galatyalılara mektupların tarihleri bilinmemektedir, ancak 2 Korintliler ve Romalılar arasında yazılmış gibi görünmektedirler. Donald Harman Akenson, *Aziz Saul* (New York: Oxford University Press, 2000), 145.
198. 1. Korintliler 11:23.
199. İfade 1 Korintliler 11:20'de görülür. Örneğin, James D. G. Gunn'ın, *Hıristiyanlığın Doğuşu* (Cilt 2: *Kudüs'ten Başlamak*, Michigan: William B. Eerdmans Publishing Company, 2009, s. 645) kitabında olduğu gibi, bazen "Tanrı'nın akşam yemeği" diye tercüme edilir, ancak bu muhtemelen yanlıştır. Yunanca da, İngilizce gibi, "muhteşem bir akşam yemeği" *–kuriakon deipnon–* ile "Tanrı'nın akşam yemeği" *–deipnon tou Kuriou–* arasındaki ayrımı korur; Pavlos birincisini kullanmaktadır. *Efsaneci*'de (New York: Harper and Row, 1986, 116), Hyam Maccoby'ye göre, "Kurtarıcı-tanrı için adanmış, kutsal yemekler için, gizem dinlerinde de aynı ifade kullanılmıştır... Kilisenin erken dönem rahipleri, ondan utanmış ve onun yerine, Yahudi olmaktan çok pagan çağrışımları olan 'aşai rabbani ayini' ismini kullanmışlardır. Böylece, rahipler, Hıristiyan törenini, şarap ve ekmeğin 'kutsanmış' olduğu (ya da daha doğrusu, onları sağladığı için, Tanrı kutsanmıştı) Yahudilerin, mistik ya da büyülü olmayan, *Kidduş*larına benzetmeye çalışmışlardır."
200. 1 Korintliler 15:5-8.
201. Eusebius, *Quaestiones ad Marinum*, http://www2.unil.ch/cyberdocuments/pratique/acces/theologie/theses_theologie.html 'de, Claudio Zamagni tarafından, teze pdf eklenmiş olarak, Yunanca ve Fransızca, çevrimiçi mevcuttur.

202. Uygulama, MS 222'deki ölümünden önce, Roma imparatoru Elagabalus'un bir kararnamesini takiben başlamıştır. İsa'nın doğum gününün 25 Aralık'ta kutlanmasına dair, bilinen en eski kayıt, 243 tarihlidir. Bkz. *Sol Invictus* ile ilgili Wikipedia bilgisi.
203. Chadwick, *Erken kilise*, 25, dipnot.
204. Patricia Crone, *Mekke Ticareti ve İslam'ın Yükselişi* (Princeton, N. J.: Princeton University Press, 1987), 204.
205. Jonathan P. Berkey, *İslam'ın Oluşumu* (Cambridge: Cambridge University Press, 2003), 40.
206. Hugh Kennedy, *Büyük Arap Fetihleri* (Philadelphia: Perseus Books, 2007), 83.
207. Yehuda D. Nevo ve Judith Koren, *İslam Kavşağı* (Amherst, NY: Prometheus Books, 2003), 234.
208. David B. Cook, "İslam: Fetih Çağı," in *Din ve Savaş Ansiklopedisi,* ed. Gabriel Palmer- Fernandez (London: Routledge, 2004), 203.
209. Patricia Crone ve Michael Cook, *Hacercilik: İslam Dünyasını Oluşturma* (Cambridge: Cambridge University Press, 1977), 23.
210. Patricia Crone, "Muhammed Hakkında Gerçekte Ne Biliyoruz?" www.opendemocracy.net/ faitheurope_islam/ mohammed_3866.jsp/, 30, Ağustos, 2006.
211. G. R. Hawting, "John Wansbrough, İslam ve Tektanrıcılık," *Tarihsel Muhammed Arayışı*, ed. Ibn Warraq (Amherst, NY: Prometheus Books, 2000), 522.
212. John Wansbrough, "Res Ipsa Loquitur: Tarih ve Mimesis," *Mezhepsel Ortam* (Amherst, NY: Prometheus Books, 2006), 162'da yeniden basılan ders.
213. John Wansbrough, *Kuran İncelemeleri* (Amherst, NY: Prometheus Books, 2004 [ilk basım 1977]), 179.
214. Estelle Whelan, "Unutulan Tanık: Kuran'ın Erken Dönem Kanunlaştırılması İçin Kanıtlar," *Amerikan Şark Cemiyeti Dergisi* 118 (1998): 1-14.
215. Nevo ve Koren, *İslam Kavşağı*, 248.

216. El-Buhari, Bernard Lewis, *İslam*, cilt 2 (New York: Oxford University Press, 1987), 2'de alıntılanan.
217. Nevo ve Koren, *İslam Kavşağı*, 279.
218. Crone, *Mekke Ticareti ve İslam'ın Yükselişi*, 203-30; Ibn Warraq, "Muhammed ve İslam'ın Yükselişi ile İlgili İncelemeler," *Tarihsel Muhammed Arayışı*, ed. Ibn Warraq (Amherst, NY: Prometheus Books, 2000), 29'da alıntılanan.
219. A.g.e..
220. Nevo ve Koren, *İslam Kavşağı*, 230.
221. Whelan, "Unutulan Tanık."
222. Volker Popp, "Yazılı ve Nümismatik Tanıklık Ardından, İslam'ın Erken Dönem Tarihi, ed. Karl-Heinz Ohlig ve Gerd- R. Puin (Amherst, NY: Prometheus Press, 2009), 35-36, 62.
223. Christoph Luxenberg, "Kudüs'teki Kubbetüs Sahra'daki Arapça Yazıların Yeni Bir Yorumu," in Ohlig ve Puin, ed., *İslam'ın Gizli Kökenleri*, 131-32.
224. Karl- Heinz Ohlig, "İslam'ın Neden 'Gölgeli Başlangıçları'?", a.g.e. içinde, 10.
225. Philip Jenkins, *Hıristiyanlığın Kayıp Tarihi*, (New York: HarperCollins, 2008), 193.
226. Luxenberg, "Yeni Yorum," 143.
227. A.g.e.
228. Napoleon A. Chagnon, *Yanomamo*, 5. ed. (Florence, Kentucky: Wadsworth, 1997), 76.
229. Max Weber, *Din Sosyolojisi* (Boston: Beacon Press, 1963), 1.
230. Kula değiş tokuşuyla ilgili bu açıklama, Bronislaw Malinowski, *Batı Pasifik Argonotları* (Long Grove, Illinois: Waveland Press, 1984 [ilk basım 1922])'na dayalıdır.
231. A.g.e., 83.
232. Bu pitoreskerkek fantezisinin ayrıntıları, kuşkusuz çoğu okuru yorardı, bu yüzden, bu dipnota indirgenmişlerdir: Malinowski şöyle yazmaktadır (223), "Kaytalugi, hiçbir erkeğin hayatta kalamayacağı bir kadınlar toprağıdır. Orada yaşayan kadınlar, güzel, büyük ve güçlüdürler ve vücut tüyleri tıraşsız halde, çıplak dolaşırlar (bu Trobriand âdetlerine aykırı-

dır). Tutkularının sınırsız şiddetiyle, bütün erkekler için son derece tehlikelidirler. Yerliler, eğer bu tür kadınlar, talihsiz, gemi kazası geçirmiş erkekleri ele geçirirlerse, duygusal şehvetlerini nasıl tatmin edeceklerini grafiksel olarak anlatmaktan hiç yorulmazlar. Bu kadınların aşk dolu, ancak vahşi saldırılarından hiç kimse, kısa bir süre için bile olsa, hayatta kalamamıştır. Yerliler bu davranışı, Boyowa'da, kadınların toplumsal emeğinin belirli aşamalarında yakalanan herhangi bir erkeğe zevk verici şekilde kötü davranma olan *yousa*da alışılmış olan davranışla karşılaştırmaktadırlar. [Malinowski, burada, ana Trobriand adasının güneyinde, kadınları, ritüel olarak bahçelerini ayıklayarak rahatsız eden erkeklerin tecavüze uğramalarının ya da kadınlar tarafından başka şekilde suistimal edilmelerinin muhtemel olduğunu belirten rapora atıfta bulunmaktadır.] Bu Kaytalugi adasında doğan erkek çocuklar bile, çok büyük yaşlara kadar hayatta kalamazlar. Yerlilerin, ırkın devamında erkeklerin işbirliğine hiçbir ihtiyaç görmedikleri akılda tutulmalıdır. Böylece, her erkek bir yetişkin olmadan önce, bütün erkeksi ihtiyaçlarının zamansız bir sona ulaşması gerekmesine rağmen, kadınlar ırkın üremesini sağlamaktadır.

233. Marcel Mauss, *Armağan* (London: Routledge, 1990), 37.
234. Mary Douglas, A.g.e.'ye önsöz, ix.
235. Roy A. Rappaport, "İnsan Evriminde Kutsal Olan," *Yıllık Ekoloji ve Sistematik Dergisi* 2 (1971): 23-44.
236. Robert Bellah, "R Sözcüğü," *Üç Tekerlekli Bisiklet: Budist Dergisi*, Bahar 2008.
237. Oliver Goodenough ve Monika Gruter Cheney, *Ahlaki Pazarlar*, ed. Paul J. Zak (Princeton, N.J.: Princeton University Press, 2008), xxiii.
238. E. E. Evans-Pritchard, *Nuer Dini* (New York: Oxford University Press, 1956), 192.
239. A.g.e., 17-18.
240. www.http://avalon.law.yate.edu/18th_century/washing.asp.

241. Will Herberg, *Protestan-Katolik-Yahudi* (Chicago: University of Chicago Press, 1983), 84.
242. Stephen E. Ambrose, *Eisenhower*, cilt 2 (New York: Simon & Schuster, 1984), 38.
243. Francis Fukuyama, *Güven* (New York: Free Press, 1995), 7.
244. A.g.e., 319.
245. Max Weber, *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu* (Mineola, NY: Dover, 2003), 172.
246. Renee Rose Shield, *Elmas Öyküleri* (Ithaca, N.Y.: Cornell University Press, 2002), 1.
247. www.sec.gov/investor/pubs/affi nity.htm/.
248. Robin Pogrebin, "Yahudiler İçin, Madoff Skandalı İhanet ve Utanç Duygularını Getirir," *New York Times*, 24, Aralık, 2008, 1.
249. Richard Sosis, "Din Güveni Teşvik eder mi? İşaret, İtibar ve Cezanın Rolü," *Din ile İlgili Disiplinlerarası Araştırma Dergisi* 1 (2005): 7. makale.
250. Yasa'nın Tekrarı 23:20; Luka 6:35; Kuran 2:275.
251. Marc Hauser, *Ahlaki Zihinler* (New York: HarperCollins, 2006), 421.
252. Richard Dawkins, *Tanrı Yanılgısı* (Boston: Houghton Miffl in, 2006), 227.
253. Yasa'nın Tekrarı 13:8-10.
254. Sam Harris, *İnancın Sonu* (New York: Norton, 2006), 15-18.
255. Christopher Hitchens, *Tanrı Büyük Değil* (New York: Hachette, 2007), 106.
256. http://come-and-hear.com/kethuboth/kethuboth_61.html/.
257. Vernon Reynolds ve Ralph Tanner, *Dinin Toplumsal Ekolojisi* (Oxford: Oxford University Press, 1995), 69.
258. A.g.e., 38-39.
259. Din ve Kamu Hayatı ile İlgili Pew Forumu, *A. B. D. Dinsel Tabiat Anketi 2008*, 68. http://religions.pewforum.org/'da çevrimiçi mevcut.

260. Samuel Huntington, *Medeniyetler Çatışması ve Dünya Düzeninin Yeniden Oluşturulması* (New York: Simon & Schuster, 1996), 265.
261. Rodney Stark, *Hıristiyanlığın Yükselişi* (New York: HarperCollins, 1996), 128.
262. Paul Johnson, *Bir Hıristiyanlık Tarihi* (New York: Simon & Schuster, 1976), 141.
263. Gregory Clark, *Sadakaya Veda* (Princeton, N.J.: Princeton University Press, 2007), 99-102.
264. Erik Eckholm, "Boys Cast Out by Polygamists Find New Help," *New York Times*, 7, Eylül, 2007, A1.
265. J. B. Peires, *Ölüler Uyanacak* (Bloomington: Indiana University Press, 1989), 99.
266. A.g.e., 145.
267. A.g.e., 158.
268. Vahiy 11:03: "Ve ben, iki tanığıma güç vereceğim ve onlar, çul giymiş halde, bin iki yüz altmış gün kehanette bulunacaklardır."
269. Wikipedia bilgisi, "Cennetin Kapısı."
270. Lisa J. Lucero, "Ritüel Siyaseti," *Güncel Antropoloji* 44 (2003), 523-58.
271. J. Stephen Lansing, *Rahipler ve Programcılar* (Princeton, N.J.: Princeton University Press, 2007 [1. basım 1991]), 75.
272. Roy Rappaport, *Atalar İçin Domuzlar* (Long Grove, Illinois: Waveland Press, 2000 [ilk basım 1984]), 126.
273. A.g.e., 3-4.
274. Thomas Babington Macaulay, *Antik Roma Laikleri* (London: Longmans, Green, 1884), 25.
275. Yasa'nın Tekrarı 20:1 ve 16-17.
276. Hugh Kennedy, *Büyük Arap Fetihleri* (Philadelphia: Da Capo Press, 2007), 50.
277. Bernard Lewis, *Hata Neredeydi? Ortadoğu'da İslam ile Modernite Arasındaki Çatışma* (New York: Harper-Collins, 2002), 100.

278. Samuel P. Huntington, *Medeniyetler Çatışması ve Dünya Düzeninin Yeniden Oluşturulması* (New York: Simon & Schuster, 1996), 114.
279. Noah Feldman, *İslam Devleti'nin Düşüşü ve Yükselişi*, (Princeton: Princeton University Press, 2008), 79.
280. A.g.e., 136.
281. Samuel P. Huntington, "Medeniyetler Çatışması mı?" *Dışişleri*, Yaz 1993.
282. Geoffrey W. Conrad ve Arthur A. Demarest, *Din ve İmparatorluk* (Cambridge: Cambridge University Press, 1984), 38.
283. A.g.e., 28-29'dan alıntılanmıştır.
284. A.g.e., 47.
285. A.g.e., 69.
286. Richard Sosis, Howard C. Kress ve James S. Boster, "Savaş İzleri: Ritüel Maliyetlerde Çok Kültürlü Sapma İçin Alternatif İşaret Açıklamalarının Değerlendirilmesi," *Evrim ve İnsan Davranışı* 28 (2007): 234-47.
287. William H. McNeill, *Zaman İçinde Birlik Olmak* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1995), 104'de alıntılanan.
288. Dominic Johnson, "Savaş Tanrıları: Dinsel Çatışmanın Adaptif Mantığı," *Din Evrimi*, ed. Joseph Bulbulia vdl. (Santa Margarita, California: Collins Foundation Press, 2008), 111-17.
289. Johnson, "Savaş Tanrıları," 112.
290. McNeill, *Zaman İçinde Birlik Olmak*, 127.
291. Sam Harris, *İnancın Sonu* (New York: Norton, 2004), 26.
292. McNeill, *Zaman İçinde Birlik Olmak*, 105.
293. Paul Johnson, *Bir Hıristiyanlık Tarihi* (New York: Simon and Schuster, 1976), 249-50.
294. Greg Austin, Todd Kranock ve Thom Oommen, "Tanrı ve Savaş: Bir Denetim ve Bir Açıklama," Barış Çalışmaları Bölümü, Bradford Üniversitesi, yayınlanmamış. http:// news.bbc.co.uk/1/shared/spl/hi/world/04/war_audit_pdf/pdf/war_audit.pdf/.
295. Kevin Phillips, *Kuzenler Savaşı* (Philadelphia: Basic Books, 1999), xii-xiii.

296. Alexis de Tocqueville, *Amerika'da Demokrasi*, cilt 1 (New York: Vintage Books, 1945), 314.
297. *Ekonomist*, 23, Aralık, 1999.
298. Phillips, *Kuzenler Savaşı*, 21.
299. Frank Lambert, *Amerikan Siyasetinde Din* (Princeton, N.J.: Princeton University Press, 2008), 17.
300. Roger Finke and Rodney Stark, *Amerikan Hıristiyan Toplumu 1776-2005* (New Brunswick, NJ: Rutgers University Press, 2005), 175.
301. A.g.e., 124'ten alıntılanmıştır.
302. Din ve Kamu Hayatı ile İlgili Pew Forumu, *ABD Dinsel Tabiat Anketi 2008*, 6. religions.pewforum.org/religions/'dan elde edilebilir.
303. Finke ve Stark, *Amerikan Hıristiyan Toplumu*, 246.
304. A.g.e., 23.
305. Pippa Norris ve Ronald Inglehart, *Kutsal ve Laik* (Cambridge: Cambridge University Press, 2004), 100.
306. Din ve Kamu Hayatı ile İlgili Pew Forumu, 22.
307. A.g.e., 5.
308. Robert N. Bellah, "Amerika'da Kamu Dini," *Robert Bellah Okuru*, ed. Robert N. Bellah ve Steven M. Tipton (Durham, N.C.: Duke University Press, 2006), 229'da yeniden basım.
309. Robert Booth Fowler, Allen D. Hertzke, Laura R. Olson ve Kevin R. Den Dulk, *Amerika'da Din ve Siyaset*, 3. ed. (Boulder, Colorado: Westview Press, 2004), 301.
310. Samuel P. Huntington, *Biz Kimiz? Amerika'nın Ulusal Kimlik Sorunları* (New York: Simon & Schuster, 2004), 68-69.
311. George McKenna, *Amerikan Vatanseverliğinin Püriten Kökenleri* (New Haven, Conn.: Yale University Press, 2007), xiii.
312. Noah Feldman, *Tanrı Tarafından Bölünmüş* (New York: Farrar, Straus and Giroux, 2005), 59-60.
313. A.g.e., 170.
314. A.g.e., 183.
315. Lambert, *Amerikan Siyasetinde Din*, 107.
316. Rakamlar Norris ve Inglehart, *Kutsal ve Laik*, 72'den alınmıştır.

317. Rakamlar, a.g.e., 90'dan alınmıştır.
318. A.g.e., 17.
319. Samuel P. Huntington, *Medeniyetler Çatışması ve Dünya Düzeninin Yeniden Oluşturulması* (New York: Simon & Schuster, 1996), 47.
320. Samuel P. Huntington, "Medeniyetler Çatışması mı?" *Dışişleri*, Yaz 1993, 22-49.
321. Samuel P. Huntington, *Medeniyetler Çatışması*, 184.
322. Bernard Lewis, *Yanlış Giden Ne?* (New York: HarperCollins, 2002), 152.
323. Thomas Hobbes, *Leviathan* (New York: Pearson, 2008), 77.
324. Samuel Huntington, *Biz Kimiz? Amerika'nın Ulusal Kimlik Sorunları* (New York: Simon & Schuster, 2004), 59.
325. Todd Bersaglieri vdl., "Laktaz Geninde Güçlü Pozitif Son Seçimin Genetik İmzaları," *Amerikan İnsan Genetiği Dergisi* (2004) 74: 111- 1120.
326. Brezilya-Venezüella sınırındaki orman köylerinde yaşayan bir kabile halkı olan Yanomamolar, komşularıyla sık sık savaşa girmektedirler. Yetişkin erkeklerin %30 kadarı, şiddet yüzünden ölmektedir. Geçmeleri gereken arınma töreninden sonra *unokai* –başka erkekleri öldürmüş olan– adı verilen erkekler, *unokai* olmayanlardan daha fazla eşe ve üç kat daha fazla çocuğa sahip olurlar. Napoleon A. Chagnon, "Bir Kabile Nüfusunda Hayat Hikâyeleri, Kan Davası ve Savaş," *Bilim* 239 (1988): 985-92.

DİZİN

–A–

Aborjinler 23, 150, 151, 156, 157, 158, 159, 169, 256
Afrika 13, 38, 65, 94, 107, 124, 125, 127, 135, 137, 138, 139, 147, 163, 187, 194, 198, 234, 242, 265, 266, 279, 285, 288, 319, 323, 340, 345, 357
Altın Dal (Frazer) 162
Amerika 33, 85, 90, 102, 118, 137, 165, 166, 174, 176, 187, 198, 243, 252, 261, 262, 266, 276, 281, 314, 316, 327, 331, 333, 334, 335, 336, 337, 338, 339, 340, 341, 342, 343, 344, 345, 347, 348, 349, 350, 352, 353, 354, 359, 360
Araplar 231, 232, 235, 236, 241, 326
Arkeoloji 27, 201, 204, 230, 231, 232, 360
Armstrong, Karen 12
Askerlik 359
Ateistler 14, 15, 269, 270, 271
Ateizm 249
Av 49, 99, 138, 140, 161, 181
Avcı-toplayıcı 14, 24, 26, 27, 38, 44, 47, 53, 54, 58, 66, 67, 68, 70, 72, 77, 82, 92, 98, 99, 100, 102, 103, 106, 109, 111, 113, 119, 120, 125, 132, 136, 138, 139, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 189, 190, 191, 192, 198, 199, 243, 246, 291, 327, 330, 368
Avrupa 11, 71, 72, 87, 102, 124, 136, 151, 156, 161, 162, 165, 178, 187, 188, 194, 245, 252, 269, 270, 282, 283, 306, 307, 311, 322, 323, 325, 329, 330, 331, 332, 335, 337, 338, 341, 345, 348, 349, 350, 352, 353, 354, 355, 357, 358, 364
Avustralya 23, 38, 76, 94, 115, 137, 139, 147, 150, 151, 152, 154, 164, 169, 256, 357

Aztekler 12, 129, 174, 175, 277, 316, 317, 318, 320, 325

–B–

Bağlılık 11, 19, 22, 27, 56, 73, 75, 80, 84, 86, 88, 107, 112, 118, 121, 145, 149, 178, 184, 197, 208, 209, 210, 211, 214, 229, 244, 248, 271, 274, 300, 304, 305, 311, 320, 321, 331, 337, 339, 342, 344, 345, 347, 354, 359
Beleşçilik 69, 74
Beyin 35, 36, 37, 56, 57, 63, 65, 81, 93, 94, 118, 129, 132
Boehm, Christopher 68, 69, 74, 103, 167, 369
Budizm 78, 362, 363
Bushmanlar 323

–C–

Ceza 25, 26, 27, 54, 55, 59, 60, 69, 77, 78, 79, 82, 83, 91, 107, 132, 133, 149, 154, 199, 202, 249, 250, 254, 256, 257, 259, 267, 269, 272, 274, 310, 321, 334, 340
Chagnon, Napoleon A. 243
Cinsellik 38, 215, 262, 276
Crone, Patricia 230, 233, 235, 236, 237
Çiftçiler 68, 243, 293, 294
Çin 190, 264, 291, 322, 323, 331, 351, 352, 354, 363

–D–

Dans 9, 10, 24, 27, 58, 59, 60, 77, 105, 107, 109, 111, 112, 113, 114, 115, 117, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 131, 133, 135, 139, 140, 141, 142, 143, 145, 146, 148, 149, 154, 155, 160, 161, 169, 170, 172, 174, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 198, 199, 208, 246, 286, 296, 297, 298, 319, 320, 321, 367
Darwin, Charles 14, 44, 45, 46, 47, 48, 65, 93, 95, 96, 97, 98, 103, 115, 116, 117, 118, 122, 123, 159, 160, 162, 163, 165, 167, 210, 360, 366
Dawkins, Richard 90, 93, 94, 95, 269, 270
de Waal, Frans 48, 50, 51, 52, 53
Dil 11, 15, 16, 18, 22, 36, 39, 48, 58, 63, 64, 105, 113, 117, 118, 121, 122, 123, 124, 125, 128, 130, 140, 150, 163, 183,

194, 195, 197, 199, 217, 235, 243, 244, 248, 255, 330, 341, 344, 345, 352, 353, 354, 367
Dinsel Yaşamın Temel Biçimleri (Durkheim) 371
DNA 14, 138, 147
Doğal seçilim 13, 17, 18, 23, 24, 30, 45, 47, 48, 58, 63, 80, 83, 88, 89, 90, 93, 95, 96, 97, 103, 105, 107, 114, 115, 116, 117, 118, 160, 167, 364
Doğum kontrolü 85, 275
Doğurganlık 85, 151, 215, 216, 274, 275, 280, 281, 282, 283
Durkheim, Émile 20, 21, 22, 23, 79, 103, 156, 157, 164, 165, 274, 300, 301, 362, 365, 366, 368

–E–

Ehrenreich, Barbara 115, 184
Erkek egemenliği 58, 66, 73
Eski Yunan 244
Eşitlik 58, 66, 67, 68, 69, 74, 92, 99, 100, 103, 132, 169, 170, 246
Evans-Pritchard, E. E. 62, 74, 128, 163, 164, 165, 258, 259
Evlilik 9, 21, 29, 59, 120, 243, 267, 273, 274, 276, 278, 279, 334

–F–

Felsefe 18, 211, 362
Filozof 19, 31, 32, 33, 35, 40, 42, 53, 54, 182, 249, 296, 324, 358
Frazer, James G. 162, 163, 164, 223
Fukuyama, Francis 260, 261, 262, 388

–G–

Gen 9, 16, 17, 18, 20, 45, 46, 47, 63, 64, 65, 72, 89, 95, 96, 97, 98, 107, 117, 118, 122, 123, 133, 146, 160, 180, 278, 364
Genetik 12, 13, 15, 16, 17, 27, 31, 32, 35, 36, 47, 49, 55, 57, 59, 63, 64, 65, 82, 89, 100, 101, 102, 107, 123, 133, 137, 138, 150, 151, 167, 172, 199, 246, 312, 350, 362, 363, 364, 365
Genom 17, 364, 365, 369
Grup seçilimi 17, 46, 47, 93, 95, 96, 97, 98, 99, 101, 102, 103, 112, 118, 119, 121, 133
Güven (Fukuyama) 260

–H–

Haçlı seferleri 90, 186, 307, 325, 326

Haidt, Jonathan 34, 35, 36, 53, 370
Hayatta kalma 14, 15, 17, 20, 23, 26, 38, 44, 53, 54, 58, 63, 64, 73, 80, 82, 86, 88, 91, 92, 94, 102, 105, 107, 114, 121, 135, 139, 140, 146, 165, 167, 172, 177, 247, 273, 274, 278, 280, 281, 282, 284, 285, 290, 301, 305, 318, 320, 325, 334, 335, 337, 340, 357, 359, 367, 368
Hıristiyanlık 11, 21, 28, 62, 76, 78, 121, 158, 182, 184, 185, 186, 188, 192, 194, 195, 196, 197, 209, 211, 212, 214, 216, 217, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 228, 229, 236, 238, 241, 244, 245, 247, 268, 271, 276, 280, 282, 305, 307, 308, 311, 312, 331, 337, 339, 347, 352, 353, 354, 361
Hindistan 129, 147, 243, 252, 264, 277, 279, 305, 311, 352
Hinduizm 11, 78
Hitchens, Christopher 271
Hobbes, Thomas 71, 72
Hollanda 244, 292, 311, 322, 333, 351, 353
Hoşgörü Üstüne Bir Mektup (Locke) 249
Hume, David 32, 33, 34, 54
Huntington, Samuel 37, 281, 309, 311, 343, 344, 352, 353, 355, 360

-İ-

İlkel Kültür (Tylor) 162
İncil 90, 200, 218, 219, 220, 221, 225, 226, 227, 228, 285, 332, 344, 346, 348, 349
İngiltere 11, 171, 187, 244, 265, 311, 313, 314, 326, 332, 337, 338, 341, 370
İnsan Doğası Üstüne İnceleme (Hume) 33
İnsanın Türeyişi (Darwin) 44, 65, 116
İran 238, 245, 309, 310, 358
İsa 9, 62, 193, 194, 195, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 240, 241, 242, 244, 284, 305, 343, 349, 360
İslam 11, 28, 188, 192, 197, 209, 219, 229, 230, 231, 232, 234, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 242, 245, 247, 265, 268, 276, 280, 281, 307, 308, 309, 310, 311, 312, 313, 339, 351, 352, 353, 354, 355, 356, 361
İspanyollar 320

İsrail 11, 76, 87, 182, 183, 191, 199, 200, 201, 202, 205, 206, 207, 208, 218, 281, 304, 305, 311, 343, 360
İsrailliler 200, 204, 205, 206, 207, 208, 304, 360

–J–

James, William 18, 130
Johnson, Paul 79, 80, 81, 186, 210, 212, 282, 325

–K–

Kabile 38, 46, 68, 70, 71, 92, 94, 96, 97, 106, 107, 109, 148, 151, 152, 154, 157, 159, 160, 164, 165, 196, 197, 199, 210, 232, 243, 244, 247, 253, 254, 298, 321, 330, 344, 351, 356
Kant, Immanuel 33, 362
Karıncalar 75, 98
Katolikler 11, 311, 335, 336, 346, 347, 349, 360
Katoliklik 165, 272, 331, 332, 337, 349, 353
Keeley, Lawrence H. 71, 73
Kızılderililer 113, 137, 323
Konfüçyüsçülük 261, 363
Konstantin 216, 217, 221, 228, 282, 305, 306, 331
Kuran 188, 219, 229, 230, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 240, 273, 308
Kurban 12, 25, 26, 61, 62, 63, 68, 106, 120, 138, 174, 175, 189, 190, 196, 199, 200, 202, 209, 211, 216, 219, 220, 224, 226, 253, 276, 277, 285, 286, 287, 288, 294, 296, 297, 300, 301, 305, 314, 315, 316, 317, 318, 324, 366
Kutsal Kitap 162, 182, 201, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 228, 241, 348, 349
Kürtaj 90, 215, 276, 281, 283, 284

–L–

Lewis, Bernard 308, 355
Locke, John 249, 250, 269

–M–

Malinowski, Bronislaw 22, 23, 38, 163, 197, 252
Manastır 282
Marx, Karl 338
McNeill, William H. 110, 111, 112, 113, 128, 129, 185, 188, 322, 325
Mezhep 85, 181, 182, 185, 187, 194, 195, 209, 210, 215, 219, 244, 247, 249, 276, 280, 289,

306, 312, 313, 332, 334, 335, 336, 339, 341, 342, 346, 348, 350
Muhammed 195, 230, 231, 233, 234, 235, 237, 238, 273, 275
Musa 201, 204, 218, 231
Mustafa Kemal 309, 356
Müzik 10, 12, 58, 59, 107, 109, 111, 113, 114, 115, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 129, 131, 133, 135, 141, 145, 172, 179, 182, 185, 187, 188, 271, 319, 322, 366, 367

–P–

Parsons, Talcott 166
Pavlos 183, 212, 213, 220, 221, 222, 225, 226, 227, 229
Peygamber 76, 182, 183, 191, 192, 208, 218, 219, 220, 237, 238, 241, 284, 344, 354
Piaget, Jean 33
Pinker, Steven 90, 91, 92, 93, 95, 117, 166
Politika 73, 165, 196, 216, 232, 260, 279, 304, 308, 311, 313, 324, 325, 327, 334
Protestanlar 11, 262, 341, 349, 360
Protestanlık 244, 265, 344, 353
Psikoloji 49, 115
Püritenler 332, 333, 349

–R–

Radcliffe-Brown, A. R. 22, 111, 137, 148, 149
Ritüel 9, 10, 11, 18, 19, 23, 24, 25, 26, 58, 59, 60, 61, 63, 78, 82, 86, 87, 92, 93, 106, 109, 111, 112, 115, 120, 121, 123, 125, 129, 132, 133, 136, 139, 141, 155, 156, 157, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 183, 184, 191, 192, 195, 196, 199, 209, 212, 223, 244, 246, 255, 256, 271, 276, 291, 294, 296, 298, 299, 300, 319, 320, 321, 324, 327, 342, 358, 359
Roma 28, 171, 183, 185, 191, 193, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 228, 229, 244, 245, 247, 269, 281, 282, 304, 305, 322, 331, 332, 353, 357, 358, 361
Rusya 248, 352

–S–

Sanlar 138, 139, 140, 148, 151, 160, 169, 323

Savaş 11, 12, 19, 20, 23, 29, 47, 48, 50, 59, 61, 63, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 75, 87, 95, 99, 101, 102, 106, 110, 111, 119, 120, 132, 138, 149, 155, 161, 175, 176, 181, 206, 207, 231, 238, 271, 285, 295, 296, 297, 298, 299, 303, 304, 305, 307, 308, 309, 311, 312, 313, 314, 315, 316, 317, 318, 319, 320, 321, 322, 323, 324, 325, 326, 327, 329, 330, 332, 334, 340, 345, 347, 350, 352, 354, 356, 359, 362, 364, 365, 366
Seçilim 17, 23, 24, 30, 45, 47, 58, 63, 73, 80, 83, 88, 89, 90, 96, 97, 98, 105, 107, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 122, 123, 160, 167, 363, 364
Silah 69, 138, 305, 306, 313, 323, 324, 326
Siyaset 244, 248, 261, 309, 329, 333, 334, 337, 343, 355
Smith, Adam 257, 272
Sosyobiyoloji (Wilson) 32, 49
Sosyoloji 20, 24, 265
Suç 19, 33, 36, 39, 77, 78, 80, 100, 158, 159, 195, 229, 235, 256, 257, 271, 288, 355

–Ş–

Şarkı 109, 116, 121, 142
Şempanzeler 50, 51, 52, 66, 70, 72

–T–

Tanrı 11, 12, 14, 15, 21, 23, 25, 26, 27, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 66, 74, 75, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 89, 91, 103, 104, 105, 106, 107, 109, 125, 126, 129, 130, 144, 162, 164, 170, 171, 172, 181, 184, 187, 189, 190, 191, 193, 194, 195, 199, 200, 201, 202, 203, 207, 208, 210, 212, 216, 217, 218, 219, 220, 222, 223, 224, 225, 226, 228, 234, 237, 238, 240, 241, 244, 245, 246, 247, 249, 254, 256, 257, 258, 259, 267, 269, 271, 273, 274, 277, 278, 279, 283, 284, 290, 291, 293, 294, 295, 303, 304, 307, 312, 314, 315, 316, 317, 318, 321, 324, 329, 330, 332, 333, 334, 342, 343, 344, 350, 359, 362, 363, 365
Taoizm 363
Tarım 28, 47, 147, 177, 178, 179, 196, 197, 198, 199, 228, 229, 233, 246, 254, 274, 283, 288, 291, 292, 349, 369, 370

Tarikat 85, 188, 217, 288, 289, 290, 335, 336, 341, 345
Tevrat 78, 200, 201, 203, 205, 206, 208, 211, 219, 233, 274, 305
Trans 59, 60, 76, 77, 109, 111, 113, 115, 117, 119, 121, 123, 125, 126, 127, 128, 129, 131, 132, 133, 141, 143, 144, 145, 172, 179, 182, 183, 189, 190, 198, 199, 208, 246, 294
Trobriand Adaları 38, 250, 253
Türkiye 225, 309, 311, 349, 355
Türkler 308
Türlerin Kökeni (Darwin) 65, 162
Tylor, Edward B. 76, 105, 162, 163, 164

–Ü–

Üreme 29, 80, 83, 146, 248, 272, 273, 274, 276, 277, 278, 279, 359, 363
Üstünlük 25, 165, 316, 323

–W–

Weber, Max 24, 263, 264, 265
Wilson, David Sloan 96, 98, 99, 100, 103, 104
Wilson, Edward O. 9, 32, 49, 57, 98

–Y–

Yahudiler 28, 209, 210, 211, 212, 213, 219, 220, 222, 227, 241, 246, 247, 265, 266, 267, 304, 305, 307, 311, 326, 347, 349
Yahudilik 84, 87, 179, 195, 196, 197, 199, 209, 211, 218, 229, 236, 245, 246, 247, 267, 271, 276, 305, 308, 312, 339, 349, 361

Modern bilim, dinozorlar ile Eski Mısırlıların aynı çağda yaşadığı, güneşin dünyanın çevresinde döndüğü ve tüm canlıların ilahi bir güç tarafından yaratılmış olduğu gibi dinsel açıklamaları geçersiz kılmış olmasına karşın bugün neden insanlar hâlâ bu öğretilerin peşinden gitmeyi sürdürüyorlar?

New York Times gazetesi köşe yazarlarından Nicholas Wade bu kitabında dinin nasıl ortaya çıktığı, geçmişte ve günümüzde toplum içerisinde nasıl bir rol oynadığı ve gelecekte hangi biçimleri alabileceği konusundaki düşüncelerini sizlerle paylaşıyor.

Dinin ilkel toplumların müzik, dans ve trans pratiklerinden doğduğunu vurgulayan Nicholas Wade, Richard Dawkins gibi "azılı" ateistleri dinin tarih boyunca insan toplumlarının hayatta kalmasına yaptığı önemli katkıyı küçümsemekle eleştiriyor. "Şimdiye kadar, bir dini olmadan uzun süre hayatta kalmış hiçbir toplum yoktur. Sovyetler Birliği yalnızca 70 yıl dayanabilmiştir," diyen Wade'e göre, din insan toplumlarına evrimsel bir üstünlük kazandırmıştır.

Günümüzde organize dinler bilimle daha uyumlu yeni inanç biçimlerinin oluşumunu engellemektedir, ama gelecek, evrim kuramı gibi bilimsel ilerlemeleri kendi öğretisine dahil eden yeni dinlerin doğuşuna sahne olacak gibi görünmektedir.

İnanç İçgüdüsü, tabiri caizse, ateizme "içeriden" bir eleştiri. Batı'da ateistler ile dindarlar arasındaki tartışmalara yabancı olmayan Türk okuru bu kitabı ilgiyle okuyacak.

2012
95034
ALF

AMASYA ÜNİVERSİTESİ
MERKEZ KÜTÜPHANESİ
0011259

online satış:
www.saykitap.com 20 TL
ISBN 978-605-02-0137-6
9 786050 201376
SAY YAYINLARI